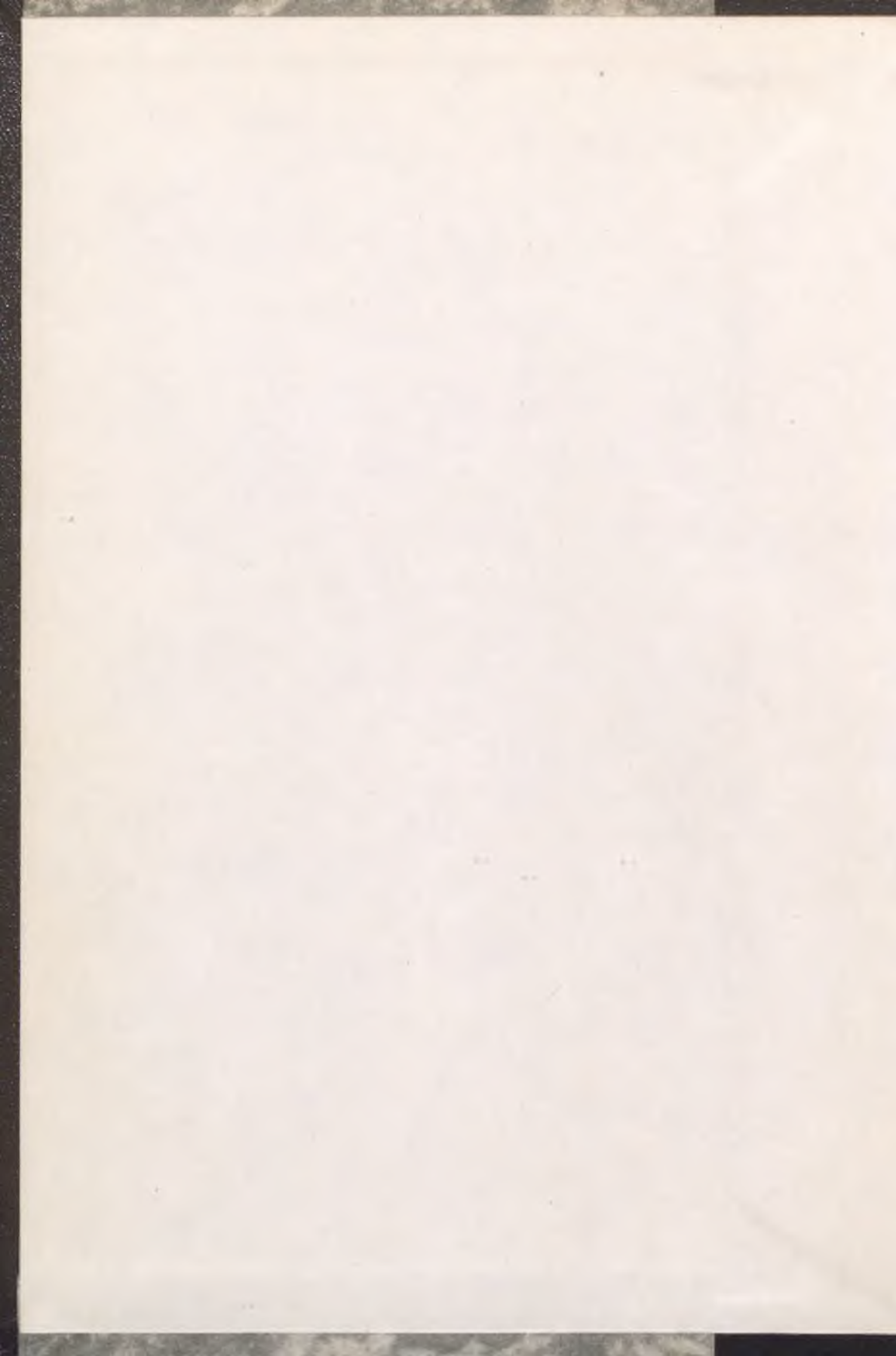

A NÓGRÁD MEGYEI
MÚZEUMOK
ÉVKÖNYVE
1982.

A Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve
Jahrbuch der Museen des Komitates Nógrád

A szerkesztő bizottság tagjai
Die Mitglieder des Redaktionskomitees

Domonkos Alajos, Horváth István, Kovács Anna, Praznovszky Mihály,
Zólyomi József, Szvircsek Ferenc (szerkesztő-der Redakteur)

Lektorok

BALASSA IVÁN
HORVÁTH ISTVÁN
KATONA IMRE
PÁLMÁNY BÉLA
RACZKY PÁL
R. VÁRKONYI ÁGNES
SVÉD LÁSZLÓ
VELIKY JÁNOS
ZÓLYOMI JÓZSEF

HU ISSN 0133—0802

Kiadja a Nógrád megyei Múzeumok Igazgatósága

Felelős kiadó: Dr. Praznovszky Mihály

Borító: Kollár Sándor Fotó: Buda László

Fordítás: Földi Sándor

Készült 500 példányban 35 A/5 ív terjedelemben. Eng. szám: 44117
a Nógrád megyei Nyomdaipari Vállalat balassagyarmati telepén

Felelős vezető: Kelemen Gábor igazgató

TANULMÁNYOK — ESSAYS

Előzetes jelentés a Szécsény-ültetési zselizi telep feltárásáról

Soós Virág

I.

A lelőhely Szécsény községtől DK-re, közvetlenül a Nagylócra vezető országút mentén fekszik. A megközelítően É—D-i irányú lapos dombot Keletről közvetlenül a Szentlélek patak, ill. a Malomvölgynek nevezett terület, Északon az ún. Szentgyörgyalja, Nyugat felől, az országút másik oldalán a Kerekdomb alatti sík terület határolja. A patak szintje fölött sík platót képező dombhát völgybe nyúló része — három oldala — meredeken lejt, déli oldalán a dombhát összeszűkülése határolja. A jelenlegi országút túloldalán a Kerekdomb alatti sík terület hirtelen emelkedik az ún. Vancsó pusztáig; a dombvonulat nyugati oldala szintén meredeken néz a Darázsdónak és Rakottyásnak nevezett sík területre.

Erről az oldalról a telep eleve nem lehetett védett, mivel jóval alacsonyabban fekszik, viszont a patakig érő nyúlvány, közvetlen vízközelben, minden irányba nagyszerű kilátást biztosított.

A múlt századi útépités nem változtatta meg a környezetet¹, hiszen a korábbi térképek a ma is meglevő helyén jelölik meg az útvonalat.

Az I. sz. katonai felmérés² rajzán még mintha inkább a vízfolyás mentén húzódná az útvonal. A Kerekdomb annyira jellegzetes „tereptárgy” volt, hogy mindig jelölték — ebből számunkra a jó viszonyítási lehetőség adódik.

A II. sz. katonai felmérés térképén már egyértelműen a mai nyomvonalon vezet az út³; a lelőhely területét összefüggően jelöli az országút túloldalán levő, említett dombháttal a „Nyergeshegy” — igen találó elnevezés alatt.

A III. sz. katonai felmérés⁴ ugyanezt mutatja; a Szentlélek patak e szakaszának neve ekkor: Lóczi árok.⁵

Az „Ültetés” név csak a legújabbkori térképeken szerepel. Ezeken sem magát a lelőhelyet jelölik így, hanem Ültetésként tartják nyilván az említett, egykor „Nyergeshegy”-nek nevezett domboldalt. Mégis az eredeti és természetes —

az út kiépítése előtti — benyomást tükröző viszonyt idézi a köznyelvi megjelölésben az Űltetés-tető, ill. Űltetés-alsó megkülönböztetés.

A lelőhelyről származó első leletek 1978-ban kerültek a szécsényi Kubinyi Ferenc Múzeumba, Antal Károly helyi lakos révén.⁶ A bejelentő 20 éve rendszeresen végzett terepbejárásokat Szécsény község környékén, s elmondása szerint 1971-ben gyűjtött először leleteket a területről. Utólag azonosítható volt a dátum: a helyi Rákóczi Mgtsz ekkor kezdte a terület gépi mélyszántásos művelését.

Korábban a lelőhely teljesen ismeretlen volt; ezt annál is inkább megállapíthatjuk, mivel szűkebb környéke egy bizonyos időszakban különösen fölkeltette a szakmai és egyéb érdeklődést egyaránt. Itt mindenekelőtt a Kerekdombra gondolunk, amely 50 m-nyire fekszik a lelőhelytől, s ahol az ismert kutatásokon túl⁷ biztosan többszöröse tehető a kincskereső ásatások száma, s az érdeklődés a mai napig sem lanyhult.

Ugyanakkor több ásatás folyt a Szentgyörgyalján⁸, s nehezen képzelhető el, hogy az elég jellegzetes, szomszédos dombra ne terjedt volna ki a figyelem; különösen abban az esetben, ha 400 embert alkalmaztak az ásatáson⁹. Közben a területet művelték, tehát folyamatosan lehetőség lett volna a telep felszínre kerülésére. A művelés során csupán egy tényre figyeltek föl — még a gépi mélyszántás kezdete előtt: embercsontok előkerülésére; ezeket mind a helymegjelölés, mind pedig az elbeszélések alapján egyértelműen azonosíthatjuk a dombtető északi szélén, nagy valószínűséggel a domb teljes szélességében húzódó, középkori temetővel.¹⁰

A bejelentést követően ismételt terepbejárásokat folytattunk a területen. A felszíni leletek alapján megállapíthattuk, hogy a telep a dombtető teljes szélességében (60—80 m), mintegy 300 m hosszan húzódik. Határát a domhát összeszűkülése képezi. Sajnos az is megállapítható volt, hogy a több éve tartó mélyszántás nemcsak jócskán megbolygatta a települési rétegeket, hanem lassacskán felőrlötte azokat a nyomokat is, amelyekből az egyes települési objektumokra lehetett volna következtetni. Különösen érvényes volt ez a dombtető országút felé eső sávjában, ahol — valószínűleg a nagyobb természetes lepusztulás következményeként —, jóval magasabban van az altalaj.

Az 1979-ben megindított, s azóta folyamatosan zajló ásatásoknak két fő célja van: a tervszerű, folyamatos leletmentés (a tervezett völgyzáró gát egyrészt a telephez, a dombtető legszélesebb részéhez csatlakozik, másrészt a domb — tehát a telep — másik feléből tervezik kitermelni a völgyzáró gát építéséhez szükséges földet); ugyanakkor ezek a körülmények egyben azt is lehetővé teszik, hogy egy, — bár viszonylag nem nagy kiterjedésű — neolitikus telepet teljesen feltárjunk. A lehetőség egyben — természetesen örömmel fogadott — kényszerűség is.

A második, az előbbi után sem kevésbé lényeges szempont: a lelőhely az első, hiteles Nógrád megyei neolitikus lelőhely.

Az ásatási terület a szécsényi Rákóczi Mgtsz tulajdona. Itt szeretnénk megköszönni dr. Hütter Csaba elnöknek a megértést és a nem csekély anyagi támogatást, amellyel munkánkat eddig segítették.

Az 1979-es ásatás során a dombtető két, átellenes szélén nyitott szelvényekkel tisztáztuk, hogy a telep a plato teljes szélességéig, egészen a tető pereméig terjedt. Mindkét területen, a várakozásnak megfelelően, viszonylag kis mélységben találtuk a különféle alakú és méretű hulladékgödröket.

A dombtető patak felé eső peremén a feltárt terület 338 m² volt. A 40—50 cm-nyi vastag, bolygatott humusz alatt a szubhumusz 20—25 cm vastag, felső része erősen bolygatott volt. Részben ebbe —, részben pedig az agyag altalajba mélyedően állapíthattuk meg az 1—7. sz. hulladékgödöröket.

A telep másik, az országút felé eső peremén a feltárt felület 48 m². Itt, mint már említettük, a 20—25 cm vastag humusz alatt közvetlenül az altalaj jelentkezett, s két, ebbe mélyedő hulladékgödör.

Az 1980-as ásatás célja: a település szélének meghatározása a dombnyúlvány északi, völgybe néző peremén, valamint tájékozódás a telep szerkezetéről, a középpont felé haladva. Ennek megfelelően 4, 1—1 párhuzamos, ill. ezeket merőlegesen összekötő, összesen 175 m kutatóárkot nyitottunk, a dombtető országút felé eső peremének 1979-es szelvényéhez csatlakozva úgy, hogy a viszonylag legmagasabb ponthoz kapcsolódva érjük el az északi peremet.

A domb északi nyúlványában, 30—150 cm-es mélységben soros temető 3 sorának, megközelítően É—D-i tájolású sirjaira bukkantunk, amelyek kivétel nélkül melléklet nélküliek voltak, (1—11 sír). A sírok előkerülése után gyűjthettünk adatokat arról, hogy ezen a területen már a gépi szántás előtt is fordultak ki embercsontok. Leleteket nem említettek. Az elmondottakból és a sírmélységekből következően sok sírt elpusztíthattak a szántás folyamán. A temető teljes egészében a neolitikus telep területét bolygatta.

A kutatóárkokban újabb 18 hulladékgödör jelentkezett, ebből 13 viszonylag sorban, a telep országút felé eső szélén. A különböző alakú, méretű és mélységű gödörök közül nagyobb méretével a 2. és 13. gödör tűnik ki, szabályos alaprajzával a 10. és 15. sz. gödör; az előbbi enyhén méhkas alakú, nagyon kevés lelettel: funkciója bizonyosan a tárolás volt.

A 14. sz. gödröt egy szabályos, kerek alaprajzú bronzkori gödör vágta át: a körvonalának fele volt rögzíthető. Benne kevés, a füzesabonyi kultúrához tartozó lelet volt. Néhány, jellegtlenebb bronzkori töredéket találtunk a 14. sz. gödör tágabb környezetében is, a kultúrrétegben. Ezek a szórványos középső bronzkori jelenségek — a Kerekdomb közelsége miatt egyáltalán nem meglepőek.¹¹

A IV. kutatóárkokban összefüggő, paticsos omladékréteg jelentkezett, amelyet a rábontás után I. házként jelöltünk.

Az 1981-es, kisebb lélegzetű ásatás során feltártuk a teljes omladékréteget, valamint igyekeztünk megállapítani a telepet bolygató temető kiterjedését, a dombtető északi peremén.

Az 1980—81-es ásatás néhány településszerkezeti megfigyelése:

1. Az I. ház-ként jelölt omladékréteg megközelítően NY—K-i tájolású, kb. 6×15 m-es területű. DNY-i sarkában 1,5 m átmérőjű, enyhén ovális, kőalapozású, agyaggal vékonyan leszárt tűzhely volt.

Az omladékréteget a szántás erősen megbolygatta, egészen a padlószintig. (2—3 cm vastag, teljesen sima felületű, az egykori padló kiégett darabjainak meghatározható töredékeket találtunk az omladékréteg felszínén.) Részben a bolygatás, részben pedig — minden valószínűség szerint — az épület szerkezete is oka volt annak, hogy a különböző átmérőjű cölöpök, ill. karók kapcsolódását mutató, ill. deszkalenyomatos nagyobb paticstöredékeken kívül nem rögzíthettünk más, a tető-, ill. falszerkezetre utaló nyomokat. A dol-

gunkat az is megnehezítette, hogy mindeddig kevés feltárt és közölt zselizi házzal rendelkezünk.¹²

Az eddig feltárt terület — a kutatóárkokban rögzíthető humusz-szubhumusz vastagsága alapján — nem esik a telep legmagasabb, központi részére. Ezért minden okunk meg van arra a reményre, hogy egy bolygatatlan ház, helyben teszi majd lehetővé ennek az omladékrétegnek azonosítását. E pillanatban — véleményünk szerint — nincs értelme a további találgatásoknak — t.-illik, az I. házként megjelölt felület nagy mennyiségű leletanyaga — szintén a bolygatás nagy mértékét bizonyítandó — annyira töredékes volt, hogy a „ház” elnevezés időleges elvetésére is késztetett bennünket; további ásatások szükségese a kérdés eldöntésére.

2. Ugyanakkor erősen alátámasztja a „ház” megjelölést az a megfigyelés, hogy a „ház”, valamint a 15., 16., 18., 19., 20. gödör egy egységet képez, amelyen belül a 18. gödörre koncentrálnak az állatcsontok.

Az említett gödrök körbeveszik a ház feltételezhető területét. Ez a — még további ásatásokkal, a feldolgozással bizonyítandó egység — az antropomorf töredékeknek nagy számával is kitűnik: a 15. gödörből egy arcoss edény peremtöredéke és egy festett idoltöredék származik; a ház omladékrétegéből egy kiegészíthető arcoss edény, valamint egy további arcoss edény peremtöredéke; a 20. gödörből pedig egy további, új típusú, gazdag karcolt díszítésű, vörös-sárga festésű arcoss edény, valamint egy emberi lábakon álló edény lábat ábrázoló töredéke származik.¹³

3. Mindeddig, noha a feltárt terület túlnyomó része a telep széleire esik, egyértelmű, hogy egyrétegű teleppel állunk szemben (nem számítva természetesesen a későbbi, bronzkori beását, ill. a középkori temetőt). A szabálytalan alaprajzú hulladékgödrök foltja egy szinten jelentkezett, s a több részből álló hulladékgödrök is egy időszakban való használatra utalnak.

Egyelőre, egyetlen helyen feltételezhető az esetleges kétrétegűség, de ennek körülményei is még tisztázásra várnak. A 14. — sajnos éppen a bronzkori beásás által bolygatott — gödör kitöltésének egyik felén, az eddig feltárt részen, mintegy 1 m²-es, összefüggő paticsréteg jelentkezik. A paticsos felület teljes területének megállapítása az idei, 1982-ben tervezett ásatás egyik feladata; az azonban már egyértelmű (az omladékréteg leleteinek alapján), hogy ez utóbbi, valamint a gödör kitöltése egyaránt a telep neolitikus időszakához tartoznak.

A hulladékgödrök közül eddig az 1979/7., és az 1980/15. számúban állapíthattunk meg viszonylag összefüggő tüzelési réteget, de ezek egyike sem volt olyan erős, ill. összefüggő, hogy a gödrök akár rövid időn belüli, eltérő idejű használatára utalhatna.

4. A konkrét kutatások előtt sem tűnik fölöslegesnek fölvetni az esetleges erődítettség kérdését. Amennyire fölösleges volt az erődítés a telep három oldalán — amelyet a dombnyúlvány természetes, meredek lejtője határoz meg, annyira logikusnak tűnik valamiféle, ilyen jellegű megoldás a telep DK-i, D-i oldalán, ill. szélén, ahol a természetes alakulat nem biztosított kellő védelmet. Egy ilyen építmény feltételezéséhez mindeddig teljesen a felszíni kutatásokra vagyunk utalva. Lássuk ez utóbbiak pozitív adatait: a már említett,

300 méteres, a felszíni nyomokból megállapítható kiterjedés egy mintegy 10 m széles, leletmentes sávval zárul a dombtető összeszűkülésében. Ez a 10 m széles, a plato teljes szélességében követhető sáv a szántott felszín elszínesedésében, sötétebb árnyalatával is jelentkezik. A sáv túloldalán — a telep területéhez viszonyítva jóval szórványosabban —, de találhatunk a felszínen a teleppel egykorú cserepeket.

Ennek az egykori árok?-nak bizonyítása szintén az 1982-es ásatásnak a feladata.¹⁴

Patay Pál a Nógrád megye régészeti emlékeiről írott összefoglalójában a szórvány — s éppen ezért csak feltételesen ebbe az időszakba sorolható — baltaleleteken túl¹⁵ csak egyetlen, hiteles neolitikus lelőhelyet említhet a megye területéről, Nógrádkövesdet.¹⁶

Egyúttal feltételezi, hogy ez csak a kutatás hiányosságát jelenti, a földrajzi helyzet alapján a vonaldíszes kerámia és a бүккі kultúra megtelepedését tartja lehetségesnek, ill. várhatónak.¹⁷

A tárgyalt telepen túl legújabban négy lelőhelyet állapíthattunk meg, terepbejárások során.

1. Varsány-Középbérc: a felszíni gyűjtésben a zselizi típusú töredékeken túl kottafejes díszítésűek is vannak.
2. Karancslapujtó: zselizi töredékek.
3. Szécsény-Homokbánya: jellegtelen neolitikus töredékek.
4. Hugyag-Aranyos: jellegtelen neolitikus cserepek.¹⁸

II.

A zselizi csoport legelső publikált lelőhelye. Pécel. Rómer Flóris közli az első edénytöredéket, amelyen a zselizi csoport jellegzetes díszítése látható.¹⁹ A múlt század végén P. Reinecke publikálta ugyanezt a töredéket, és a szalagdíszes agyagművesség délkeleti régiójába tartozónak vélte.²⁰ Ekkor azonban még nem választották el ezt a díszítésmódot a vonaldíszes kerámia többi fajtájától.

Az 1920-as évek elején Szlovákiában, a Garam menti Želiezovce (Zseliz) faluban és környékén a pécelihez hasonló kerámia került elő. Fő jellegzetessége a bekarcolt vonalakat, szalagokat keresztező mély bevágás volt.²¹ A Zseliz melletti Ágota-majorban ásatásokat folytató Herbert Mitscha-Märheim ezt az új kerámiafajtát zselizi típusnak nevezte el és megállapította, hogy egy késő-neolitikus kultúrába tartozik, amely korábbi a badeni típusnál, és a vonaldíszes kerámia, valamint a бүккі kultúra elemei is megtalálhatók benne.²²

A magyar ősrégészeti irodalom első nagyobb arányú, összefoglaló munkájában Tompa Ferenc már használja a zselizi kultúra elnevezést. Mint megállapítja, ez a kultúra a fiatalabb vonaldíszes kerámiába tartozik, Magyarországon igen sokáig életben marad és végül közvetlen lengyeli hatás alá kerül.²³ A Zselizen és Drassburgban előkerült festett darabokban egyrészt a zselizi kultúra és a fejlett бүккі kultúra érintkezésének bizonyítékát látja,²⁴ másrészt a dunántúli festett kerámiás lelőhelyeket az Alföld felől behatoló Tiszai kultúra telepeinek és temetőinek tartja.²⁵

Csalog József 1930-ban a fiatalabb vonaldíszes kerámiának hat ismert

lelőhelyét sorolja fel.²⁶ Ezek a következők: Darufalva (Drassburg)²⁷, Veszprém-Nándortelep²⁸, Zseliz²⁹, Szolnok³⁰, Tolna³¹ és Baglyas³². Csalog ezekhez tartozónak vél még egy-egy Simontornya-i és Pécs-Makárhegy-i edényt is.³³ Mint megállapítja, ez a kultúra „Pannonföldön” volt elterjedve,³⁴ és bár a Dunától északra és keletre is megtalálható, még az Alföld peremén is, de a tulajdonképpeni Alföldnél minden esetben valamivel magasabb fekvésű, s ennek megfelelően árvízmentes területeken, löszhátságokon telepedett le. Ennek a vonaldíszes kerámiának az anyagát minden esetben a könnyen fellelhető folyami agyag szolgáltatta.³⁵

1932-ben és 1934-ben Bicskén folytattak kisebb ásatásokat. A telepet, amelyen 16 sírt is feltártak, az ásató Marosi Arnold a tiszai kultúra második felére, a neolitikum végére keltezte.³⁶ 1935-ben egy műkedvelő régész, Brunner István Lovasberényben telepmaradványokat és egy zsugorított gyermekcsontvázat tartalmazó sírt tárt fel.³⁷ A kerámiatöredékek a kottafejes kerámia jellegzetes díszítését mutatják.³⁸

Tompa Ferenc 1935-ben megállapította, hogy a vonaldíszes kerámia kultúrájának a Duna jelzi a keleti határát, mivel ősrégészeti, geológiai és botanikai kutatások alapján valószínű, hogy a Duna-Tisza köze egy nedvesebb klíma következtében mélyen fekvő mocsaras vidékeivel a letelepedésre nem volt alkalmas.³⁹

Az 1930-as években folyó békásmegyeri ásatások, valamint néhány más, kisebb jelentőségű budai lelőhely feltárása már biztosabb kronológiát látszott nyújtani. 1936-ban jelent meg Tompa Ferenc tanulmánya Budapest őskoráról, amelyben az eddigieknél részletesebben foglalkozik a vonaldíszes kerámiával is. Békásmegyeren megtalálható a régibb és a fiatalabb vonaldíszes kerámia, emellett a tiszai kultúra emlékanyaga is.⁴⁰

Tompa itt újra leszögezi, hogy a vonaldíszes kerámia fiatalabb szakasza (a tulajdonképpeni zselizi kultúra) egykorú a бүккі kultúra fejlettebb szakaszával. Ugyanitt azonban önmagával is ellentmondásba kerül: „A бүккі kultúra tovább él, a belőle kifejlődő és kezdetben az Alföld felé terjeszkedő Tiszati kultúrában, amely itt megerősödve és innen hódítóútra indulva először a rokon kultúrák provinciáiba hatol be, ahol idáig a vonaldíszes kerámia kultúrái éltek zavartalan, és ezért lassúbb fejlődésű, konzervatívabb életüket.”⁴¹ Eszerint tehát az új formákat és díszítőelemeket nem a бүккі, hanem a tiszai kultúra hozta a Dunántúlra. Ezt az is bizonyítaná, hogy nem a бүккі kultúrának az egész edényfelületet befedő, égetés előtti, hanem a tiszai kultúra motívumokat hangsúlyozó, égetés utáni festési technikáját vették át.⁴² Ugyancsak a tiszai kultúra hatásának tekinthetők a csótalpas tálak, az anthropomorf edények, valamint az edények felületét ferde meanderekkel díszítő technika is.⁴³

Tompa említést tesz Nagy Lajos tabáni ásatásairól is, ahol lakógödrökben szintén előkerültek a fiatalabb vonaldíszes kerámia cserepei.⁴⁴ A töredékeken az ívelt díszítés dominál, amelyet gödröcskék, csomópontszerű díszítések szaggatnak meg — tisztán felismerhető kottafejes kerámia. Tompa megállapítása szerint a tabáni telep valószínűleg idősebb valamivel a békásmegyerinél.⁴⁵

A zselizi csoportnak a бүккі kultúrával való földrajzi és időbeli érintkezését bizonyította az 1935-ben Nagytétényben feltárt sír.⁴⁶ A zsugorított csontváz⁴⁷ mellett öt edény volt. Ezek közül négy darab a vonaldíszes kerámia

tipikus formáit mutatta, díszítésük pedig (bevagdosott párhuzamos vonalkötegek) jellegzetesen zselizi típusú.⁴⁸ A sírban talált ötödik edény viszont a bükki kultúra Tompa-féle II. fázisába tartozott.⁴⁹

Tompának a magyar őskori régészeti kutatás huszonöt évét összefoglaló tanulmánya⁵⁰ végzi el az addigi eredmények összegzését. Itt szétválasztja a régibb és a fiatalabb vonaldíszes kerámiát, és az utóbbin belül is külön foglalkozik a zselizi csoporttal. A békásmegyeri telep anyagában a spirál- és meanderminták, valamint részben a vonaldíszek is megfelelnek a régibb vonaldíszes kerámiának. De már gyakoribb ezeknél a bevagdosott vonaldísz, amelynek megléte egy fiatalabb fokozatra utal — és ez a zselizi csoport. A fiatalabb vonaldíszes kerámiának ez a csoportja Nyugat-Magyarországon és Szlovákiában, a Duna mentén terjedt el.⁵¹

Tompa itt újra részletesen megvizsgálja a tiszai kultúra és a zselizi csoport kapcsolatát. Úgy látja, hogy a zselizi csoport a régebbi tiszai kultúra hatását közvetlenül vette át. Ez a hatás az edényfestésben, a kerámiaformában (csőtalp), a textilminta jelentkezésében (meanderek) mutatkozik meg Békásmegyeren és a bicskei anyagban is. Ez azt jelenti, hogy a békásmegyeri telep a fiatalabb vonaldíszes kerámia korában a tiszai kultúra hordozói által népesült be.⁵² A nagytétényi sír alapján újra bizonyítva látja a zselizi csoport és a bükki kultúra egykorúságát, és ezzel bizonyítja azt is, hogy a fiatalabb vonaldíszes kerámia átalakulása később történt, s hogy ez az átalakulás az elterjedő tiszai kultúra hatásának köszönhető.⁵³

Csalog József megpróbálta kiküszöbölni a Tompa elméletében fennálló ellentmondást.⁵⁴ Szerinte a tiszai kultúra nem a bükki kultúrát követi, nem annak egy elkorcsosult formája, hanem a két kultúra egyidejű, egymástól független fejlődésű.⁵⁵ A bükki kultúrában, Tompával ellentétben, nem stílusperiódusokat, hanem stíluszonákat állapít meg, amelyek azonban megfelelnek a stílusperiódusoknak. Az anyag felosztása megmarad, a változás csak az, hogy Tompa szerint időbeli, Csalog szerint pedig földrajzi változatai vannak a kultúrának.⁵⁶ Csalog feltevése szerint a bükki kultúra egykorú a cseh-morvaországi vonaldíszes kerámia régibb és újabb fokozatával,⁵⁷ ugyanakkor a tiszai kultúra textilstílusának cseh-morvaországi kapcsolatai is kimutathatók.⁵⁸

A Dunántúlon a bükki kultúra kerámiáját a fiatalabb vonaldíszes kerámiával (a zselizi típusú leletekkel) állítja párhuzamba. Ugyanakkor, mivel a tiszai kultúra dunántúli anyaga csak a II. periódust képviseli, feltételezhető, hogy a fiatalabb vonaldíszes kerámia (tehát a zselizi csoport) a tiszai kultúra I. periódusa alatt élte virágkorát. Ezek alapján a tiszai kultúra I. periódusa és a bükki kultúra is egykorú.⁵⁹

Tompa Ferenc 1942-ben újra a zselizi csoport és a bükki kultúra kapcsolatát emeli ki. Eszerint a párhuzamos szalagok a bükki kultúra díszítőelemei közé tartoznak, és „a díszítőelemek kölcsönös átvétele mutatja, hogy a bükki kultúra, önállóságán megőrzése mellett, nyugat felé továbbra is kapcsolatban állott a vonaldíszes kerámiával, és éppen ennek az egymásrahatásnak a következményeképp alakult ki a Garam vidékén az a kultúra, amelyet helyi színezete miatt új névvel jelölünk meg és egyik gazdagabb lelőhelye után zselizi csoportnak nevezünk.”⁶⁰ Ennek a zselizi csoportnak az életében akkor történik azután majd döntő változás, amikor a tiszai kultúra nyugat felé kezd terjeszkedni, és átlépi a Duna vonalát.⁶¹

Csalog József 1945-ben közölt Keszthely-Csórégödör lelőhelyről egy edényt, amely a vonaldíszes kerámiának a tiszai kultúrával való keveredését mutatja. Ezt az edényt körtealakja a vonaldíszes kerámia edényeihez kapcsolja, de a négy, vízszintesen átfúrt bütyökfűl és a szájerem alatti vörös csíkozás Csalog szerint kétségtelenül tiszai jellegű.⁶²

B. Kutzián Ida 1946-ban több új dunántúli lelőhelyet is közöl, ahol a zselizi csoport anyaga is előfordul. Az Esztergom megyei Kéménd a zselizi csoport lelőhelye. A kerámián a vonalakat megszakító mély véseteken kívül lencsealakú bemélyítések és kottafejek is találhatók.⁶³ A Komárom-megyei Izsa-Nagyharcsáspusztá lelőhelyen megvannak a zselizi kerámia tipikus képviselői és a kottafejes motívumok is. A kottafej és a vonalpárokat metsző vájat még egy cserépdarabon, együtt is előfordul.⁶⁴ Ennek alapján a kottafejes díszítés egyidős a késői vonaldíszes zselizi csoporttal, amely viszont a tiszai kultúra festéstechnikáját alkalmazza, tehát szintén meglehetősen késői vonaldíszes csoport.⁶⁵

Vladimir Milošević 1949-ben, Közép- és Délkelet-Európa neolitikumával foglalkozó monográfiájában megállapítja, hogy a zselizi csoport kerámiája a kottafejes kerámiával együtt fordul elő,⁶⁶ és egykorú a tiszai kultúra I., és a bükki kultúra II. fázisával.⁶⁷

Banner János 1950-ben, Budapest újabb-kőkorával foglalkozó cikkében megpróbálja tisztázni a zselizi csoport kapcsolatait a szomszédos kultúrákkal.⁶⁸ A nagytétényi sír egyik edényét a bánáti (Vinča) kultúra emlékanyagához kapcsolja, így egy időben, egymás mellett létezőnek tekinti a zselizi csoportot, a bükki kultúra II. fázisát, a tiszai kultúrát és a bánáti kultúrát, amelyek valószínűleg kereskedelmi kapcsolatban álltak egymással.⁶⁹ Ugyanakkor a bükki kultúra jelenlétét és egyidejűségét legalábbis megkérdőjelezi.⁷⁰

F. Petres Éva újra feldolgozta a bicskei sírok anyagát.⁷¹ Mint megállapítja, a sírok anyaga nem mutat egységes képet. Előfordulnak vonaldíszes töredékek a telepen, de zselizi típusú csak egy darab van.⁷² A kerámia-anyagban túlnyomó a neolit vonás (piros festés, talpcső) — a szerző ezt a tiszai kultúra hatásának tulajdonítja. Ugyanakkor jól felismerhető a bánáti (Vinča) kultúra hatása is.⁷³

A dunántúli neolit sírok és telepek anyaga alapján úgy látja, hogy a neolitikum második felében igen intenzívvé vált a kapcsolat a Kárpát-medence egyes részei között. A vonaldíszes kerámia kultúrájába tartozó telepek az Alföldről származó tiszai jelleget kapnak, és délről a bánáti (Vinča) kultúra hatása is érezhetővé válik. Ezek a kevert anyagú lelőhelyek (Bicske, Békásmegyer, Nagytétény, Lovasberény) az aeneolitikus lengyeli kultúrát megelőzően, a tiszai kultúrával egyidőben keletkeztek a Dunántúl északi részén.⁷⁴

Csalog József 1955-ben a békásmegyeri zselizi-tiszai kevert anyag és az 1948-as Borsod-Derekegyháza-i ásatáson, bükki telepen talált zselizi töredékek⁷⁵ alapján (amelyek a békásmegyeri anyaggal vannak a legszorosabb kapcsolatban) újra a bükki és a tiszai kultúra egykorúságát bizonyítja be.⁷⁶ Korek József is ezt a kronológiát, a bükki-tiszai egykorúságot támogatja.⁷⁷

Korek József és Patay Pál leletkataszttere a bükki kultúráról a már ismert, nagytétényi és békásmegyeri együttes előfordulásokon kívül a már említett borsodi telep anyagának zselizi jellegű töredékeit is bemutatja,⁷⁸ valamint a Pomázon feltárt zselizi telep anyagában lévő bükki importáruról is említést tesz.⁷⁹

Banner János 1960-ban foglalkozik újra a zselizi csoporttal. Bár réteg szerint még nem különült el, azt megállapítja, hogy a Dunántúl régebbinek tartott

vonaldíszes csoportját még itt találta. Jobbára a Dunántúl északi részén terjedt el, de előfordul az Alföld északi és déli részén is.⁸⁰ A vonaldíszes kerámia fiatalabb ágának tekinthető, az Alsó-Ausztria és Lengyelország közötti területen terjedt el. Problémát jelent, hogy a régibb vonaldíszes kerámia és a fiatalabb vonaldíszes kerámiát képviselő zselizi csoport anyaga több lelőhelyen is együtt került elő. Banner szerint ennek két oka lehet: a két díszítésmód mindig is egy időben, egymás mellett élt, vagy pedig a „régí” olyan sokáig élt, hogy a „fiatalabb” még életben találta. A konzervativizmus miatt Banner az utóbbit tartja valószínűnek.⁸¹

Korek József, szintén 1960-ban, részletesebben tárgyalja a zselizi csoport anyagának alföldi előfordulásait. Móra Ferenc 1928—1931-es lebői ásatási anyagából ismert zselizi típusú töredékeket, megszakított vonalkötegdíszszel, vörös sávok festéssel és festés nélküli egyszerű karcolt díszszel.⁸² Úgy látja, hogy a zselizi beütések a tiszai kultúra középső szakaszára tehetők, nagyrészt a tiszai kultúra lebői csoportjában jelentkeznek, a Dél-Alföldön (Lebő, Szakálhát, Gorzsa, Tűzköves).⁸³

Ugyanebben az időben Hans Quitta is leszögezi a közép-európai vonaldíszes kerámiával foglalkozó cikkében, hogy a zselizi csoportnak és a kottafejes kerámiának a késői szakasza, valamint a tiszai kultúra kétségtelenül egyidejű.⁸⁴

A szlovák és cseh kutatás is egyre többet kezdett foglalkozni a zselizi csoporttal. 1961-ben B. Novotný ismertetett egy leletegyüttest (Šarovce), amely a zselizi csoport, a бүккі kultúra és a déli festett kerámiás csoportok közötti szoros kapcsolatokat bizonyította.⁸⁵ 1964-ben A Točík és J. Lichardus ismertette a Vyčapy-Opatovce lelőhelyen feltárt 3. gödröt, amelyből zárt leletegyüttesként a бүккі és a tiszai kultúra, valamint a zselizi csoport kerámiája került elő.⁸⁶ Ezt a sírt már a „Vorlengyel Horizont”-ba tartozónak vélik, amellyel a zselizi csoport III. fázisát, a késői бүккі kultúrát, a tiszai kultúrát és a Vinča B₂—C₁ réteget tartják egykorúnak.⁸⁷

1962-ben újra Békásmegyeren folyt ásatás. Stratigráfiailag ez sem tudott támpontot adni, mivel a kultúrréteg vastagsága a 8—10 cm-t nem haladta meg. A leletanyag egységesen a fiatalabb vonaldíszes kerámia zselizi csoportjába tartozik, ettől eltérő anyag, a бүккі kultúra későbbi periódusába sorolható töredékek csak a tűzhelyeknél kerültek elő.⁸⁸

B. Kutzián Ida a magyarországi neolitikumot összefoglaló cikkében megállapítja, hogy a tiszai kultúrától elkülönített, azt megelőző szakálhái csoport a бүккі kultúrával és a zselizi csoporttal területileg és időben is érinkezett. (a lebői és a Borsod-Derekegyháza-i anyag alapján).⁸⁹ A Dunántúl neolitikumával kapcsolatban kijelenti, hogy mivel a kottafejes kerámia csak szórványként, vagy a zselizi kerámia kísérőjeként került elő, a kottafejes díszítésnek a vonaldíszes kerámia késői időszakában való esetleges önálló továbbélése még tisztázásra vár.⁹⁰

A zselizi csoportot a középső neolitikumba sorolja és úgy véli, hogy a fiatalabb vonaldíszes kerámia egy helyi színezetű csoportjából alakult ki. A бүккі kultúrával való kapcsolata mindkét elterjedési területen bizonyított. A zselizi csoport keleti irányban a kottafejes kerámia területén túl, a Tiszántúlra is eljutott (Tápe — Lebő. A.) Ezenkívül Vinčán is előkerült zselizi jellegű anyag. A zselizi csoport tehát a бүккі kultúrával, a szakálhái csoporttal, a tiszai kultúrával és a Vinča kultúrával is érintkezett.⁹¹

Mithay Sándor 1966-ban publikálta a Győr, pápai vámi 1952—54-es ásatásait. A telep díszített kerámiaanyagának nagy része zselizi típusú.⁹² Megtalálhatók a jellegzetes bekarcolt és bemélyített vonaldíszek, a belső díszítés, a festés. Kottafejes díszítésű cserepek csak elvétve fordulnak elő.⁹³ Több gödörrendszert tártak fel, ezek azonban a települési móddal kapcsolatban nem adnak hiteles képet a nagymérvű talajerózió és a későbbi beásások miatt. A keleti, alföldi hatásokat mutatja a telep anyagában előforduló alföldi vonaldíszes töredék,⁹⁴ egy finoman kidolgozott arcabrázolásos edény,⁹⁵ és egy idoltöredék.⁹⁶

Mithay véleménye szerint nem beszélhetünk önálló zselizi típusról, mivel a vonaldíszes kerámia régebbi stílusát folytatja. Mindkét díszítómódra jellemzők az egymásba mélyedő díszek. A jellegzetesen zselizi, mély bevágások pedig a kottafejek egybeolvadásával alakultak ki.⁹⁷ Ez a zselizi típusú díszítés a magyarországi vonaldíszes anyagban a legkésőbbi díszítési fázis, tehát helytálló az, hogy a vonaldíszes kerámia késői szakasza, a bükki és a tiszai kultúra párhuzamosan élt egymás mellett.⁹⁸

A telep anyagát a kerámia alapján idősebb és fiatalabb szakaszra lehet szétválasztani. Az idősebb fázis jellemzői a kettős osztatú bütykök, kerek fülek, két lyukkal ellátott fogantyúk. A fiatalabb fázis legfontosabb ismertetőjele a festés (gyakran vörös, ritkábban vörös és sárga kombinációja). Gyakran van díszítve az edény belső felülete is, jellemző a kihagyott sávok polírozása és a hullámvonalas díszítés, valamint az áttört csőtalpú tálak. Az idősebb szakasz házikerámiája a vonaldíszes kerámiához tartozik és a fiatalabb fázisban is tovább él.⁹⁹

A Hévízgyörkön, a kottafejes kerámia telepén előkerült szakálhátú típusú edénytöredék és a tiszadobi csoport egy kiöntőcsöve alapján Kalicz Nándor és Makkay János ezek egyidejűségét vélik bizonyítotttnak.¹⁰⁰ Korek József is azt állapítja meg, hogy a Dél-Alföldről ismert vonaldíszes kerámia stílusa közel áll az Észak-Dunántúlról ismert leletekhez (Békásmegyer, Győr-Pápai várm.).¹⁰¹

A dunántúli vonaldíszes kerámiának, ezen belül is a kottafejesnek és a zselizi csoportnak a Dunától Keletre, az Alföldön való elterjedését bizonyítja egy mendei lelőhely alapján Patay Pál. A gödrökben nem mindenütt jöttek elő keverten a kottafejes és a zselizi típusú edények. A „C”, „D”, „E” gödrökben csak kottafejes, a „V” gödörben csak zselizi anyag volt, a „Q” és a „V/a” gödrökben pedig keverten fordult elő a két kerámiafajta. Ez esetleg a telep hosszabb idejű lakottságát bizonyítja.¹⁰²

A bicskei telep és a sírok anyagával kapcsolatban úgy véli, hogy a sírkerámia valamivel fiatalabb a telepénél, mivel már nincs meg rajta a vonaldísz (bár az edényformák még magukon viselik a vonaldíszes edények jellegzetességeit), viszont megtalálható rajta a lengyeli díszítéshez hasonló, festett vörös szalag.¹⁰³

Az 1967-es Nyitra-i konferencián Makkay János ismertette legújabb bicskei ásatásait. Kiemelte a telep anyagának déli analógiáit, amelyek Vincán és Ószentiván VIII. lelőhelyen találhatók.¹⁰⁴ A telepen világosan kivehetően képviselve van a régebbi vonaldíszes kerámia és 1—2 darabon a kottafejes díszítés is megfigyelhető. A zselizi csoport kerámiája is megvolt a felső rétegben, de a mezőgazdasági művelés miatt csak szórványként jöhetett számításba.¹⁰⁵

Ugyanezen a konferencián J. Lichardus tett említést a bükki kultúrával kapcsolatban a zselizi csoportról. A zselizi csoportot a „Vorlengyel-Horizont”-ba sorolta, amely közvetlenül megelőzi a lengyeli kultúrát.¹⁰⁶ Kronológiailag a

bükki kultúra C periódusát, a fiatalabb zselizi kerámiát és a Vinča B₂—C₁-et helyezi egy szintre, ugyanerre az időre téve a lengyeli kultúra genezisének kezdetét is.¹⁰⁷

J. Pavúk a zselizi csoport kronológiájáról írt tanulmányában a csoportot a középső neolitikum kezdetére keltezi.¹⁰⁸ A csoportot három fő fázisra, ezen belül a középső szakaszt még két fokozatra bontja. Ez a periodizáció azonban főleg a díszítések és az edényformák tipológiai elemzéséből indul ki, így nem tekinthető szilárdnak és megbízhatónak. Pavúk nem tárgyalja külön a kottafejes kerámiát, hanem egyszerűen besorolja a zselizi csoport első fázisába. Az idegen hatásoknál a bükki kultúrát és a szakálhádi csoportot veszi figyelembe.¹⁰⁹

Kronológiai felosztása alapján egyidejű a zselizi csoport, a bükki kultúra, a szakálhádi csoport, a tiszai kultúra régibb szakasza és a Vinča B.¹¹⁰ A fiatalabb vonaldíszes kerámia és a zselizi csoport kontinuitását bizonyítja a nyitrai temető, ahol a sírok túlnyomó része a fiatalabb vonaldíszes kerámia középső fázisába tartozik, egy részük pedig a késői fázisba, pontosabban a zselizi csoport kialakulásának idejére keltezhető.¹¹¹

Kalicz Nándor már a nyitrai konferencián felvetette,¹¹² majd 1970-ben bővebben is kifejtette, hogy míg a zselizi csoport és a bükki kultúra, valamint a szakálhádi csoport közti egyidejűsége hiteles adatok vannak, addig a tiszai kultúrával való kapcsolat bizonytalan. Úgy látja, hogy a tiszai kultúra szórványleletei valószínűleg csak a zselizi csoport kora után, legfeljebb annak legvégén jutottak el a Dunántúlra. Ugyanakkor úgy tűnik, hogy a zselizi csoport késői fázisa még csak a Dunántúl északi részén van feltárva, míg a korai szakasz a Dunántúl nagy részén, sőt, még a Dunától keletre is megfigyelhető.¹¹³

Makkay János 1970-ben Fejér megye őskorával kapcsolatban kifejti azon véleményét, hogy a Dunántúlon a kottafejes kerámia kultúráját követő, a neolitikum legvégére keltezhető és a vonaldíszes kerámiák fejlődésének hazai történetét lezáró lelettípusa a zselizi csoport.¹¹⁴

Az egyes típusok azonban keverten is előfordulnak, Sukoró-Tóradúlón például a kottafejes típusú leletanyag van nagy többségben, együtt néhány régebbi vonaldíszes és 1—2 zselizi típusú töredékkal.¹¹⁵ A kottafejes kerámia azonban mindenképp önálló, zárt korszakot alkot, ezt bizonyítja a Lovasberény-Gubadomb-i lelőhely, ahol egy gödörből kizárólag kottafejes anyag került elő.¹¹⁶ A zselizi csoport idején a Dél-Alfölddel való érintkezés minden korábbinál élenkebb lett, nevezetesen a szakálhádi csoporttal.¹¹⁷

A Vinčával való szoros kapcsolatokat bizonyítja Kalicz Nándor és Makkay János az 1970-es székesfehérvári konferencián.¹¹⁸

A Vinča B₂ rétegben, 6.6 m-es mélységben egy zselizi típusú edény volt.¹¹⁹ Ugyanebben a mélységben került elő egy kétarcú edény¹²⁰, amelynek legjobb párhuzama Békásmegyeren, zselizi kerámiával együtt került napfényre.¹²¹

A bicskei típus, a közelmúltban elkülönített Sopot II—Bicske kultúra idején a Dunántúl északkeleti részén még létezett a késő-zselizi csoport.¹²² Ezt bizonyítja a békásmegyeri sír, amelynek edényei a Sopot II—Bicske formákkal mutatnak rokonságot.¹²³

A kerámia jellemzése előtt meg kell jegyeznünk, hogy a hiányos közlés ellenére miért döntöttünk a lényeges szempontokat fölvető darabok említése mellett.

Az ásatás leírásából kiderül, eddig nagyobb részt a telep széléről származó objektumok leletanyagával rendelkezünk. Mivel a folyamatos ásatásra és a teljes feltárára lehetőségünk van és a kerámia értékelését valóban csak a teljes leletanyag birtokában végezhetnénk el, erre hosszabb idő lenne szükséges. Ugyanakkor a telep közlése (a többi lelőhely említésével) nagy fehér foltot tüntet el az eddig ismert elterjedési térképeken, s szeretnénk, hogy ha csak utalásszerűen is, hogy a lényegesebb tapasztalataink a kutatás tudomására jussanak (ld. még 2. jegyzetet).

Minthogy a zselizi csoport kerámiájának egyetlen alaposabb elemzését J. Pavúk adta¹²⁴, összehasonlításul — a később fölvetendő problémák ellenére — mind a formai, mind pedig a díszítésről adott jellemzéskor, ehhez igazodunk.¹²⁵

A vékonyfalú kerámia majdnem kizárólag homokkal soványított, néhány esetben kevés szerves anyagot is használtak. A díszített töredékek kevés kivétellel festettek; törvényszerű a festetlen sávok polírozása: ennek alapján az elpusztult festés is megállapítható. A díszítetlen, vékonyfalú kerámia szürke színű, a simított, ill. polírozott vagy a matt felület egyaránt előfordul. Ritkább a sárgásbarna színárnyalat, gyakoribb a szürkésfekete-fekete, polírozott felület. A díszített-festett darabok szintén sárgásbarna, barnásszürke, fekete színűek.

Az *amforák* — annak ellenére, hogy mindeddig nincs kiegészíthető példányunk — a jellegzetes nyak- és válltöredékek alapján gyakoriak (I. t. 1.; II. t. 1, 3; III. t. 1, 5; IV. t. 3—4; V. t. 1—2; VI t. 2.; VII—VIII. t.), s ez utóbbi kivételével minden esetben díszítettek.

Az ún. *bombaalakú edények*: a vékonyfalú kerámián belül a leggyakoribb edényforma, s a vastagabb falú, de jó kidolgozású díszítetlen peremtöredékek is döntő részben ide tartoznak (II. t. 4; III. t. 2—3; V. t. 3—5; IX—X. t.).

A *körtealakú edényeket* szintén megtaláljuk: kis számban és kizárólag díszítetlen formában (II. t. 5; IV. t. 4; valamint az 1980/5., 7. sz. gödrökből származik egy-egy ilyen töredék).

Külön kategóriába kíváncsoznak — a két előbbi típus közé — azok a díszítetlen vagy díszített peremtöredékek, amelyek nem mutatnak ugyan körtealakú profilt, de a bombaalakú típus peremkiképzésével sem egyeznek. Ilyen irányú, finomabb megfigyelés esetén elég nagy számban állapítható meg a perem — kezdődő — egyhén kihajló kiképzése (II. t. 7—8;).

A *kettős kúpos edények* csak díszítetlen formában, legömbölyített profillal jelentkeznek (1979/4., 1980/5., 9., 15., 20. gödör, I. ház).

A *tálak* szabályos félgömbös vagy kissé kiszélesedő szájú változatait a a díszített töredékek mellett (II. t. 9.) a közepes falvastagságú, jó kidolgozású, díszítetlen peremtöredékek jelölik; ezek alapján van egy függőleges falú, mélyebb tálforma is.

A *csőtálpas tálak*-nak a legkülönbözőbb méretű és kidolgozású töredékei vannak, sajnos a jó kidolgozásúak között ennek ellenére nincsen kiegészíthető példányunk. Többségük finoman iszapolt, polírozott vagy matt felületű. Jellemző a csőtálp belső felületének minden esetben elnagyolt, durva kidolgozása.

Gyakori a lekerekített háromszög-alakú és az ovális áttörés akár közvetlenül a tálrész alatt, akár a talp alsó harmadában III. t. 4, VI. t. 6, 8. A talp magasságát a legtöbb esetben csak feltételezhetjük, általában 8—12 cm közöttiek, de van néhány kifejezetten alacsony talp is. A tálrész minden esetben szabályos félgömbös, így indul a profil a kisebb tál-talp töredékeken is. Feltűnő, hogy egy bizonyos díszítőelem mindig csak a jó kidolgozású csőtálpas tálak tálrészének pereme alatt jelenik meg (ennek alapján ilyen típusként rekonstruálhatjuk a hasonlóan jó minőségű, az alábbiak mellett még rövid ferde, finoman rovátkolt bordával díszített peremtöredékeket.)

Csőtálpas tál, csonka talppal. Tálrésze szabályos félgömb alakú, pereme lekerekített. A csőtálp enyhén kiszélesedik, alsó része hiányzik. A tálat felső harmadában nem rekonstruálható számban, de valószínűleg kéthelyütt, két egymástól elforduló, félköríves, félkör keresztmetszetű borda díszíti. A csőtálp belső felületének kiképzése egyenletlen. Homokkal soványított feketére polírozott, a tálrész narancssárga-fekete foltos.

Erősen kiegészített.

Tálm.: 8,4 cm, Pá.: 16 cm, Talpá.: 6 cm.

(XI. t.: 1979/4. gödör)

Csőtálpas tál, csonka talppal; tálrésze félgömb alakú, pereme lekerekített, homorúan ívelten, mintegy nyakat képezve megy át az enyhén szélesedő talprészbe. A talp alsó része hiányzik. Meghatározhatatlan számú (2—4), a peremből kiinduló függőleges, fél-ellipszis átmetszetű borda díszíti. Talpának belső kiképzése durva, egyenletlen. Homokkal soványított, sárgásbarna-fekete foltos, polírozott. Erősen kiegészített.

Tálm.: 5,3 cm, Pá.: 10,5 cm, Talpá.: 4,5 cm.

(XII. t., 1979/4. gödör)

A csőtálpas tálak töredékein eddig csak egyetlen esetben fordult elő a karcolt díszítés, minden további töredék díszítetlen, vagy plasztikus díszítésű.

Az *antropomorf lábakon álló edények* körvonalazatlan típusához több töredéket sorolhatunk: egyrészt a vízszintes törésfelület, másrészt a vízszintes, csatlakozó felület csonkjaival rendelkező töredékek alapján. Az edény formájára az eddigi 5 láb közül kettő utal: a comb felső részéhez külön kiképzett vízszintes lap csatlakozik, amelyet a comb egyik oldalától elálló részhez elsimítottak. A másik, az 1981/20. sz. gödörből származó töredék finomabb kidolgozású, a csatlakozó vízszintes lapot gondosan a lábhoz simították.¹²⁶ Mindkettő valamilyen szélesebb, lapos tálat-tálcát feltételez. A másik két példány törésfelülete is egyenes, valószínűleg itt vált le a külön kialakított vízszintes lap. Az 5. példánynál a comb felső része homorú kiképzésű, tehát nem volt teljesen tömör a talp: ez még kevesebb támpontot ad a hiányzó rész meghatározásához. Két töredék teljesen azonos anyaga alapján bizonyosan összetartozik.

Az *arcos edények* töredékei két formaváltozatot képviselnek: enyhén kiszélesedő vagy hengeres nyakú, gömbös testű — un. amforatípus-hoz tartozik 1—1 perem-nyaktöredék az 1979/7., 1980/15., 1981/23. gödörből az I. ház om-ladékaiból pedig egy rekonstruálható darabon kívül egy további peremtöredék. Felszíni gyűjtés két, valószínűleg ide sorolható nyaktöredék.¹²⁷

Ezek a darabok jelentősen bővítik a „battonyai típusú” arcos edények Goldman Gy. által összeállított listáját.¹²⁸

A másik típus gömbös testű, behajló peremű, az arc kialakítása azonos a másik formáéval (1981/20. gödör).

A házikerámia kisméretű edényei a finomkerámia formáinak felelnek meg, díszítetlenül vagy plasztikus díszítéssel.

Legömbölyített profilú csonkakúpos, széles szájú tál. Pereme lekerekített, enyhén hullámos, alja kissé ovális, lapos. Felső harmadában ismeretlen számú kicsi, kúpos bütyök díszíti. Barnásszürke, homokkal és apró kavicsal soványított, egyenletlen felületű. Erősen kiegészített.

M.: 7 cm, Pá.: 11,8 cm, Fá.: 4,7 cm (1979/7. gödör).

A fazekak leggyakoribb formája a gömbös vagy hosszított gömbös test rövid nyakkal vagy nyakkiképzés nélkül. (XV. t.).

Gömbös testű fazék; pereme erősen behajlik, lekerekített. Hasa gömbölyűen íveltlen megy át a profilálatlan fenékbe. Pereme alatt 3, szimmetrikusan elhelyezett, vízszintes, három ujjbenyomással tagolt rövid borda, legnagyobb kiszélesedése alatt, a bordák közti felületeken 1-1 korongalakú, az egyiknél középben visszanyomott bütyök. Vörösbarna-barnásszürke foltos, kavicsal vegyes soványítású, simitatlan felületű, pereme, hasa kiegészített. (XIII. t., 1980/5. gödör) M.: 23 cm Pá.: 19 cm Fá.: 11 cm

Hosszított gömbös testű fazék rövid, csonkakúpos nyakkal; alsó része gömbölyűen ívelt, feneke profilálatlan, kerek. A rövid nyak hajlatában 4, végein lefelé hajló, ujjbenyomásokkal tagolt lécdísz, legnagyobb kihasasodásánál a lécdísz vízszintes szakaszai alatt 1—1 ferde, ujjbenyomásokkal tagolt rövidebb bordát, a lehajló lécdíszek közei alatt pedig 1—1 korong alakú bütyköt helyeztek el. Vörösbarna—szürkésfekete foltos, homokkal soványított, simított felületű. Pereme, oldala kiegészített. (XIV. t., 1980/9. gödör) M.: 26,2 cm Pá.: 16 cm Fá.: 16 cm

Töredékeiben ismerjük a kihajló nyakú, gömbös testű, könyökfűles fazék-formát.¹²⁹

Az 1979/4. gödörből származik egy nagyméretű, vastagfalú tárolóedény nyak-váll ívének töredéke (XVI—XVII. t.) Belső felülete gondosan elsimított. Külső oldalán vastag rétegben föl vitt, vörösre égett „agyagpakolás” van.

A kidolgozásnak ezt a módját a zselizi csoporton belül mindeddig nem említették. A fotó alapján ilyen technikával készülhetett egy, a Tarnasadány-Sándorrésze, 1 gödörből származó,¹³⁰ valamint a Tiszavasvári-Paptelekhát V—1 gödréből előkerült töredék.¹³¹

Néhány olyan — különlegesnek számító — edényforma is jelentkezik, amelyeket nem találunk meg a közölt szlovákiai és hazai leletek között.

A *miniatűr edények* viszonylag durvább kidolgozásúak, funkciójukra utalhat a több esetben, a belső felületen megmaradt vörös festéknyom.¹³²

A *kiöntőcsőrös ill. kiöntőcsöves* edények változatos formában jelentkeznek. 1—2 kiöntőcső, 1 kerek kiöntőcső, szűkülő nyílású kiöntőcső. Együttesen ezeket a változatokat megtaláljuk a Hódmezővásárhely-szakálhát¹³³ és a lebői Felsőhalom leletanyagában¹³⁴. Felszíni gyűjtésből származik egy ál-kiöntőcsőr amelynek megfelelőjét Dévaványáról említhetjük.¹³⁵ A típus itteni változatos megjelenése mellett feltűnő, hogy a szlovákiai leletanyagban egyáltalán nem jelentkezik.

Az égetés után felvitt festékanyag a szerencsésebb talajviszonyok miatt viszonylag jól megőrződött, így a festett-festetlen darabok aránya, ill. a használt színek aránya minden bizonnyal a valós helyzetet tükrözi.¹³⁶

Fekete festés: egyetlen esetben állapíthattuk meg, egy amfora vízszintesen körbefutó vonalpárokkal díszített kihajló nyaktöredékén. Ez mindenképpen a fekete szín használatának különleges ritkaságát jelenti. Érdekes módon J. Pavúk a szlovákiai leletekkel kapcsolatban ennek éppen az ellenkezőjét állapítja meg, azaz hogy a amforákon gyakrabban a fekete, ritkábban a vörös festés jelenik meg: „Sämtliche Arten der Ritzverzierung wurden durch Bemalung ergänzt, die vorwiegend schwarz, seltener rot ist.”¹³⁷ Ezek után annál meglepőbb, hogy később a kerámiafestés külön tárgyalásakor a fekete színt egyáltalán nem említi, ill. nem a zselizi csoport vonatkozásában.¹³⁸ A fekete festés esetleges pusztulását — sem a festett töredékek nagy aránya, sem pedig a polírozatlan-polírozott sávok említett törvényszerűsége miatt — nem fogadhatjuk el.

Fekete színű az a *gyantás festés* — ill. bevonat, amelyet eddig egy edényen tapasztaltunk. Az 1979/4. gödörből származó edénynek a formája is különleges: hengeres nyaka alatt a rövid, élesen profilált váll csaknem vízszintesen indul ki, alsó része csonkakúpos. A váll profilját négy hosszúkás, hegyes, fölfelé álló bütyök hangsúlyozza. A gyantás bevonat maradványait kis foltokban a nyakon találjuk.

Ezt a festési módot tárgyalva J. Pavúk megállapítja, hogy e technikai megoldás megjelenése területileg és időben egyaránt korlátozott¹³⁹ a zselizi csoporton belül csak Békásmegyeren fordult elő¹⁴⁰, s éppen a békásmegyeri leletek alapján csak a zselizi csoport utolsó fázisában jelenik meg.¹⁴¹ A szegvártűzkövesi, hasonló leletek kapcsán foglalkozott Csalog J. a bevonat — valószínű — gyakorlati funkciójával is.¹⁴²

A sárga festést a két festett arcós edényen és az idoltöredéken kívül csupán két töredék belső oldalán találjuk meg, minden esetben vörösen festett sávokkal váltakozva.¹⁴³ A festett idoltöredéken fordul elő egyedül az a megoldás, hogy a sárga festéket vörösen festett alapra vitték föl.

A J. Pavúk által említett fehér festést¹⁴⁴ az eddigi leletanyagban nem találjuk meg.

Az összes többi festett töredéken a vörös színt alkalmazták, mindig karcolt díszítéssel együtt. A vastagabb rétegben föl vitt festés gyakran — mintegy inkrusztációként — kitölti a karcolt vagy vésett mélyedéseket.

Az önállóan alkalmazott vörös festés tehát teljes egészében hiányzik. Nem vetődik föl a tégelyszerű edények belső felületén sem, mivel a festéknyomok jellege miatt ezek a festék tárolása következtében jöttek létre.

Az 1979/7. gödörből előkerült öklömnyi vörös festékrög összetételét még nem ismerjük.

IMPORT KERÁMIA

Részletesebb elemzés nélkül a következő típusokat említhetjük:

Bükki kerámia; a bükki csoport kerámiája nagy számban fordul elő, szinte minden objektumból több darab is származik.¹⁴⁵ Gyakori a felszíni gyűjtés leletei között is.

A töredékeknek a бүккі csoporton belüli időrendje behatóbb elemzést igényelne. A vörös inkrusztáció nyomai miatt fontos az 1980/9. gödörből előkerült, kiegészíthető бүккі edényke. (X. t.)

Félgömb alakú tálka; lekerekített és finoman rovátkolt pereme alatt vízszintes egymásba kapcsolódó félspirálok sora fut körbe. Kicsi, kerek fenekéből kiindulva 4, alsó részükön egymásba kapcsolódó, 11—15 sűrűn karcolt vonalból kialakított, csúcsives mintát képező vonalköteg díszíti. A csúcsok között a perem alatt ívelt oldalú, háromszög-alakú mezők vannak, amelyeket függőleges, cikk-cakk vonallal határolt díszítetlen sáv oszt ketté, míg a mezők többi részét sűrű függőleges karcolások töltik ki. A perem alatti spirál-sor mélyedéseiben két helyen vörös inkrusztáció nyoma látható. A díszítetlen — negatív mezők polírozottak. Barna-fekete foltos, homokkal soványított, vékonyfalú, polírozása több helyen kopott. Fele kiegészített.

M.: 4,2 cm Pá.: 9,5 cm Fá.: 3 cm

Az 1980.13. és 15. gödörből fehérén inkrusztált töredékek származnak. (I. 6, III. t. 2.)

Szakálháti kerámia; a szintén több objektumból, de kisebb számban előkerült töredékek kidolgozásuk alapján élesen elválnak a helyi kerámiától, a díszítettek mellett néhány díszítetlen vörösbarna, sárgásbarna színű töredéket is ide sorolhatunk.¹⁴⁶

Az 1981/20. gödörből enyhén kiszélesedő nyakú, gömbös hasú, könyökfüles edény nagyobb töredéke került elő, hasán egymásba futó félspirálisokkal díszített.¹⁴⁷ Mindegyik díszített darabon spirális motívum szerepel, s egyiken sem tapasztaltunk festést.

Itt csupán megemlítjük azt a néhány, porcelánszerű kidolgozású, fehérés-rózsaszínű vagy szürkésfehér töredéket, amelyek minden esetben legömbölyített profilú kettős kúpos edényekből származnak.¹⁴⁸

A Kalicz N. és Makkay J. által déli hatásként említett¹⁴⁹, s a szakálháti csoportban is a Vinča-kultúra hatásaként megjelenő¹⁵⁰ beszurkálásokkal kitöltött szalagokkal díszített töredékek két változatban fordulnak elő; vonal- és pontszerű beszurkálásokkal. Míg azonban a vonalszerű beszurkálásokkal díszített töredékek anyaga nem idegen a helyi kerámiától, a pontszerű beszurkálásokkal kitöltött szalagdíszes, sötétszürke, szürkésfekete színű töredékek fölvetik a Vinča-import lehetőségét.¹⁵¹

KARCOLT DÍSZÍTÉS

Az eddigi leletanyagban lényegében szerepel az összes technikai megoldás és motívum, amelyeket J. Pavúk a besorolása szerinti II/a fázistól a III. fázisig összefoglal.¹⁵²

Új vonásként értékelhetjük a leletanyagunkban a perem alatt körbefutó, bemetszésekből kialakított háromszögsort ill. cikk-cakk mintát (VI. t. 4—5)¹⁵³ amely alatt karcolt díszítés van, a háromszögeket pedig több esetben vörös festés tölti ki. Ez a motívum a közölt szlovákiai leletanyagban ritka.¹⁵⁴ Nem említ ilyen díszítést Mithay S. sem a pápai vámi telepről.¹⁵⁵

A másik, gyakran alkalmazott új elem a széles bevésésekből álló díszítés. Egyik változata a csupán a perem alatt körbefutó, így kialakított 2—5 vonal, amely alatt a tipikus zselizi díszítés szerepel (VI. t. 7.). A másik változatnál az

edény egész díszítését ilyen technikával alakították ki. Az egyik töredéken a díszítés csak vízszintesen körbefutó vonalából áll, a bemetszések helyett hosszú, függőleges, szélesen vésett vonalak szerepelnek (VI. t. 3.), míg egy másik töredéken zselizi díszítőmotívum (zeg-zug vonalpár) készült ilyen technikával, s a tipikus bemetszések teljesen hiányoznak. A szlovákiai leletanyagból Dvory nad Žitavou-ról és Iža-ról közöl J. Pavúk hasonlóan díszített töredékeket.¹⁵⁶

Ez a fajta szélesen vésett technika más díszítőmotívumoknál is megtalálható. Így készült az egyetlen, spirális motívummal díszített töredék (III. t. 6.).¹⁵⁷

IV.

A nagyszámú leletanyagot szolgáltató objektumok díszített, ill. összes darabjainak statisztikai vizsgálata mindenképpen hasznos és szükséges feladat. Ezt végezte el J. Pavúk 15 szlovákiai objektumra vonatkozóan, csak a díszített, ill. ezen belül is a karcolt díszítésűekre korlátozva a számaránymegállapításokat.¹⁵⁸

A J. Pavúk-féle statisztikával szemben több ellentmondó, ill. inkább problémafelvető megállapításunk van. Az általa használt alapvető technika- és motívumbeli megoldásokat ugyanis véleményünk szerint a következők alapján kifogásolhatjuk:

1. A statisztikai táblázat lényegében alátámasztani, ill. igazolni kívánja a J. Pavúk által adott, a zselizi csoportra vonatkozó belső periodizációt. Ugyanakkor nem szerepel a táblázatban olyan lényeges statisztikai arány, amely a belső periodizáció kérdésekor, az utolsó fázissal kapcsolatban a legnagyobb súlyllyal szerepelhetne: a díszítetlen finomkerámia megjelenésének aránya.¹⁵⁹

2. A statisztikai táblázatban szereplő technikai megoldások között csak az egyes vonalak, kettős, hármas vonalak, valamint a több vonalpárból alkotott szalagokat említi, holott az általa közölt leletanyagban is előfordul, leletanyagunkban pedig elég gyakori az olyan vonalköteg, amelyeket ha készíthettek is kettős hegyű eszközzel (tehát ha a vonalköteg valóban vonalpárokból kialakított), akkor is húztak egy külön, a többivel többnyire nem is párhuzamosan futó vonalat. A vonalkötegeknek nem minden esetben vonalpárokból való kialakítására mutatnak a szabálytalanul karcolt töredékek is. (VII. t. 5—6.).¹⁶⁰

3. A táblázatban nem tünteti föl a festett töredékeket, holott ezeknek is nem csekély kronológiai értékük van, amellyel maga is foglalkozik.

4. A statisztikai táblázatban megadott százalékarányok túlnyomó többsége, ha kis eltérésekkel is, de pontatlan. Nem deríthető ki, hogy ezek az eltérések miből adódnak: a nagyobb anyag ismeretében tapasztalhattuk, hogy egy töredéken kétféle technikai megoldás vagy díszítőmotívum is szerepelhet.

Azt maga J. Pavúk is előrebocsátja¹⁶¹, hogy eleve csak azoknak az objektumoknak anyagát dolgozta föl statisztikai szempontból, amelyek kellő számú lelettel rendelkeztek ahhoz, hogy a nagy számok törvénye érvényesüljön.

5. A zselizi típusú bemetszések arányát összegezve a kiugró százalékarányok a következők: Štúrovo, I/65. sz. objektum: 93,86⁰/₀; 241/66. sz. objektum: 89,57⁰/₀; 8/65. sz. objektum: 90,90⁰/₀; 251/65. sz. objektum: 94,28⁰/₀; 85/66. sz. objektum: 94,12⁰/₀; 248/66. sz. objektum: 96,88⁰/₀; Dvory nad Žitavou: 15/63. sz. objektum: 100⁰/₀; Horné Lefantovce, 1. sz. objektum: 100⁰/₀.¹⁶²

A Pavúk-féle statisztika alaposabb átvizsgálásakor határoztuk el, hogy egy viszonylag nagyobb leletanyaggal rendelkező gödör leleteit ugyanilyen kritériumok alapján vizsgáljuk meg.

Az 1979/4. gödör anyaga alkalmas egy ilyen, tájékozódó jellegű statisztikai vizsgálatra, a különleges formák és az import-darabok értékelése nélkül. A gödör teljes leletanyagát átvizsgáltuk; a táblázatban ugyanakkor — saját, egyéb statisztikai szempontjaink ellenére —, a Pavúk által adott technikai és motivális kritériumokat közöljük, mivel ennek ellentmondásai így ütköznek ki a legjobban. Különösen akkor érdekes ez az összevetés, ha a kronológiai értékű formai- és díszítőelemek meg- ill. nemlétéből kiindulva jutunk el a díszítéstechnika ill. motívumok belső arányaig. Tekintsük át először a formákat.

Mindenekelőtt feltűnő a csőtálpas forma gyakorisága: a két leírt nagyobb töredéken kívül 24 db csőtálp — ill. talptöredék származik a 4. gödörből, ebből kettőnek van lekerekített háromszög alakú áttörése.

A díszítetlen finomkerámia aránya a következő: a 12 db fenék — vagy peremtöredéken túl mérvadónak a 29 db domborúan és a 3 db homorúan ívelt (nyakkiképzéses) oldaltöredéket tekinthetjük: ezekről megállapítható, hogy nem egy edényhez tartoztak, míg néhány fenéktöredék díszített edényhez is tartozhat.

A 2 db kihajló peremmel ill. a homorúan ívelt oldaltöredékekkel tehát megvan az S-profilú, díszítetlen edénytípus, amelyet általában kronológiai értékűnek fogadnak el.

A kettős kúpos, legömbölyített profilú edényt 5 oldaltöredék képviseli a leletanyagban.

A díszítésben szerepel az önállóan alkalmazott bemetszés.¹⁶³ Több esetben jelentkezik a bemetszésekből kialakított fenyőágyszerű minta vagy a hosszú, ferde, párhuzamos bemetszésekből álló díszítés, festéssel együtt.

A több vonalpárból kialakított vonalkötegek számához viszonyítva a vonalpárok száma kisebb, de jellemző technikai megoldás. Az említett változatok miatt helyesebbnek látszik a vonalköteg elnevezés; ugyanakkor megfigyelhetünk olyan töredékeket is sűrű, szabályos karcollással, amelyek készítésekor kettőnél több hegyű eszközt is használhattak.

Ami a motívumokat illeti, dominánsnak bizonyul az ún. S-alakú, szögben törő minta, azokat a darabokat is beleértve, amelyeken minden valószínűség szerint feltételezhető.

A háromszögletű áttöréssel rendelkező csőtálp két példányban van meg. Ezt a típust J. Pavúk a duna-vidéki lelőhelyekre tartja jellemzőnek, a csoport kései szakaszának lelőhelyein.¹⁶⁴ Békásmegyeren az egyik arcoss edényünk pontos megfelelőjével, gyantás festéssel és бүккі importtöredékekkel egy együttesben jelenik meg.¹⁶⁵

A 4. gödörből került elő az említett, gyantás festést mutató, s importként meghatározható бүтүкös vállú edény. Még három kisebb бүтүкөттөредék utal a forma ritkaságára ill. importlétére. A 4. gödrön kívül csak az I. ház omladékrétegéből ismerjük.

A gödör leletanyagát az import kerámia számszerű adataival egészíthetjük ki: 17 db бүккі, 3 db szakálhátú töredék, valamint két Jegömbölyített bikónikus profilú porcelánszerűen kidolgozott töredék.¹⁶⁶

A gödör anyagának számszerű adatait a Pavúk-féle szempontok és saját szempontjaink összesítésével az I. táblázatban közöljük.

Az ismert százalékarányuk birtokában próbaképpen alkalmazva a Pavúk-féle statisztikát a következő számbeli megfeleléseket kapjuk: a vonalpárok gyakoriságát tekintve az ültetési 1979/4. gödör a Bajč, IV/60. sz. objektummal¹⁶⁷ a hármas vonalak előfordulása alapján a Štúrovo, I/65. és 241/66. sz. objektummal¹⁶⁸, a több vonalpárból álló szalag aránya alapján a Dvory nad Žitavou, 15/63. sz. objektummal¹⁶⁹, az un. S-alakú, szögben törő minta megjelenése alapján pedig a Bajč, IV/60. sz. objektummal áll összefüggésben.¹⁷⁰

A statisztikai ellentmondásait tükrözi az is, hogy csupán két esetben állapíthattuk meg ugyanazt a megfelelést (a Bajč, IV/60. sz. objektum esetében), de ez a megfelelés lényegében két, eltérő kronológiai helyzetű technikai, ill. díszítőmotívum alapján adódott. (vonalpár- ill. S-alakú, szögben törő minta.)

A Pavúk-féle kritériumok tehát finomításra szorulnak egyrészt, másrészt új szempontok figyelembe vétele is szükséges. Természetesen a nagy számok törvénye valójában csak akkor érvényesülhet, ha elegendő számú, ilyen módszerrel (ill. a szempontok azonossága a lényeges) feldolgozott anyag áll rendelkezésünkre. Az eltérésekhez pedig minden lelőhely esetében be kell számítanunk a helyi sajátosságokat.

Igazán akkor lesz értékelhető az adott statisztika, ha az ültetési telep egészére alkalmazhatjuk majd. A telepmegfigyelések (egyretegűség) ugyanis feltételeznek egy bizonyos időszakot aminek — amennyiben kiindulási pontjaink helyesek — a leletanyag statisztikai feldolgozásának eredményeiben is érvényesülnie kell.

Erre a folyamatos ásatások befejezésekor nyílik lehetőségünk.

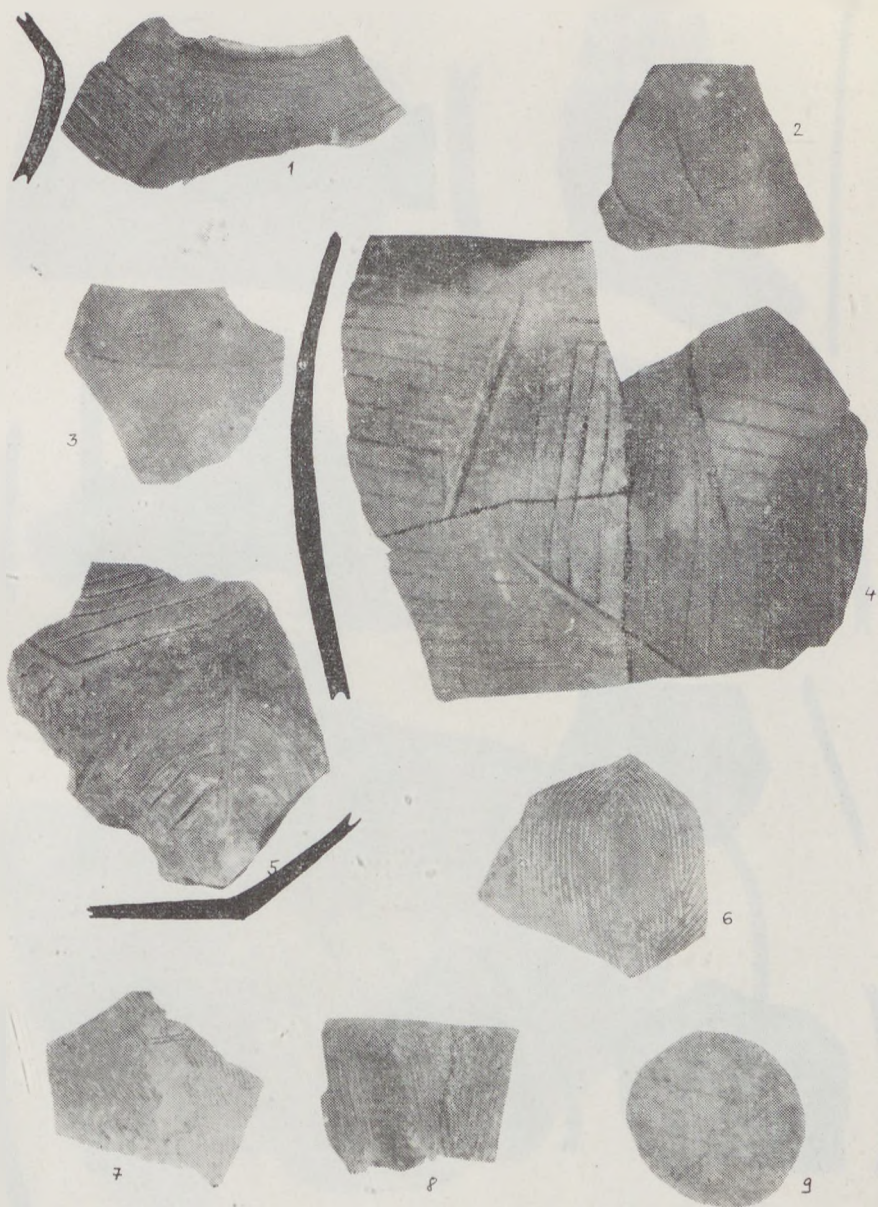
JEGYZETEK

- PINTÉR S.: Szécsény és közvetlen vidéke a honfoglalás előtti korban, Losonc, 1897. 25.
- Coll. XVI. Sect. 15. A felmérés éve: 1782.
- DR. GAZDAG L.: Nógrád megye térképei. Nógrádmegyei Múzeumi Füzetek 6 1964/156: 1990. sz. tétel, ill. uo. 15.: a Nógrádi Sándor Múzeum tulajdonában levő. 1 : 50 000 méretarányú másolat alapján.
- Coll. XXXIV. Sect. 45. A felmérés éve: 1854. uo. 1992. sz. tétel.
- Sect. 4763/3. A felmérés éve: 1883. uo. 1994. tétel.
- Megjegyzendő, hogy ma is Lóci pataknak hívják ezt a szakaszt.
- SOÓS Virág: Régészeti kutatások Nógrád megyében (1976–1978) NMMÉ (1979) 347–348, I–IV. t.
- DR. NYÁRY Albert báró: Ásatás a Szécsényi Kerekdombon (Nógrád m.) AÉ XXVII/107/222–231.
PINTÉR S.: i. m.: 18–19; Nógrádvidéki régészeti kutatások: AÉ VII/1887/432.; Nógrádmegyei régiségekről AÉ 6/1886/43.
- PINTÉR S.: i. m. 20.
- NYÁRY A.: i. m. 223.
- Ld. az ásatás ismertetését
- NYÁRY A.: i. m.
- PINTÉR S.: i. m.; Nógrádvidéki régészeti kutatások: AÉ VII/1887/432. Nógrádmegyei régiségekről. AÉ 6/1886/44.
- J. PAVÚK: Vyskum neolitického sídliska v Šturove AR 19/1967/576–583.: 14.5–38 m hosszú, 6.5–9 m széles, DNY–EK-i tájolású házak.
M. Dušek: Neolitické sídlisko v Patinciach, okr. Hurbanovo AR 11/1959/782–784.: LVII., LXI. sz. házak.
- Az antropomorf leletekkel részletesen máshol szeretnénk foglalkozni.
- O. HÖCKMANN: Andeutungen zu Religion und Kultus in der bandkeramischen Kultur Aktuelle Fragen der Bandkeramik Székesfehérvár, 1972. 187. (Továbbiakban: Aktuelle Fragen)
- PATAY Pál: Nógrád megye régészeti emlékei
Nógrád megye műemlékel. Bp. 1954. a 7–21. sz. jegyzetekben sorolja föl a bizonytalan eredetű kőbaltákat.
- PATAY Pál: Újabb kőkori és kelta leletek Nógrádkövesden és a nógrádi dombvidéken AÉ 83 1956/186–187., XVIII. t. 1–4.

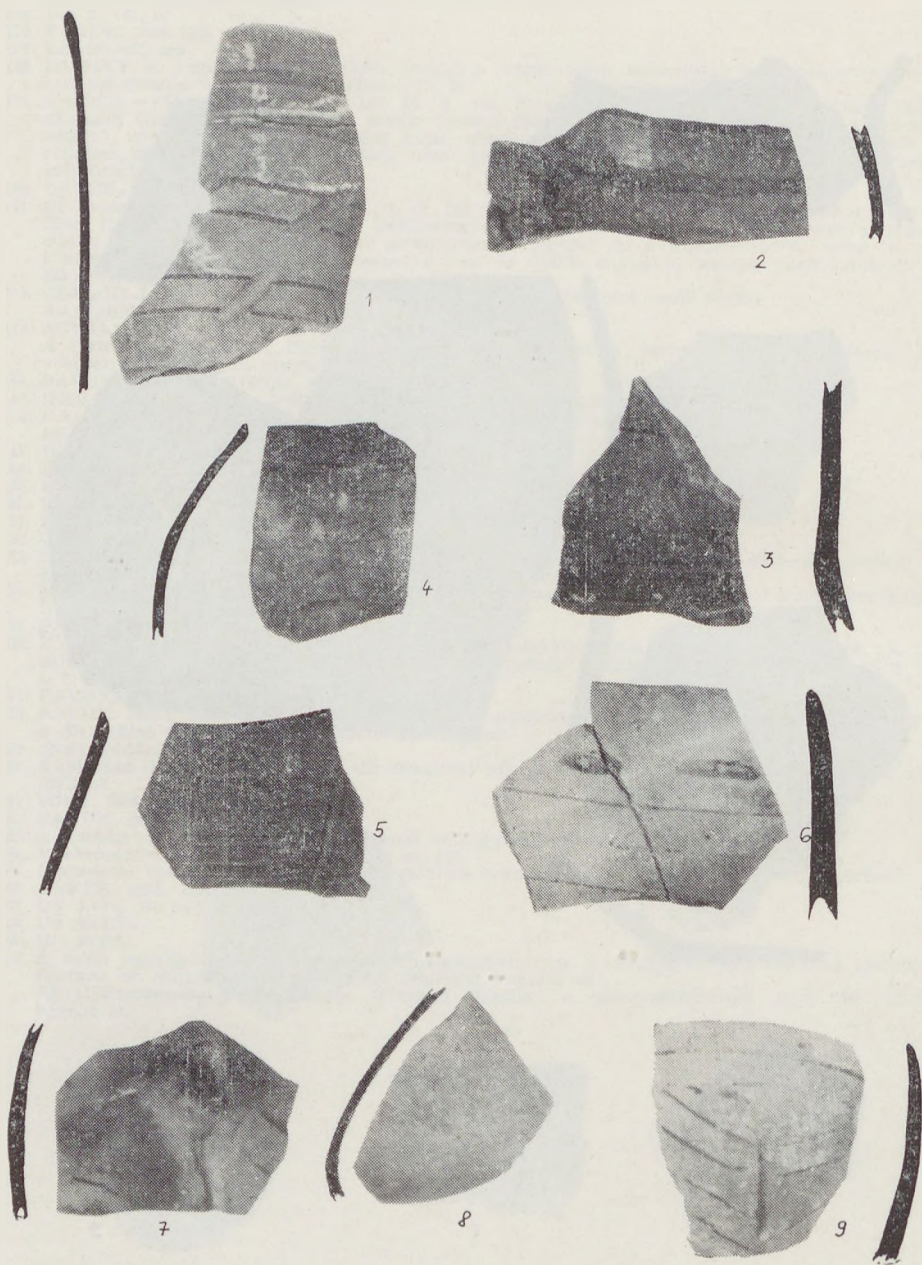
17. Uo. Mindkét helyen utal arra, hogy a megye területe két kultúra elterjedésének határára esik.
18. KUBINYI Ferenc Múzeum, Szécsény
19. ROMER F., Arch. Közl. V/1865.78, 3. ábra.
20. REINECKE P., AE 16/1896.294.
21. H. Mitscha-Märheim: Vorgeschichtliches aus dem unteren Grantale WPZ 11/1924/111, Abb. 2.
22. Uo. 116.
23. TOMPA F.: Die Bandkeramik in Ungarn
Arh Hung V—VI. (1929) 27. (A továbbiakban Tompa, 1929)
24. Uo.
25. Uo. 45.
26. CSALOGOVITS J.: Földrajzi tényezők hatása Magyarország neolithikus kultúráinak kialakulására és elterjedésére.
AE 44/1930/30. (Csalog, 1930.)
27. TOMPA, 1929. 27.
28. Uo.
29. Uo., Mitscha-Märheim, i. m. 105—117.
30. MÁRTON L.: AE 29/1909.156, 2—3. k.
31. MÁRTON, i. m. 158. 7. k.
32. KÜZSINSZKY B.: A Balaton környékének archaeológiája 30., 37. kép.
33. CSALOG, 1930. 31. 36—37. kép.
34. Uo. 32.
35. Uo. 35.
36. MAROSI A.: Ásatás a bicskei kőkori telepen. Székesf. Sz. IV. 1934. 43.
37. BRUNNER I.: Kőkori telepmaradványok Lovasberényben.
Székesfehérvárt Sz. V. 1935. 63.
38. Uo. II. t. 1,3—5.
39. TOMPA F.: A Dunántúl őstörténelme
Pannónia-könyvtár 15. Pécs, 1935. 6.
40. TOMPA F.: Budapest őskora TBM IV. 1936. 1—17. (Tompa, 1936.)
41. Uo. 7.
42. Uo. Mindezt annak ellenére jelenti ki, hogy az előző oldalon azt írja, hogy a vonalközöknék földfestéssel való vörös festése a бүккі kultúra hatására történt.
43. Uo.
44. TBM IV. 1936. 20., 1. I. t. 4—8.
45. TOMPA, 1936. 7.
46. GALLUS S.: A nagytétényi neolitikus sír. AE 49/1936.85—86.
47. Uo. 45. k.
48. Uo. 46, 47. 48/b. k.
49. Uo. 48/a. k.
50. TOMPA F.: 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn
BRGK 24—25. 1934—35/27.
51. Uo. 30.
52. Uo. 31.
53. Uo. 32.
54. CSALOG J.: A magyarországi újabbkőkori agygművesség бүккі és tiszai csoportja
FA III—IV. (1941) 14. (Csalog, 1941.)
55. Uo. 1.
56. Uo. 9.
57. Uo. 13.
58. K. SCHIRMEISEN: Sudeta II 1926 4/9. 17. k.
59. CSALOG. 1941. 14.
60. TOMPA F.: Budapest az őskorban
Budapest Története I., 21.
61. Uo. 22.
62. DORNYAY B. — CSALOG J.: Az újabbkőkori szalagdíszes agygművesség emlékei a Balatoni Múzeumban FA V/1945/4.
63. B. KUTZIAN I.: Újabb neolithikus leletek a Magyar Történeti Múzeumban. Magyar Múzeum 1946. 47.
64. Uo. 45. 1. k/1—7.
65. Uo. 46.
66. V. Milojčić: Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittelund Südosteuropas Berlin. 1949. 96.
Berlin, 1949. 96.
67. Uo. 93
68. BANNER J.: Adalékok Budapest újabb kőkorához
BpR XV.1950/7—26.
69. Uo. 15.
70. Uo. 16.
71. F. PETRES É.: Újabb-kőkori sírok Bicskén
FA VI/1954.22—28.
72. Uo. 25., V. t. 12.
73. Uo.
74. Uo. 28.
75. KÖREK J. — PATAY P.: A бүккі kultúra elterjedése Magyarországon
RégFüz Ser II—2 1958.23, IX. t. 6—9.
76. CSALOG J.: A tiszai műveltség viszonya a szomszédos újkőkori műveltségekhez
FA VII/1955.26.
77. KÖREK J.: A vadnai neolitikus sírlelet
HOMEÉ 1/1957.24.
78. KÖREK J. — PATAY P.: i. m. 23.
79. Uo. 50.

80. BANNER J.: Das Tisza-, Maros-, Körös-Gebiet bis zur Entwicklung der Bronzezeit Szeged, 1942. 23. 2. k.
81. BANNER J.: A magyarországi újkőkor-kutatás néhány problémája RégDolg 2. 1960. 22.
82. KÖREK J. A vonaldiszes kerámia elterjedése az Alföldön MFME 1958. 59., 44. VIII. t.
83. Uo. 47.
84. H. QUITTA: Zur Fragen der ältesten Bandkeramik in Mitteleuropa PZ XXXVIII 1960 161.
85. B. NOVOTNY: Zu den Kulturbeziehungen zu Beginn des Hochneolithikums in der Slowakei PA LII 1961/354.
86. A. Točík — J. Lichardus: Die neolithische Grube in Vyčapy-Opatovce PA LV/1964 276. obr. 1—4. PA LV 1964/276, obr. 1—4.
87. Uo. 278.
88. GÁBORINE Csánk V.: Megfigyelések a békásmegyeri őskori telepen AE 91 1964 205.
89. B. KUTZIAN I.: Arch. Austr. 40 1966/258.
90. Uo. 270.
91. Uo. 272.
92. MITHAY S.: Zselizi típusú leletek a Győr, pápai vámi újabb kőkori lakótelepen Arrabona 8 1966 11.
93. Uo. 15., XI. t. 1.
94. Uo. 31., IX. t. 17.
95. Uo. 13., I. t. 18.
96. Uo. 32., X. t. 14.
97. Uo. 33.
98. Uo. 34.
99. Uo. 37.
100. KALICZ N. — MAKKAY J.: Die wichtigste Fragen der Linearkeramik in Ungarn Acta Ant. Arch. X/1966 47.
101. KÖREK J.: Die Linearkeramik auf dem Alföld MFME 1966—67., 15.
102. PATAY P.: Adatok Budapest környékének újkőkorához és rézkorához FA XVIII 1966 14.
103. Uo. 21.
104. MAKKAY J.: Die neolitischen Funde von Bicske St. Z. 17 1969/224.
105. Uo. 262.
106. J. LICHARDUS: Beitrag zur chronologischen Stellung der rot und gelb inkrustierten Bükker Keramik St. Z. 17, 1969/224.
107. Uo. 230.
108. PAVUK: Chronologie der Zeliezovce-Gruppe SIA XVII 1969 269. (Pavúk, 1969.)
109. Uo. 315.
110. Uo. 359.
111. J. PAVUK: Neolithisches Gräberfeld in Nitra SIA XX/1972/83.
112. KALICZ Nándor: Einige Probleme der Lengyel-Kultur in Ungarn St. Z. 17, 1969 178., 195.
113. KALICZ N.: Über die Probleme der Beziehungen der Theiss — und der Lengyel-Kultur AAH XXII 1970/15.
114. MAKKAY J.: A kőkor és a rézkor Fejér megyében Fejér megye története I. 1. Székesfehérvár 1970. 26.
115. Uo. 27.
116. Uo. 28.
117. Uo. 30.
118. KALICZ N. — MAKKAY J.: Südliche Einflüsse im frühen und mittleren Neolithikum Transdanubiens (Kalicz—Makkay, 1972.) Aktuelle Fragen, 95.
119. M. VASIČ: Preistoriska Vinča IV. Abb. 52.
120. M. VASIČ: Preistoriska Vinča I. Abb. 105.
121. KALICZ — MAKKAY, 1972. 7 : 1. a—b.
122. KALICZ N. — MAKKAY J.: A neolitikus Sopot-Bicske kultúra AE 99 1972.
123. KALICZ — MAKKAY: 1972., 96., 6 : 1—4.
124. PAVUK, 1969.
125. A táblákon bemutatott kevés leletanyagot tájékoztató jellegűnek szántuk, néhány forma meglétének igazolására és a díszítés technikai kivitelezésének változatosságára utalva.
126. Ld. 13. j.
127. Ld. 6. j.
128. Gesichtsgefäße und andere Menschendarstellungen aus Battonya. BMMK 5/1978 13—60. A katalógusban felsorolt lelőhelyeket uo. 57—58., a Mithay S. által közölt győri (ld. 95. j.), valamint a többi szlovákiai lelőhellyel: Tupá, Bfna (Pavúk, 1969., 312. Abb. 34. 6—7.) egészíthetjük ki. Legújabbban Hegedűs Katalin említi a zselizi környezetben talált arcos edény-töredékeket: Újkőkori lakótelep Csanytelek határából. AE 108/1981 1., 4—5. 6. j. Ld. még O. Höckmann, i. m. 206—208. Liste G.
129. Pavúk, 1969. 322. Abb. 36. 6., ill. Abb. 41. 4. — a középső szakasz leletei
130. KALICZ N. — MAKKAY J.: Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene. Stud. Arch. VII. 1977. Taf. 132., 10. (A továbbiakban: Kalicz — Makkay, 1977.)
131. Uo. Taf. 81. 5.
132. Több ilyen töredék származik a felszíni gyűjtésből is.

133. KALICZ — MAKKAY, 1977. Taf. 158. 2., 5.
134. TROGMAYER O.: Ásatás Tápé-Lebőn MFME 1957.. II. t. 21., IV: t: 26., IX: t: 21:
KALICZ — MAKKAY, 1977. T. 122, 12, T. 95, 12, T. 143, 7.
135. Uo. T. 161. 8.
136. PAVÚK, 1969. 286.
137. Uo. 296—97. 299.
138. MITHAY S. sem tapasztalt fekete festést a pápai vámi lelőhelyen; az irodalomban említettet gondos polirozásnak tartja. i. m. 35.
139. KALICZ — MAKKAY, 1977. T. 113. 24, T. 175. 5: említésre méltó, hogy mindkét töredék díszítése kapcsolatba hozható a zselizi csoport díszítésével. Az előbbi töredéken a csúcsokat képező vonalkötegek lezárásaként kicsi, vízszintes bemetszések vannak, az utóbbi töredéken pedig a bükki csoportban nem jellemző. a perem alatt vízszintesen körbefutó, ritkábban karcolt vonalköteg.
140. PAVÚK, 1969. 299.
141. Uo., valamint Gáboriné Csánk V., i. m. 205. 209, 12. j.: itt utal a régebbi anyagból származó, ilyen típusú töredékre. Pavúk a békásmegyeri számbeli és technikai megjelenés alapján az eddigi egyetlen lelőhely ellenére is tipikusnak tartja ezt a díszítésmódot, noha a fenti közlésben csak 1—1 töredék szerepel a régi és újabb anyagból. Pavúk párhuzamként (uo. 336.) a viñcai Hyde-vázára utal.
142. CSALOG J.: Das Wohnhaus „E“ von Szegvár-Tűzköves und seine Funde
AAH 9/1958/108.
143. MITHAY, i. m. 31. IX. t. 14: 32. Pavúk, 1969. 297.
A festett idoltöredéken figyelhetjük meg egyedül azt a technikát, hogy a sárga színt vörösen festett alapra vitték föl.
144. PAVÚK., 1969. 297; Tompa, 1937. 31.
145. 1979/3—7. gödör. 1980/2., 5—6., 8—9., 13—15., 18. gödör, 1981/20. gödör
146. KALICZ — MAKKAY, 1977. T. 187, 4.: a mi példányunk nem festett.
Lebő-Felsőhalom
147. 1979/4. gödör. 1981/1. ház
148. KALICZ — MAKKAY, 1972. 95.
149. KALICZ — MAKKAY, 1977., 90.
150. 1980/2. gödör. ill. 1979/4. gödör
151. PAVÚK, 1969., 325—338.
152. Csak az 1979/4. gödörben: 7 db
153. Iža-Velky Harcaš: Pavúk, 1969., Abb. 38: 13; Bajč-Vlkonovo: Abb. 49:2—3.; Dvory nad Žitavou: Abb. 48:2. Ez utóbbit már a fiatalabb szakaszba sorolja.
154. MITHAY: i. m. II. t. 17: de nem egészen azonos technikával, mivel a háromszögeket a fotó alapján karcolásokból alakították ki.
155. PAVÚK, 1969. Abb. 48 : 1., 38 : 21.
156. Ennek — a fotó alapján a profilnak is — pontos megfelelőjét Mithay S. közli: (i. m. IX. t. 2.) sajnos csak „különböző gödrökből és ásonyomokból” megjelöléssel. Hasonló jellegű a VIII. t. 2. sz. töredék.
157. PAVÚK, 1969., 318.
158. PAVÚK, 1969., 332.: a zselizi csoport III. szakaszának tárgyalásakor határozottan kiemeli a díszítetlen finom kerámia kronológiai értékét.
159. 1979/4. gödör.
160. Különösen kiugró, hogy a 139 db számmal közölt töredéken belül az 53 db hogyan adhat 100%-ot.
161. 1979/4., 1980/2., 3., 5. gödör
162. PAVÚK, 1969., 332.
163. A szabályosan karcolt, páratlan számú vonalközzel rendelkező töredékek.
164. Békásmegyer. Gáboriné Csánk V., i. m. 202.
165. Homokkal soványított, külső, belső felülete barnásszürke, vörösbarna foltos. polirozott.
166. PAVÚK, 1969., 318. Tab. 1.: 34.54%.
167. Uo. 2.73⁰/₀, ill. 2.90⁰/₀.
168. Uo. 46.53⁰/₀.
169. Uo. 35.05⁰/₀.
170. A telep egyéb leleteinek vizsgálata folyamatban van. A gazdag kőeszköz-anyag vizsgálatát részben dr. Wallacher László (NME. Miskolc) végezte el.
Az állatsont-anyag vizsgálatát Bökönyi Sándor, a csont-eszközökét Alice M. Chokey készíti el.

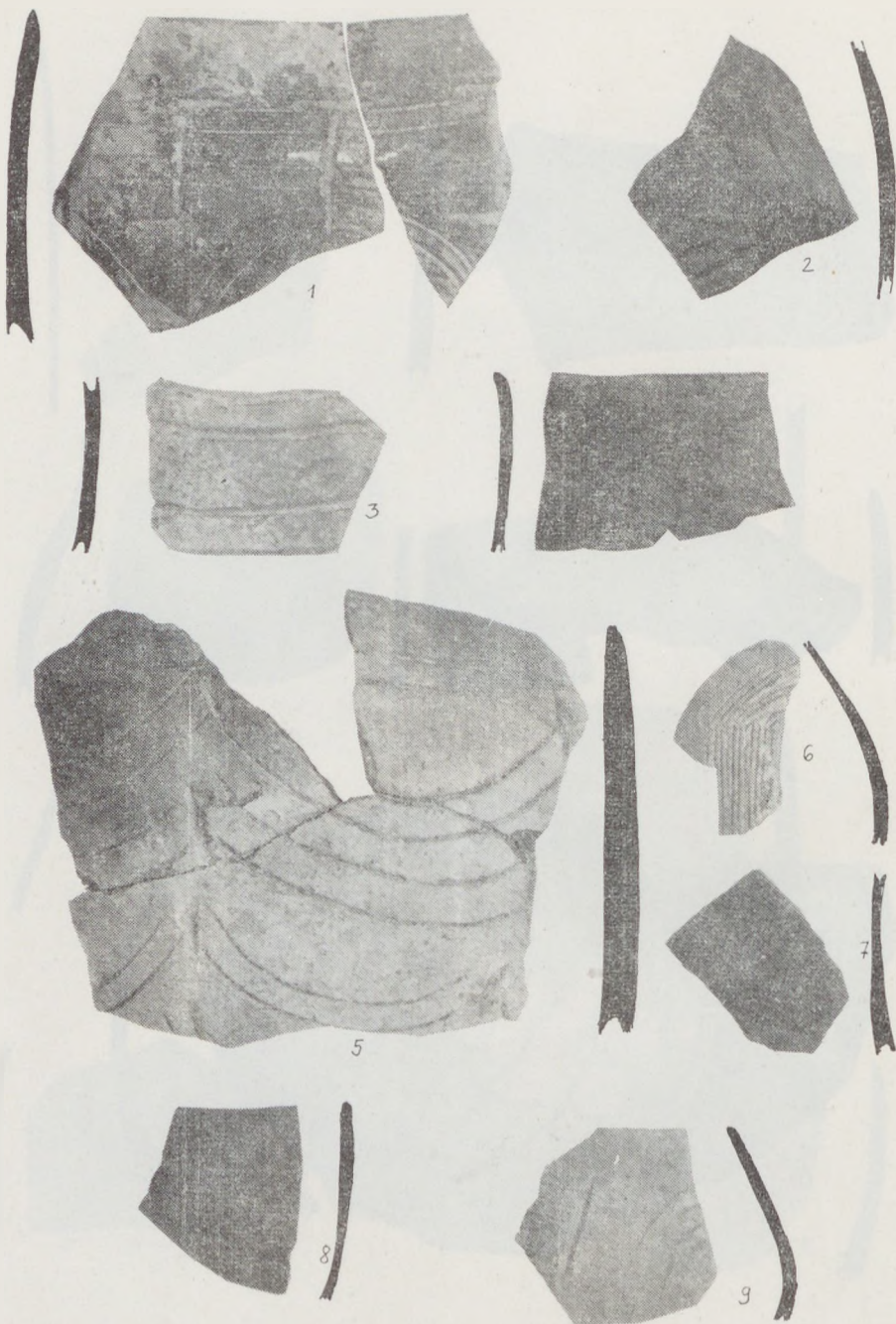
I. tábla, 1—9: 1979/4. gödör

II. tábla, 1—9: 1980/2. gödör

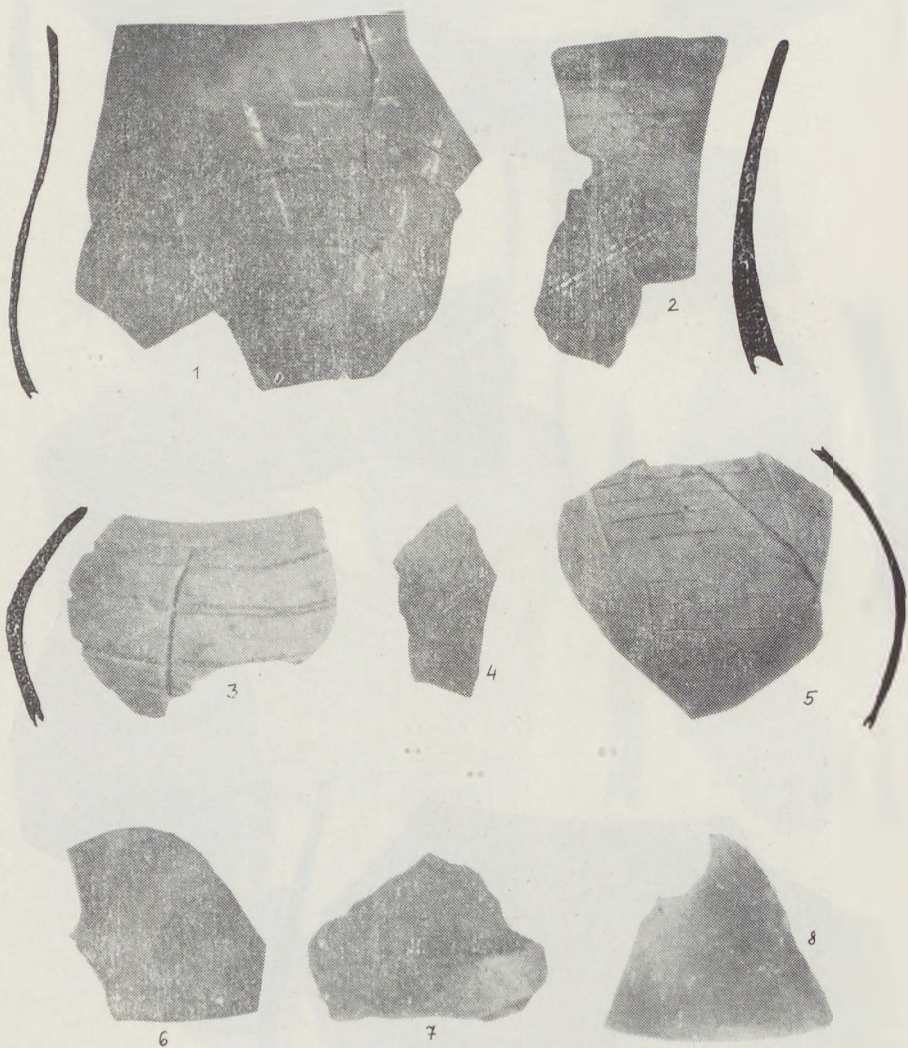
III. tábla, 1—5: 1980/15. gödör; 6: 1980/5. gödör

IV. tábla, 1—4: 1980/8. gödör; 5—9: 1980/13. gödör

V. tábla, 1—5: 1980/18. gödör

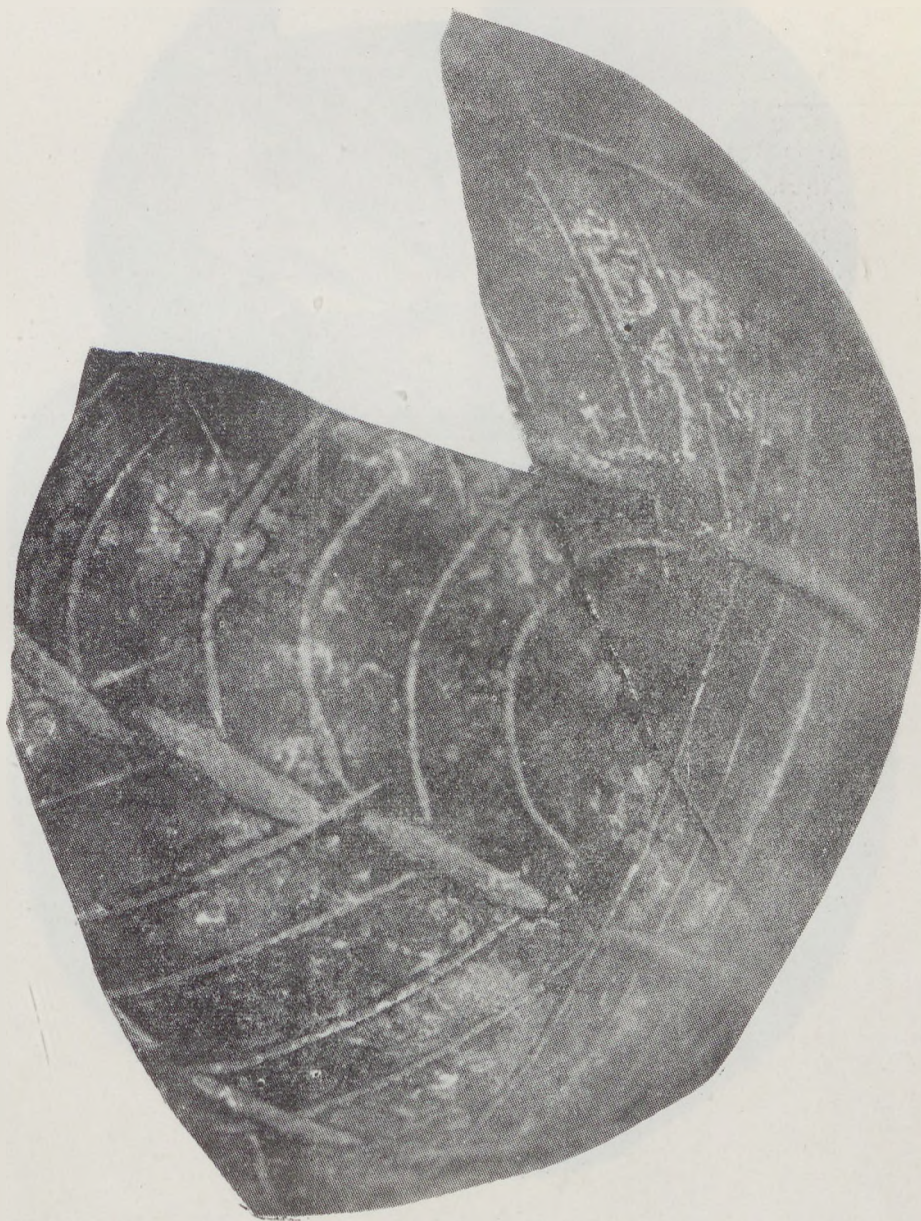
VI. tábla, 1—5: 1980/5. gödör; 6: 1980/13. gödör; 7—8: felszíni gyűjtés

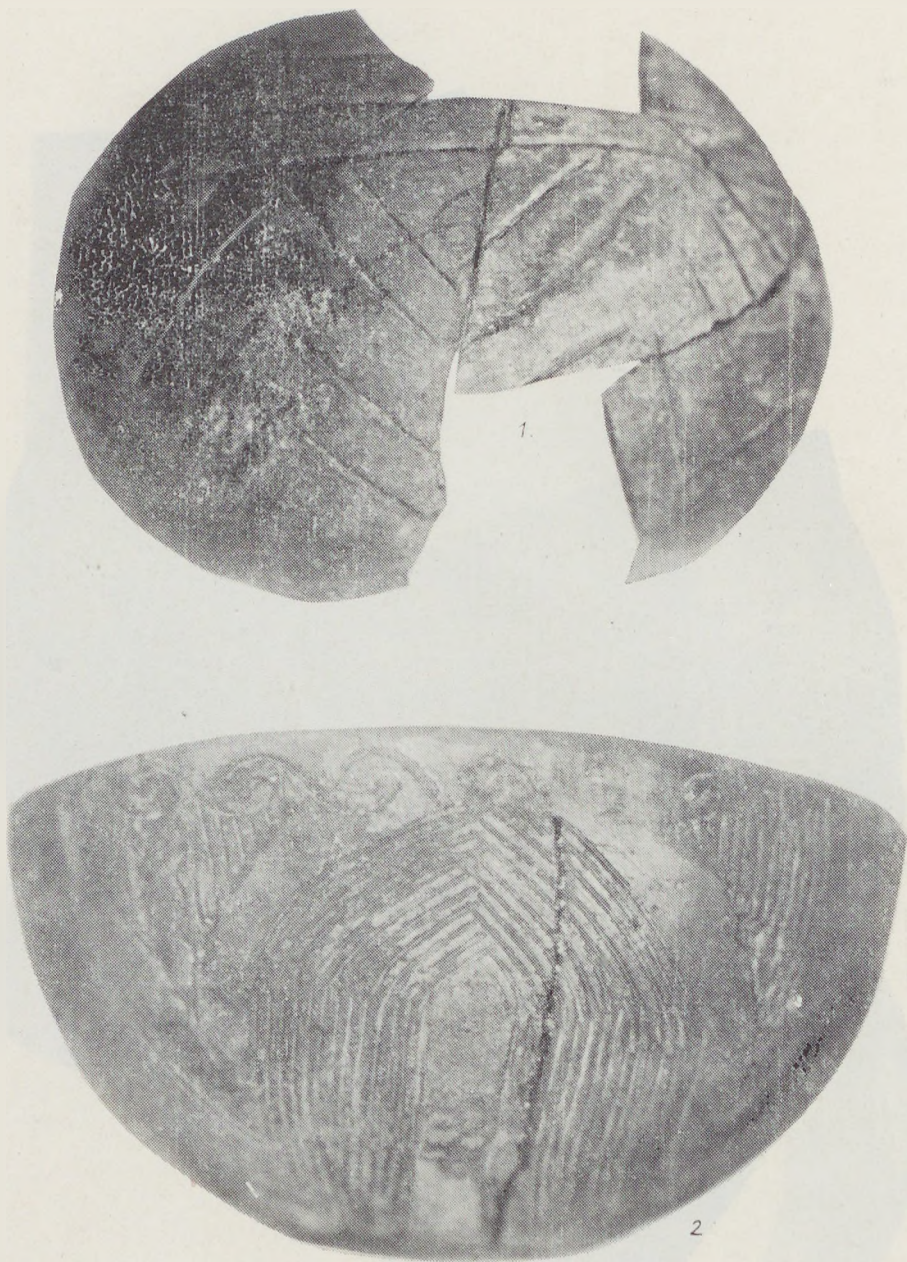
VII. tábla: 1980/5. gödör

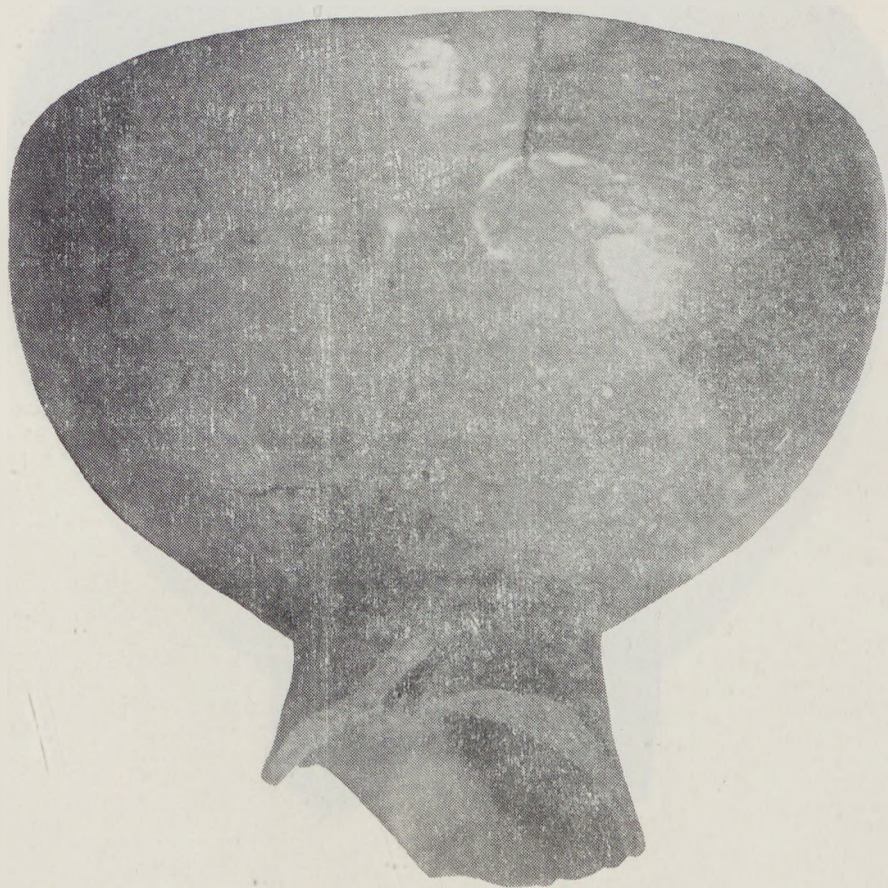
VIII. tábla: 1980 2. gödör

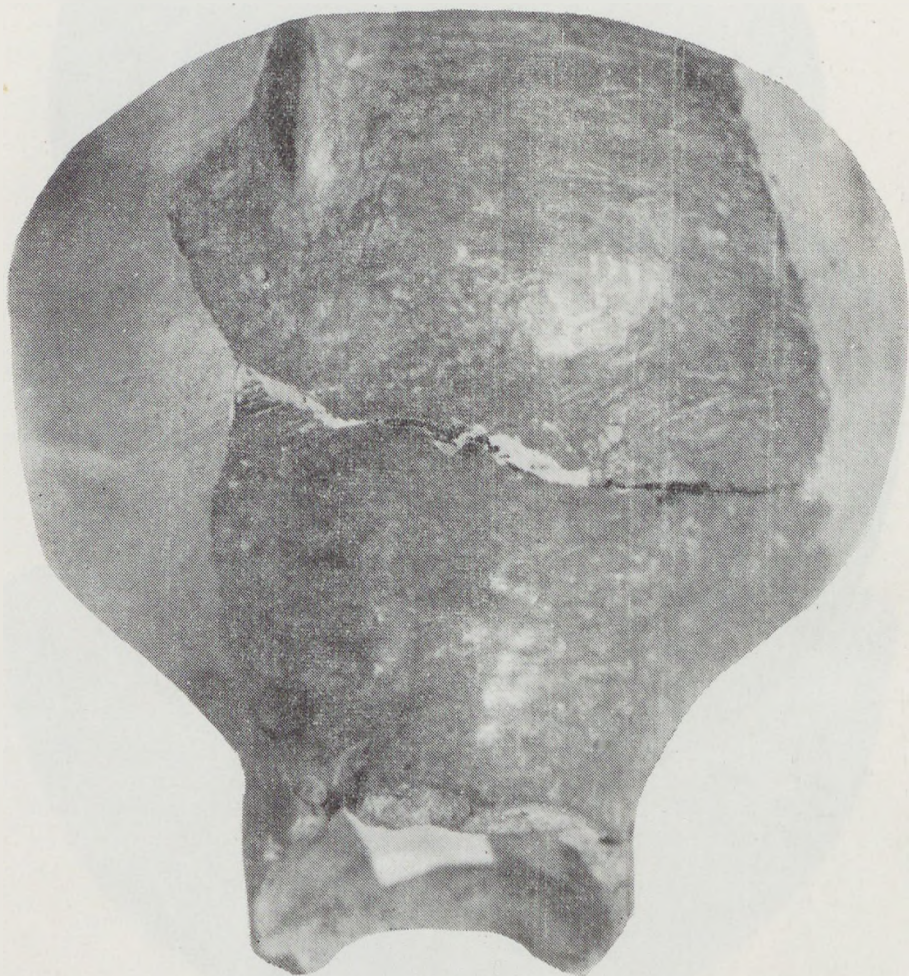
IX. tábla: 1980/5. gödör

X. tábla, 1: 1980/5. gödör; 2: 1980/9. gödör

XI. tábla: 1979/4. gödör

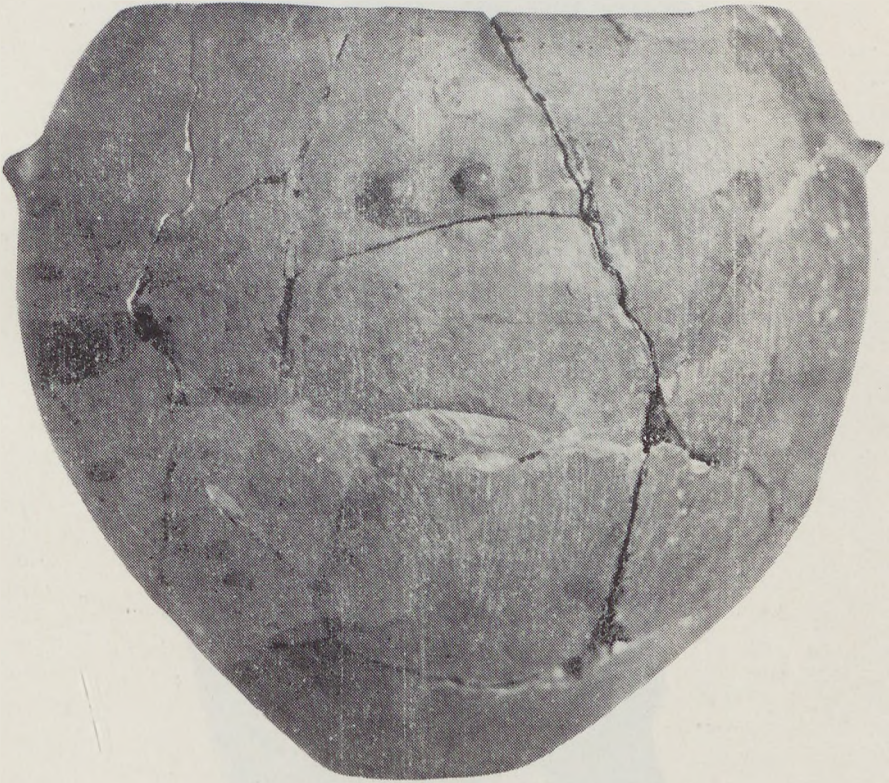
XII. tábla: 1979/4. gödör

XIII. tábla: 1980/5. gödör

XIV. tábla: 1980/9. gödör

XV. tábla: 1979/4. gödör

XVI. tábla: 1979. 4. gödör

XVII. tábla: 1979/4. gödör; belső oldal

RESÜMEE

Virág Soós

Vorbericht über Ausgrabungen der Siedlung der neolitischen Zseliz-Gruppe in Szécsény-Ültetés

Die neolitische Siedlung breitet auf 2,5 km südöstlich von Szécsény, in einem ungefähr 20 m hohem Plateau, im Gebiet 60—80×300 m. Die drei Jahre durchgeführte Rettungsgrabung gab die erste authentische neolitische Siedlung im Gebiet des Kom. Nógrád.

Bis zu Heute wurden 29 Abfallgruben und 1 Wohnhaus freigelegt. Aus den Objekten stammt die charakteristische Keramik der jüngeren Phase der Zseliz-Gruppe: S-förmige Winkelnmustern, Sparrenmustern, horizontale umlaufende Mustern aus Linienpaaren, öfter Linienbündeln. Die Scherben am meisten nach der Brennung rotbemalten sind, oder seltener in abwechselnder Folge mit gelber und roter Bemalung aussehen. Auf einem grösseren Fragment fanden wir eine Harzbemalung. Es ist nicht fehlt die unverzierte Feinkeramik mit S-Profilierung und das bikonisches Form mit abgerundetem Profil.

Es kamen fünf Gefässe mit menschlichen Gesichtsdarstellungen — aus diesen zwei rekonstruierbaren — und ein bemaltes Idolfragment zum Vorschein.

In der chronologischen Auswertung die importierte Keramik spielt bedeutendere Rolle. Aus den Objekten in grosseren Menge stammen die Fragmente der Bükk-Gruppe mit weiss, in einem Fall mit rotem Inkrustation (af. X. 2.). Einige Scherben gehören zu der Szakálhát-Gruppe, und sind porzellanartig ausgearbeitete Fragmente.

Die Tabelle weist das Verzierungs-technik und Motiven des Materials von 1979/4. Abfallgrube, und die Menge der Bükker-Keramik.

Die ausführlichere Analyse des Grabungsmaterials wird nach der gänzlicher Freilegung der Siedlung gemacht.

Üvegutak, üveggyárak Nógrád megyében

Szvircsek Ferenc

Nógrád megyei üvegipar területi elhelyezkedése, természeti és gazdaságföldrajzi feltételei

Nógrád megye 4128 km²-es területét északról Zólyom, keletről Gömör és Heves, délről Pest-Pilis-Solt-Kiskun, nyugatról Hont megyék határolták. A természeti környezetet egy 1854-ből való ismertetés érzékelteti. Eszerint Nógrád megye határának majdnem fele erdő. Területének nagy részét főleg közép-magasságú hegyek alkotják, mint a Cserhát és a Mátra nyúlványai. A magasabbak közé számítható az északi részen az Osztrovszki-Vepor hegylánc déli lejtői, a losonci járásból a málnapataki-hegyek, a füleki járásban a Bucsom és a Karancs halomláncolata. Az erdők nagyrésze főleg északra fekszik a losonci, füleki, kékkői járásban. A mezőgazdasági kultúrák főleg a megye déli és délnyugati síkságain, a szécsényi, gyarmati, sziráki és nógrádi járás völgyeiben alakultak ki az elmúlt századokban. A megye északi és középső részén az erdők általában bazalt és gneisz, illetve vaspáton és mészkövön nyugvó agyag és homok.

Fanemei közül a cser az uralkodó s csak az északabbra fekvő erdők tiszta bükkösök, vagy tölgy-bükkerdők. A megye területe földrajzi fekvés, természeti környezet és éghajlat alapján két elkülöníthető részre tagolódik. Lakossága ennek megfelelően északon főleg kézművességgel (fa, cserép), valamint a bontakozó gyáripárban találta meg kenyerét, míg a megye déli részein, a bőven termő réteken, földeken és szőlőhegyeken kizárólag mezőgazdasággal foglalkozott. A felvidéki terület gyáripárát főleg az üveg- és vasipar alkotta, noha egyéb iparágakkal is találkozhatunk a területen. Hogy miért lett itt legnagyobb súly a vas és üvegtézésén, az azzal magyarázható, hogy ezeken a területeken a kemény és puha fával borított erdők alatt jó minőségű kovakő és barnavasérc telepek helyezkednek el. Nógrád megye hatalmas kiterjedésű erdősegeiben — miként az ország más területein — az erdőirtások során kivágott fák feldolgo-

zása, a gerenda, a deszka, donga és zsindelykészítés a paraszti iparüzés keretébe tartozott. Ugyanígy, vagy részben a szénégetés és hamuzsírőzés is. A megnövekedett favágás miatt azonban már országos rendeletekre volt szükség, hogy az erdők nagyfokú pusztulását megakadályozzák.

A 18. század közepétől előtérbe lép az erdők védelme. Nemcsak a fafeldolgozás keretei szűkülnek, hanem a hamuzsírőző fabrikák is sorban szűnnek be működésüket. Ettől az időtől kezdve egyre csökkentik a szálas erdők kivágását és tiltották újabb irtványföldek létesítését. A makkoltatás érdekében egymás után bontották fel a szerződéseket a hamuzsírőzőkkel.¹

E titások ellenére az *üveggyártás* volt az egyetlen olyan iparág, melyet továbbra is az erdők nehezen hozzáférhető fáinak felhasználására létesítettek. Érthető, ha az első huták nagy kiterjedésű uradalmak erdeiben, azok fáinak kiaknázására létesültek. Az erdők fát nemcsak huták fűtésére használták, hanem a hamuzsír, az üveg egyik legfontosabb alapanyagának előállítására is.

A jobbágyfelszabadítás befejező lépéseként végrehajtott tagosítás folyamata Nógrád megyében 1864-ben az erdők, legelők kihatásával, a jobbágy és földesúr birtokainak elkülönítésével fejeződött be. A tagosítás következtében a földesúri erdő egyrésze — a megállapodás szerint — a jobbágyoké lett, akik azzal a jövőben tetszés szerint gazdálkodhattak, talaját kihasználhatták, fát kivághatták. A szántó- és legelőterület erőszakos növelése érdekében oktan erdőirtásba kezdtek. A század közepén még meglévő, nagy összefüggő nógrádi erdők egyrésze ekkor pusztult el és vált kopár, hasznosíthatatlan területté.

Ezzel szemben az uradalmi erdőgazdálkodás még a növekvő ipar szükségleteivel szemben is megtalálta továbbfejlődése feltételeit. Példaként Szent-Iványi Ferenc örökösének rónyai uradalmát említjük. Az uradalom erdejének jövedelmét a 19. sz. elején még egyedül a hamuégetés és hamuzsírőzés biztosította. Az erdőégetéssel okozott károk nem álltak arányban a csekélyke haszonnal, mivel erdőgazdálkodás nem folyt. A helyzet csak 1832-től változott meg gyökeresen, amikor a birtokterületen a Rimavölgyi Egyesület málnapataki vasgyára; 1833-ban Zahn J. Györgynek a csehbrézói határban a zlatnói üveggyára; 1844-ben a színóbányai határban a Kuchinka-testvérek katalinvölgyi üveggyára; 1848-ban ugyancsak Szinóbányán Kossuch János vaskohója felépült. Ezeket a gyárakat az uradalom látta el fával valamint saját fűrészmalmaival és az uradalom területén fekvő falvak lakosait, akik különféle faeszközök készítésével foglalkoztak.

A gyárak megjelenése után az eddig értéktelennek tartott, nem telepített és gondozatlan erdőket az uradalom már nem tekintette korlátlanul irthatóknak.²

Nógrád megye kibontakozásnak induló iparfejlődése a 18—19. században országosan is figyelemreméltó és jelentős volt, mert az ipari vállalkozások a Habsburg gazdasági-függőségi politika ellenére — a magyarországi viszonyokhoz mérten — határozottabban bontakozott ki. A háziipar mellé felfejlődő főúri manufaktúrák: a gácsi posztógyár, papírmalmok, cukorgyárak, a losonci bőrgyár, a málnapataki és színóbányai vasgyár, a bzovai, zlatnói, málnapataki és színóbányai üveggyár megléte a reformkori felgyorsult iparfejlődés bizonyítéka. A 18. században rövid időre meginduló nógrádverőcei szénbányászkodást, a 19. század közepétől a Salgótarján környéki szénbányászat folytatta.

A 70-es évekre Nógrádban is végbement birtokelkülönülés miatt a parasztság egyrésze — a volt birtok nélküli zsellér, földtelen idénymunkás — kirekedt a feudális termelési mód folytatásából s ezért ezek adták a munkaerőt a kapi-

talista termeléshez melynek a gazdasági függőségi politika miatt fejletlen belső piac gátat szabott.

A köznemesség polgárosodó szárnya ezekben az évtizedekben érett be. Birtokainak jövedelméből — melynek forrása elsősorban a gazdasági konjunktúra — mint gazdasági bázisról, a polgári-kapitalista átalakulás szószólóivá váltak. A köznemesi ellenállás fő mozgatói a középbirtokos nemesek voltak, akik a császári intézkedések ellen védték a rendi jogokat, az adómentességet, védekeztek a központi igényből eredő újabb terhek ellen, és ezzel már feszegették a magyar nemzeti függetlenség lehetőségeit is. A Habsburg abszolutizmus ellen elsőként tiltakozó megyék között találjuk a nógrádi nemeseket is. A polgári reformok követelései a megyegyűlések központi kérdéseivé váltak. A társadalmi kérdések megoldása iránti érzékenység ugyan csökkent a későbbiekben, de a gazdasági függetlenség kérdésének a felvetése és támogatása a kapitalizálódó nemesi birtok legfőbb problémája volt, ezért természetes tehát, hogy sürgették a nemzeti piac védelmét és az iparosodást. A megye politikai életében egyre erősödött és fokozatosan élre kerülő liberális nemesség irányzata, a gazdasági-politikai fejlődés élenjárója volt, és a kapitalista termelési viszonyok kialakulásának alapvető feltételeit követelte.³ A 18. század óta az üveg iránti kereslet állandó növekedést mutatott, és ennek a keresletnek a hatására épültek fel az üveghuták ott is, ahol kedvezőtlenek voltak erre a feltételek, pl.: közlekedés szempontjából. A földrajzi környezetnek kialakulásukban, de a megszűnésükben is, elsősorban a nyersanyag és az energiaforrások biztosítása, valamint a termékek értékesítése szempontjából is fontos szerepe volt. Nógrád megyében a helyi energiák kedvezőek voltak, elősegítették a huták létesítési és működési körülményeit, mivel az itt előállított üvegek (kalciumkálium üvegek) tömegesen felhasznált nyersanyaga a *mész*, a *hamuzsír* illetve a *kvarckő* volt. Ezeket az anyagokat a táj geológiai felépítése, a hamuzsirt és a fűtőanyagot a vidék sajátos domborzati, éghajlati és talajadottságai együttesének következtében az erdőségek biztosították. A tetemes *faigényen* kívül a káliüveg gyártásához — szükség volt *kovasavra* (silíciumoxid, SiO_2), népszerű, közismert néven kvarcra vagy kvarchomokra, amit békasónak is neveztek. Szükség volt még *mészkőre* (CaCO_3) azaz stabilizátorra, valamint *alkáliára* mint ömlesztőanyagra. Ezt a feladatot a *hamuzsír* (K_2CO_3), népi nevén a szalajka látta el. Ezeket a helyben meglévő nyersanyagokat magas hőfokon olvasztották össze a kis fából, kőből épített üvegsűrők kemencéiben.

A kvarckövek, homokok Szinóbánya és Málnapatak vidékén fordultak elő nagyobb mennyiségben, bár a homok minősége csak zöldes színű üvegek gyártását tette lehetővé erős szennyezettsége miatt. Az üveghomokot a későbbiekben külföldről hozatták a gyárak. Mészkő is megtalálható volt a gyárak környékén. A kőből épített kemencékben, a helyi agyagból készített fazekakban olvasztották folyékony üvegmasszává a nyersanyagokat. A híres poltári agyagot még a mátrai és bükki üveghuták is felhasználták. A hutákhoz szükséges vizet, mint nyersanyagot a hamuzsírforrásához és kis hányadában energiaforrást szintén a domborzati és klímaviszonyokból adódó, viszonylag sűrű vízhálózatának patakjai, és az Ipoly folyó biztosította.

A helyzeti energiákat — gazdasági és forgalmi helyzetüket figyelembe véve — az elérhetőség és közlekedés szempontjából nem lehetett előnyösnek nevezni.

Éppen ezek voltak a későbbi időszakban megszűnésüknek legfőbb okozói. Azok a huták amelyek már később keletkeztek a 19. század közepén, már korán felismerték a közlekedés fontosságát, s szívós küzdelmük hatására megfelelő közutat, majd vasutat kaptak.

Megyénk ipari fejlődésében az üvegipar tekintett vissza a legrégebbi hagyományokra, megtartva jelentőségét a 18. század manufaktúrális adottságai mellett ugyanúgy, mint a 19—20. sz. kapitalista viszonyok között.

Eddgi csak belülről, a megyei fejlődés részeként foglalkoztunk az üvegipar fejlődésével. Főleg azokra a kérdésekre kerestük a választ, hogyan függ össze- és egyáltalán összefügg-e a helyes és oktan erdőgazdálkodás és az üvegipar fejlődési üteme, prosperitása. Milyen okok siettették a különböző ellentétes tendenciák ellenére az üvegipar fejlődését Nógrádban, és mik voltak a fejlődés akadályai.

A vázlatos áttekintésből is nyilvánvaló, hogy egyes nógrádi üzemek változatlanul megmaradtak a lokális igények kielégítésének keretei közt, más üzemek pedig a fejlődés objektív tendenciáinak hatására országos igények kielégítésére törekedtek, ennek megfelelően a nógrádi üveggyárak termelésének színvonala is differenciálódott az évek, évtizedek folyamán.⁴

A Nógrád megyei huták és gyárak keletkezése, tulajdonosai, bérlői, berendezése és termelése

DIVÉNY-HUTA (Ó-Huta, Stara-Huta)

Az Osztrovszki-Vepor hegység nyúlványai a megye északi részét ágazzák be. A hegyek gerincei erdők, lejtői, melyek szélesen nyúlnak el, szántóföldi művelésre kevésbé alkalmas fennsíkot alkotnak. Az Ipoly folyó jobbparti részén, a sztrégovai-völgyön felfelé haladva erdőkkel és legelőkkel gazdag falvak sorakoznak, közöttük található *Divény-Huta*. Valószínűleg a 17. század végén keletkezett a Zichy-család divényi uradalmához tartozó telep. (A birtokot 1686-ban kapta meg Zichy István, Balassa Imre hűtlenségi pere után).⁵

Az üvegipar meglétéről az adóösszeírások tájékoztatnak először. Az 1713-as dikális összeírásból az üvegtételező üzem, vagy ahogy a forrás nevezi „Vitraria Officina” alapítási ideje nem állapítható meg pontosan. 1714-től többször szerepelt különböző forrásokban az üvegtételező műhely szomszédságában kialakult „Hutta” nevű település *Huta*, *Opificium Hutta*, *Appertinetia Hutta*, *Divény-Huta*, *Officina Vitraria* néven is, melyet a 18. század második felétől a kialakult hutatelepülésekkel szembeni megkülönböztetés miatt — utalva az időben korábban történt alapításra — *Ó-Hutának*, szlovákul *Stara-Hutának* nevezték el.⁶ Az óhutai néphagyomány alapján Pesty Frigyes helységnévtára is feltevéseinket igazolja 1865-ből, amikor a következőket írja: „... a községnek a régi neve is Huta, melynek is neve Üveg Gyártól származott. Ahogy ezen üveggyár megszűnt mint lett öregebbik kapott nevet Ó Huta.”⁷ Az 1782—85 között készült I. katonai felmérés alapján (Collo. XV. Sect. 11.) Stara-Huta, vagyis Ó-Huta neve szerepel. Az üveghuta alapítási idejére csak közvetett források utalnak, ezek közül Radványi Ferenc 1716-ban a *Collectanea ad historiam comitatus de Nógrád c. művében* a hutáról így ír: „... Huta, ahol különböző nemű üveget fűjnek, néhány évvel ezelőtt gr. Zichy uradalmi joga szerint alapítottatott és privilégiumot kapott.”⁸ A huta körülhatárolt ala-

pítási ideje Nógrád megye adózóinak 1728-as háztartásonkénti összeírása alapján még tovább szűkíthető. Az adószedői összeírásban „Appertinentia Huta” nevű kis településen 30 éve telepedtek le „bizonyos üveges iparosok, és ugyanott folytatják mesterségüket.”

Ezek ismeretében a huta alapítási idejének évtizedét, és nem évét tudjuk csak pontosan behatárolni. A fentiek alapján nyilvánvaló, hogy a megyei üveggyártás az 1690-es évek végén bontakozott ki. A nógrádi üvegipar kialakulása, fejlődése tehát a Rákóczi, a Batthyany, a Károlyi vagy a Pálffy uradalmak üvegiparának kibontakozásához hasonlóan a természetes gazdasági fejlődés következménye, egy merkantilista szemléletű iparfejlesztő gazdaságpolitika eredménye volt. Így a főúri uradalmakban a birtokon lévő hatalmas kiterjedésű erdőségekben az üveggyártás volt az első iparág, amely az erdők fáinak felhasználására, értékesítésére épült.⁹ Ezek az üveghuták általában sem a velencei, sem a cseh üveg művészi színvonalához mérhető üvegek előállítására nem voltak képesek, hiszen közönséges zöld és fehér színű üveget, főleg ablaküveget készítettek. A nógrádi üveghuták azonban, amint látni fogjuk később, kísérletet tettek a fúvott stílusú üvegek magasszínvonalú előállítására, a kristálystílus bevezetésére is.

Az első nógrádi üveghuta építőjére, ill. bérelőjére szintén az 1728-as összeírásból lehet következtetni, ugyanis ebben az áll, hogy az „összes többi mestere *Martinus Gombala*”, aki tehát egyben a megyei üveggyártás megteremtője is volt.

Az üveggéző üzemnek (*officina vitraria*) létszáma 1709-ben 50 fő volt.⁴⁰ A magas szám azonban nem jelenti, hogy ennyien foglalkoztak volna az üvegtermékek előállításával, mert ismereteink szerint általában 6–9 fő szakmunkaerő volt szükséges egy üveghutához (a бүккi üveghutákban pl. az 1760-as években is még csak 9 szakmunkás volt⁴¹), így a többi a nyersanyag kitermelésével, előkészítésével és szállításával foglalkozott. Az 1713-as dikális összeírásokban „*Vitraria officina*”-ban lévő *Libertinorum* 47 3/4 dikával szerepelt. 1714-es megyei rovások községenkénti összesítésében a „Huta, *Libertinorum et Curialistarum*: 63 dika.”⁴² Az üvegfúvók száma azonban eddig még ismeretlen oknál fogva erősen megfogyatkozott, mert 1717-ben már csak öten (talán csak a szakemberek?) fordultak kéréssel a megyéhez, hogy őket ne adóztassák meg, „mivel üveghutabeli cselédek sehol az országban nem dicáztatnak, mink is ugy valánk *Revoluti* előtt.” A panaszuikból kitűnik tehát az, amit más források is közölnek, hogy az első üveghutásokat nemcsak telepeseeknek, hanem kiváltságoknak örvendő szakmunkásoknak is tekintették. Nem kellett adót fizetniük, sőt az üveggézéshez szükséges fát is szabadon kitermelhették. A hutáslegények a hutamester vagy hutabérlo alkalmazottjai voltak, bér munkások, a fizetésüket is tőle kapták. Az uradalom pedig nem tarthatott igényt szolgálatukra.⁴³

A szakirodalomból azonban az is világosan kitűnik, hogy azok a hutamunkások, akik földesúri erdőkből irtott területen építették fel kemencéiket, házaikat, hasították ki csekélyke szántó és kaszálóterületüket, bár nem jobbágyok, mégis függnek a földesúrtól, mivel a hutában kapott bérből sok helyütt nem tudtak megélni, szemben a csak tisztán bérért dolgozó hutásokkal. Ezek kénytelenek állatot tartani, földet művelni, s mivel a termelésbe fogott terület

a földesúré, kettős függésben élnek: egyrészt a hutában dolgozva bért kapnak, másrészt a földesúr földjét használva a szabadon költözködő, vagyis taxás (kontraktuális) zsellérhez hasonlóan pénztaxát fizetnek, ezzel adóznak, s nem szolgáltatással a föld, a termelőeszköz tulajdonosának. Ezek a hutamunkások mint földesúri földön élő emberek, az irtásföldet „árenda” mellett bírják, nem pedig „robotolás” után.

Az üvegcsűr körül lakó és a manufaktúrában dolgozó, annak szükségletére végzett külső munkából élő lakosok helyzete néhol hasonló a telepes, taxát fizető, s minden feudális jellegű kötöttségektől mentes, idegenből szegődött, teljesen szabad szakmunkásokkal. A taxát fizető hutamunkások helyzete azonban sok vitára is lehetőséget adott, ugyanis az állam (kincstár) a megyéken keresztül, mivel a hutások földesúri földön élnek, állatot tartanak, szeretné őket jobbágyokká minősíteni azzal a szándékkal, hogy adózzanak. A telepesek titakoznak, így például a divényiek a következő okokat hozva fel: a hutában *sem földet, sem rétet nem használtak sőt a „faizást” jogot is pénzben váltották meg.* Jobbágytelkük nincs s állatokat is csak azért tartanak, hogy fuvarozzanak a huta szükségletére. Ha a kért kedvezményt — adómentességet — nem kapják meg, akkor a jobbágyi állapotot nem vállaló, de adót fizetni sem akaró üveg-hutai lakosok készek arra is, hogy a bérelt lakóhelyüket otthagyják és eltávozzanak. „egyszer-másszor Nemes Vármegye tagjai szolgálatuk nélkül szükölködnek, ha pusztán hagyjuk az officinát. Nagyságtoknak Kegyelmeteknek úgy a földesúrnak is az kinek erdeiket éljük jelentős kárával lehet.”¹⁵

A panaszra kénytelen a megye közgyűlése reagálni, s 1717-ben a következő határozatot hozni: „...figyelembe véve a divényi műhelyben lévő vitráriusok nyomorúságos állapotát, mivel más hasonló műhelyekben lévők dicáltatni nem szoktak, kivéve azok mesterét és a hospeseket, a többiek mint szolgákat kell figyelembe venni. Ebből kifolyólag a múlt évi 79 Rhénes forint hátralékukat elengedik, és erre és a következő évekre taksaként évente 40 Rajnai forintot kell fizetniük.”¹⁶

Az 1728-as összeírás szerint a lakosok mesterségükből éltek és adót már a földesúrnak fizettek.

A huta termeléséről ezekből az évekből nem készültek gazdasági kimutatások, sőt eszközkészletének leltárai sem ismeretesek, így az üveggéskészítés korabeli technológiai folyamatának rekonstruálását sem teszi lehetővé.

A termékekről is csupán közvetett módon van ismeretünk. Radványi Ferenc az előbbieken már említett munkájában a Hutáról írva elmondja még azt is, hogy nemcsak homályos üveget, de tiszta és jó minőségű fehér üveget (színtelen) is fújtak.

Az üveggéskészítő üzem munkásainak, illetve az első hutatelepülés lakóinak nevét is az 1728-as összeírás őrizte meg. Az iratok a következő neveket tartalmazzák: „Martinus Gombala, Adamus Friedrich, Joannus Zachimszky, Emericus Friedrich, Mathias Kramar, Georgius Zachimszky, Jocabus Hanuszik, Andras Jedlicska, Mathias Surjány. Akik mások házánál kézimunkával tartják el magukat: Andras Babukna, Georgius Bursza, Joannus Hrcska.” Ezek az utóbbiak nem műveltek földet, de a többieknek sem volt kiosztott telkük, hanem csupán irtványföldjük.¹⁷

A következő évek adathiánya után 1732-ben találkozunk újra a huta említésével: „Possessio Fűrész-Officina Vitriaria, Libertinus simplex 20 dica.”¹⁸

Az 1741—45-ös adóösszeírásban továbbra is a megye által megszabott 40 forintnyi adóval találkozunk.¹⁹ Bél Mátyás 1742-ben a Bécsben megjelentetett *Nitotia Hungariae Novae* c. művében Nógrád megyéből a divényi hutát megemlítve a következőket írja: „...az üveg, amit itt fújnak jobb az átlagosnál, és olyan áttetsző, hogy a cseh üveghez hasonlítható.”²⁰ A huta termékeinek kiválóságát tehát mi sem bizonyítja jobban — igaz csak a fúvott stílusú technikában, amiben az anyag színtelensége és a belőle fúvott formák arányai, karcsúsága volt a termék meghatározója — mint az új stílusú, a kristálystílust megteremtő cseh üvegipar termékeihez való hasonlítás. A fúvott üvegstílushoz erősen kötődő üvegiparunkra a cseh üveg földrajzi közelsége, a hutamunkások származása, a felvidéki területeken erősen hatott, s különösen a kristálystílus felé mutató átmeneti típusok előállításakor.

A cseh üveg művészi színvonalát azonban csak egy évszázad múlva tudták utólrni, és bizonyos technikában túlszárnyalni a megyei üveggyárak.

Az 1770-es úrbéri összeírás²¹ iratai néhány adattal bővítik a „Huttá”-ról kialakult edigi ismereteinket. Ugyanis a település zsellér lakóinak egyedüli megélhetési forrása továbbra is az üveggészítés volt, mivel sem földdel, sem réttel nem rendelkeztek. Az uradalmi alapítású huta lakosai emlékeztük óta az üveges iparral szolgálták földesurukat: „Sklenarskym remeslem Panum nasim sluzime.” Minden fajtáját készítik és árulják az üvegnek. Ezért a tevékenységért a földesúrnak 26 forintot fizetnek, és külön 1 forint 50 dénárt a pálinkafőző üst után. A huta alkalmazottjait — a szakmunkásokat — már tisztán bérmunkásoknak kell tekintenünk, mert csak az üvegcsűrben végzett munkájuk után kapott bér biztosította megélhetésüket, ezen kívül más jövedelemforrásuk nem volt. Arra a kérdésre, hogy a feudalizmus keretében milyen mértékben alakultak ki a kapitalista jellegű viszonyok, azaz mennyire vált széleskörűvé a bérmunka, ez a kevéske adat nem adhat feleletet.

Érdekes adatra is bukkantunk az irat 6. pontjának bejegyzésében, ahol azt tudakolják, hogy milyen robotot teljesítenek. A válaszból kiderül, igaz ugyan, hogy csak „üveges iparral” szolgálják az uraságot, de ezen kívül ha megkívánja, akkor évente 3—4 fuvar deszkát és zszindelyt szállítanak Málnapatakról Divénybe, vagy Divényből Gyarmatra. Tehát a hutások szükség esetén, akár mint a robotra kötelezettek, bizonyos időre kötelesek voltak részt vállalni a szállítási munkákban. Az eredeti szabad jogállásuk már bizony elfelejtődött.

Így tehát nem véletlen, hogy az üveges települések lakosságának megélhetése, életkörülménye a huta termelésének, gazdasági fejlettségének volt a függvénye. Ezért is érthető az üvegtechnikában való fejlődésük gyorsasága. Egy-egy, a termelés szempontjából kedvezőtlenebb év a hutatelepülések lakosságának elvándorlását is eredményezhette (hiszen még az adót sem tudták kifizetni) így olyan helyekre költöztek, ahol biztonságosabb jövedelem és életkörülmény megteremtését remélhették. Megyénkben ez a folyamat a 18—19. század fordulóján következett be.

Az úrbéri összeírás alapján biztosan állíthatjuk, hogy az *üveghuta*, munkásainak létszámát tekintve a megye egyik legnagyobb ipari jellegű létesítménye volt a 18. század második felében, a gácsi posztómanufaktura mellett. Összesen 32 családfőt írtak össze. Az üvegesek név szerint a következők:

„Coloni perpetuae obligationis Dominii Divén: Joannes Zachenszki, Georgius Srobár, Andreas Zachenszki, Marthias Hreska, Paulus Bombala, Mathias Babuchno, Marthias Friedrich, Martinus Sulyon, Jannes Zachenszki, Joannes Augustin. Inquilini Domiciliati: Jakobus Hanusek, Adamus Jugyin, Georgius Klamar, Michael Klamar, Georgius Nemecz, Andreas Jugyin, Joannes Liska, Joannes Pika, Relicta Adami Drusza, Joannes Simon, Adamus Parilla, Martinus Zachenszki, Georgius Augstin, Paulus Lipták, Paulus Sulyán, Martinus Fridrich, Adam Burza, Mathias Jurek, Martinus Jancsov.”²² Közülük kilencen — a kiemelték — nevük után ítélve az alapító üvegesek leszármazottai.

Az üveghuta további sorsáról már kevesebb információnk van. Korabinski 1786-ban még megemlíti a telepet: „Hutta, ein Schlow. Dorf...” Vályi András 1799-ben már csak ezt közli: „...Huta (Dévén Huta) Nógrád Vármegyében. Földesura: gróf Zichy és gróf Balassa. Fekszik Felső-Tiszonyikhoz nem messze, és annak filiája.”²³ A József nádor féle 1820-as összeírásban a megyei üveggyártásról szólva a következő adatot találjuk: „Nógrád megye Divin (most Divény) vagy Bzován (most két külön kis község) volt üveghutában négy legény ablaküveget, négy pedig szép fehér öblös és metszett üveget készített, amely a csehországihoz hasonló volt.”²⁴ Ez azt jelenti, hogy a hutában eddig csak alapformában kiképzett üveg további megmunkálására is sor került. Az üvegstílus terén tehát a kemence mellett történt üveg végleges kialakítása (hutatechnika) mellett, a kihűtött, megmerevedett állapotban való továbbmunkálásra is lehetőség volt. Új technika, új stílus, a *kristálystílus* kezdett tért hódítani. Az említett metszett üveg készítése, az üveg korábbi megmunkálásának legelterjedtebb módja volt. Eszköze egy tengelyen, vízíerővel hajtott és függőlegesen forgó kerék, melynek anyaga és alakja a technológiák fejlődése során változott. *Metszéssel* általában vastagabb falú, durvább kiképzésű üveget díszítettek, ahol a viszonylag nagyobb felületű bevágat érvényre juttatta az üveg fénytörését. A nógrádi üveggyártás történetében először Divény-Hután és Bzován készítettek metszett (csiszolt) díszítésű üvegeket.

A stílus bevezetése a korábbi termeléssel szemben jelentősebb jövedelmet, nagyobb bevételt biztosított. Nógrád megyéről szóló ismertetésében Mocsáry Antal a megye szülötte, 1826-ban még megemlíti a hutát: „...itten üveghuta is vagyon amely máris oly tökéletességre hozatott, az üvegnek tisztaságára és fehérségére tekintve, hogy tsak nem a tse országi üveggel vetekedik”²⁵ Az 1828-as országos összeírás azonban a hutáról (Ó-Hutta) azt írja, hogy a Mária Terézia idején végzett úrbéri összeírás szeirnt a lakosok ősei üvegesek voltak, de a megígért úrbéri telkeket nem kapták meg, *lakói — nagyrészen üvegesek — elmentek*. A lakosok, zsellérek már csak pusztá irtványokkal rendelkeztek. Állandó kereseti lehetőségük a földművelésen kívül nem volt.²⁶

Fényes Elek statisztikai munkájában 1842-ben²⁷ és 1847-ben²⁸ még mint működő gyárat említi *Divényhutát*. Sőt 1851-ben Divény-Hutát a következőkkel jellemzi: „...nem rég telepített tót falu, ahol egy igen szép fejez üveget készítő huta, és 3 savanyúvíz forrás található. Zichy grófok birtoka.”²⁹ Valószínűleg egy rövid idejű, újabb üzemelésről lehet csak szó, hiszen 1857-ben az összeírásokban már nem szerepelt ez a huta.³⁰

HASZNOSI ÜVEGHUTÁK

Hasznos község a Mátra nyugati nyúlványai által képzett völgyben, a Kővicses-patak mentén fekszik. A település hegyes-völgyes határa gazdag volt tölgyes, bükkös erdőségekben és így itt sem véletlen, hogy erdejében üveges telepítvények jöttek létre. A hasznosi erdőkben létesült üveghuta, mint vándorló település, a környező erdők fáinak felégetése, ill. birtokjogi okok miatt beljebb és beljebb hatolva a Mátra rengetegébe, hozta létre szlovák eredetű lakosságával (telepeseivel) az újabb és újabb üveghutákat.

A huta első nyomát egy 1744. május 27-én kelt szerződésben találjuk meg, amelyben Wlach Róbert pásztói előljáró a lengyedi legeltetési jogot egy évre a maconkaiaknak bérbeadta olyan kikötéssel, „hogy ezek 11 raj. frtot fizetnek és 20 kila zabot Kis-Terennéről a *hasznosi üveghutához* saját szekereiken szállítanak.”³¹

A helytartótanács 1749. évi július 18-án keltezett „Mi a jövedelme a pásztói apátságnak s azt hová fordítják?” jelentés kérésére az apátság Hasznosról többek között ezt jelentette: „... a malom jövedelme 60 mérő; a makktermés néha 100 frtot is jövedelmez; a faizásból 20, az *üveghutából* meg 100 frt folyik be.”³²

A következő írásos anyagunk 1753-ból maradt fenn, amikor a hasznosi erdőben álló, és a pásztói apátság tulajdonát képező *hutát* Carl Schüller és Johann Stirgler három évre bérbevette minden tartozékával együtt, évi 100 koronáért(?). A bér összegén kívül ablaküvegeket, poharakat és más üvegtárgyakat kellett adniuk az apátságnak. A szerződés a következő kikötéseket tartalmazta: „Az 1753. esztendőben, október 1-én egyrészről a tisztelendő pásztói Apátság, másrészt köztünk Carl Schüller és Johann Stirgler között a következő szerződés megbeszélésére és megkötésére került sor. És pedig:

1. A tisztelendő pásztói Apátság átadja nekünk három évre bérbe a hasznosi hegységben lévő, apátsági költséggel felépített üveghutát az összes ott lévő házacskával együtt.

Továbbá

2. A fenti dátumtól számítva kötelezzük magunkat évenként egyszáz azaz 100 Kr. megfizetésére, mégpedig minden negyedévben 25 Kr. fizetünk. Ezzel a pásztói tisztelendő atyáknak adósai vagyunk és ezt mindenkor nekik meg kell fizetnünk.

Ezzel szemben

3. Nekünk tulajdonosoknak a fent nevezett tisztelendő Apátság megengedi, hogy a szükséges fát, de csak szárazat, a fent nevezett Apátság erdeiből saját állattal és külön is elvihetjük.
4. Mivel a fent nevezett Apátságnak gyakran szüksége van ablakhoz üvegtáblára, emellett még másmilyen üvegre és poharakra, így mi tulajdonosok tartozunk efajta szükséges üveget, fizettség nélkül, nekik előállítani, illetve leadni.

Azután

5. Amennyiben mi tulajdonosok az ottlakó munkások előtt néhány italt innánk, korai bort, sört, vagy égetett italt, olyankor kötelezzük magunkat, hogy az ily-fajta italt a fent nevezett Apátságtól vesszük, törvényes áron, melyet készpénzben tartozunk megfizetni, saját ügyünkben pedig hozzájuk fordulunk.
6. A tisztelendő Apátság különösen kéri és utasítja a tulajdonosokat, hogy idegen népet nem lehet tartani, gyanus személyeknek ottlétét nem szabad megtérni.

Nem kevésbé

7. Nincs megengedve egyéb állatok tartása, csak azoké, amelyek szükségesek a fa és egyéb anyagok szállításához. Különösen tiltott dolog a bükkfamakk szedése netán azok eladása avagy a velük való kereskedés.

Azután viszon

8. Az egyik félnek, ugyszintén a másik félnek is megengedett, hogy a szerződésben rögzített három év letelte előtt egy negyedévvel a szerződést felbontsa; ha viszont a három év letelte után akadna egy másik vevő nekünk mint volt tulajdonosoknak elsőbbségi jogunk van, de azzal a feltétellel, hogy annyit fizessünk, mint amennyit a másik adni ígért.

Akkor

9. Mi magunk tulajdonosok tartozunk a tisztelendő Apátságtól átvett dolgokat és szerszámokat jó, használható állapotban visszaszolgáltatni úgy ahogyan a szerződés végén mellékelve, leltározva és specifikálva van. Avagy ha belőle hiány mutatkozik, úgy ezt pénzben kell megtéríteni.

Többek tájékoztatására két egyformán hangzó másolatot készítettünk és abból mindegyik félnek egyet küldtünk.

Így történt Pásztón 1753. évben, október 1-én.

P. H.

P. Abundus Wiesner
p. t. Superior A. Planiot
Abbatio Pasztoviensis

+ Carl Schüller
+ Johann Stirgler"

Az üveghuta eszközkészletének részletesebb vizsgálatát a szerződés mellékleteként készített leltár teszi lehetővé, amely nemében egyedüli a megyében: Inventarium, oder Specification des übergebenen Werkzeugs in die glaßhütten. (LELTÁR, avagy specifikáció az üveghutában átadott szerszámokról.)

1. Drey grössere, und eine kleinere ausgehöhlt Kelle
2. Fünf Blecher
3. Zwey eyßerne Stangel
4. Zwey Einleg Kellen
5. Zwey tahm Eyßen
6. Ein Kühe Hacken
7. Sedis Schierm Eyßel

8. Sechs fall Eyßen
9. Ein grosser eyßerner Bohrer
10. Ein handt Sagel
11. Eine lange Säag
12. Eine Hacken
13. Ein Stem Eyßen grosseres, und ein kleineres
14. Zwey Hauen
15. Ein Kessel zur Potaschen brennen
16. Eine eyßerne Schaufel
17. Eine schnell wäag
18. Ein Spitz Hacken
19. Eine Zimmer Hacken
20. Zwey eyßerne Gabeln
21. Ein Krücke
22. Ein Draht zum Sandt durchwerfen
23. Ein Grosser eyßerner Schlägel

azaz:

1. Három nagyobb és egy kisebb bemélyített meritőkanál (vaskanál)
2. Öt lemez (bádóg, pléh)
3. Két vasrúd (folyékony üveg keverésére szolgáló vasrúd)
4. Két berakó meritőkanál
5. Két támasztóvas
6. Egy konyhai fejsze
7. Hat vaslap (az olvasztókemence nyílásának elfedésére szolgáló vaslap)
8. Hat csapóvas(?)
9. Egy nagy vasfúró
10. Egy kézifűrész
11. Egy hosszú fűrész
12. Egy kapa (balta?)
13. Egy nagyobb véső és egy kisebb
14. Két kapa
15. Egy üst hamuégetéshez
16. Egy vaslapát
17. Egy gyorsmérleg
18. Egy csákány
19. Egy ács szekerce
20. Két vasvilla
21. Egy hamukotró
22. Egy drót hamukeveréshez (drótból készült rosta?)
23. Egy nagy vaspöröly³³

Az üveghuta felszerelésének vizsgálata azért is fontos többek között mert az üvegekészítés korabeli technológiai folyamatának rekonstruálását is lehetővé teszi. Egy 1699-ből származó³⁴ felsorolás szerint 12 eszközt használtak az üvegekészítés során. Ezek közül az üvegfúvó pipa, a vascső, az olló, a csipesz, a meritőkanál, a lapát, a kampós villa és a gereblye számított legfontosabb munkaeszköznek. A hasznosi leltárban érdekes módon ezek közül csak azokat találjuk meg, amelyek nem kimondottan az üvegekészítés legfontosabb sza-

kaszának, a formálásnak az eszközei. Mivel a bükki, zempléni és parádi üzemekben az eszközök szintén nem szerepeltek az inventáriumokban, azt látszik bizonyítani, hogy a fontosabb eszközök így pl. az üvegfüvópipa is a mesterek személyes tulajdonában volt.³⁵

A huta eszközleltárában találtunk néhány olyan tételt, amelynek az elnevezését a szakértelem nélkül végzett összeírás során rosszul jegyezték le, így elnevezésüket nem lehetett megfejtetni.

A hasznosi szerződés letelte után, 1756. március 18-án az apátság hajlandó lett volna üveghutájának jövedelmét a többi hasznosi földesúrral megosztani, ha ezek a hutára fordított költségeknek rájuk eső részét megtérítik. Az apátság előljárója ezért a földesúrral megállapodott abban, hogy ha a megtérítendő összegben nem tudnának megegyezni, akkor a megyei bíróság útján megbecsültetik a hutát, s így állapítják meg a fizetendő hányadot. A hutát azután közösen tartják fenn, a költségeknek részarányos elosztásával. Ha a földesurak valamelyike a rá eső részt kétszer 14 nap alatt nem fizetné meg, az apátság előljárója fizeti ki azt helyette; de azután az illető földesúr a jövedelemtől is esik.³⁶

A huta működésének, illetve meglétének újabb bizonyítéka 1761. február 21-én keletkezett, amikor a bátonyiai a pásztói apátságnak a *hasznosi erdőben levő hutájára* rohantak és *Kalina* Jankót erőszakkal megfogták katonának.³⁷ Egy évvel később Almásy János földbirtokos Heves- és Külső-Szolnok vármegye közgyűlésén 1762. november 6-án tiltakozott az ellen, hogy a pásztói apátság a hasznosi erdőben lévő üveghutát kijavítsa és újjá építse, mivel az már megépítésekor is a többi birtokos jogi sérelmével történt. Ezzel szemben Wlach Róbert a pásztói apátság nevében, 1763. március 21-én ellentiltakozását fejezte ki, mivel a *huta újjáépítése* senki jogát sem sérti. Ezt mondta ki a vármegye közgyűlése is, mikor Almásy János tiltakozásával szemben kijelentette, hogy a huta a közjóra előnyös, tehát az apátságot az építésben nem lehet megakadályozni.³⁸ Az első katonai felméréskor 1782-ben, Szuha községnél jegyezték fel, hogy „...innen az *Üveghután* keresztül a *hasznosi üveghutára* és tovább a Mátrán át az erdőn keresztül...csak könnyű fuvarral lehet átmenni.”³⁹

Az első huta a hasznosi erdőben az Alsó-Hutának nevezett település határában állott, ma a település neve Mátrakeresztes. A másik hutát a Kövicses patak mentén Felső-Huta néven hozták létre, későbbi neve Dezsőfi-Huta (a Dessewffy-család után).

Az Almásy birtokon is létesült egy huta, műhelyében egy 1785-ös helytartótanácsi jelentés szerint évi 100 mázsa üvegárut állított elő. A hutában, mint a többi ebből a korból való üveghutában kevesen dolgoztak (általában 5–9 munkás) itt a létszám 7 fő volt.⁴¹ 1796-ban a források a hasznosi erdőben már két működő hutát jegyezték fel.⁴¹ A hasznosi huták lakosai egyre újabb és újabb telepítvényeket hoztak létre és ezek nyomán alakult ki a Legfelső-Huta, amit Almási-Huta néven is ismertek. Ma Mátraszentistván a település neve. Fiskalitásból Mátraszentlászló. Ötházhutából pedig Mátraszentimre keletkezett.

Fényes Elek szerint⁴² a hasznosi hutákban a 19. század közepén szűnt meg a termelés. Egykori szlovák telepesei már mint úrbéli cselédek, faeszközök készítésével és napszámból tartották fenn magukat.

SZUHAHUTA (Mátraalmás)

Szuha község a Mátra hegység északi lejtőjén, a Szuha-patak mellett fekszik, a hozzátartozó Szuhahuta településével.

A táj természeti adottságából következik, hogy a földművelés itt sem fejlődhetett ki, de az erdészet és az ehhez kapcsolódó erdei ipar igen fejlett volt.⁴³

Az eddigi ismereteink szerint Szuhahutát 1777-ben létesítették, és szlovák ajkú lakói a szudéta németekkel együtt telepedtek le. A betelepítés több hullámban történt, de zömmel a 18. század végén. A kutatások szerint az őslakosok a morvaországi vlassko nyelvjárással hozhatók kapcsolatba. Az anyakönyvek alapján készült kimutatás szerint a nevek 60⁰/₀-a szláv, 36⁰/₀-a német, 4⁰/₀-a egyéb eredetű.⁴⁴ A Mátra vidék iparáról 1785-ben készült összeírás adatai szerint — ami megerősíti a katonai felvétel (Coll. XVII. Sect: 16) 1782-es tudósítást, hogy üveghuta van Szuhan — tudjuk, hogy a szuhai erdőben működött egy „complurim conpossessorum” vagyis egy *közbirtokosság tulajdonát képező üveghuta*. Termelése évi 89 mázsa üveg volt. A hutában dolgozó hat munkás szállása a huta mellett volt.

A szuhai huta jövedelme évi 400—600 rajnai forintot tett ki. Az üzem termékeit nem sorolták fel, csupán annyit közöltek, hogy azokat Pesten, Egerben és Temesváron árusították, és ha nagyobb területük lenne az erdőből, jövedelmük is magasabb lenne. A hutához tartozott egy hamuzsír-főző műhely is, ahol évi 150 véka hamuzsírt állítottak elő, 140 rajnai forint értékben.⁴⁵

Mint ismeretes, a huták működéséhez az üveghomokon, mészen kívül szükség volt hamuzsírra is — mint az egyik legfontosabb alapanyagra. Minden huta mellett ott állt a hamuzsír-főző ház is. A Szalajka nevek pedig még ma is őrzik a régi foglalkozás, a hamuzsír-főzés emlékét. (Hamuzsír-szalajka = Sal alcalicus) Kíséreljük meg egy huta működéséhez szükséges hamuzsír mennyiségét megállapítani. És hogy erre vonatkozóan bizonyos következtetéseket vonjunk le, technológiai számításokból kell kiindulnunk. Egy 1764-es összeírás szerint a Grassalkovich család parádi hamuégetőjében 3900 mázsa hamuból 205 mázsa tiszta hamuzsírt állítottak elő. Bükkfa hamujából előállítva, 1 q fa elégetésével 0,2—2 kg hamu keletkezik. 1 q hamuból csak 10 kg szennyezett hamuzsír állítható elő. 1 q hamuzsírhoz 4—5 vagon fa elégetésére volt tehát szükség. A fát mint fűtőanyagot még ezek után kell számolni.

A fentiekből következik, hogy Szuhahután is a 150 véka hamuzsír előállításához azaz 45 mázsa hamuhoz 180 vagon, mintegy 1800 tonna fa kellett.⁴⁶

Visszatérve a hutára, egy 1782-es katonai felmérés szerint a „Glashütten vel Hutta” Szuha községtől 2 és 1/4 óra járásra feküdt rossz, agyagos, köves erdei út mentén. A telepen néhány rozoga kunyhót jegyeztek fel, egy jelentéktelen patak mellett. Ez az adat nem valami jelentős üveghutára utal. Megemlíti a jelentés még a község mellett magas törzsű sűrű tölgy és bükk erdőt is.⁴⁷

A huta azonban egy időre nem üzemelt, mert Vályi András 1796-ban ezt írta: „...Nagy erdejében üveg hutája vót, de ebben most nem dolgoz-

nak.”⁴⁸ 1808-ból a József nádor féle összeírás kapcsán újbóli működéséről értesülünk. Bérelője *Kupka János* és *Habadás János* volt. Termeléséről a következőket olvashatjuk: „A szuhai huta árendában tartván, ezen hutában szoktunk tsinálni tábla üveget, iczés palackokat, iczés butéliákat, rosolisos és patikába való üvegeket. A tábla üvegek ablakokra, az palackok kortsmákra ivó edényeknek, az butéliák tokaji boroknak, az rosolisos üvegek rosolisoknak tartására, az patikába valók pedig orvosságoknak ki osztására fordítattnak.”⁴⁹

A táblaüvegek ára kopaként 2 Rf, (nagyobbakból 4—5 tett ki egy kopát, a kisebbekből 40 db). Az icés palackok ára párosával 6 krajcár, a butéliák párja 6 krajcár, a rosolisos üvegek párja 3 krajcár, a patikába való üvegek kötege — a nagyobbakból kettő, kisebbekből hat darab tesz ki egy köteget — ára 3 krajcár. A huta termékeit Pesten s a környező városokban adták el, külföldre nem szállítottak, mivel az áruk Magyarországon „is el kelnek”. A szuhai huta virágkora a 19. század első évtizede volt, de működését is feltehetőleg ebben az időszakban fejezte be. 1845-ben már a szuhai és hasznosi elpusztult hajdani üveghutákról írnak, ahol a lakosok mint úrbéli zsellérek és hamuzsírégetéssel, fatárgyak faragásával foglalkoznak, és maguk körül irtva az erdőt egyre beljebb vágják magukat a Mátra erdőségébe.⁵⁰

Ezek a huták közönséges üvegek készítésével foglalkoztak, helyi és környékbeli szükségleteket elégítettek ki. A technikában, a termelés méretében és ennek nyomán fellépő nyersanyag és energiaigényben valamint a korabeli közlekedési viszonyokban bekövetkezett változások megváltoztatták a telep korábbi előnyös tulajdonságait és társulva a tökehiánnyal, elősegítették pusztulásukat.

BZOVA-HUTA

A nógrádi üveggyártás történetében a *bzovai üveghuta* felépítésével egy új korszak kezdődött el.

Bzova huta néven tulajdonképpen két üveggyárról kell majd szólni, ugyanis Divény-Oroszi (Trchanova) községhez két pusztá tartozott: éspedig Alsó és Felső-Bzova, „...ezen puszták azért figyelembe méltók, mivel már (itt) rég óta *Üveg gyáarak* léteznek...”⁵¹ Hubka Bernard hutásmester (Bzoviensis Vitraria Fabrica Magister) 1772-ben kezdte meg az általa épített üveghutában — a divényi uradalomhoz tartozó Alsó-Bzova pusztán — a termelést. A morva származású mester, Zólyom megyéből telepedett át Nógrád megyébe. A Zichy uradalom birtokpolitikai elképzelésébe tehát beilleszkedett az új üzem alapítása — a korábbi tapasztalatok alapján — hiszen az üveg uradalmi kereteken belüli előállítás a biztos jövedelem mellett még az uradalom pénzügyi áramlását is csökkentette. A huta létesítéséről az 1771-es összeírás már megemlékezett „...a pilai völgyben amely a divényi uradalomhoz tartozik most építenek üveggyárat de csak az alapjai voltak lerakva.”⁵² Ez a huta épült fel 1772-ben. Hubkának három év múlva már súlyos gondot jelentett idézem „hogy szabad ember létére, mint falusi jobbágmunkást (opifex) kezelték és megadóztatták, sőt porciót is követeltek tőle.” Ezért a vármegyéhez fordult, hogy figyelembe véve érdemeit, időlegesen adómentességet, a mentességi idő letelte után pedig méltányosan bérleti díj megállapítását kérje. Amikor érdemeit kezdte felsorolni hangsúlyozta, hogy elsőrendű és olcsó üveget készít, olcsóbbat a behozottak-

nál. Erdemének tartotta azt is, hogy a huta környékének lakosságát munkához juttatta, s ezzel megélhetési lehetőséget biztosított számukra. Ez azt bizonyítja, hogy a települések lakosságának megélhetése, életkörülménye a huta termelésének, technikai fejlettségének azaz gazdálkodásának volt a függvénye. Erről így ír: „nemcsak kézi munkával vesz részt az üveg gyártásában és járulékeinak készítésében, hanem az üveggel széles körben kereskedést is folytat és e módon jövedelemre tesz szert a nyomorúságos adózó, és mivel ez így van az én mesteriségem... magát a lakosságot is a legnagyobb mértékben segíti.”⁵³

A divényi uradalom jövedelmeinek 1777. évi összeírásában is szerepelt a huta. „Prédium Bzova” erdőkből, rétekből és legelőkből állt, ahol nyáron igás állatait tartották. Makkoltatáson kívül épületfát is szolgáltatott. Számunkra a legfontosabb információ a következő: „az uradalomban az *üveges műhely* mestere az épületekért 200 Ft. bért fizet. A segédje, az uradalom által épített házért 8 Ft-ot fizet.” A hutamester ezenkívül a rétekért és uradalmi földekért Szkálnikban 50 Ft-ot, a bárányokért 8 Ft-ot fizetett.⁵⁴ Hubka mester tehát évi 250 forintért szerezte meg az üvegyártás jogát és a hutához tartozó földterületet, amelyek a hutabeliek állatainak takarmányozását tette lehetővé. A huta azonban nem mindig volt rentábilis. Az üveghutás adóztatásának ügyét ugyanis a megye 1793-ban tárgyalta, ahol végül is úgy döntöttek, hogy „...legényeivel együtt Hubka Bernard a T. N. Megyének végzése szerint csak egy rovás után való terhet fog viselni, megfizetvén mindazon által a régi tartozást ugyan legényeivel együtt.”⁵⁵

Demian J. A. 1805-ben megjelent topográfiai és statisztikai munkájában Nógrád megyéből már megemlíti a brozvai hutát.⁵⁶

A brozvai hutánál néhány kérdésről óhatatlanul említést kell tenni. Ugyanis a nagybirtokon létesült üzemeket a 18. sz. végén az jellemezte, hogy az üzemek létesítésénél, bővítésénél a nagybirtokost nem az a szempont vezette elsősorban, hogy minél nagyobb hasznot hajtó módszerekkel végezze ill. végeztesse a termelést, hanem az uradalom felhasználatlanul heverő fájának — mint nyersanyagnak — valamilyen formában való felhasználása volt a cél. A huták alacsony színvonalon dolgoztak, drágán, gyenge minőségű üveget állítottak elő, és így csupán a helyi igények kielégítésére szorítkozhattak. A hutáknak feudális birtokkezelésére jellemző irányítását mutatja már ekkor egyrészt az, hogy az uradalmi üveghuták bérlők kezén voltak, akik a szakmunkát kivéve az egyéb üzemi munkálatokat robotmunkával végeztették. Az évjáradék szedés volt a fontos, nem a profit. A bérlők jogai korlátozottak voltak. Az üzemek legnagyobb gátlója pedig maga az uradalom volt, mely a fejlődést látva — technikai fejlődés, gazdasági fellendülés — megemelte a szerződésben kikötött bérösszeget, holott „ha ügyes és vagyonos gyárnok nem találhatnék, a hozzá férhetetlen rengeteg erdőségből a földesúr majd mit sem kapna, mert itt a fa senkinek sem kell, s azt onnan kihozni többbe kerülne, semminthogy áruczikkért fordíthatnák, — ezt csak gyár vagy szénégetés emészthetné föl.”⁵⁷ Gondot okozott az is, hogy a gyár az uradalom bírósága alá tartozott. A függőség megszüntetése, főleg a manufaktúrák fejlesztése — amelyet az üveghuta bérlője és az uradalom közötti kapcsolat alakulása, a nyersanyaglelőhelyek és a munkaerő biztosításában bekövetkezett változások együttesen határoztak meg —, a tőkebefektetés minden az időről-időre megújított bérleti szerződéseken múltott. A bérlők állandó bizonytalanságban éltek, maradhatnak-e bérletükben, ha 24 esztendő elteltével a huta épületei a földesúr tulajdonává lettek.⁵⁸

A birtokosok a számukra másként nem értékesíthető erdőségek kiirtása révén szántóföldekhez, vagy legelőkhöz, a hutába költözők egy részének földhöz juttatásával jobbágyi munkaerőhöz jutottak. A bérleti díj összegének fokozatos emelése bizonyítéka annak, hogy a földesurak a vállalkozók emelkedő hasznából való egyre nagyobb részesedésre törekedtek.⁵⁹ Bizonytalanná tette a befektetéseket egy-egy üzem bővítésénél a földesúr részéről az elsőrendű nyersanyag, az erdőből kitermelhető fa mennyiségének korlátozása. Főleg a 19. sz. elején találunk arra több adatot, hogy a tervszerű erdőgazdálkodás képviselői, az uradalmi erdészetek vezetői, egyre jobban tiltakoznak a gátlástalan irtások ellen. Sorra bizonyítják, hogy a bérleti összeg adta haszon már nincs arányban az erdőkben okozott károkkal.⁶⁰

A bérleti idő letelte után a bérlő csak az épületek anyagára és a benne lévő felszerelésre tarthatott igényt, de ha jónak látta, az uradalom megvásárolhatta a hutaépületeket és a berendezési tárgyakat is.

A bérleti feltételek súlyossága ellenére az üveg-huta telepítése szerencsés vállalkozásnak bizonyult Bzován, hiszen 1769. június 14-től bérlője lett a Trhoviszko Hrusnák pusztának, és a később ott létesült hutának Hubka Bernard „huta árendás”. A család 44 éven keresztül bérelte a műhelyt, míg végül 1812-ben a „törvényes contractus ellenére őt az uradalom tisztjei háborgatták...” Ennek során a Hubka által további építkezésre kívágott fákat az uradalom lefoglalta. A törvényes eszközök igénylésére azért volt szükség, mert az ifjabb Hubkának az apja által készített „szerzemények elvesztése miatt” nagy kára származott, de ennek ellenére is szeretne megegyezni az uradalommal, hiszen a törvény őt jogaiba visszahelyezte a bérleti időre, annak ellenére is, hogy az nem biztosította a szükséges famennyiséget, a bérelt földek munkálásában pedig erőszakosan megakadályozta. Hubka felkereste Zichy Miklóst a seniort is, de a gróf nemcsak a hutát nem akarta fenntartani, de még a benne lévő épületeket és egyéb berendezéseket sem akarta kifizetni. Az ominózus birtokháborítás a következőképpen zajlott le; az eseményeket a bíróság előtt Friedrich János, Halamitsek Ferenc, Horátsek János, Dima József és Kindel József hutai lakosok elevenítették fel számunkra is. 1812. április 9-én Hubka szántáshoz készülődött, de a földjét a tiszttartó kb. 40 jobbággal földülatta. Április 28-án az uradalom felbecsülte a hutához tartozó épületeket, s ezzel egyidőben megtiltotta a hutának és tartozékainak használatát. A hutás erre nem hallgatott, mire húsz emberrel a szántóit letapostatták. (A perben lehajtásról beszéltek, valószínűleg állatokkal végezték el a műveletet.)

Oravecz György 70 éves zsellér szerint április elején az uradalom egy szabadosa megtiltotta azoknak a zselléreknek az ölfa vágását, akik Hubkának dolgoztak. A hutás szerint a jogsértés nyomán a következő károk származtak: az üveggészítés megakadályozása miatt 1813 áprilisáig 2500 forint; (Mivel 1812 áprilisától nem dolgozott a huta és kb. 200—250 munkanapot számolva ez az összeg megfelel a huta termelési értékének. Ha levonjuk az árenda 250 forintját marad 2250 forint. Ebből még le kell vonni a legények bérért, segédanyagok és munkaeszközök beszerzésének árát, hogy megkaphassuk a huta nyereségét. Ez az összeg nem lehet több, mint 1000—1500 forint). A 76 kilás föld után, melyet 3 magjával mértek fel 228 kila terméssel számolva, annak elmaradása miatt 159,24 forint a kár; a rétek használatának eltiltása miatt 79 kaszálót 10 forintjával számolva a kár 790 forint; veszteségek,

mivel haszna nem volt 50 forint. Az összes kára tehát elérte a 3499,24 forintot. A perlekedő felek végül a törvény közbelépésével 1813. július 12-én meg-
 egyeztek. Hubka a pusztában lévő minden épületét, az üvegekészítéshez szük-
 ges anyagot, szerszámokat, a huta körül bérelt földeket, réteket visszaadta
 az uradalomnak. Ezért az uradalomtól kapott 7000 forintot, valamint 3000
 forintot váltócedulában, amit háromhónapi felmondás után vehetett fel az
 uradalomtól. Az üveghuta embereinek a szállást, tűzifaszedést Sz. Mihály
 napjáig engedélyezték. Besztercebányára történő eltávozásukkor 14 négyökrös
 szekeret kapnak ingóságaik szállításához. Az őszi vetést Hubka saját költ-
 ségén betakaríthatja, de a szénát majd a bérelt rétekről az uradalom fogja
 számára learatni. A hutánál dolgozó emberek adósságát az uradalom segít-
 ségével Hubka még rendezhette. Ezzel az uradalom végleg felmondta a
 bérletet.

Hubka Bernát által oly sérelmes felmérés, most számunkra lehetővé teszi
 a bzovai telep leírását. A telep kialakítása itt is, akárcsak másutt az országban
 úgy történt, hogy a hutaműhely és hutásmester háza a középpontban állt.
 Ezeket az alapépületeket a munkások által épített lakóházak követték,
 amelyekből később a hutatelepülés kialakult. Alsó-Bzován tehát felépült a
 törömalom (a kvarckő zúzására), *gabonamalom*, a *kocsis lakóháza*, valamint
 a *szalajkás* (hamuzsírőfőző) és *táblás legény háza* (üvegtábla készítő). A lakó-
 házak mellett istálló épült. Az *üveget égető kemence* (olvasztó kemence) körül
 műhely, *deszka kamrák*, valamint az *üveget metsző mester háza* volt.

Az üvegmetsző megléte azt is jelenti, hogy a kristálystílus bevezetése a
 termelésbe magasabb technikai színvonalat, a korábbi üveghutákkal szemben
 jelentősebb jövedelmet, nagyobb bevételt biztosított. A megyei üvegyártás
 történetében tehát Divényben és Bzován jelentkezett először a metszett üveg-
 készítés. A telepen a felsoroltakon kívül volt még *pajta*, *sértésól*, *kocsiszín*,
 és egyéb kisebb épület. Az út mentén lévő épületben a *legények* (üvegmunká-
 sok, üvegekészítők) laktak. Ez az épület 8 szobás volt, ugyanannyi kamrával.
 Hubkának Szikálynikban is volt lakása pajtával és istállóval. Az új épületét
 is itt akarta felépíteni.⁶¹

A bzovai huta (Alsó-Bzova) bezárását követően az üvegyártás nem szűnt
 meg a birtokon, hiszen bzova pusztán a források két üvegyárat tartanak
 számon. A pontosítás miatt nézzük meg a korabeli térképek adatait. Az első
 katonai felmérés lapján (Collo. XV. Sect. 11.) Stara huta mellett feltűnik
 már *Bzova* neve is. „*Devenar Glas Hütten*” azaz *Divényi üveghuták* alatt
 jelölve *Alsó-Bzováról* van szó, Pilától (Fürész) 1 óra járásra. Az 1782-es Geog-
 raphische Charte des Pester-Bezirk... lapján Fürész településtől ÉK-re jelölik
 a *Detvaner Glashütten-Bzova* települést. Az 1785-ben kiadott Magyarország
 térképén *Stara-Hutta* mellett a Bzova patak partján jelölik a *Glashütte-
 Bzovát*. A Ferenc császár féle felmérés (II. Katonai felmérés) lapjain (Coll.
 XXXV. Sect. 41.) amelyet Nógrádról 1840 és 1855 között készítettek látható
 Dolna Bzova (Alsó-Bzova) valamint *Horna Bzova-Glashütte*. A felmérés egy
 másik lapján (Coll. XXXIV. Sect. 40.) található *Látka-Glashütte*. Ennek a
 hutának a neve később ismét feltűnik Bzova hutaival kapcsolatban.

Algöver János a divényi uradalom mérnöke 1812-ben elkészítette „*Mappa
 Geometriae Exhibens Planum Praedii Bzova*” című térképét. Ezen is két üveg-
 hutát találunk. Az egyik Divény-Oroszi határa mellett, a Zsigmondka patak

völgyében van „*Locus nova Vitraria*” néven, ez az úgynevezett *Felső-Bzovai* gyár. Vámosfalva (Mitna) határában az ún. „*Vitraria*” megjelölés áll, vele szomszédos a már említett Szkálnik tisztás. Ez alapján lehet *Alsó-Bzovával*, Hubka Bernard üveghutáját azonosítani.⁶²

Az Algöver-féle térképen jelölt „*Locus nova Vitraria*”-t, mint a neve is mutatja, az új bzovai hutához kapcsolhatjuk, melyet Szauer (Sauer) Ferenc veszprémi kereskedő alapított a divényi uradalomban. A megye különböző területein létesült üveghuták egymással is vetélkedve igyekeztek életképességüket bizonyítani. Közülük több vált jelentőssé, így a később épített bzovai üvegyár is. A második hutát 1807-ben alapították. Tóth Mihály a Losonczi Phönixben erről így ír: „... az uradalmi főtiszt elvette egy veszprémi kereskedő lányát, s a nő fivére Sauer Ferenc a rengeteg erdőket látván, eszébe jutott üvegyárat állítani.” Sauer a hutájától egy óra járásra délre építette fel az első gyáépületét. Ő itt is halt meg. Ez a terület az alsó-huta, s mint a többi Zichy-család divényi uradalmához tartozó falut zsellérek, mesteremberek lakták. Amikorra a huta körül fogyni kezdett az erdő — s ezzel a tűzifa és az egyik alapanyag-, a gyárat új helyen építették fel, egy kemenével. Sauer Ferenc halála után fiai Ferenc és Antal vették át a gyárat. Ferenc lett az üvegyáros, testvére Antal pedig mint kereskedő árulta a gyár termékeit.⁶³

Az 1820-as összeírás szerint Divény mellett Bzován, mely ekkor már két települést jelölt, az üveghutában „négy legény ablaküveget, négy pedig szép fehér öblös és metszett üveget készített, amely a csehországihoz hasonló volt.”⁶⁴

A bzovai hutát 1822-ben Kees István is megemlítette, az általa felsorolt 25 üveghuta között. Mocsáry Antal a Nógrád megyéről szóló ismertetésében⁶⁵ 1826-ban már azt írta, hogy a hutában 311 munkás dolgozott.⁶⁶ A huta-települések lakosságának helyzetéről is tájékoztató 1828. évi összeírásban Praedii Bzova mellett ez állt: „*Populis hic, prae existende in vicinia Fabrica Vitri media sustentandae Vitae acquirere suevit.*”⁶⁷ Az összeírás megjegyzése bizonyítja, hogy Bzova puszta lakosságának az üvegyártás megfelelő megélhetést biztosított. Az összeírásból fennmaradtak a lakosok neve is:

	18—60 évesig	Domus	Inquilini	Subinquilini
1. Hanesz Josephus	2	1	1	—
2. Hanesz Mathias	2	1	1	—
3. Fridrich Joannes	2	1	1	—
4. Lalyik Martinus	—	1	1	—
5. Boszak Venceslaus	3	1	1	—
6. Rimek Josephus	2	1	1	—
7. Krska Georgius	2	—	—	1
8. Petris Josephus	2	—	—	1
9. Szamas Michael	2	—	—	1
10. Szkalik Joannes	2	1	1	—
11. Oravec Paulus	2	—	—	1

	18—60 évesig	Domus	Inquilini	Subinquilini
12. Paludni Andraes	2	—	—	1
13. Kindli Joannes	4	—	—	—
14. Fuszek Martinus	2	—	—	1
15. Hámorszki Joseph	2	—	—	1
16. Sztraka Martinus	2	1	1	—
17. Vindisch Josephus	1	1	1	—
18. Horatsek Franciscus	1	1	1	—
19. Vidus Fehérpataki	1	1	1	—
20. Aigl Martinus	2	1	1	—
21. Szamas Martinus	3	—	—	1
22. Macháts Josephus	2	—	—	1
23. Schmid Josephus	2	—	—	1
24. Maritsko Joannes	2	—	—	1
25. Landgraf Michael	2	—	—	1
26. Matula Michael	2	—	—	1
27. Matula Stephanus	2	—	—	1
28. Volf Josephus	1	—	—	1
29. Dima Georgius	2	—	—	1
30. Muzsik Mathias	2	—	—	1
31. Miklós Josephus	2	—	—	1

Közülük uradalmi házban élt: 7., 8., 9., 11., 12., 14., 15., Domus Dominialis: 21—30., Paterfamilias conventionatus Donatis: 4.⁶⁸ A kiváltságoknak örvendő üveghutásokat — akik nem tekinthetők urasági szolgáltnak, és nem kellett adót fizetniük — a vármegye mégis adófizetésre akarta kényszeríteni. Ők ezt 1828-ban megtagadták. Az 1832-ig tartó panaszvizsgálás kapcsán több érdekes adat is napfényre került a hutával kapcsolatban.

Az események 1828-ban azzal indultak, hogy a „Bzovai Üveg Huta” árendása a huta adminisztrátorának tekintette magát, és ezért a „rá kivetett adónak” fizetését megtagadta.” 1828. Sz. András hava (november) 22-én elrendelték az ügy kivizsgálását. Szabó Ferenc szolgabíróhoz az ügy 1831. Sz. György hava (április) 26-án került, aki csak 1832. július 4-én jelentette végülis a kivizsgálás eredményét.

Sauer Ferenc, az adómegtagadás okának 1830-ban kelt feljegyzés alapján a következőket adta elő: „...Édes atya néhai Szauer Pál ezen Üveg Huttának nem árandása, hanem valóságos Adminisztrátora Számos Esztendeig lévén, a Kinek Méltóságos Zichy István Urtól Esztendei fizetése, vagyik úgy nevezett Conventioja volt...” Sauer Pál nem fizetett adót, úgyszintén a hutában dolgozó legények „mint valóságos Conventionatusok” sem fizettek adót, mivel igen csekély a szegődményük és abból is alig tudnak megélni. A kivetett adónak, ha minden „holmijukat el szedetik is” megfizetésre nem lesznek képesek. Sauer Ferenc is mint adminisztrátor, az uradalomtól esztendőként 600 v. c. forintot, 100 kila tiszta búzát és 150 kila zabot kapott. A hutában dolgozó 10 legény és egy üveg olvasztó, 10 kila rozsot és 40 v. c. forintot kap esztendei

konvencióba. Sauer tehát az adó megfizetését megtagadta, a legények pedig „csupa lehetetlenségből nem fizettek mint Conventionáltak”.

A legérdekesebb adat számunkra az, hogy a huta alapítója Sauer Pál és nem Ferenc volt, mint ahogy ezt egy másik forrásunk közölte. Sauer Pál még 1827. május 1-én, majd halála után fia Ferenc 1828. szeptember 5-én a Bécsben lakó Zichy Istvánnal megegyezett a huta ügyében. Ezek után 1832-ben Szabó Ferenc szolgabíró a következőket jelentette: „kimenvén a Helly Szinére Bzovai Üveg Huttába, és Szauer Ferencz, azon Hutta *Administrátorát* s az ott dolgozó legényeket Szoros Kérdőre vettem.” Tette ezt abból a célból, hogy megtudja, van-e olyan vagyonuk, mely adó alá tartozna. Sauer és legényei azt vallották, hogy az uradalomtól az adminisztrátornak 18 szarvasmarha és 30 sertés, a legényeknek és cselédeknek egy tehén tartására és legeltetésére van engedély. „Egyéb vagyonuk nincsen mely adó alá tartozna” írta végül a szolgabíró.⁶⁹ Az 1828-as összeírásban a telep lakossága a szomszédságában lévő üveghutában kereste meg a kenyerét. Az összeírás 31 családfőt sorolt fel.⁷⁰

1847-ben járta be a bzovai hutát Tóth Mihály, s adott róla kimerítő ismertetést. A gyár még ekkor is a Sauer testvérek tulajdonában volt. Az uradalom évenként erdőrészeket jelölt ki számukra, ahonnan a gyár tűzifa szükségletét beszerezhetik. Kötelesek voltak azonban az irtást fenyőfával betelepíteni. A gyáros ezen kívül haszonbért fizetett a gyárhelyért, fáért s a kevés irtásföldért. Sauer Ferenc két kemencéjénél olvasztó, törő, őrlő, és szalajkafőző „gépeknél” 200 embert foglalkoztatott. A nagy számba valószínűleg a hutánál dolgozó egyéb munkásokat is beleszámolták, akik az előkészítő munkával, illetve szállítással foglalkoztak. A munkások már bérmunkások voltak, bérüket készpénzben kapták. A gyáros, „a gyárművesek népsége külön gyarmatot képez, s hogy ezeknek városra ne kelljen szorulniok, élelemczikkéért — levonva havifizetésükből — ellátja őket liszt és kennyérrel, zsiradékkal és főzelékkel, borral és pálinkával.” Sauer épített a telepen mészárszéket, kocsmát, malmot, ahol a gyár deszkaszükségletét is fűrészelték. De volt kovácsműhely, a legényeknek lakóház, valamint raktáépületek.

Az uradalom 1000 v. forintnyi segélyt is adott Sauernek lakása építéséhez. A haszonbéri szerződés értelmében a még hátralévő 5 év elteltével a lakást kivéve, a huta és minden épülete „szabad rendelkezés alá esendeznek vissza”.

Tóth Mihály megkísérelte a gyár vagyoni helyzetét is felmérni, ugyanis a kereskedelmi tőke részvétele a termelésben, a termékelőállítás állandó szinten tartását és folyamatosságát biztosította. Sauer minden pesti vásáron részt vett, és 20—25 000 v. forintnyi árut értékesített, ezért a gyár évi forgótőkéje mintegy 110 000 v. forint lehetett. Az épületekben és berendezésekben nyugvó alaptőkéjét is hozzászámítva, a gyár értéke megközelítően 200 000 v. forint volt.

Fényes Elek a gyár termeléséről hasonlóan nyilatkozott amikor közölte, hogy 6000 q különféle üveget készítenek évente, 125 000 forint értékben. A pesti vásárokból kiindulva a bzovai huta évenkénti késztermékeinek ára megközelítette a 1000 00 forintot.

A hazai üveggyártás és a nógrádi üvegipar történetében ez a huta már a *gyáripari* jellegű termelést képviselte. A bérmunkások alkalmazása, a kereskedelmi tőke nagyarányú részvétele a termelésben a legmagasabb szintű termékelőállításához vezetett. A gépek, zúzdák használatával szemben a termékelőállítást továbbra is manufaktúris munkafolyamatok alkalmazása jelentette. A köszörülő és metsző műhely alkalmazása — a kristálystílus bevezetése a

termelésbe — a korábbi üveghutákkal szemben jelentősebb jövedelmet, nagyobb bevételt biztosított. A gyár termékeit külföldre is szállították, így Pestről a Belgrád környéki törökök közvetítésével hajóval Konstantinápolyba. A magas bevételt látva az uradalom a hátralévő öt évre felemelte a bérleti díjat, és az új szerződés értelmében a régi 4000 forint helyett 9000 forintot kellett már Sauernek fizetnie.

Ebből is látható, hogy a „gyárüzlet” legnagyobb gátlója maga az uradalom volt.

A technológiai fejlettséggel szemben a bzovai üzem hátrányos helyzetének oka, a modern gyáripari szint elérésének akadálya többek között az volt, hogy a fő közlekedési útvonalaktól távol üzemelt. A szállítási költségek megnövekedtek a termékek árát és csökkentették azok versenyképességét a kereskedelemben. A huta építésével egyidőben az uradalom csináltatott ugyan „egy majdnem járhatatlan utat,” amely felvezetett a hegytetőre ahol az üvegyár állt, de az országúttól, amely keskeny és rossz, másfél óra ide az út. A megrakott szekerek még lefelé csak lejönnek, de „megakadályoz szinte minden más közlekedést.”⁷¹

Fényes Elek 1851-ben Bzovát pusztaként említi: „az egész pusztá képez egy mély magas, sziklás hegyeken lévő, erdőkkel körülkerített völgyet, ahol helyül a hegyek oldalaiiban irtott szántóföldek, s a völgyben termékeny rétek láthatók.” A telep két részből állt, úgymint: Alsó és Felső-Bzova. Felső Bzován épült Sauer Ferenc üvegyára.

A gyárat jól felszerelt üzemnek írja le, hiszen megemlíti: fűrészmalmát, üvegfűrésztől műhelyét, lakatos, asztalos, kovács műhelyét, kvarctörő malmát, kvarcégető kemencéjét. A tulajdonos házával szemben állt a gyár két kemencéje. A harmadik kemence *Látka pusztán* volt. Fényes szerint „az említett üvegyár egy a legjelesebbek közül hazánkban.”⁷²

A hivatalos statisztikai felvétel 1856-ban már ismerteti a gyár kemencéinek nagyságát is: „Neu Bzova 2 kemence 12 tégely”. Pesty Frigyes helységnévtára szerint 1865-ban Divény-Oroszhoz tartozott a két pusztá, „ezen puszták azért figyelembe méltók, mivel már rég óta Üveg Gyárak léteznek és még mai napig haszonvételben vannak.”⁷³ 1868-ban változás következett be a bérlok személyében, ugyanis a Hámor nevű üvegyár mellett 30 évi időtartamra az Első Magyar Üvegyár Rt (Pfáhn, Daniek és Bóth cég) bérbe vette *Felső-Bzovát* is. 1873-ból származó adatok szerint *Alsó-Bzován* Kuchinka Lipótnak üzemelt a gyára, igaz csak egy kemencével. Terméke: krétaüveg, zöld üveg és táblaüveg volt. *Felső-Bzován* az EMÜ Rt. gyára üzemét 1873-ban beszüntette. *Látkán* a Zönke Cornél féle cég gyára üzemelt, egy kemencéjében kizárólag táblaüveget gyártottak.

Az 1873-al kezdődő túltermelési válság vetett véget Bzován is az üvegyiparban meginduló fejlődésnek. A válságon túl az erdők felhasználása — mivel valamennyi üveghuta fatüzeléses volt — mellett, a fa árának drágulása, valamint a közlekedési hálózat elégtelensége miatt országosan is az üveghuták számában csökkenést váltott ki.

1873-ban megszűnt *Felső-Bzova* üvegyára, 1894-ben az *Alsó-Bzován* lévő Kuchinka féle gyár, s végül tűzifa hiány miatt, az egy közönséges és egy nyújtó-kemencével felszerelt és vizierőre berendezett, 75 éve üzemelő *Látka* üvegyára is, a Kossuch cég kezelésében.⁷⁴

BALASSA-HUTA (Balás vagy Balázs-Huta)

A Jávoros hegység északi lejtőjén, a tiszovnyiki patak mentén fekvő Bliskavitza-pusztán 1809-ben építették fel, a szomszédos Zólyom megyei Viglás-Hutából betelepült szlovák üvegesek *Balassa-Hutát*. Az elnevezés, Balassa Sándor báró földesúrra utal, aki engedélyezte a letelepedést. Hatvan év múlva, 1869-ben Pesty Frigyes helységnevtárában már ismét mint pusztá szerepelt, üveghuta megjelölése nélkül.⁷⁵ A huta, forrásaink szerint nem üzemelt folyamatosan, mert az 1828-as országos összeírás megyei anyagaiban már szerepel, hogy lakosainak a földművelésen kívül más kereseti lehetőségük nincs.⁷⁶

Az 1850-es Nógrád megyei jövedelmi adóösszeírásban azonban ismét szerepel adat a hutáról, amelynek vezetője, hutamestere *Gossler Ferenc* volt.⁷⁷ A magyar korona országaiban a gyáriparról 1856-ban készült első hivatalos felvételben, a négy Nógrád megyei üvegyár között szintén szerepelt Balassa-Huta is. (A többiek: Katalin-Huta, Zlatno, Neu-Bzova.)

Az üveghutának egy kemencéje volt öt téggel, ami megközelítette az országos átlagot (egy kemence és hét tégely). Az üzem (Glasfabrik) 26 munkást foglalkoztatott, de kimondottan „iparüzleti segédmunkás” csak 9 fő volt: 1 ács, 1 üvegolvasztó, 7 üvegcsináló segéd. A hutában ténylegesen 8 munkás foglalkozott az üvegtermékek előállításával, a többi a nyersanyagok kitermelését, előkészítését, szállítását végezte. Valójában 15 munkás vett részt így a huta kiszolgálásában: 3 favágó, 3 fűtő, 9 napszámos. Ezenkívül egy számvevője (Buchhalter) is volt a hutának. Nem ismerjük pontosan, hogy az „üvegcsináló segéd” milyen munkafolyamatokat végzett. Valószínűleg ők készítették fúvással az ablakba való karikaüveget, és az egyszerűbb öblösüvegeket. Mivel a hutának a kemencéjében csak öt tégely volt, feltételezhetjük azt is, hogy a 7 üvegfúvóból kettő más, az üvegkészítéshez szorosan kapcsolódó feladatokat látott el, így pl. hamuzsírégetést. Ők készíthették az elégett fák hamujából a hamuzsírt és ők állíthatták össze *Gossler* irányításával a nyersanyagkeveréket, amelyet a kemencében folyékony üvegmasszává ömlesztettek. Az üvegolvasztó feladata azonos lehetett a másutt is emlegetett kemencemesterrel,⁷⁸ aki a folyékony üvegmassza alkalmas állapotban tartására ügyelt. Nagy szakértelmet igénylő munka volt, mert az olvadt üveg színéből, fizikai állapotából kellett következtetnie a hőmérsékletre, amit állandóan szinten kellett tartani. A kemencemesterek készítették az üvegmassza olvasztására alkalmas tűzálló tégléket is (gácsi, maskovai, tamási, poltári anyagból).⁷⁹ Az ácsra azért volt szükség, mert a hutaépületeket fából készítették, és állandó javítani való mindig akadt a telepen. De ő készítette az üveg szállításához nélkülözhetetlen ládákat is.

A hutában élő és dolgozók neveit az 1857-es összeírás őrizte meg:⁸⁰

A Balassa-Huta nevű üvegyár 1875-ben szüntette be véglegesen üzemét, *Beatit Béla* gyáráként. Megszűnésekor a statisztikában 1 ömlesztő kemence, és 7 göreb (retorta, főzőedény = fazék) szerepelt. A gyár évi 200 napot dolgozott, a munkások pedig napi 12 órát teljesítettek. A 7 férfi munkást 3 nő és 10 gyermek munkaerő egészítette ki. A férfiak napi 2 forintot, a nők 50 krajcárt, a gyerekek 30 krajcárt kerestek a 12 órás munkanap alatt.⁸¹

NÉV	FOGLAKOZÁS	EGYÉB
1. Goschler Ferenc	üveggyáros	2 ló, 5 szarvasmarha, 6 egyéb állat
2. Droppa János	iparüzleti segédmunkás, ács	—
3. Janicska András	iparüzleti segédmunkás, üvegolvasztó	1 szarvasmarha
4. Schwingala József	iparüzleti segédmunkás, üvegcsinálósegéd	1 szarvasmarha
5. Reisinger Ádám	napzámos, favágó	—
6. Stuller Ferenc	napzámos, fűtő	—
7. Sommer József	napzámos, favágó	—
8. Puvler Ferenc	iparüzleti segédmunkás, üvegcsinálósegéd	1 szarvasmarha
9. Lempachner Antal	iparüzleti segédmunkás, üvegcsinálósegéd	1 szarvasmarha
10. Quapil Ferenc	iparüzleti segédmunkás, üvegcsinálósegéd	1 szarvasmarha
11. Zsillig János	napzámos, fűtő	1 szarvasmarha
12. Müller Ádám	iparüzleti segédmunkás, üvegcsinálósegéd	1 szarvasmarha
13. Halamek György	napzámos	—
14. Stuller János	napzámos. fűtő	—
15. Stuller János	napzámos	—
16. Wéber Ferenc	iparüzleti segédmunkás, üvegcsinálósegéd	1 szarvasmarha
17. Maticska József	napzámos	—
18. Glauber Konstantin	iparüzleti segédmunkás, üvegcsinálósegéd	—
19. Vogel Ferenc	napzámos	—
20. Droiszer Ferenc	napzámos	—
21. Zimmermann Ferenc	napzámos	—
22. Pacziga Márton	napzámos	—
23. Pacziga János	napzámos	—
24. Pacziga Márton	napzámos	—
25. Pacziga Pál	napzámos	—
26. Palkovics Ferenc	számvevő	—

A hazai üvegyipar fejlődésének alapját a 18. és 19. század fordulóján a kristálystílus vetette meg, amikor a metszésre alkalmas színtelen, átlátszó üveg Csehországból kiindulva Európa szerte diadalt aratott, s elfogadott dísz és használati tárgy lett.

A megyei üvegyártásban igazi változás csak 1833-tól tapasztalható, amikor Zlatnón, *Záhn János György* felépítette gyárát, amely már kereskedelmi üvegeken túl művészi üvegeket is készített, a korát megelőző eljárással és stílusban. Nógrád megyébe érkezése ha nem is azonnal, de alapvetően elősegítette a megyei üvegyipar fejlődését, gyáripari jellegének erősödését.

Nógrád megyében a kapitalista jellegű üvegyártás kibontakozásában az első lépéseket Záhn, a reformkori üvegművészet Lobmayr és Perger melletti úttörője tette meg, akik munkásságukkal az üvegművészet kialakulására is nagy befolyással voltak.

Záhnról, Gelléri Mór a korszak ismert életrajzírója így írt: „...kitűnő szakembereket alkalmazott, szakértelmével nemcsak a közönséges üvegyártást lendítette fel, hanem a műipart is. Hírnevét is ez alapította meg, megvalósította a fényűzési ipart.”⁸² Feltehetjük a kérdést, ki is volt tulajdonképpen az üvegyiparra ily nagy hatást gyakoroló személy? A Záhnok cseh-német területen működtek. Egyik őseinek, *Záhn Ignác*nak a csehországi Kreibitzben volt gyára, ahol félkész termékeket díszítettek, csiszoltak. Innen szállították a bécsi lerakatukba a kész árut. A bécsi levéltárban őriznek adatokat „Joseph Zahn u. Comp. KK. priv. Glaswaren Fabrik Kreibitz in Böhmen” tevékenységével kapcsolatban. Sághegyi, a magyar üvegyiparról írt munkájában arról tudósít, hogy 1838-ban Pesten 15 üvegmester és 5 üvegkereskedő volt. A kereskedők között szerepelt Záhn Ignác neve is. Az üvegescéh 1807-es feljegyzése szerint Záhn Ignác nem magyarországi születésű volt, és a Csehországi Kreibitzben volt a központi műhelye.⁸³

Mérei Gyula a Magyar Iparfejlődés c. munkájában⁸⁴ az üvegművészet hazai úttörői között szintén jelentős helyen említi meg *Zahn György* lipcsei (Németlipcse, Zólyom megye — Sz. F.) kamarai uradalom üveghutájának bérletjét, aki 1819-ben üzemében kilenc munkást foglalkoztatott. A hutában vegyszereti retortákat, táblaüvegeket, fehér és zöld üvegeket készítettek.

Feltevésem szerint ennek az üvegyárosnak (hutabérletlőnek) volt a fia (?) a zlatnói Zahn János György. Elgondolásomat csupán azzal tudom megerősíteni, hogy a későbbiekben a Záhn által használt cégjelzésen szereplő 1807-es cégalapítási dátum is inkább ide kapcsolható, mint cseh területhez, valamint az is, hogy nem volt gyakori név sem általában, de a továbbiakban az iparban sem fordul elő más személy hasonló névvel. Bizonyító lehet az a földrajzi közelség is, hogy Zahn János György a Zólyom megyével határos Nógrád megyében telepedett le gyakorlati működésének első állandó jellegű állomásán, Zlatnón. Itt volt alkalma tudásának megnyilvánulásait is felmutatni. A családi kapcsolatot szintén feltételezi, de már vékonyabb szállal az a tény is, hogy az ifjabb Zahn kezdetben hasonló üvegtermékeket állított elő, mint a lipcsei uradalom hutájában Zahn György. Ez azonban nem fogadható el perdöntő bizonyítéknak, mivel ismeretes az is, hogy a huták eléggé hasonló termékeket készítettek Magyarországon; de ha elfogadjuk, hogy Zahn az apja mellett ta-

nulta a szakma alapját, akkor önállósulása után tudatosan készíthette és készítette az általa már megismert, megtanult és biztos vevőkre számítható üvegtermékeket.

Születésének helyét is homály fedi. Annyi ismeretes csak, hogy 1803-ban született, és 1873. november 21-én halt meg Zlatnón.⁸⁵ Nevének teljes formáját sem ismerjük bizonyossággal. Egyes szakirodalomban Zahn János Györgyként szerepel, de gyakran fordul elő Zahn J. G. és Zahn J. György alakban is. Van kutató, aki keresztnévének első betűjét, a J-t Gyulának fordítja János helyett, mivel hogy a J betű Juliust jelölne.

Nehezíti a talányt, hogy Zahn sohasem írta ki személyesen keresztnéveit, mert nem akart a magyar írásmóddal kapcsolatban zavart okozni a cégjelzésben, sőt feltételezések szerint magyarul sem tudott jól, s amikor a sajtóban a tények nemismerésében nevét itt-ott *János Györgynek* írták, fölöslegesnek tartotta ellene a tiltakozást, a helyreigazítást. Vannak azonban írásos feljegyzések a levéltárakban, amelyek perdöntőek lehetnek, ugyanis egy 1843-as levél aláírásaként az Iparegyesület felé, *Zahn János György* áll, sőt a nemesi hozzájárulásokkal kapcsolatban 1843–1844-ben felvett összeírásokban a színbányai, bzvai üvegyárak mellett szerepelt a zlatnói gyár is, ahol *Zahn János* neve mellett 710 forint szerepelt. S végül még csak annyit, az iparkiallításon kapott érem üveglenyomatán csupán „*Zahn György*” áll, s ugyanígy volt aláírva egy 1837-ben keltezett levél is a Nógrád megyei alispánhoz címezve: „*Czán György Zlatnói üveges.*” Az 1858-as Vasárnapi Újságban „*Zahn János úr, a huta tulajdonosa és alapítója*”-ként szerepelt.⁸⁶ A magam részéről a *Zahn János György* nevet fogadom el és így ismertetem tevékenységét. Az előfordulás gyakorisága miatt azonban csak *Zahn J. G.* rövidítéssel fogom jelölni nevét.

Életéről keveset tudunk, igaz életrajza most kevésbé fontos. Nemcsak önmagát képviseli itt, hanem egy meglehetősen jellegzetes típusát a reformkorszak ipari vállalkozójának. A szakszerű genealógiai kutatás, a családi kapcsolatok, az összeköttetések összefüggéseinek a feltárása, és hogy a vállalkozói vagyoni kialakulásában az esetleges kereskedelmi jellegű tevékenységnek milyen súlya volt, a gyéren fellelhető forrásanyag birtokában szinte lehetetlen.

Annyi azonban mégis megállapítható, hogy külföldről betelepedett tőkés vállalkozó volt, a tőkés vállalkozónak az a típusa, aki a kapitalizmus fejlődésében betöltött szerepe szerint pozitív típus, mert a tőkés iparfejlődés lényegét felismerve, szakosodásának ill. szakosodásuknak következménye volt az új ipartelepítői munkásságuk. Az 1848-as polgári forradalomig a tőkés vállalkozók között a Zahnhoz hasonló kereskedő családok töltötték be meghatározó szerepet a magyarországi tőkés vállalkozók típusai között.⁸⁷ E vállalkozók, jól lehet többségük kezdetben nem tartozott a tőkés uralkodó osztály legfelsőbb csoportjába, de iparáguk műszaki, kereskedelmi alapjainak lerakásában döntő szerepet játszottak. Közülük kerültek ki a hazai kapitalizmus úttörő alakjai. Ehhez a tőkés vállalkozói típushoz tartozott Zahn is, aki nemcsak tőkéjét bocsájtotta a termelés szolgálatába, hanem a termelés aktív szervezője, irányítója is volt.

Zahn J. G. 1803-as születési dátuma utáni évek ismeretlenek. Egy 1846-ban keltezett levelében⁸⁸ igaz utalt arra, hogy 1828-ban kibérelte a Rimai Egyesület tulajdonába tartozó „*Farkasvölgyi üvegyárat,*” amely 1840-ben szűnt meg, de

az épületeket további 6 évre újból haszonbérbe kívánta venni, „...mert mostani üvegyáramnál még akkor nem lévén elegendő épületeim, embereimnek lakásról kellett gondoskodnom.”

Farkasvölgy, Nógrád és Gömör megye határán feküdt, a Vepor hegység egyik eldugott völgyében. A hegység erdővel borított vonulatai az Ipoly mentén nyúltak be Nógrádba, s itt a Vepor legmagasabb hegyén a Zlatnón, a Szentiványi család rónyai birtokához tartozó Cseh-Brézoi határban, pontosabban a zlatnói völgyben építette fel *üvegyárát* Zahn J. G. 1833-ban.⁸⁹

A zlatnói gyár működésének idején, pontosabban a 19. század első évtizedeiben az üvegekészítés, az üvegtermékek megformálása fokozatos változáson ment át.

Amíg a hutákban azonos személy, vagy személyek végezték a tárgy megformálását, kialakítását és díszítését, a gyáripari jellegű üveglőállítás kifejlődésével (a kristálystílus idején) az üvegtárgy végleges formáját már nem a hutában, az olvasztókemence mellett alakítják ki. Külön műhelyben, külön szakember végzi a további feldolgozást, a festést és csiszolást. A gyárakban a két szakma, az üvegfúvás és feldolgozó munkás személye különvált. A 19. század elején még a magyar üveghuták nem tudtak versengeni a kor legkiválóbb kémikusaival dolgozó, évről évre új színváltozatokat, formákat előállító cseh üvegyárakkal. A magyar üvegyártás csak jóval később mutatott fel egy egyszerű feltalálót, *Pantocsek Leo Valentin* személyében⁹⁰, aki fel tudta venni a versenyt a cseh kémikusokkal, s korszakalkotónak mondható kísérleteivel egy új üvegstílus technikai lehetőségeit nyitotta meg.

A zlatnói gyár, az Országos Iparegyesület 1842-ben rendezett első iparműkiállításán még nem vett részt. Megyénket ekkor csak a Kuchinka testvérek katalinhutai gyárának termékei képviselték.⁹¹ Az 1843 augusztusában megrendezett második iparműkiállításán Kuchinkáék mellett már Zahn is szerepelt. A kiállításon széles változatát mutatta be gyára készítményeinek. A brillantozott írószertartó, alabástrom fehérségű és kék cukorszelence, arannyal és ezüsttel díszített vegyes színű serlegek, arannyal díszített fekete szelencéje mind azt bizonyítják, hogy az üvegedények használhatósága már tárgytárgy formájában is kialakult. A gyár a korszak valamennyi használati üvegedényét gyártotta. Formakészletük, a munkások és a tulajdonos szakmai, művészi felkészültségét értékelve, a bíráló bizottság ezüstéremmel jutalmazta a gyárat.⁹²

Még ugyanez év októberében Zahn az Iparegyesület felkérésére bemutatta gyárát és termékeit levelében. Az érdeklődést irányában bizonyára termékei keltették fel. Saját bevallása szerint „...szintelen (achromatischen) tükör üveget, így némely nyomott divat — cikkeket kivéve — majd mindent, mit üveg gyártól kívánni lehet, készíttetetek.” Nézzük sorjában ezeket: gyártott lepárló (Destillir) készülék felszereléssel együtt vegyészek számára, fehér öblösüveget (Hohlglas) azaz közönséges ivóedényeket, s más használati tárgyakat, közönséges zöld és színes palackokat (aszúbornak, gyógyszereknek), pezsgős palackokat (véleménye szerint a franciákéhoz hasonlókat), mindenfajta lapüveget (Tafelglas), solin vagy fehér lapüvegeket, réteg vagy tiszta ablaklapokat (Maschintafeln), pikkelyes lapokat fürdőszobákhoz és közönséges ablaklapokat, finom és félfino kristályüvegeket, több fajta színes, beégetett, festett, aranyozott, metszett és köszörült fényűzési cikkeket.

E felsorolásból is kitűnik, hogy a félkész termékek feldolgozása már a gyáron belül megtörtént.

A zlatnói termékek vásárlópiaca Pest-Buda, Eperjes, Lőcse, Szepesvár-alja, Igló, Szomolnok, Rozsnyó, Eger, Miskolc, Nyíregyháza, Sátoraljaújhely és Debrecen volt. Termékeit készpénzért tudta értékesíteni, így saját neve alatt raktárt nem tartott fenn. Véleménye szerint azonban kívánatos lenne, különösen a közönséges lapüvegek miatt a raktári árusítást, mert ezekből többféle méretben állandóan több ezer köteg hever a gyár raktárában.

A belső piac mellett Zahn a külföldi értékesítés lehetőségével is foglalkozott. Véleménye szerint Csehországban, Morvában és Ausztriában a konkurencia miatt reménytelen lenne próbálkozni, de annál nagyobb reményekkel kecsegtetne a görög és a török piac, valamint a magyar tengerpart felé irányuló kereskedelem. (A szállításban a Dunán és a vasúton való szállítás előnyeit is szeretné kihasználni.) A külföldi szállítások mellett fontosnak tartotta a hazai ipar támogatását, amikor a hazai gyárak termékeinek elsőbbségét kérte a külföldi árukkal szemben. A hazai ipar fejlesztésének létfontosságú tényezőjeként a tőkét fontosnak tartotta, mert a gyár telepítése és fejlesztése tetemes költséget igényelt, de nemcsak azért, mert más földjén kell költséges épületeket emelni — birokszerzési jog hiánya miatt —, s a bérleti szerződést bármikor felmondhatják, de ezen kívül nyersanyagot, munkaeszközöket is kell vásárolni.

Az üveghuta földterületének és nyersanyaglelőhelyének megszerzése mellett a szakmunkaerő biztosítása volt a legnehezebb feladat. A 18. sz. második felétől szinte az egész magyar üvegipart sújtották azok a csehországi rendelkezések, amelyek megtiltották az üvegesek elvándorlását. Ezért a szakember utánpótlás kérdése is erősen foglalkoztatta Zahnt. Erről így írt: „...a külföldi üveggyárak, kivált a Csehországiak, már régóta virágozván, igen természetesen, hogy sok áldozatba kerül, onnan, ügyes munkásokat szerezni. A hazai növendékek (tanuló inasok) igen kedvező föltételek alatt vettettek föl...” Az inasok Zahnnál már gyerekségük óta, mint „kis segédek” dolgoztak a gyárban, tanuló évük kezdetén már képesek voltak néhány üvegfajtát készíteni. A három évi tanulás ideje alatt, egyéb kedvezmények mellett, évenként 5—600 váltóforintot kerestek Zlatnón.

A kezdeményezésének ellenére — hasonlóan más üveggyárakhoz „szűkséget szenvedett” ügyes munkásokban, s a hibát — Zahn szerint, — a hanyag nevelésben kell keresni. E hiányon egy 9 év óta fennálló (1834-ben létesült — Sz. F.) iskola által igyekezett segíteni, „s használható, erkölcsös embereket” nevelni. 1834-ben már 80 család, mintegy 350 ember élt a telepen. Ezenkívül kötőrőket, békasó, fa, üveg, agyag fuvarosokat és favágókat is foglalkoztatott napszámosként. A tulajdonképpeni üveggézők, különösen az idősebbek mind külföldi születésűek voltak: csehek, morvák, ausztriaiak; a fiatalabbak, ezek gyerekei már nagyrészt itt születtek.⁹³

A kiállítási siker után 1845-ben Kuchinkáékhoz hasonlóan Zahn is létesített lerakatot a pesti feldunasoron, s talált viszonteladót Bolláner üvegkereskedő szemelyében.⁹⁴

A harmadik ipari kiállításon 1846-ban már csak Zahn J. G. szerepelt Nógrád megyéből. Részvétele az üvegművészet hazai fejlődését is mutatta. A díszített üvegek előállítására, mely a cseh gyárak európai hírét megteremtette, hamarosan követőre talált, és utánzott, gyártott volt a hazai üveg-

gyárakban. Zahn a kiállítás VII. termében kapott helyet, és mutatta be termékeit: „alabástrom-, agáthkő-, fekete hyalithkő-, zománczolt, színes és fehér-üvegből asztali s díszedények; avanturin üvegből pálczagomb, solin táblák stb...” Színes táblaüvegeit — melyeket gyárában Pantocsek készített — a bíráló bizottság nagyra értékelte, mivel azokat addig külföldről kellett behozni, és mint elsőt jelölték meg, aki ennek készítésével foglalkozik. Ugyanúg értékelték kristályüvegeit is, amelyeket olyan jól sikerültnek tartottak, hogy „annál már jobbat kívánni sem lehet”. A kiállításon kapott aranyérem bizonyítja tárgyai magas művészi színvonalát és fejlett technikáját. Az igazsághoz tartozik még az is, hogy az 1843-as kiállítási ezüstérmét is csak most adták át az aranyéremmel együtt Zahnak.⁹⁵

Gyára olyan közismert lett a kiállítás után, hogy Fényes Elek, Magyarországon leírása c. művében, 1847-ben termékeinek rövid felsorolásával is megemlékezett a „zlatnói jeles üveggyárról”.⁹⁶

A kiállításon való részvétele azt bizonyítja, hogy a szecsesszó új üvegstílusa számára a technikai lehetőséget Pantocsek által zlatnón folytatott, az üvegművességben teljes joggal korszakalkotónak mondható kísérletei és találmányai nyitották meg. 1849-ben feltalálta a „hyaloplastikát”, amivel az 1867-i párizsi kiállításon díjat is nyert. 1856-ban gyöngyházfényben irizáló üveget kísérletezett ki, amit aztán megvásárolt és kiállításon szerepeltett az osztrák Lobmeyr üveggyáros is.⁹⁷

Az üvegművészetben elért sikerek mellett Zahnak gyakran kellett hadakoznia a megyei közigazgatás képviselőivel a rossz közlekedési utak miatt. Különösen Losonc és Zlatno között volt siralmas a helyzet, olyannyira, hogy 1837-ben feleségét is itt vesztette el, amikor annak kocsija feldőlt. Talán ez az érzékeny csapás, mely a hozzá legközelebb álló elvesztésével érte. magyarázza, hogy az emberekben kellemetlen emlék maradt róla, mivel ellentmondást nem igen szivlelő, magabazárkózó, maliciózus, s néha bántón szókimondó volt; de azt is elismerték, hogy mindenhez értett, ami az üveggyártáshoz szükséges.

A közlekedés megjavítását 1851-ben ismét igényelte, mert a zlatnói út, mint írta „nem egyszerű fiók út, hanem Magyarország egyik legjelentékenyebb kereskedelmi útja”. Hiába sorolta fel azokat az előnyöket amely az út állami kezelésbe vételével járna a megyének, több évtizednek is el kellett telnie, hogy valamiképp egész évben járható úttá váljon a zlatnói gyárba vezető út.⁹⁸

A zlatnói gyár fejlődése nem állt meg. Telkes Simon a magyar üvegiparról írt művében már azt közölhette, hogy a gyárnak 1856-ban 2 kemenceje volt 16 tégellyel. Összehasonlításképp megemlítem, hogy az 1856-os gyár-
ipari felvétel szerint az országban az átlag gyáranként 1 kemence és 7 tégely volt.⁹⁹

A zlatnói gyár teljes képének, termelési eljárásának megrajzolását Valkai Imre írásának segítségével tudjuk elvégezni,¹⁰⁰ aki 1858-ban a Vasárnapi Újság tudósítójaként szívesen látott vendége Zahnak.

A gyárról, mely a Zlatnó hegylánc hosszú összeszoruló völgyében, az Ipoly folyó egyik mellékága mellett létesült így írt: „áll most egy nagyszerű üveghuta, pompás kastéllyal, számos épületekkel, s háromszáz munkással; a hol rövid idő előtt némán hallgatott a bércz, most a mész — és a kovakő törő gép zuhog tompán és egyfomán...most a gyárépületek széles kéményeiből

száll felfelé a barna füstgomoly; — vágató patakok ember keze által, ember eszének egy gondolatából szoros deszkautakba, csövekbe szorítottak, hogy szolgáljon az emberi dolgoknak eszközéül. Ez a ki mindent fáradhatatlan szorgalommal, kitartó erővel és sok költséggel véghezvivé, Zahn úr a huta tulajdonosa és alapítója.”

Az újságíró, Zahn vezetésével tekintette meg a gyárat. Először a *kamrába* mentek, ahol nagy deszka hombárokban finomra örölt halomba állt a kova, hamuzsir és mész. (Ez volt a cseh, vagy káliüveg alapja — Sz. F.) A üveg tisztaságát biztosító keverési arány tudományát Zahn „éveken át tapasztalás” útján szereze meg. A kamra után az *olvasztó kemence* következett, ennek falai tűzálló anyagból készültek, s a rajta lévő minden egyes nyílásnak egy katlan (tégely — Sz. F.) felelt meg, és az előtte lévő állványon pedig egy-egy munkás állt. Amikor az anyag megolvadt az ott álló „sápadt munkás fogja egyetlen eszközét, az úgynevezett pipát (Pfeife), mely egy másfélróf hosszú vascsőből áll, felén túl tartásra alkalmas faborítékkal...”, s az olvadékba mártja. A fúvás és a formába fúvási eljárás eszköze a fúvópipa volt. A cső egy részének fával való burkolása azt a célt szolgálta, hogy felmelegedése esetén is kezébe vehesse a munkás. Az üveggészítés során többszöri bemártás után kapja az üvegfúvó a „gyermekfej” nagyságú, izzó golyót. A műveletet többször elismétli, majd a golyót a levegőben egy fiú vaslappal összenyomogatja, s hideg vízbe mártja. A művelet következő részét az a kérdés dönti el, hogy milyen üveget akarnak készíteni. Ha palackot fújnak, akkor a munkás a pipáján tartott golyót kitágítja egy erős fúvással, azaz a lágy üveget golyóvá fújja s a keletkezett „buborékot” egy másik munkás „tenyérenyi széles vaslappal” kézi ügyességét használva csak alakítja ki a kívánt palack nyakát, domborulatát. Ha pezsgős „csöveget” készítenek, akkor egy vasgömbbel egyszerűen benyomják a buborék alját, s pár perc alatt elkészül a palack. Ezt párszor meglóbálják a pipán (még a levegőben), ez alatt az üveg gyorsan megkeményedik, s ekkor egy kis „gyémántos végű eszközzel” körülkarcolják, s letörlik a pipáról, majd lehűlés végett felállítják a huta erre alkalmas részében. Az üveg színét, az olvasztandó anyaghoz adott vegyszerek adják meg. „így például a pezsgős csövekhez bazalt adatik, melly keményít, s fest.” Legérdekesebb azonban az ablak — és más üvegtáblák — készítése. „A gyáros meghatározza, hogy minő nagyságú tábla kell neki, a munkás dolga tudni, mennyi olvadékot szedjen pipájára.” A pipára szedett masszát erős fújással kitágítja, s közben száját nem veszi le a pipáról. Egy percnyi fújás után, miközben a pipát állandóan forgatja kezében, égne emeli, s most függőlegesen tartva fújja. „Ekkor éppen egy jókora sajthoz hasonlít a buborék, tökéletesen ollyformán lapulván szélesre.” Amikor a kívánt szélességet elérte, a munkás a pipát leeresztve ismét lóbálja a levegőben félkör alakban, majd a hengert, s pipáját a kemence nyílásában lévő kampóra akasztva, rövid ideig ismét a lángok fölé tartja az üveghengert. Ezzel a művelettel azt a célt éri el, hogy az üveg rugalmasságát nem veszti el; majd ismét többször meglóbálja a hengert, míg az nem nyeri el a kívánt alakját. Egy másik munkás ezalatt hosszú vasrudat tart az olvadékba, és a henger másik végéhez érinti; ez a forró anyag ismét lággyá teszi az üveget, s a munkás ekkor hirtelen bedugja a lángok fölé. Egy halk puffanás után kiemeli onnan a fúvó, s a henger fenekén egy jókora nyílás keletkezett, amit a forró anyag segítségével pat-

tintott ki. A következő művelet során egy forró vassal kört húznak a henger azon végén, ahol a pipa tartja, s a „földön álló segéd szépen letöri azt és lyukas felével az ég felé a földre állítja.” A fúvó leszáll állványáról, s ha dohányos pipára gyújt és pihen — írta Valkai. Ebből a hengerből készül majd az ablaktábla, úgy, hogy mikor kellően kihült, a gyárápület egy másik részébe viszik, ahol egy munkás kezei közé jut, „...ki is egy lóczán lelógó lábakkal ül s előtte egy műszer áll, melly félkör alakú, s most izzó vasból van készítve.” A hengert két kezébe fogja, és azt a végét, ahol a kippattintott lyuk van, lassan megforgatja az izzó vason, azután „ujját megnyálazva, leveszi először az elváló részt, melly a lom közé vettetik, s hamar megérinti a forró hengerszált nedves ujjával; azon pillanatban végig reped az egész, most már mindkét felén üres henger.” A következő munkafolyamat során a *hűtőkemencébe* (Kühlofen) kerül az üveghenger. A kemence négyszöletes, benne egy nagy kőtábla van, amit egy gépezet segítségével „ide s tova lehet vonni belől”. A kemence két részre oszlik: az egyikben fűtenek, a másikban „nagy léghuzam foly”, a hengert ebbe az oldalba teszik először a kőlapra, úgy, hogy az a repesztett felével felfelé fekszik. Ezután húzzák a lángok fölé. Néhány perc elteltével forró lesz az üveg, ruganyossá válik, s kétoldalra lassan kezd kinyúlni. Ekkor egy munkás hosszú rúddal lehajtja a henger oldalait, s kiteríti a kőtáblán. Az üveg most lágy, s ezt kihasználva, a hutás az üvegben lévő homokszemet, csomót „egy póznára kötött négyszöletes fácskával kivasalja”, amikor teljesen sima lett, a gép segítségével bevonja a léghuzatos oldalba. Néhány perc múlva kemény lesz az üveg, ekkor egy lapos ágú villával nagyon ügyesen felemeli a kőről, s a kemence oldalához támasztja. Ezzel készen van az ablak vagy más sík üvegtábla. Ezeket a munkafolyamatokat a gyár üvegfúvó részében végzik. Egy másik igen érdekes műhely a *köszörülömalom* (Schleifmühle) volt, ahol a poharak, és egyéb üvegek „szép fényesre alakíttatnak, mert a fújt üveg eredetileg nem átlátszó, hanem homályos és a felszíne durva.” A hutában csak alapformájában kiképzett üveg megmunkálását *metszéssel* és *véséssel* végezték. Eszközük a függőlegesen forgó kerék volt. A metszés és vésés azonos elven alapuló technikák, eltérés csak a munkaeszközben van. A *metszésnél* — amit néha tévesen csiszolásnak is neveznek — a kerék kőből készül. A *vésés*, gravírozás fémből készült tárcsákkal történt. Metszéssel a vastagabb falú üvegeket díszítették, a vésés finom rajzolat készítését teszi lehetővé.¹⁰¹ A köszörülés a gyárban három függőlegesen vagy vízszintesen forgó „gömbölyű lapokon” történt. Az első lap *öntöttvasból* készült, ezen köszörülték először az üveget, „itt megnyeretik az alak, amellyel birni fog, azután egy *kőből* készítettre jó, hol már sima lesz, de nem fényes; végre jó egy *fa* lap, s itt lesz tündöklővé”.

A munka a köszörülő műhelyben „nagy kézbeli ügyességet igényel, úgy tartani a forgó lapokra a tárgyát, hogy az a kívántató alakot birja”. Az öblös-üvegeket — vagy a serlegeket a függőlegesen álló lapon köszörülik. Minden lapot egy „vizgóp” forgat, melyet az épület végén, az erdei patak vize hajtott. A gyárlátogatás során Valkai megemlítette, hogy látott egy csodálatos serleget is egy munkás kezében, „...melly a legtisztább, gyémántként fénylő üvegből van készítve, a serleg több egy láb magasnál és olly faragványosnak látszó, mintha nem a kőlap és tíz ujj, de éles vésű tette volna czifrábbról czifrábbá”.

A serleg egyik oldalán „Ö. cs. k. Felsége mellképe volt rajta — ki-nyomatban (geprägt) olly finoman volt rajta a legkisebb hajszál, a legkisebb domborulás jegyezve”. Nem más ez mint nyomat, egyedül Zahn gyárának titka. „Mert jóllehet hasonlót láthatni francia munkákban is, s ő nekem mutatott ollyat de az nem is legyint tökélyben az övéhez...” — írta Valkai.

A serleget egyébként az esztergomi ünnepségre készítették a hercegprimás kérésére, hogy ő azt Ferenc Józsefnek, mint hazai gyártmányt átnyújthassa, de a serleg csak pár nappal az ünnepség után készült el, mert köszörülése sok munkát igényelt. Készítője „egy igénytelen külsejű mester, Winter nevű volt, ki legügyesebb a zlatnói hutában”. A következő műhely az *üvegfestő*. Itt szintén gyártási folyamatot írta le Valkai. Az üvegen lévő színt ugyanis kétféle módon készítették: „anyagába tett különféle érczek oxydjaival, vagy pedig beégetett festék által”. Zlatnón aranyoxydból készítették a rubin színt, a rézből a zöldet, ezüstből pedig a sárgát nyerték.

Ismerték az email ötvözés (Legirung) menetét is Zlatnón, mely „tisza hófehér”. A beégetéses művelet során „olajfestékekkel a legczifrabbakat tudják pusztakézzel üvegre festeni, melyet azután egy kemencébe tesznek, hol először forró lesz az üveg és festék, akkor hirtelen bemártják hidegvízbe, s ismét lángra teszik, s ez által tökéletesen beég az üvegbe, s lemoshatatlanná léssen. Van eset, hogy egy poháron hétféle üveg is van; itt az anyagok egymásután fujatnak a darabra. Az ilyen legdrágább.”

Még egy érdekes dologról tesz említést a zlatnói üveghutával kapcsolatban Valkai, s ez az „éremgyűjtemény (numismatika) mely a természettani plastika által előteremtve; ez abból áll, hogy régi vagy új érdemjel vagy pénzdarab, gömbölyű vagy másforma üvegdarabokra olly hűséggel nyomatik, hogy első tekintetre tökéletes csalódást idéz elő, csak mindön kézbe veszi az ember látja, hogy alsó fele a darabnak üveg. A zöld rozsdá, a homályosult ezüst és arany, vagy verhenyes réz a legtermészetesebben van visszaadva... Ez a gyűjteménye Zahnnak Párizsban a műkiállításon érdemjelt nyert; azon időben volt is erről említés téve valamely lapban.”¹⁰² Pantocsek Leo — a gyár vegyészének újításai közül első helyen kell említeni ezeket az „üveg-pénzeket” melyek csak az érem egyik felén voltak nyomva.

A zlatnói gyárról a Vasárnapi Újság 1866-os számában ismét olvashatunk, amely „Zahn úr jeles” tulajdona volt. Nemcsak a gyár; hanem a környéke is elragadtatott véleményre készítette a látogatót, ugyanis a hegytetőn regényes angol kert volt: „... árnyas sétányok. sziklába vájt, s jéghideg vizet tartalmazó források, halmok és völgyek, ízléses pavilonok egymást fölváltva gyönyörködtetik itt a szemet”. A fák közt állt „az olasz ízlésben épült, karcsú oszlopzatokkal ellátott mini lak”. A kert alatt a völgyben volt a több épületből álló üvegyár. „Készült itt mindennemű finom, köszörült, színezett, palaczk, pohár s minden, a mi üvegből készíttetni szokott. Bámulatosak az ugyanitt lakos dr. Pantocsek által föltalált érczesített poharak, melyek nagyságukhoz képest csaknem súlytalanok, s a csalódásig hasonlóak azon érczekhez — aranyhoz vagy ezüsthöz — mellyel érczesítettek, a nélkül hogy ezen színüket a leggyakoribb mosás következtében is elveszítenék. A régi pénzek utánnyomata üvegben, szintén ezen doktor ur találmánya”.¹⁰³ Mint látjuk ezt a fajta üveget tehát nem Zahn, hanem a nála dolgozó vegyész kísérletezte ki. Tulajdonképpen 1856-ban hívta fel magára a figyelmet először Pantocsek, amikor feltalálta az irizálást, a szivárványosítást, így üvegei a régi római üvegek formáját, színét

mintázták. (Ezzel a technikával kísérte meg a római kori diatréa formájának utánzását is 1866-ban.) Zahnnal együtt az 1861-es londoni, majd az 1867-es, és Zahn halála után az 1878-as párizsi kiállításon aratott nagy sikert ezekkel az üvegekkel.

Zlatnón 1866-ban a nagy olvasztó kemencén kívül legfeltűnőbb az üveg-köszörülő műhely, amelyben 20 köszörűkövel dolgoztak. A kövek mozgását a patak vize által hajtott nagy kerék áttétellel biztosította. „Minden kő előtt egy munkás foglalkozik. Különben az üvegköszörülés fűlsérő éles zaját a szokatlan fül sokáig ki nem állja” — jegyezte meg az újságíró.¹⁰⁴

Az 1867-es párizsi világkiállításon Magyarországot 4 üveggyár képviselte. „Ezek közül kiemelkedő leginkább Zahn J. G., akinek gyára Zlatnón Rimaszombat mellett van, melyben már ezelőtt 25 évvel igen szép köszörült asztali üveget készített, mely a cseh üveggel is vetekedhetik. Gyártmányait Pesten Lőtz árulja”¹⁰⁵, írták a kiállítás ismertetésekor.

Az 1873-as felmérés szerint a zlatnói gyár már 3 kemencével dolgozott, fő terméke a csiszolt üveg, a szintelen üveg és a táblaüveg volt.¹⁰⁶

A bécsi világkiállítással (1873) kapcsolatban — egy 1885-ben kiadott katalógusban¹⁰⁷, Bárdos József a Kossuch cég főnöke írt szép méltatást a zlatnói gyárról és Zahnról a „modern magyar üvegművészet e legelső bajnokáról”. Ezen a kiállításon csak Zahnnak voltak érdekes üvegtárgyai, különösen a luxus-üvegekből, amelyeket már más kiállításokon is bemutatott. Ilyenek voltak elsősorban „az üvegpénzek, csak egyik felén nyomva, részint ezüstözve, hogy igazi pénznek lássék, részint ezüst nélkül, beéetve, vagy az üveg talpába téve. E pénzek éles nyomatúak, a melyet üvegből sehol el nem értek, hyaloplastik a neve, melyet a Zahnnál működő dr. Pantocsek L. V. talált fel 1849-ben — s technikáját mint titkot őrizte és magával a sírba vitte” (A szöveg téves, Zahnról lehet csak szó, mert ő halt meg 1873-ban, míg Pantocsek 1893. szeptember 11-én halt meg Zlatnón — Sz. F.).

A zlatnói gyár méltán feltűnést keltő anyagáról a továbbiakban így ír Bárdos: „Zahn kiállított egy kettősfalú csészét is, szabadon álló, köszörült körírással, a római diatréták formájára, melyekből egyes darabok az antik kabinetekben még elé jönnek. Az első e nemű edényt Dr. Pantocsek még 1866-ban készítette, később kettőt, maga saját kezűleg köszörült, latin és magyar feliratokkal s a pesti koronázás alkalmával Ő Felségének ajándékozta”. (A felirat a következő volt: PAX VIVAT BELLUM NON; azaz éljen a béke, nem a háború — Sz. F.) Pantocsek nem csak mint feltaláló vált nevezetessé, de köszörülése is rendkívül művészi és szinte utánozhatatlan volt. Zahn a muránói fehér és tarka virágú csillárokhoz hasonló üvegcsillárokat lámpákat és gyertyatartókat is kiállított bronz felszereléssel, kristállyal és színes üveggel díszítve, melyek részint alakjuk, részint az olcsóságuk miatt voltak figyelemre méltók. Ennek a csodálatos, gazdag alkotó életűnek vetett véget a halál Zlatnón, 1873. november 20-án, amikor is Zahn János György elhalálozott.

Zahnnak nem voltak leszármazottai, ezért fogadta örökbe a Bolváry testvéreket, Dénest és Istvánt. (Talán felesége családtagjai voltak? — Sz. F.) 1874-től már a Bolváry-Zahn örökösök kezében volt a gyár. 1886. június 2-án vették csak fel a „Zahn J. György örökösei” nevet, a kereskedelmi cégjegyzékben.¹⁰⁸ Az új tulajdonosok kezében amíg Pantocsek élt, sikereket könyvelhetett el a gyár. Az 1883. október 14-én tartott losonci iparkiállításon a Kossuch cég mellett a zlatnói üveggyár termékei is szerepeltek. „Nógrád megye nagy

iparának e két büszkesége; mert szebbet az ő produktumaiknál és jutányosab-
bat a híres cseh üvegyárosai sem képesek előállítani”. A kiállítás díjazottjai
között volt „Dr. L. V. Pantocsek Zlatno, régi pénz imitáció, díszokmány”.
A zlatnói gyár 210 darabos üvegiállítására szintén díszokmányt kapott. De a
gyár munkásait is kitüntették: Haász József üvegmetsző mester, Rabl Cosmos
üvegköszörűs, Lenk József üvegköszörűs, Rozmitsalszky Gyula üvegmetsző és
Hantschel János üvegmetsző kapott emlékokmányt.¹⁰⁹

1891-től a kamarai jelentések adnak képet a gyár tevékenységéről, fel-
szereltségéről. Az üvegyárat eszerint 1887-ben alakították át a modern gáz-
tüzeléses rendszerre. Emiatt 1889 és 1898 között állami adókedvezményben
részesült.¹¹⁰

A gyár 40 LE-s gőzgépe mellett, 3 kemencében 30 tégelye volt. Az öm-
lesztett anyag súlya tégelyenként 200 kg.

Ezekben az években a következő nyersanyagokat használták fel:

Nyersanyagok	1891	1893	1894
Üveganyag	3750 q 3332 Ft	1200 q 4800 Ft	4000 q —
Segédanyag	2294 q 30714 Ft	12000 q 19200 Ft	— —
Tűzifa	13881 q 13881 Ft	— —	12000 m ³ —

Előállított termékek	1891	1893	1894
Metszett üveg (schok)	— 72137 Ft	30000 72000 Ft	7812 q 2458 q
Közönséges üveg	—	—	
Öblös üveg	—	—	
Fúvott üveg (schok)	41198 q 46185 Ft	60000 78000 Ft	160 000 Ft
Ablaküveg	—	—	

Munkások számai	1891	1893	1894
Férfi munkás	177	150	177 + 5 üzleti alkalmazott
Női munkás	28	20	
Gyerek	52	30	
<i>Munkanapok száma</i>	238	264	—

Munkabérek: 1891

Napi kereset: férfiak:

60—400 kr.

nők:

20— 60 kr.

gyerekek:

25— 40 kr.

Üvegfüvő mester	havi: 34—60 Ft
segéd	10—25 Ft ellátás nélkül
inas	2— 5 Ft + ellátás
Köszörülő mester	havi: 40—60 Ft
segéd	10—25 Ft ellátás nélkül
inas	—

A gyár tulajdonosai ezek után már gyorsan változtak. 1893-ban Dapsy Viktor nevén volt a gyár, 1895-ben az Egyesült Magyarhoni Üveggyárak Rt. szerepelt tulajdonosként, 1897-ben Novek Emil, Friedrich Ede és Kuller József vásárolta meg. Az ő haláluk után az örökösök Novek Béla és Dezső, valamint özv. Friedrichné a tulajdonos.

Az 1900-as évek elején a gyár területe 30 kat. hold; ezen állt 8 gyárépület, 4 raktár és 28 munkásház kb. 250 lakással. A gyár hajtóerejét egy 60 LE-s gőzgép, 10 LE-s vizikerék és egy 25 LE-s dinamó szolgáltatta, munkásainak létszáma 350 fő volt, valamint 30 napszámos. A munkások között 60 nő is volt. Gyártottak fúvott és csiszolt, valamint préselt üveget és világítási cikket. Különlegességük volt a kelyhek készítése, főleg kivitelre. A gyár termékei a hazai piacokon kívül Ausztriában, Törökországban, Bulgáriában, Németországban, Angliában. Kanadában és az Egyesült Államokban is keresettek voltak.¹¹¹

Zahn János György évtizedekre terjedő céltudatos és kitartó tevékenységével fejlesztette a zlatnói gyárat a szerény kezdetektől ama helyzetbe, melynél fogva az ország iparában és iparművészeti életében jelentős tényezővé vált. A 19. század közepének és második felének egyik, a modern technika iránt legfogékonyabb magyar üveggyára volt, méltón lett versenytársa a cseh-országi üveggyáraknak. Számos technikai és művészeti kezdeményezés indult innen el, hogy a szecessziós stílus idején bontakozzon ki teljes szépségében.

SZINÓBÁNYA, KATALINHUTAI ÜVEGGYÁR

Szinóbányától ÉNy-ra a Streborna hegy felé nyúló keskeny völgyben, — melyet hosszában egy patak választ ketté — a három Kuchinka fivér — Ferenc, Lipót, István — a báró Orczy családtól megvásárolt területen építette fel 1840-ben üveggyárát, Katalinhuta néven. Kubinyi Ágoston 1854-ben, amikor bejárta a gyárat, az alapítás körülményeiről a következőket írja: „... mert a merész és szerencsés vállalkozó Kuchinka Ferenc látván, mily gazdag e táj szép és tiszta nagy tömegekben előforduló békasó, — s ehhez kíváncsi egyéb anyagokban, a gazdag erdős vidék, a bővizű és nagy esésű tiszta csermely hozzájártával, csakhamar eltökélte legitt 1840-dik évben az üveggyárat felállítani.”

Ugyanebben a völgyben, közel az üveggyárhoz a Szentiványi-féle rónyai uradalomhoz tartozó község határában építette fel vaskohóját 1847-ben Kossuch János is „szinte ügyes és szorgalmas társa”, aki 1849-ben ezt a gyárat cserélte el szinóbányai vaskohója ellenében a vele rokonságban lévő Kuchinka Ferenc-

cel.¹¹³ Az üvegyár a Kossuch-család kezében lett európa hírvé a század második felében.

Az Országos Iparegyesület 1842-es első iparkiállításán már szerepeltek. „...Losoncz melletti cinobányai határban, Katalin völgyén saját költségükön 1841-ben egy nagyszerű üvegyár felállításához fogtak s azt már két hónap múlva annyira vitték, hogy a legszebb fehér, tiszta üveget voltak képesek előmutatni...”¹¹⁴ A kiállításon az ország közel hatvan üveghutájának terméke igen szerényen került bemutatásra. Az üvegek jelentős része a mindennapi használatra készült és nem kifejezetten erre az alkalomra. A bemutatón csak három üvegyáros vett részt, hat üvegyár képviselőjében. Megyénket a Kuchinka testvérek képviselték a katalinhutai gyáruk termékeivel. Sikerüket a nekik ítelt bronzérem bizonyítja, hiszen a kiállítás legnagyobb közönségsikerét is ők érték el, az üvegművészet reformkori emlékei közül a legismertebb üvegserlegükkel. Ezt a 110 és 1/2 font súlyú (közel 62 kg) serleget négyhónapi munkával és a kilencedik kísérletre készítette el négy közörszülő mester.¹¹⁵ Ezt, a később, az 1843 évi Országos Iparművészeti Társulat téli bemutatóján ismét a közönség elé vitt serleget, csak kiemelkedő technikai teljesítményként szabad csak felfogni, úgy mint a céhes hagyományokban fellelhető remeklést. Annál is inkább, mert ez az alig két éve fennálló gyár a produktummal technikai felkészültségét, munkásainak gyártási és szakmai gyakorlatát kívánta bemutatni, elsősorban a konkurenciának. Kuchinkaék maguk sem tekintették ezt a terméküket az üvegyipar akkori teljesítőképességének a fokmérőjéül, mert a pesti raktárukból egyszerű színes és fehér asztali üvegedényeket is bemutattak, melyek áttetszőségben, tisztaságban kitűnőek voltak. Nem véletlen tehát, hogy a bíráló bizottság ezeket értékelve, a cseh üveghez hasonlította őket. Ez a viszonyítás későbbi kiállításokon is fokmérőül szolgált, hiszen a 19. század első felében a cseh üvegművészet rendelkezett mindazokkal a lényegi jellemzőkkel, amelyek egyetemesen Európának nevezhetők, hiszen termékeik formakialakítása, díszítése igazodott az általános európai ízléshez. 1843-ban, a második iparműkiállításán a Kuchinka testvérek gazdagabb választékkal jelentkezték, s ezüstérmet kaptak. Az 1846-os kiállításon már nem vettek ugyan részt, de termelésüket folytatták, hiszen 1847-ben Fényes Elek is említi Szinóbányán hutájukat, mely „jelentős műveket” készít.¹¹⁶

1849-ben Kuchinka Ferenc elcserélte üvegyárát Kossuch János¹¹⁷ ugyanabban a községben lévő vaskohójával. A gyár további üzemeléséről az 1850-ből származó megyei jövedelmi adóösszeírás tudósít¹¹⁸, de érthetetlen, hogy Fényes Elek Magyarország geographiai szótára 1851-ben már nem említi az akkor már jelentős sikereket felmutató Katalin-hutát.¹¹⁹ A londoni iparkiállításán — egy 1854-es pozsonyi leirat szerint — érmet és diplomát kapott Kuchinka Ferenc katalinvölgyi üvegyáros.¹²⁰

Kubinyi Ágoston¹²¹ 1854-ben tett látogatása után jelentette meg leírását a gyárról. Eszerint az üvegyár „inkább egy népes, csinos házakkal ellátott külvároshoz, mint egyszerű gyárhelyhez hasonlít”. A hutában három kemence 21 tégellyel dolgozott állandó jelleggel. (Az országos átlag 1,2 kemence 8,8 tégely volt.) Kubinyi szerint a gyár 500 embert foglalkoztatott a fuvarosokon kívül. Készítményeiről pedig így ír: „Az üveg, mely itt készíttetik, finom tiszta, erős és szép külsejű, sok tekintetben közelít a finom cseh üveghez.” A gyár Pesten, a feldunasoron, a Wieser házban tartott raktárt. Az üvegszállítmányok

innen indultak Törökország felé. A nyersanyagok — alapanyagok — tekintetében a gyár a legszükségesebbekkel el volt látva. Így fával, kvarckövel, azaz „a legjobb és szebb békasóval, mely nagy tömegekben idegen részekből menten, és igen szép fehér színben, nagyrészt helyben a gyár fölötti Katalinvölgyi-hegyláncz északi részében s a közel vidéken előfordul”. A gyár közepén lévő bő és gyorsfolyású patak vízienergiáját felhasználva, a helyben épített törőmalomban lehetett az alapanyagot a felhasználás céljára előkészíteni. A gyártáshoz szükséges mészkövet Klenócról, a hamuzsirt többnyire helyben szerezték be. Az olvasztókemencék tégláit, az olvasztó fazekakat a közeli poltári finom agyagból készítették a gyárban.

Két fontos alapanyagot azonban külföldről szereztek be, és pedig sziksót Angliából, festéket pedig a birodalomból.¹²² (A szódát (Na_2CO_3) a nátronüveg gyártásához használták fel mint olvasztóanyagot, a belőle készült üveg volt a nátronüveg. Közönséges háztartási cikkek, palackok, ablaküvegek gyártásánál használták fel. A nátronüveg 75⁰/₀ homokból, 10⁰/₀ szódából és 15⁰/₀ mészből áll. A káliüveg, mely finomabb, szintelenebb, csiszolásra alkalmasabb üveg nehezebben olvad 70⁰/₀ homokból, 20⁰/₀ hamuzsíról és 10⁰/₀ mészből áll.)¹²³ A londoni kiállításra küldött tárgyak dicsérő oklevelét Kubinyi is említi.

Katalinhután tehát a kedvező helyi energiák — feltételek eredményeként az üvegyártás fejlődésnek indult. A monarchia gyáriparáról 1856-ban közzétett jelentés szerint Katalinhután 3 kemencében 21 tégely szolgált az alapanyagok olvasztására, míg Zlatnón 2 kemence és 16 tégely, Bzován 2 kemence és 12 tégely, Balassa-Hután 1 kemence és 5 tégely volt. Magyarországon átlag 1 kemence és 7 tégely volt.¹²⁴ (A nógrádi huták teljesítő-képességét összehasonlítva az országos átlaggal, kedvező képet kapunk.) 1863-ban meghalt Kossuch János,¹²⁵ de a gyár már sinen volt, amit Pesty Frigyes helységnévtárában található adatok is bizonyítanak. 1864-től „Katalin völgyében két gyár érdemel figyelmet, az egyik nagyszerű üvegyár, melynek három kemencéjében szüntelenül finom üveg készítettik, a másik a vasgyár.” Az első Kossuch János utódainak, a másik Kuchinka Ferencnek a tulajdona.¹²⁶

Az üvegyár fejlődését, illetve európai szintű gyártás biztosítását mutatja a következő adat is, amikor Kossuch Gyula a Kir. orsz. szabad. katalinvölgyi üvegyár érdekében 1864. február 15-én európai útlevél megadását kérte a helytartó tanácstól.¹²⁷ Nem ez volt az első útja, amit a gyár érdekében tett, mivel már 1862-ben is járt külföldön. A tervezett szerint „Török, görög, orosz, oláh és a németh statusokban, a szükséges tapasztalatok szerzése tekintetéből körutazást kívánt tenni.” Az engedélyt végül megkapta.

Az 1867-től jelentkező gazdasági fejlődés, a nagyobb fogyasztási szükséglet, a munkaerőkinálat és a közlekedési viszonyok javulása az iparúzés keretét kitágította. A tőke szerepének a gazdasági életben rohamosan jelentkező növekedése — a gépek és a gépekkel üzemeltetett zúzdák használatával szemben — a termékelőállítást manufaktúrális munkafolyamatok alkalmazása jellemezte. A üveggészítés munkafolyamata szinte semmiben sem különbözött a korábbi üveghutákban alkalmazott munkafolyamatoktól.

1873-ban még valamennyi magyarországi üveghuta fatüzeléses kemencékkel dolgozott.

A katalinhutai gyár Kossuch István tulajdonában már 4 kemencével dolgozott; csiszolandó üveget, krétaüveget, zöld üveget, lámpatestet, lámpaernyőt

készített.¹²⁸ A gyár 1869-ben Kossuch János Családi Betéti Céggé alakult át. Ekkor a gyárnak már 260 fős munkásgárdája volt. A technikai fejlődést mutatja, hogy Magyarországon először 1866-ban itt Katalinhután vezették be a gőzerővel történő csiszolást. Üvegmetészen is jeleskedtek, az 1867-es koronázásra felajánlott kettősfalú csészét is itt köszörülték.¹²⁹ Az 1873-as bécsi kiállításon is szerepelt a cég, a 9 magyarországi üveggyáros 11 üveggyára között.

Az 1878-as párizsi világkiállításról Görög István számolt be,¹³⁰ és a gyárról a következőket írta: „A marsmezei nemzetközi versenytéren, csak egy magyar üvegiparos jelent meg. A Kossuch János cég Budapestről, mely különféle üvegeket, poharakat és üveghordókat állított ki. Bemutatott tárgyai igen jellemzik a magyar ipart. Elismerésünket nem tagadhatjuk meg tőle, hogy ki mert állani a versenytérre s kiállított néhány olyan tárgyat, mely versenyezhet a külfölddel, és méltón, mert megmutatta, hogy *Zahn nyomdokait követve*, a magyar ipart minden tekintetben virágzóvá teszi s azon polczra emelni igyekszik, melyen a külföldi áll.” (kiemelés — Sz. F.)

Az 1883-as losonci iparkiállításon a társas cég gazdag üvegkiállításért díszokmányt kapott, de kitüntették a gyár néhány munkását is: Kreutz Henrik fűvómester, Kellner József fehér üveg fűvómester, Kinzl Ferenc zöld üveg fűvómester, Siraky Ferenc üvegekészítő, Aschenbrenner Gusztáv üvegmetész, Nemetz Eduárd üvegmetész tanuló, Stekler Cavalier Ferenc üvegmetész, Reif Vencel eszteregályos és mintakészítő emlékokmányt kaptak.¹³¹

Az 1885-ös országos kiállításon a kilenc kiállító között volt a Kossuch cég is. A katalinhutai gyárban készült „velencei üvegcsillár” is bemutatásra került. Ezt az üvegfajtát a kiállításon egyedül a Kossuch cég képviselte. Bárdos József, a cég főnöke a kiállításról írva gyárukról ezt közölte: „Vannak üveg-vázáink brillantírozott üveg talpazaton, fehér kristály-üvegünk finom véséssel, utánozzuk a barockot, kétszín üvegeink, sárga és piros rózsa ülepedett színében vannak beégetve, van zománcz- vagy mint a régiek mondták — zománczos festészetünk, de hol vagyunk a velencei üvegtől, melynek tárgyait bevezettük? Nem is lehet a kettőt egy napon említeni!”¹³² A velencei üveg az üvegek ideálja volt; könnyű, vékony és kecses. A velencei opál, a kék, zöld, barna és piros üveg nem olyan világos mint a francia hasonló üveganyag, de a színe tüzeesebb. A merész mód, ahogy a díszítéseket felrakják, az üveganyag képlékenysége, a mesterségbeli tudás a formázásban adja a velencei üvegnek a finomságát, amiért a termékek a szó legteljesebb értelmében diszidények és nem használati cikkek.

A kiállításon látottak erősítették meg a szakemberekben azt, hogy a magyar üvegművészet „nagy haladást tett a kristály üveg gyártásában a párizsi világkiállítás óta.”

A katalinhutai gyárról készített 1894-es felmérés adatai¹³³ szerint 1885/86-ban alakítottak át regeneratív gáztüzelésre, hogy az állami adókedvezménynek és az ipartámogatás feltételeinek megfeleljen. A kedvezményt 1895-ig kapták meg. A Szinóbánya községhez tartozó gyárnak vasútállomása a tőle 7 km-re lévő Lónyabányán volt. Regeneratív tüzelésű kemencéinek száma 3 volt, egyenként 160—170 kg anyag befogadására alkalmas 30 téggel. Az energiát egy 20 LE-ös gőzkazán és egy 6 m-es esésű 28 LE-ös vizkerék biztosította. Évente felhasználtak 3000 q kvarcot, 3000 q homokot, 1400 m³ fát. Évi termelése 1400 q közönséges üveg és 6600 q öblösüveg volt. Munkáslétszáma:

235 szakmunkás, napszámos, 4 üzleti alkalmazott. A gyár termelési értéke 150 000 forint volt. A munkabérek 1893/94-ben a következőképpen alakultak: a fűvómester havonta 50—90 forintot, a köszörülő mester 50—60 forintot, nők és gyerek 8—10 forintot kereshettek. A segédek és inasok nem kaptak ellátást, a munkabérüket a mester fizette. A juttatások közül megemlítjük az ingyenes lakást, föld haszonbérletet, tehén és sertéstartást, legeltetést, télen gallyszedést.

A gyár tükör és táblaüvegeket, valamint fűvott üvegeket adott el Szerbiában és Bulgáriában.¹³⁴

1895-ben a katalinvölgyi gyár termelőképességénél és tetemes kivitelénél fogva Magyarország elsőrangú üvegyárai közé tartozott. A gyártott öblösüvegekből a finomabb termékeket külföldön értékesítette. Jelentős piaca volt az amerikai földrész is. Az 1896-os év az ezredéves országos kiállítás jegyében telt el. Itt különösen kitűnt a Kossuch cég azzal, hogy ők kezdték el a kiviteltre való rendszeres tömeges termelést.

Asztalíkészleteik anyaga, formája és kikészítése minden tekintetben kifogástalan volt. Kiviteli lehetőségük ezért különösen csiszolt öblösüvegből nőtt meg az Egyesült Államokba.¹³⁵

Az ipari vállalatokat pénzzel finanszírozó, egyben gazdasági működésüket is ellenőrző nagy bankok — így a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank — okmánytárában található jelentés ismertetésével zárjuk a katalinhutai gyár történetét.

A Kossuch János üveg és köedénygyártó cég (Ajkan üvegyára, Körmöcön majolikagyára volt) Kossuch János halála után Bárdos József irányítása alá került. 1876-ban alakult a családi betéti cég, beltagjai: Kossuch Jánosné (Kuchinka Karolina), Eleőd Jósá, Luzsa István, akik a céget egyenlő jogokkal képviselték. Tagjai — de cégjegyzési jog nélkül — Bárdos Árpád, Eleőd Józsefné (Kossuch Mária), Kossuch Gyuláné, akik mint „commanditeur”-ök szerepeltek. A cég nagykiterjedésű volt. Szinóbánya, Körmöcbányán, Látkán és Ajkan voltak gyárai. A katalinhutai gyár 200 munkást foglalkoztatott, berendezése modern volt. Felszerelése: 3 regeneratív kemence és egy csiszoló műhelyből állt. A gyárak állandó üzemben voltak. A fővárosban központi raktárt tartottak fenn, amit még Kossuch János alapított. Itt saját áruikon kívül idegen gyártmányokat is tartottak, s külfölddel is kereskedtek.

A céget Kossuch János halála után Bárdos József emelte jelentékeny vállalattá, de halála óta a hanyatlás jelei mutatkoztak. Rossz üzletpolitikájuk eredménye volt pl. a veszteséges törökországi kivitel, aminek látható következménye lett a cég „megtorpanása”. A veszteség azonban nem rontotta el a cég hitelképességét, mivel a kötelezettségeinek pontosan eleget tudott tenni. Az üzlet sokrétűsége miatt a vagyoni viszonyokat nehezen lehetett áttekinteni, de általános vélemény szerint a gyárban 600—650 000 forint tőke volt elhelyezve. A törzstagok vagyonát ebből 200 000 forintba becsülték. A cég évi forgalma elérte az 500 000 forintot.

A család nagysága miatt a vagyon gyarapodása szinte lehetetlen volt, s a vagyon feloszlata magá után vonná a cég feloszlataát is. Erről azonban, míg özv. Kossuch Jánosné élt nem volt szó, éppen ezért a cég iránti bizalom tulajdonképpen leginkább az ő személyének szólt, mert az esetleges elhalálo-

zása után kérdéses, hogy a viszonyok nem változnak-e meg gyökeresen? A gyár végül is 1900-ig élvezte az állami adókedvezményt.¹³⁶ A katalinhutai gyár 1917-ben szüntette be termelését.

MÁLNAFATAK ÉS A HOZZÁTARTOZÓ GYÁRTELEPEK

Az Ipoly felső völgyében, hol az erdősségek között a helységek száma megritkul, az utolsó nagyobb település, az Ipoly forrásvidékétől mintegy 13 km-re fekvő Málnafatak. A lakossága a hozzátartozó pusztákon élt nagyobb számban, s egyik legjővedelmezőbb kereseti forrásuk a faipar, de a község határában található üvegipar is jelentős szerepet töltött be. Málnafatak határában a következő üveggyárak voltak: *Látka*, *Farkasvölgy*, *Hámor*, *Jópatak*, *Málnafatak üveggyártelep*.

Pesty helységnévtára 1863-ban Málnafatakon két gyárat jegyzett fel a település határában. Az egyik a *Szamotercs* pusztán 1852 óta, a másik *Látkán* 1840 óta üzemelt. Hámor pusztán 1841-től vasgyár volt. A 19. század végén a Zichy seniorátusnak, Kuchinka I. K. örököseinek és a Kolléner testvéreknek volt nagyobb birtoka Málnafatakon. A Kuchinka birtok 1487 kat. holdból állt, ebből erdő 1071 kat. hold. Bükk és tölgyfáját tűzifaként gyárukban használták fel.¹³⁷ A községhez tartozó gyártelepek:

LÁTKA

A látkai üveggyár ezen a területen a legrégebb. Valószínűleg a Sauer-féle bzovai üveggyár egyik kemencéjét telepítették ide, az 1840-es években.¹³⁸ A huta 1873-ban már Zönke Cornél tulajdonában volt.¹³⁹ Egy kemencéjében táblaüveget készítettek. Látkát 1891-ben¹⁴⁰ a Kossuch cég bérelte Bárdos Á. táblaüveggyáraként. A gyár 25 km-re feküdt a losonci vasútállomástól. Berendezéséről csupán annyit tudunk, hogy vizierővel hajlott zúzdája mellett egy olvasztó kemencéje volt. 1891-ben 2600 q üveganyagot 1300 Ft, segédanyagot 10 500 Ft, valamint 7200 q tűzifát 9000 Ft értékben használtak fel. Termelésük mintegy 29 000 schok mennyiségű, 35 000 Ft-nyi ablaküveg volt. A munkások bérét és egyéb költségeket nem számolva a gyár nyersanyaga, amit feldolgozott csupán 14 200 Ft volt.

1891-ben 250 munkanapon termelt a gyár. Munkásainak száma 22 fő volt, akik naponta 50—200 krajcárt kerestek. Látka 1892-ben az előző évhez hasonló mennyiséget használt fel üveganyagból és tűzifából. Termelése is 35 000 forint értékű ablaküveg volt. 1894-ben még a Kossuch cég bérletében találjuk, ahol egy üzleti alkalmazott mellett 24 munkás dolgozott. A felhasznált hajtóerő egy 4 m esésű vízkerék volt, 5 LE teljesítménnyel. A gyár egy közönséges olvasztó és egy nyújtókemencével rendelkezett. Tégelyeinek száma 7 volt, az ömlesztett anyag súlya tégelyenként 275 kg. Ebben az évben már csak 1800 q kvarcot és 6000 m³ tűzifát használtak fel. Termelése is csak 3000 q táblaüveg, mintegy 30 000 Ft értékben volt.¹⁴¹ A látkai gyár munkásainak keresete 1894-ben a következőképpen alakult: üvegfúvó munkás 50—70 Ft, üvegfúvó segéd 15—18 Ft, nyújtó 47—50 Ft. Juttatásként ingyenes lakást, földet és tehéntartásra 10 Ft-ot kaptak. A havi munkabér alacsonyabb, mint a rege-

nerátoros gázkemencés gyáraknál, mert a mesterek a segédek és inasokat nemcsak fizették, hanem élelmezték is.

A tűzifa hiányában a Kossuch cég, a 75 éve fennálló gyárat kénytelen volt „beszüntetni” 1895-ben.¹⁴² Ez tehát azt jelenti, hogy Látkán már az 1820-as években is volt üveghuta. Erre azonban más forrás nem utal, sőt térképen is csak a II. katonai felmérés (1840—1855) lapjain találkozunk nevével. (Coll. XXXIV. Sect. 40. Látka-Látka Glashütte.)

A látkai üvegyár táblaüveg készítésére volt berendezve, régi rendszerű tüzeléses üzem. Általában jellemző rája az, hogy mint jelentéktelen telep csak részben volt üzemben, a hozzátartozó erdőből a fa erősen fogyóban volt, és így a gyár most már rövid időn belül teljesen megszűnik.¹⁴³

MÁLNAPATAK — SZAMOTERCS

Kuchinka István Károly örökösének gyárát 1852-ben alapították. 1873-ban Kuchinka István és fia gyáraként szerepelt, mint egy kemencés huta, készített krétaüveget, a csiszolóműhelye építés alatt állt. (1894-es kamarai jelentés szerint alapjait 1820-ban rakták le.)¹⁴⁴

A gyárat 1886-ban Kuchinka István, Géza nevű fia alakította át modern Siebert-féle regeneratív fűtésűre. Adókedvezményt is ezért 1887—1895-ig kapott. A gyár tulajdonjoga Kuchinka István és Géza gyermekei között oszlott meg. Az átalakításkor 160 munkást foglalkoztató gyárról a megyei sajtó így írt: „Ezen üvegyár, mind azon attributumnak birtokában van, melyek egy nagy szabású gyár prosperációjához megkívántatnak... közel szomszédságában van a striket híréből sem ismerő málnapataki munkás nép, az Ipoly folyó természeti ereje, mely a nagyszerű csiszoló műhelyekben a gépek mozgatására felhasználtatik, közel van hozzá a losonczy vasút állomás, s az állomásig most készülöben lévő viczinális út, majd jó megyei út és kitűnő állami út...”¹⁴⁵

A gyártelep az Ipoly folyó balpartján épült, és a környező erdőségek tűzifáját használta fel, ezért a huta mellett épült a fatelep is. A kezdeti kézifűrészelést a vizierővel hajtott fűrészelés váltotta fel. A gyárnak kevés épített lakóháza volt kezdetben, ezért a faluban évi 10 Ft-ért házat bérelt a munkásoknak. A gyári lakások vagy „barák”-ok fagerendából épültek. A telep felső részén álltak a *lakóépületek*, a középső részén a *huta*, a *gyáros háza*, *iroda*, *csiszolóműhely*, *gépház*. A telep alsó részén volt az iskola. A telepi munkásoknak lehetőségük volt gyártól kapott legelőn tehéntartásra.

A falu — Málnapatak — lakossága a gyárnál fuvarosként is megélhetést talált. A falusi kovács szintén a gyárnak dolgozott. A gyártelep alsó részén állt a törőmalom, a kvarcitok őrlésére szolgáló épület. A malom molnára egyben a gyár ácsmestere is volt, ő készítette az üvegáruk csomagolására szolgáló faládákat.

A gyárban dolgozó nők az üvegek csomagolását — kötözését végezték. Ebbe a munkába már a kisebb gyerekek is besegítettek. Egyébként már 12 éves korban bekerülhettek a gyárba, mint behordó gyerekek. (A gyári irodán nem kellett bejelenteni őket, mert az üvegfúvó mester dolga volt a felvétel és egyben a fizetés is.)

A gyerekekre egy műszakra a 19. század végén 30 krajcárt fizettek. A műszak hossza Málnapatakon 15 órát jelentett, ezután jött az olvasztási idő,

amely 18 óra volt. Ekkor kellett a segédeknek és a behordóknak üríteniük a hűtökemencéket, és előkészíteni a következő műszakot. A segédek feladata volt ezen kívül az is, hogy a fazekas műhelyben agyagot tapossanak a tégelyekhez. A behordó fiúk fát készítettek elő a hűtökemencékhez, ahol egy műszak alatt kb. egy kocsi fűrészelt fát használtak fel.

A műszak kezdete nem volt pontosan időhöz kötve, hanem amikor az olvasztás befejeződött, akkor a generátoros egy bükkfa deszkán fakalapáccsal (klopacska) a telep felső és alsó végén kopogott. A kalapács úgy nappal, mint éjjel megszólalhatott, amikor a munkamenet megkívánta. A fakalapács hangjára legelőször a gyerekek szaladtak a hutába, hogy befűtsék a hűtökemencéket. Egy óra múlva az üveget már a kemencébe lehetett rakni. A kemence befűtésével egyidőben a vajútot (trog) tisztára mosták, és a patak vizével feltöltötték. A kádat, ahová a faformákat mártották, szintén feltöltötték vízzel.

A behordó fiú egyben formatartó is volt. A behordás során, mivel nem használtak számológépet, hangosan kellett számolni minden darabot 50-ig, majd ismét 50-ig, de azt is be kellett most mondani, hogy először, másodszor. Amikor elérték a kiírásnak megfelelő számot, akkor más sorozatot (gattung) kezdtek csinálni.

A kemence egyik részén „ordinárs” (Hohlglas) üveget, a másik felén csiszolt (Schlifglas) és préselt üveget készítettek. Hutamester nem volt a gyárban, ezért ezt a feladatot az írkok töltötte be. Az irodai személyzethez tartozott még a könyvelő is. Az ügyesebb üvegfúvók nem darabbérben, hanem havibérben dolgoztak. A hutában a két fazék üveget 8–9 óra alatt kidolgozták, majd ezt 6–7 óra szabadidő követte. A csiszolók (pulirok) hétfőn nem dolgoztak.¹⁴⁶

1891-ben a gyárban egy olvasztó kemence és egy zúzó üzemelt. Felhasználtak 3360 q üveganyagot (6048 Ft), 792 q segédanyagot (10296 Ft), valamint 2400 q (8400 Ft) tűzifát. Bevételük metszett üvegből mintegy 120 000 Ft volt.

A munkanapok száma 1892-ben 240 volt. A munkások létszáma 125 fő, megoszlásuk a következő volt: férfi munkás 80, női munkás 10, gyerekek 35. A nőknél és gyermekeknél az arány: 45 és 35 ill. 55 és 40 krajcár. A napi kereset 1891-ben a férfiaknál 150–200, 1892-ben 160–280 krajcár volt.

1894-re a kamarai jelentés szerint olvasztó kemencéje, zúzó műhelye még üzemelt. (Érdekes, hogy a csiszoló műhelyt nem említik.) A tégelyek száma 14 volt, egyenként 150 kg üvegmasszával. Felhasználtak 3360 q üveganyagot (6048 Ft), 2400 q segédanyagot (10296 Ft) és 2400 q tűzifát (8400 Ft). A gyár termelése közönséges üvegből 3125 q, öblösüvegből 1100 q a termelési értéke mintegy 100–120 000 Ft. Üzleti alkalmazottainak száma 2, munkáslétszáma 100 fő volt. Az üvegfúvók havi keresete 40–60 Ft, a segédké 14 Ft, és teljes ellátás. A köszörülőmester keresete 30–50 Ft, a segédé 8–11 Ft és teljes ellátás volt. A csiszolóműhelyben az inas fizetés nélkül csupán ellátásért dolgozott, míg megtanulta a szakmát.

1898-tól kezdték meg a sajtolt üvegek előállítását két sajtológépen. Kuchinka István 1883-ban¹⁴⁷ bekövetkezett halála után a gyárat fiai, István és Géza örökölték. Kuchinka Géza helyett, mivel egyszer fizetéseképtelen lett,

felesége szerepelt tulajdonosként. A gyár közepes terjedelmű — 12 magyar hold területen fekszik — de jó berendezésű volt, üvegfúvó és csiszoló műhellyel, gépházzal. Raktárain kívül volt még 14 munkásháza. Általában munkásainak létszáma 100—110 fő volt. 1910-ben munkáslétszáma 130 fő, 50 nap-számos, közöttük 20 nő.

Gyártmányai között a csiszolt és préselt üvegek, gyógyszeres üvegek lámpahengerek igen keresettek voltak a hazai piacon.

Kuchinkáék vagyona — 50—60 00 Ft — a gyárban és hozzá tartozó földekben feküdt. Kuchinka István neje, Madách Teréznek 20 000 Ft magánvagyona is volt, de ennek ellenére üzemtőke dolgában nem bővelkedett a gyár, „nem mozognak eléggé könnyen” az üzleti életben, és ezért a szakmában kevés hitelt élveztek.¹⁴⁸

MÁLNAFARKASVÖLGY (Wolfstahl, Vlčovo)

A farkasvölgyi üvegyárat 1869-ben alapította a Pock család, pontosabban bérelte. Erre az a tény utal, hogy 1886-ban vásárolta csak meg Pock János 60 000 forintért.¹⁴⁹ 1873-ban Pock Zakariás a tulajdonos, és két kemencében készítette a táblaüveget. Fia, Pock János már 1879-ben új és javított nyújtókemencét helyezett üzembe — Magyarországon először. A belga rendszerű táblaüvegyártást 1894-ben a zagyvapálfalvai gyárral egyidőben vezették be Farkasvölgyén is.¹⁵⁰ Ezzel a gyár két regeneratív gáz és két nyújtókemencével rendelkezett. A 16 tégely egyenként 300 kg befogadóképességű volt. (Átalakítása 1887-ben történt, amiért is 1895-ig adókedvezményt kapott Pock.)

A gyár 1893-ban üveganyagból 2500 q (6250 Ft), segédanyagból 16 000 q (25 000 Ft) használt fel. Termelése 70 000 schok ablaküveg volt, 90 000 Ft értékben. A 300 munkanapon 60 férfimunkással dolgoztak. Napi keresetük 130 krajcár volt. Egy évvel később, 1894-ben kvarcból 6000 q, fából 18 000 m³ fogyott, a táblaüveg termelés értéke elérte a 120 000 Ft-ot, ami 8000 q üvegnek felelt meg. A két üzleti alkalmazott mellett már 70 munkást foglalkoztattak. A munkabérek alakulása 1893/94-ben a következő volt: az üvegfúvók havonta 70—75, segédek 17—20, üvegolvasztók 80—85, üvegnyújtó 40, segédek 18 forintot kerestek. A juttatások közül ki kell emelni az ingyen kapott lakást, tüzelőanyagot, tehéntartást és a földet. A gyár termelését belföldön értékesítette, ablak és táblaüvegek, valamint belga szabadméretű üveglapok formájában. A termelés növekedésével 1895-ben már 80 munkást foglalkoztattak.

A hajtóerőt tekintve Farkasvölgy tisztán vízierőt alkalmazó gyár volt. A 6 méteres esésű vízzel hajtott 6 vízikerek összteljesítménye 24 LE volt. Ez, a legtöbb vízikerekkel rendelkező gyár volt az országban.¹⁵¹

Pock János halála után özvegye tartotta üzemben a gyárat, a technikai igazgatója Gudernás Ferenc volt. 1898-ban a vállalat kis terjedelmű volt, de modern berendezésű, mivel a kemencéi Siemens-rendszerűek. A gyár 35 épületéből 12 munkásház volt. Erőtelepe még mindig vízierő (24 LE), ami ugyan 1910-re lecsökkent 8 LE-s vízikerekre és 4 LE-s motorra.

Munkáslétszáma általában 50—60 fő között változott, de például a századforduló után elérte a 140 főt. A gyár állandó üzemmel tüköruveget, belga üveglapokat és közönséges ablaküveget készített. Gyártmányai keresettek voltak, de pl. 1898-ban csak 50 vasúti kocsit tudtak megrakni, a tőle 40 km távolságra lévő Losoncon, habár a gyár termelőképessége megközelítette az évi 100 vagon-t. A gyár új tulajdonba kerülésének évét nem ismerjük, de 1910-ben már a Fehér Mór és Fia céget említik mint tulajdonost, és a központja Budapesten volt. A világháború végén a gyár 1917-ben már erősen csökkentett üzemmel dolgozott.¹⁵²

MÁLNAPATAK-HÁMOR

A Losonctól 26 km-re, észak felé az Ipoly mentén fekvő volt vasgyár épületeit a Rimavölgyi Vasművelő Egyesülettől 1868-ban bérelte az Első Magyar Üveggyár Rt. (Bóth Ernő, Pfáhn Károly és Danick Károly).¹⁵³ Még ugyanebben az évben bányanyitási kísérletet is tettek Salgótarjánban, hogy a két kemencés gyárban meghonosítsák a széntüzelést. (gázregenerátor) Terüket az SKB Rt. megvásárolta.¹⁵⁴ Az újabb bérleti szerződésre 1871-ben került sor, évi 20 o. é. forintért.¹⁵⁵ A gyár, pontosabban a cég közben csődbe került, és így tartozásért csak 1877-ben tudta rendezni. 1878-ban a Kossuch cég jelentkezett vevőként, s az üzlet, a gyártelep eladása 1878. augusztus 2-án megtörtént. Vételárként a Kossuch cég 10 500 forintot fizetett.¹⁵⁶ Azonban az Egyesület az EMÜ csődtömegének a haszonbéri szerződését 1898-ig érvényben hagyta, így az új tulajdonos cég csak haszonbér szedésére volt jogosítva.¹⁵⁷ A közvetlen tüzelésű, csiszolt, szintelen üveget előállító gyárban a hajtóerő vízienergia volt. 1894-ben a 30 LE-t, egy 5,5 m esésű vízzel hajtott vízikerekkel nyerték. A századforduló után a teljesítmény már 24 LE-re csökkent. Ez annak tudható be, hogy az egyik zúzdát leállították. 1875-ben a következő berendezése volt a gyárnak: 1 kvarctörő malom, 1 táblaüveg ömlesztő kemence 16 görebbel, 1 zúzógép, 1 csiszoló malom, 2 hűtő kemence, 1 nyújtó kemence. Termelőképessége 60—80 000 darab különféle méretű üveg volt. A folyamatos termelés biztosítására évente 200 munkanapot fordítottak. A napi munkaidő 12 óra volt. A gyár személyzetének megoszlása a következő: 1 igazgató, 1 gyárfelügyelő, 12 köszőrűs, 2 zúzó, 1 kőműves, 3 favágó, 45 férfi, 12 női és 8 gyermekmunkás. 1875-ben hetente 12—14 forint volt a munkabér.

Felhasznált nyersanyag:

	1891	1892	1893	1894
üveganyag	3000 q — 2400 Ft	4500 q — 3600 Ft	4000 q —	kvarc 1000 q
segédanyag	1000 q — 13300 Ft	1600 q — 20900 Ft	— —	homok 3000 q
tűzifa	6000 q — 9000 Ft	11000 q — 16500 Ft	10000 q —	10000 m ³

Előállított termék:

	1891	1892	1893	1894
metszett üveg	20 000 Ft	60 000 Ft	21 000 schok 50 400 Ft	közönséges: 3500 q
fúvott üveg	25 000 schok 25 000 Ft	30 000 Ft	50 000 schok 65 000 Ft	1400 q 70 000 Ft
Zúzdák száma:	2	2	1	—
Olvasztó kemence:	1	2	2	—

1894-re a két kemencében 14 tégelyt használtak, az ömlesztett anyag súlya tégelyenként 170 kg volt. Termékei közül tábla és tüköruveget, valamint fúvott üveget szállítottak Szerbiába, Boszniába és Hercegovinába.

Munkanapok száma:	1891	1892	1893	1894
	250	250	250	—

Munkások száma:

férfi	55	70	40	
nő	15	20	5	90
gyerek	20	10	15	

Napi kereset/kr:	1891	1892	1893	1894
férfi	50—400	50—400	50—300	—
nő	35	35	30—60	—
gyerek	25	35	30—35	—

1894-ben az olvasztómester havi 100 Ft-ot, a két segéd 30 Ft-ot, a fúvómester 90 Ft-ot, a segéd 12 Ft-ot, az inas 4 Ft-ot kapott. Az inasoknak a béren kívül ellátás is járt. Az üvegvéső keresete 80 Ft volt. A napszámosok napi 40—50 krajcárt kereshettek. A családos munkás ingyenes lakást, tartást, földhaszonbérletet, széna és kaszálási engedélyt is kapott. 1895-ben a 42 munkás 50 q metszett és 250 q közönséges öblösüveget termelt. A hazai piacokon kívül Konstantinápolyban és az Egyesült Államokba is volt kivitélük.

A gyártelepen — területe 4 magyar hold — állt egy gyárépület és 8 munkásház. A rossz útviszonyok miatt nehéz a közlekedés a tőle 26 km-re fekvő Losonc vasúti állomáshoz. 1898-ban a gyár termelése szünetelt.

A Kossuch cég gyárát 1900-tól Pock János vette bérbe, és táblaüveget kezdett gyártani. Évi termelése 76 vagon áru volt, mintegy 500 000 m² táblaüveg.¹⁵⁸

MÁLNAPATAK-JÓPATAK

A Kolléner Testvérek táblaüveggyára. 1907-ben alapította Kolléner Zsigmond, Árpád és Kálmán. A gyár 6 kataszteri holdon épült, 2 gyárepületből és 8 munkásházból állt. Hajtőereje 36 LE-s gőzgép és 24 LE-s két vizikerek. Munkásainak száma 200 fő. Szakmunkásokon kívül alkalmazott favágókat, fuvarosokat, napszámosokat. Évi termelési képessége 150 vagon áru. A hazai piacokon kívül szállított Ausztriába és a Balkáni államokba is. Az első világháború végén 1917-től csökkentett üzemmel kezdett dolgozni.¹⁵⁹

JEGYZET

- KAULFUSZ József: A nógrád megyei erdők állapota. Gazdasági Lapok. 1854. augusztus 24. 419. p. — Nógrád vármegye (Szerk.: Borovszky Samu) Bp. 1911. 173. p. — Felvidéki Magyar közlöny. 1862. 6. sz. 24. p., 11. sz. 45. p.
- TAKÁCS Sándor: Magyar üveg, magyar üvegesek. Századok. 1907. 634. p. — MOCSÁRY Antal: Nemes Nógrád vármegyének történelmi, geographiai és statisztikai esemertetése. Pest. 1826. 159., 178., 180. p. — FÉNYES Elek: Magyarország geographiai szótára. Pest. 1851. I. k. 190–191., 206., 267., 270–271. p. II. k. 28., 64. p. — KOVÁCS Béla: XVIII. századi üveghuta feltárása Mátrászentimrén. Az egri múzeum évkönyve. 1968. 205. p. — TAKÁCS Béla: A zempléni-hegység üveghutái. Bp. 1966. 5–7., 31–35. p.
- BELITZKY János: Nógrád megye története. I. k. (Főszerk.: Balogh Sándor) Salgótarján. 1971. 281–283. p. — ZÓLYOMI József: Nógrád megye népi építkezése a levéltári források alapján 1700–1850. Nógrád megyei Múzeumok Közleményei 1974 20. 13. p. — MAKKAI László: Nógrád megye története 1848-ig. In: Nógrád megye műemlékei. (Szerk.: Dercsényi Dezső) Bp. 1954. 80–81. p. — Nógrád megyei Levéltár. Nógrád vármegye nemesi közgyűlésének jegyzőkönyve. (Továbbiakban: NmL. Kgy. jkv.) 547.1809., 337.1811.
- KRNAC, Pavel: Pripisekov k Djeinam, Sklarstva, Zaniknute sklarne v okrese Zvolen. 1963. 9. p. — HETTES, Karel: Über die entwicklung der slowakischen Glasmacherkunst. Tschechoslowakische Glasrevue. November-Dezember. 1960. — VAVRA, J. R.: Das Glas und die Jahrtausende. Prag. Artia. 1954. 172–173. p. — FÉNYES Elek: Magyarország geographiai leírása. Pest. 1847. 197. p. — HUNFALVY János: A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása. Pest. 1863. 227–322. p. — Nógrád vármegye. I. m.: 5., 648. p. — Nógrád megye története. (Főszerk.: Balogh Sándor) II. k. Salgótarján. 1969. 52. p. — BORSOS Béla: Régi magyar üvegművészet. Bp. 1965. 5–28. p. — SZATHMÁRY László: Adatok a magyar üvegyártás történetéhez. Természettudományi Közöny. 1929. 484–486. p. — SÁGHELYI Lajos: A magyar üvegesipar története. Bp. 1938. 68. p. — GURMAY Mihály: Az üveg. Kolozsvár 1943. 15. p.
- TASNÁDINE MARIK Klára: Az üveg művészete. Kiállításvezető. 1961. 9. p. — VERES László: A Bükk hegység üveghutái. Borsodi Kismonográfiák. 7. Miskolc. 1978. 22. p. — PLICHTA Soma: Nógrád megye felvidéke éghajlata és közegészségügyi tekintetben. Bp. 1875. 8. p. — KATONA Imre: Salgótarjáni üvegek. Kiállításvezető. Salgótarján. 1980.
- Nógrád vármegye. I. m.: 633–635., 645. p. Balassa III. Imre tulajdonában volt a divényi uradalom. Folytonos kihágásai miatt a divényi várat azonban nem kapta meg, de azt megengedték, hogy 1660-ban a vár alján várkastélyt építhessen. A kastély rövid időn belül réme lett a vidéknek, az oda beengedett és befogadott martalócok miatt. Balassát rablókalandjai miatt Kassán a Náadori törvényszék vétkesnek találta és a pozsonyi várba záratta. Szökése után, 1665 végén Divény várát csellel elfoglalta. I. Lipót Wesselényi nádort bízta meg Divény megszállásával és Balassa Imre elfogásával; ami 1666 júliusában történt meg. Balassa Imre bécsi fogságából pártfogóinak közreműködésével kiszabadult, de összes jószágait elkobozták. Közel húsz éven át volt a divényi uradalom a kamara igazgatása alatt, míg végre 1686. július 16-án I. Lipót 53 000 forint értékben gróf Zichy Istvánnak adományozta. A divényi uradalom Zichy István 1687. január 7-én kelt végrendelete folytán, elsőszülöttségi s az elsőszülöttek kihalása esetére seniorátusi hitbizománnyá alakult át.
- KRANC, Pavel: I. m. 62–63. p.
- PESTY Frigyes: Helységnévtár. OSZK. Kézirattár. Fol. Hung. 1114. 30. kötet Nógrád megy. 1863–1869.
- NmL. Kéziratok és egyéb könyvek, töredékek. 20. doboz. Collectanea ad historiam comitatus de Nógrád. Codex sec. XVII. (1710–1716) Auctore Francisco RADVANYI Jurato Inc: Cottus Neograd ord. Noratio
- RADVANYI F. I. m.: — VERES László: I. m. 17. p.
- BELITZKY János: I. m.: 253. p. — NmL. Adószedői összeírások. Nógrád megye. 1728-1 háztartásonkénti országos összeírás.
- VERES László. I. m.: 25. p.
- NmL. Dicalis összeírások. Proc. Lossoncziensis. Kivetett helységenkénti összesítése 1713–1714.
- VERES László: I. m.: 18. p.
- IMREH István: Erdélyi hétköznapiak. 1750–1850. Bukarest. 1979. 216–218. p.
- NmL. Kgy. 1714. augusztus 16. Acta Congregationum generálium, BELITZKY János: I. m.: 253. p. — NmL. Dicalis összeírások: 68. Extractus dicarum processus Lossoncziensis. 1716., 71. 1716. Opificium Hutta, Armalarum Libertinorum et parte Conscriptorum. 704. — NmL. Dicalis összeírások 77. Proc. Loss. 1716.

16. NmL. Nm. Kgy. 1717. február 15—16. 138. p.
17. NmL. Adószedői összeírások, 1728-I háztartásonkénti országos összeírás. Nógrád megye
18. NmL. Nm. Kgy. 122. doboz. Conscriptioes 1732. Proc. Loss. Possessio Fűrész — Officina Vitrisaris.
19. NmL. A losonci járás taksafizetőinek összeírása. 1741. 435. sz. — NmL. uo. 454. sz. Az összeírás végén szerepel az Officina Vitraria „Nec non officina Vitraria Diviniensis suxta antiquum Inclytae Universitatis determinationem. fl. 40.
20. BÉL Mátás: Notitia Hungariae Novae geographico historica. Partis primae Cis-Danubianae. Tomos quartus. 1743. 28., 69. p.
21. NmL. Nm. Kgy. i. Urbéri iratok. X. 117 1771. Conscriptio Poss. Hutta.
22. U. o.
23. VÁLYI András: Magyar Országának Leírása. . . Buda. 1796—99. 209., 485. p.
24. TELKES Simon: Üvegiparunk. Bp. 1895. 3. p. — KNAPP Oszkár: A magyar üvegyártás története. Természettudományi Közlöny. 1929. 6—9. p.
25. MOCSÁRY Antal: i. m.: I. k. 109., II. k. 101. p.
26. NmL. 1828-as összeírás. Conscriptio Regnicolaris Diverticuli Ó-Hutta. Praedii Bzova. Balázs Hutta. — TELKES Simon: i. m.: 8. p.
27. FÉNYES Elek: Magyarország statisztikája Pest. 1842. 226—227. p.
27. FÉNYES Elek: 1847. i. m.: 86. p.
29. FÉNYES Elek: Magyarország geographiai szótára. Pest. 1851. II. k. 127. p.
30. NmL. Nógrádi cs. kir. megyefőnök iratai. (Továbbiakban NmL.) Főlvételi ív 1857. Gácsai járás. Balassa-Hutta. (Balas-Hutta)
31. BEKEFI Remig: A pásztói apátság története 1702—1814. Bp. 1902. 200. p. Vö. Zirci ap. lev. Acta. alb. Paszt. f. 40. nr. 5.
32. BEKEFI Remig: i. m.: 277. p.
33. NmL. Nógrád megye képe a XVIII. század végén. Salgótarján. 1977. 21., 45. p.
34. VERES László: i. m.: 22. p. — TAKÁCS Béla: A zempléni hegység üveghutái. Bp. 1966. 33. p.
35. Vö. VERES László: i. m.: 22. p.
36. BEKEFI Remig: i. m.: 194. p.
37. BEKEFI Remig: i. m.: 195. p.
38. U. o.
39. NmL. Nógrád megye képe a XVIII. század végén St. 1977.
40. ECKHART Ferenc: A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon. 1780—1815. Bp. 1958. 142. p. — Heves vármegye. (Szerk.: Borovszky Samu) Bp. 1909. 45. p.
41. VÁLYI András: i. m.: II. k. 151. p.
42. FÉNYES Elek: i. m.: 1851.
43. Heves vármegye. i. m.: 75—76. p.
44. K. CSILLÉRY Klára: Predbezne poznamky k spracovaniv Lvdového drevarstva na slovenskej dedine Szuhahuta (Madarsko) Slovensky Národopis. III 3. 1955. 353—373. p.
45. TAKÁCS Béla: Parádi üvegművészet. Bp. 1970. 13—14. p.
46. TAKÁCS Béla: i. m.: (1970) 15. p. — KOVÁCS Béla: i. m.: 205. p. — A hamuzsírőzésre tájékoztatást ad még: Műszaki Múzeumok Veszprém megyében. Veszprém. 1972. 89—93. p. — SZÓKEFALVY NAGY Zoltán: A XVIII. századi magyarországi hamuzsírőzés technikája. Technikatörténeti Szemle. 1964. 1. sz. 110—117. p. — TAKÁCS Béla: Hamuzsírőzés a zempléni hegységben. Technikatörténeti Szemle. 1964. 1—2. sz. 251—261. p.
47. NmL. Nógrád megye képe a XVIII. század végén. Salgótarján. 1977. 45. p.
48. VÁLYI András: i. m. III. k. 445. p.
49. TAKÁCS Béla: i. m. (1970) 14. p.
50. FÉNYES Elek: i. m. (1851) IV. k. — (1847) II. k. — Hetilap 1845. 19. sz.
51. PESTY Frigyes: i. m. Divény-Oroszl
52. NmL. Kgy. jk. 93. doboz. 1775. fasc. MN. frustum 83. — SÁGHELYI Lajos: i. m. 176. p.
53. NmL. Kgy. jk. 93. doboz. 1775. fasc. MN. frustum 83.
54. NmL. Nagy Iván: Családi iratok. Status Proventuum Dominy Dévén A^o 1777. Mense Junio Conscriptus Bzova. 64. p.
55. Uo.
56. FUTÓ Mihály: A magyar gyáripar története. Bp. 1944. I. k. 152—153. p. — A magyar korona országainak gyáripara az 1898. évben. Az üvegipar. Bp. 1901. VIII. füzet. 13. p. — TELKES Simon: i. m. 2. — TÓTH Mihály Losoncz és vidéke. In: Losonczy Phönix. (Szerk.: Vahot Imre) Pest. 1851. III. k. 13. p.
57. MEREI Gyula: Magyar iparfejlődés 1790—1848. Bp. 1951. 354—356. p. — TÓTH Mihály: i. m. 13—14. p.
58. FUTÓ Mihály: i. m. 153. p. — MEREI Gyula: i. m. 201. p. — TÓTH Mihály: i. m. 13. p.
59. MEREI Gyula: i. m. 354—356. p. — TÓTH Mihály: i. m. 13—14. p.
60. ÉRI István: Adatok a bakonyi üveghuták történetéhez. Veszprém megyei Múzeumok Közleményei. 1966. 5. sz. 143—175. p.
61. OL. P. 707: Zichy család divényi uradalmára vonatkozó levéltári anyag. R. sz. 150. Fasc. 185. E. 1—2. Hubka Bernát üvegező mester szerződése és a műhely visszaadása 1769—1814.
62. Vö. BORBÉLY Sándor: Régi térképek felhasználásáról. Földrajzi Értesítő. 1952. — IMREDI-MOLNÁR László: Térképalkotás. Bp. 1970. 114. p.
63. FUTÓ Mihály: i. m. 153. p. — TELKES Simon: i. m. 2. p. — TÓTH Mihály: i. m. 14. p. — A magyar korona országainak gyáripara. (1901) i. m. 8. p.
64. TELKES Simon: i. m. 3. p. — KNAPP Oszkár: i. m. 46—49. p.
65. MOCSÁRY Antal: i. m. I. k. 109. p., II. k. 101. p.
66. Uo.
67. NmL. 1828-as összeírás. — TELKES Simon: i. m. 6. p.
68. Uo.
69. NmL. Kgy. jk. i. IV—3 d. 26. doboz. 1593/1832.
70. NmL. 1828-as összeírás. Praedii Bzova.
71. FÉNYES Elek: i. m. (1847) 86. p. — MEREI Gyula: i. m. 355—356. p. — TÓTH Mihály i. m. 13—14. p.

72. PESTY Frigyes: i. m. Divény-Oroszl. — TELKES Simon: i. m. 9—10. p.
74. TELKES Simon: i. m. 70—72. p.
75. PESTY Frigyes: i. m. Balassa-Huta
76. NmL. 1828-as összeírás. Balázs-Hutta
77. NmL. Nmf. 6359 1850
78. VERES László: i. m. 26. p.
79. MÉREI Gyula: i. m. 354—356. p. — TÓTH Mihály: i. m. 13—14. p.
80. NmL. Nmf. Főlvételi ív. 1857. Balassa-Hutta
81. A Budapesti Kereskedelmi és Ip. Kamarának beküldött jelentés a Nógrád megyei üveggyárakról. 1875. — Az adatok a PKIK-ra hivatkozó BOEHEIM, W. Die Glasindustrie. Wien. 1874. 290—292. p.
82. GELLERI Mór: A Magyar ipar úttörői. Élet és jellemrajzok. Bp. 1887. (Zahn J. György.) — BARDOS József: Az üveg-ipar. In: Hivatalos jelentés a budapesti 1885-ik országos általános kiállításról. (Szerk.: Keleti Károly.) Bp. 1886. 225. p.
83. MOLNÁR László: Iparművészeti törekvések a reformkori Magyarországon. Bp. 1976. 89—95. p. — SÁGHELYI Lajos: i. m. 273., 279. p.
84. MÉREI Gyula: i. m. 119. p.
85. Művészeti Lexikon. Zahn János György. Bp. 1962. IV. k. 764. p. — BARDOS József: i. m. 226. p.
86. Ezuttal köszönöm meg Tasznádiné Marik Klára segítségét, aki többek között felhívta figyelmemet és adatokat szolgáltatott Zahn János György személyére. — NmL. IV. 7/h. 1843—44. Nemesi hozzájárulásokkal kapcsolatos összeírások. — VALKAI Imre: A zlatnói üvegputa. Vásárnapi Újság. 1858. 25. sz. 294—295. p. — OL. P. 1073. 21. cs. 47. t. Zlatno — NmL. Kgy. i. 1837.2589.
87. KOROKNAI Akos: A magyarországi tőkes vállalkozók típusai. In: Az üzemtörténetírás kérdései. (Szerk.: Ince Miklós) Bp. 1979. 137—171. p.
88. OL. Z. 366. 2. cs. 35. sz. Farkasvölgyi haszonbérleti szerződés a Rimai Vasművelő Egyesület és Zahn János György között.
89. OL. P. 1073. 21. cs. 47. t.
90. Dr. Pantocsek Leo Valentin 1813-ban született a lengyelországi Kielcében, és 1893-ban halt meg. Zlatnón. Orvos, feltaláló, természettudós volt. Tanulmányait kb. 1833-tól Magyarországon végezte. A negyvenes években Forgách Gyula háziorvosa volt Kokaván, ugyanakkor Zahn munkáit is ellátta. 1847-ben került Zlatnóra mint orvos és gyári kisegítő. Itt kezdett üvegfestményeket tervezni és kivitelezni. A szecesszió új üvegstílusá számára a technikai lehetőségeket, korszakalkotónak mondható kísérletei teremtettk meg. Az általa Zlatnón feltalált gyöngyházfényű irizálást, a szivárványosítást használta fel az ókor klaszszikus méltóságát sugárzó üvegein. Üvegei a régi római üvegek, palackok, illatszerek csészék formáit keltették életre. Ugyancsak ő találta fel a hyaloplastikának nevezett eljárást, amellyel Párizsban 1867-ben díjat nyert. Vő.: Eptóanyag. XXXV. évf. 1975. 1. sz. — Művészeti Lexikon. Bp. 1967. III. k. 694. p. — kiállítási vezető az Iparművészeti Múzeumban. Bp. 1961. NmL. Nmf. IV. 152. 3. d. 790 1850.
91. NYÁRÁDY Gábor: Az első magyar iparmű kiállítás. Bp. 1962. 95. p. — FUTÓ Mihály: i. m. 224. p. — TELKES Simon: i. m. 6—8. p.
92. FUTÓ Mihály: i. m. 225. p. — TELKES Simon: i. m. 7—8. p. — BORSOS Béla: A magyar üvegművészet története a reformkorban és az elnyomatás idején. Művészettörténeti Értesítő. 1954 25—2603 p. — OL. P. 1073. 17. cs. 38. t.
93. OL. P. 1073. 21. cs. 47. t.
94. MÉREI Gyula: i. m. 69. p. — OL. P. 1073. 21. cs. 44—47. t.
95. OL. P. 1073. 21. cs. 44. t. — BORSOS Béla: i. m. (1954) 109. p.
96. FÉNYES Elek: i. m. (1847) 86. p.
97. BARDOS József: i. m. 225—226. p. — Művészeti Lexikon. Bp. 1967. III. k. 694. p.
98. BORSOS Béla: A magyar üvegművéség. Bp. 1974. 158. p. — NmL. Kgy. i. 2665/1851.
99. TELKES Simon: i. m. 9—10. p.
100. VALKAI Imre: i. m. 294—295. p.
101. GURMAY Mihály: i. m. 219—243. p. — TASZNÁDINE MARIK Klára: i. m. 13. p.
102. VALKAI Imre: i. m. 295. p.
103. Vasárnapi Újság 1866. 596. p. Kokova vidéke.
104. uo. — Felvidéki Magyar Közlöny. 1862. 2. sz. 10. p. A gácsi posztgyár kelméi és Zahn üveggyártmányai a párizsi műkiállításra is figyelmet érdemeltek. A londoni világkiállításra való szerepléséről ezt írták: „... Zahn üveggyárából kiállított opalizált tárgyak, mintaz érintett tudósításban olvassuk, a nézőknek szintugy nagy tetszését nyerték meg, s leginkább különös figyelemmel nézte azokat Mária Nikolajewna orosz nagyhercegnő, ki Galiczin herceg kíséretében a magyar osztályban csaknem félóráig időzött.”
105. Vasárnapi Újság. 1869. 270. p. A párizsi világtárlat és a magyar ipar.
106. BOEHEIM, W.: Die Glasindustrie. Wien. 1874. 290—291. p.
107. BARDOS József: i. m. 226. p. — TELKES Simon: i. m. 11. p.
108. OL. P. 1699. 19. cs. 32. t.
109. OL. P. 1699. 19. cs. 32. t. — Nógrádi Lapok és Honti Híradó. 1883. október 14.
110. A Besztercebányai Kereskedelmi és Iparkamarának jelentése. (A továbbiakban: BKIK. jel.) 1891—1895.
111. Nógrád vármegye: i. m. 219. p.
112. Kuchinka (Kuchinka vagy galjái aliter Kuchinka) Vasvármegyei eredetű család. Kuchinka Imre 1765-ben nyert címeres levelet. Tagjai közül: I. István gömőri birtokos, üveggyáros, országgyűlési képviselő. (+1873.) Ferenc szinóbbányai nagybirtokos, kohótulajdonos országgyűlési képviselő. (+1870.) Gyula podrecsányi nagybirtokos. (+1907.) I. István fia: Géza és II. István, málnapataki birtokosok és üveggyárosok. Géza fia: III. István, II. István fia: II. Gyula.
113. KUBINYI Ágoston: A szinóbbányai vas és üveggyár. In.: Magyar és Erdélyország Képekben. III. k. (Szerk.: Kubinyi Ferenc és Vahot Imre) Pest. 1854. 127—129. p. — BELITZKY János: i. m. 312. p.

114. FÉNYES Elek: i. m. (1842.) 158. p.
i. m. 8. p.
115. uo. — NYÁRÁDY Gábor: i. m. 143. p. — FUTÓ Mihály: i. m. 224—225. p. — TELKES Simon: 116. FÉNYES Elek: i. m. (1847.) 86. p.
117. Kossuch János 1813-ban született a Gömör megyei Köviben. Apja útmester. 1826—35 között szatócsinas. 1835. május 4-én nyitotta meg szatócsüzletét Jolsván, és innen indult el pályájára megyénk egyik legérdekesebb vállalkozójaként. 1836-ban vette feleségül Kuchinka Karolínát, és miután felhagyott a szatócsüzlettel, átköltözött apósa (felesége nevelőapja, Zajtlér) Ó-Antalvölgyi üveggyárába. Hamarosan annak bérelője és vezetője lesz. 1838-ban Pesten a Vámház körüln nyitja meg apósa és saját maga termékeit árusító üvegüzletét. Országosan ismert nyersanyag és szerszám beszerző lett. 1844-ben Losoncra költözik, közben haszonbérbe vesz gazdaságot, kocsmát, sörházat, vásárhelypénz szedési jogot. 1847-ben Szinobányán vaskohót épít, amit 1849-ben elcserél sógora — Kuchinka Ferenc — által ugyanabban a völgyben létesített üveghutájával. Pestre költözik vissza, ahol megalakítja azt a vasöntőt, amelyből utóbb a Ganz gyár alakult. Elete végén ismét Szinobányára költözik, ahol 1863. augusztus 27-én elhunyt. Halála után a Kossuch János Családi Betéti Cég 1869-ben alakult meg.
Vö.: Ipari öntudatunk ébresztői. Bp. 1943. 283—284. p. — Kossuch János életrajza Eleőd Josa emlékirataiból. Bp. 1936. 15—17. p.
118. NmL. NmF. 2665 1850.
119. FÉNYES Elek: i. m. (1851.) III. k. 64. p., IV. k. 127. p.
120. NmL. NmF. 1014/1854.
121. KUBINYI Agoston: i. m. 127—129. p.
122. uo.
123. GURMAY Mihály: i. m. 16. p.
124. TELKES Simon: i. m. 9—10. p.
125. Lásd: 117. jelzet.
126. PESTY Frigyes: i. m. Szinobánya.
127. Kubinyi Ferenc Múzeum Adattára, 1981.
128. BOEHEIM, W.: i. m. 290—291. p.
129. TASNADINÉ MARIK Klára: i. m. 13. p.
130. Hivataltos jelentés a Párizsban 1878-ban tartott egyetemes kiállításon az üvegiparról. Bp. 1879. 222—226. p. — OL. P. 1699. 19. cs. 32. t. — Nógrádi Lapok és Honti Híradó, 1883. október 14.
131. uo.
132. BARDOS József: i. m. 227. p.
133. BKIK. jel. 1894.
134. uo.
135. Az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye. Bányászat, kohászat, ipar. Bp. 1898. (Szerk.: Matlekovics Sándor) 594—595. p. — BKIK. jel. 1896.
136. OL. Z. 40. 31. cs. 595. sz. Magyar üveggyárakról szóló információs jelentés. (Ker. b. Pr. 72—98—20., 72—98—20 a (SÁGHELYI Lajos: i. m. 340—342. p.
137. PESTY Frigyes: i. m. Málnapatak. — Nógrád vármegye: i. m. 222. p.
138. FÉNYES Elek: i. m. (1851.) 190—191. p.
140. BKIK. jel. 1891.
141. TELKES Simon: i. m. 62. p.
142. BKIK. jel. 1895.
143. OL. Z. 40. 30. cs. 595. sz. (Ker. b. Pr. 72—98—21.)
144. BOEHEIM, W.: i. m. 291. p. — Nógrád vármegye: i. m. 222. p. — BKIK. jel. 1894.
145. Magyarország gazdasági statisztikája. (Szerk.: Láng Lajos) Bp. 1887. 296—297. p. — Nógrádi Lapok és Honti Híradó, 1887. január 23.
146. GYURIS Ferenc: Életem és emlékeim. NSM Adattára. 1009/71.
147. Nógrád vármegye: i. m. 606. p.
148. OL. Z. 40. 31. cs. 595. sz. (Ker. b. Pr. 72—98—21) — BKIK. jel. 1891—1898.
149. Nógrád vármegye: i. m. 222. p. — OL. Z. 40. 31. cs. 595. sz. (Ker. b. Pr. 72—98—22., 72—98—19 a).
150. FUTÓ Mihály: i. m. 439. p. — TELKES Simon: i. m. 25—29. p.
151. A magyar korona országainak gyáripara az 1898. évben. Üvegipar. VIII. füzet. Bp. 1901. 27—29. p.
152. OL. Z. 40. 31. cs. 595. sz. — SÁGHELYI Lajos: i. m. 340—342. p.
153. OL. Z. 366. 14. cs. 479. sz. 15. cs. 557. sz.
154. Szlovák Központi Bányászati Levéltár, Selmecbánya. Besztercebányai Bányakapitánysági iratok. 532/1868. (NmL. Filmtár 297. doboz.)
155. OL. Z. 366. 15. cs. 557. sz.
156. OL. Z. 366. 14. cs. 479. sz.
157. OL. Z. 366. 16. cs. 632. sz.
158. A magyar korona országainak gyáripara az 1898. évben Üvegipar. VIII. füzet. Bp. 1901. 6—9. p. — BKIK. jel. 1891—1900.
159. Nógrád vármegye: i. m. 222. p.

A szövegben előforduló mértékegységek és fogalmak

ADÓ

Az egyes községekre eső adónak kulcsául a **rovások**, az un. **dikák** szolgálnak. A vármegye maga határozta meg dikáinak számát, valamint azt, hogy mennyi adótárgy tesz ki egy dikát.

ADMINISZTRÁTOR

Vagyonkezelő, aki idegen javakat a tulajdonos v. más jogosított megbízásából gondoz.

APPERTINENTIA

A jobbágytelek tartozéka

ARENDA

Bérlet, bérleti díj

ARENDATOR, ARENDÁS
BÉKASÓ
COLONUS
CONTRACTUS, KONTRAKTUALISTA
CONVENTIO

CONVENTIONATUS
CURIALISTA
DICA, DIKA

DIKÁL
FABRICA
FAIZÁS

FONT, BÉCSI FONT, PFUND

FORINT

HOSPITUS, HOSPES
HUTA

IRTÁSFÖLD

KASZÁS

KILA

KOPA

Haszonbérlet

A kvarckő népies neve
Jobbágy

Szerződés, illetve szerződéses jobbágy, aki kötelezett-
ségei felől a földesúrral meghatározott időre szerződés-
kötött, főleg a robot teljesítéséről.
Megállapodás, szegődmény
Szegődött, bér(es)

Nemesi földön élő jobbágy

Rovásadó, rovás. Az országgyűlés által megszavazott
és a jobbágycapura, portára kivetett állami adó, mely-
nek összege portánként 1–5 Ft között változott.

Rovásadó szempontjából összeír.

Gyár, üzem.

A jobbágnak az a joga, hogy a földesúri erdőkben
saját szükségletére épület és tűzfát vág hasson.

Súlymérték, a bécsi mázsa század része: 56 dkg, azaz
32 lat.

Pénzegység a 18. századtól 1892-ig. Az 1816-os pénz-
leértékelés után alakult ki az **ezüstforint** és **váltóforint**
a papírpénz árfolyamkülönbsége. Két és fél váltóforint
volt egyenértékű egy ezüstforinttal. Váltópénze 60
krajcár.

A 18. századtól több változata volt:

1. **Aranyforint** állandó értékű pénz.
2. **Magyar forint**, florenus Hungarialis. ung. Gulden.
Hazánkban elterjedt **ezüstpénz**. Kétszerese a **tallér**,
aprópénze az **ezüstdénár**, a magyar forint 1/100 része
Értéke romlott, az 1807. 22. tc. 7 §-a kivonta a for-
galomból.
3. **Rajnai forint**, florenus Rhenensis, rénes forint.
Ezüstből vert pénz, hazánkban és az osztrák örökös
tartományokban volt forgalomban. Aprópénze a
krajcár, cruziferus, Kreutzer. (1 Rft = 60 xr.)
Az 1807-es törvény ezt hagyta meg egyetlen pénzként.
4. **Konvenció**s (egyezmény szerinti) **rajnai ezüstforint**.
1753-ban Bajorország egyezményrel csatlakozott az
osztrák monarchiában bevezetett nemesfém (pengő)
forinthez. Az egyezmény értelmében 20 db Rft-ot
konvenció's forintot, ligapénzt vertek egy márka
ezüsből. Ezt nevezték a forgalomban lévő papír-
pénzeketől megkülönböztetésül **pengőforintnak**.
5. **Bankóforint**, papírbankó. Bécs városi bankócédula,
scheda bancalis. Mária Terézia 1761-ben bocsátotta
ki első ízben a papírpénzt. 1795-től azonban név-
értékét fokozatosan elvesztette. 1811-ben névértéke
már csak 833-ad részét érte. A bécsi udvar a deval-
váció eszközhöz nyúlt, mivel 1801-től az adófizetők
a megyei pénztárakba kizárólag papírpénzzel fizettek.
6. **Váltóforint**, beváltási vagy váltócédula. Einlösun-
gschein. 1811. évi februári páten's a papírbankó ér-
tékét névértékének egyötödére szállította le, s vele
egyidőben a bécsi értékű új papírpénzt, beváltási
jegyet bocsátott ki, a devalvált bankó beváltására.
Egy konvenció's ezüstforint papírpénzben 2,5 váltó-
forintnak felel meg.
7. **Osztrák értékű forint**. 1857-ben a bécsi éremgyezség
folytán a bécsi udvar hazánkban is az egységes o. é.
forintot hozta forgalomba. 100 konvenció's forint 105
o. é. ezüstforintnak felelt meg.

Vendég, jövevény, idegen.

A régi magyarnyelvben a huta szó olvasztókemencét
jelentett. Ezeknek a helyeknek mindegyike valami
módon kapcsolódott a vas, vagy üveggyártáshoz. A
szövegben üveggyártó üzem.

Extrapatura, erdő, bozót kiirtásával termővé tett rétté
alakított terület. A földesúrnak érte heted dézsma,
tulajdonjogelisméresi díj járt.

A rét területmértéke, amelyet egy ember egy nap alatt
lekaszálhatott. (800 négyszögöl)

Gabonaürmérték, értéke koronként változó, kb.: 60–70
liter.
Csomó

LIBERTINUS SIMPLEX
LIBERTINUS

LÁB, FUSS

MAZSA

OFFICINA VITRARIA
ÖL, KLAFTER

PATERFAMILIAS
PORTIO
POSSESSIO
POZSONYI MÉRŐ
PRAEDIUM
ROSOLIS
SCHOK

TAXA

URBÉRI

VITRARIUS
ZSELLÉR

Felszabadított jobbággy

Szabados, jobbágyságból szabadságra jutott állapot, akit a földesúr bizonyos ellenszolgáltatás fejében a jobbággyi terhek alól felszabadított.

A bécsi öl hatodrésze, 0,31 méter. A láb további felosztása, 1 láb = 12 hüvelyk (zoll).

A méterrendszer bevezetése előtt használt súlymérték. 1 bécsi mázsa = 100 bécsi font = 1,20 vámmázsa = 56 006 kg.

Üveges műhely, hely

Hosszmérték. 1 bécsi öl = 6 láb, = 1,896 méter.

1 öl = 6 láb, 1 láb = 12 hüvelyk, 1 hüvelyk = 12 vonal = 26,31 mm, 1 vonal = 12 pont = 2,19 mm.

Térületmérték: 1 négyszögöl = 36 négyszögöl láb, = 3,594 m². 1 négyszögöl láb = 144 négyszögöl hüvelyk = 0,009 m².

Cselédes gazda

Adó

Falu

Ürmérték, 62,53 liter

Major, pusztá

Likőr

Üvegmérték. 41 hüvelyk hosszú és 26 hüvelyk széles köteg. A méter és darabrendszer bevezetése előtt mind a tábla, mind az öblösüvegeket kötegenként számolták. Egy köteg mennyiségét nevezték schok-nak.

A falusi társadalomban, a szervesen vett jobbággy viszonyban nem álló rétegnek külön kulcs szerint kivetett állami adóterhe. A taksa jelentette azt az összeget, mellyel egy-egy község vagy személy a földesúrnak járó robotot, dézsmát s esetleg egyéb természetbeni terheket megváltotta.

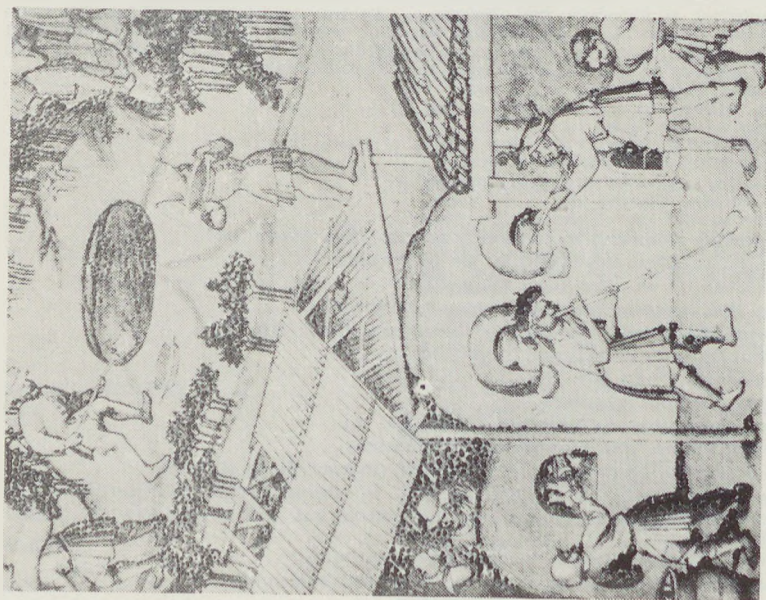
A földesúrnak teendő jobbággyi szolgáltatásokkal kapcsolatos.

Üveget gyártó személy. Vitraria = ablakos.

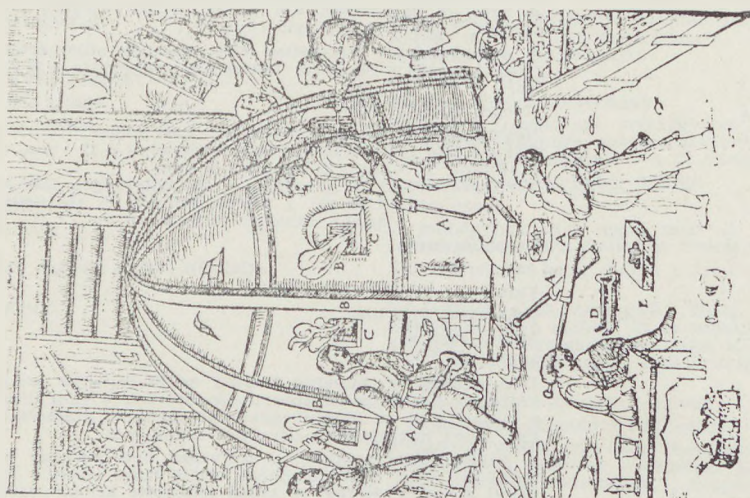
Gyalog, fejszés. A tágabb értelemben vett jobbággy alsóbb rétege, az 1/8 teleknél kisebb úrbéri birtokkal rendelkező személy. A telekrendszer kialakulásával változott a zsellérek csoportosítása aszerint, hogy rendelkeztek-e saját házzal és zsellérhellyel, vagy sem. Elnevezésük is változott aszerint, hogy házas (inquilinus) vagy házatlan, zsellér „alatti”-ról (subinquilinus) volt szó. Jellemzőjük volt, hogy a földesúrnak gyalog, kezük munkájával robotoltak.

MELLÉKLET

1. Üvegkészítés a hutában. (Flamand miniatúra. 15 sz. Das Glas. Praga, 1954.)
2. Üveghuta belseje. 16. sz. (Georgius Agricola: De re metallica.)
3. Munka az üvegcsúrnban. 17. sz. (Das Glas. Praga, 1954.)
4. Üvegfűvás. 19. sz. (Ney Ferenc: Gyermekek könyve. Pest, 1851.)
5. Üvegfűvás a kemencénél 19. sz. második felc. (Vasárnapi Újság 1870. 10.)
6. Üvegkidoigozás munkapadon (Vasárnapi Újság 1870. 10.)
7. Üvegcsiszolás (Vasárnapi Újság 1870. 10.)
8. Zahn János György zlatnói üveggyáros.
9. A zlatnói olvasztókemence rajza (Vasárnapi Újság 1858. 25.)
10. Fedeles talpas serleg Zlatno, 1852. (Iparművészeti Múzeum)
11. Római amforatípus, Zlatno. Pantotsek L. V. munkája (Iparművészeti Múzeum)
12. Kancsó és amforatípusú üveg, Zlatno. Pantotsek L. V. munkája (Iparművészeti Múzeum)
13. Pohár, színes zománcfestéssel, fenekében egy beágyazott hat krajcárral, 1849-ből, Zlatno. (Iparművészeti Múzeum)
14. Pohár színes zománcfestéssel, Zlatno. (Iparművészeti Múzeum)
15. Katalinhutai üveggyár termékél, 19. sz. vége (Iparművészeti Múzeum)

1.

2.

4.

3.

Ü. II.

Wegfarer.

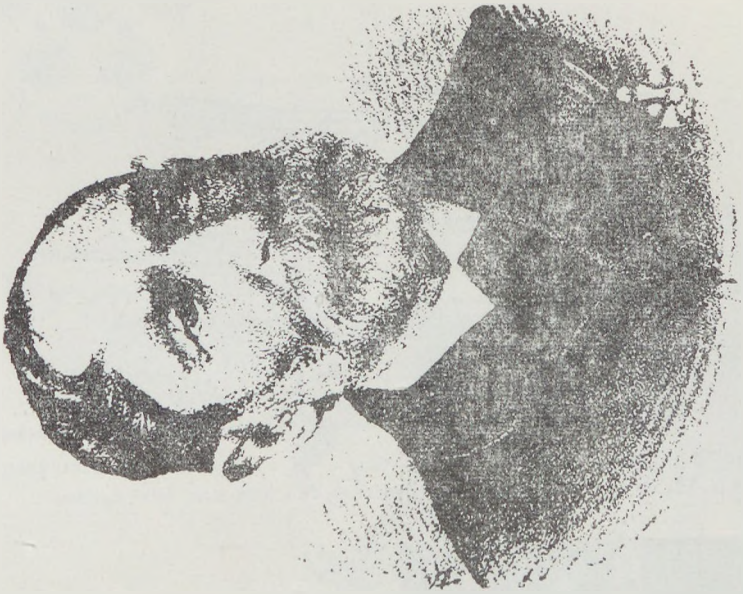
II. II.

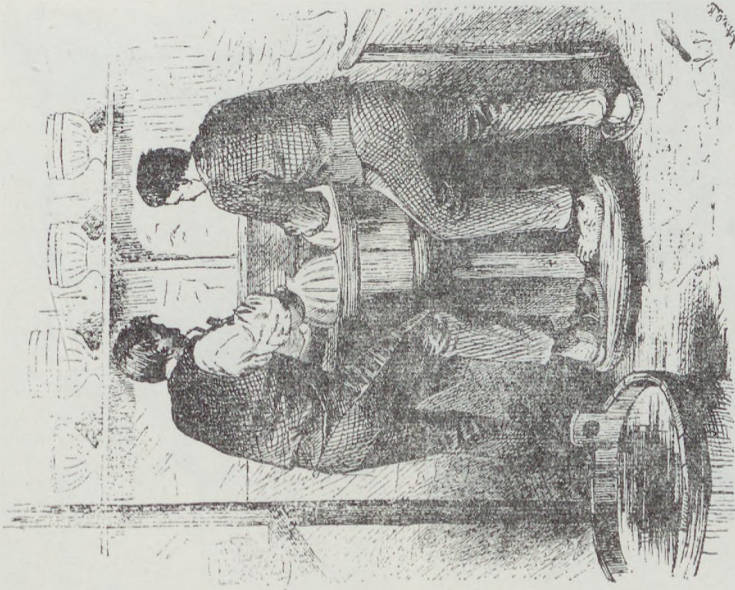
6.

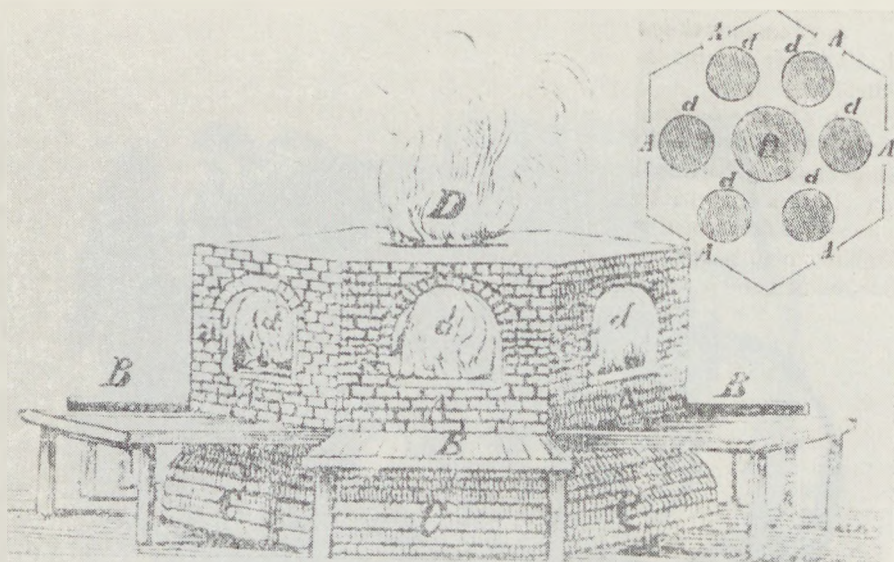
5.

8

7

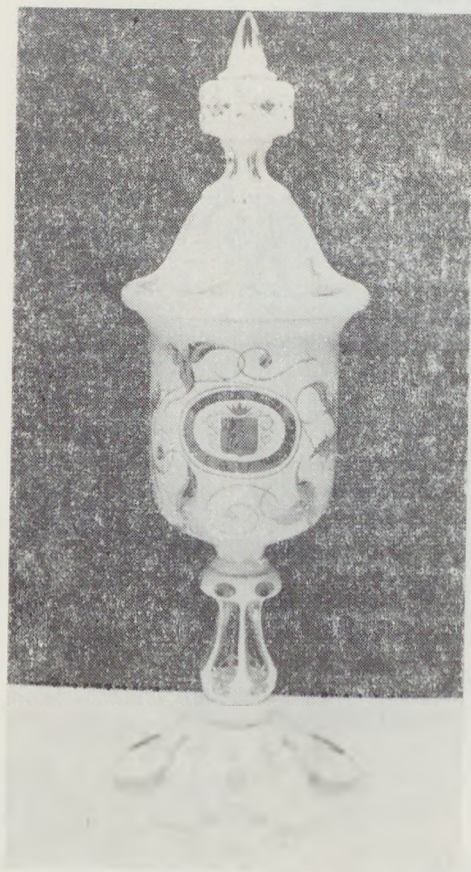
Az olvasztó kemence.

Az olvasztó kemence átmetszete.

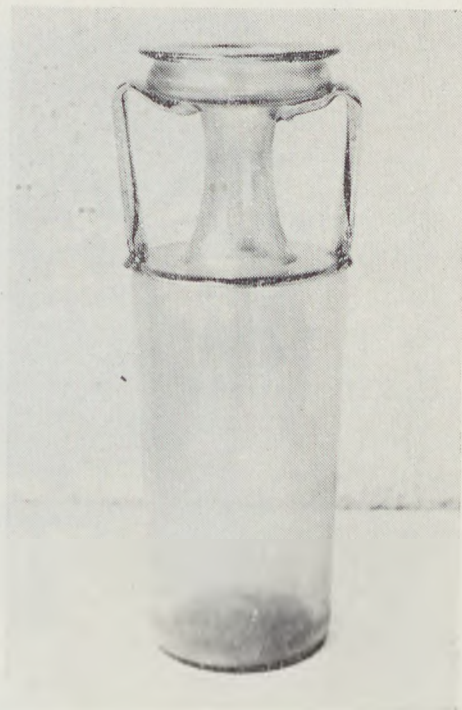
a a kemence nyílása. — *B*. hozzá tartozó állvány. — *a*. a nyílathoz alkalmazott kámpók.
— *d*. kátlán. — *b*. kemence alsó része. — *D*. a kemence felső nyílása.

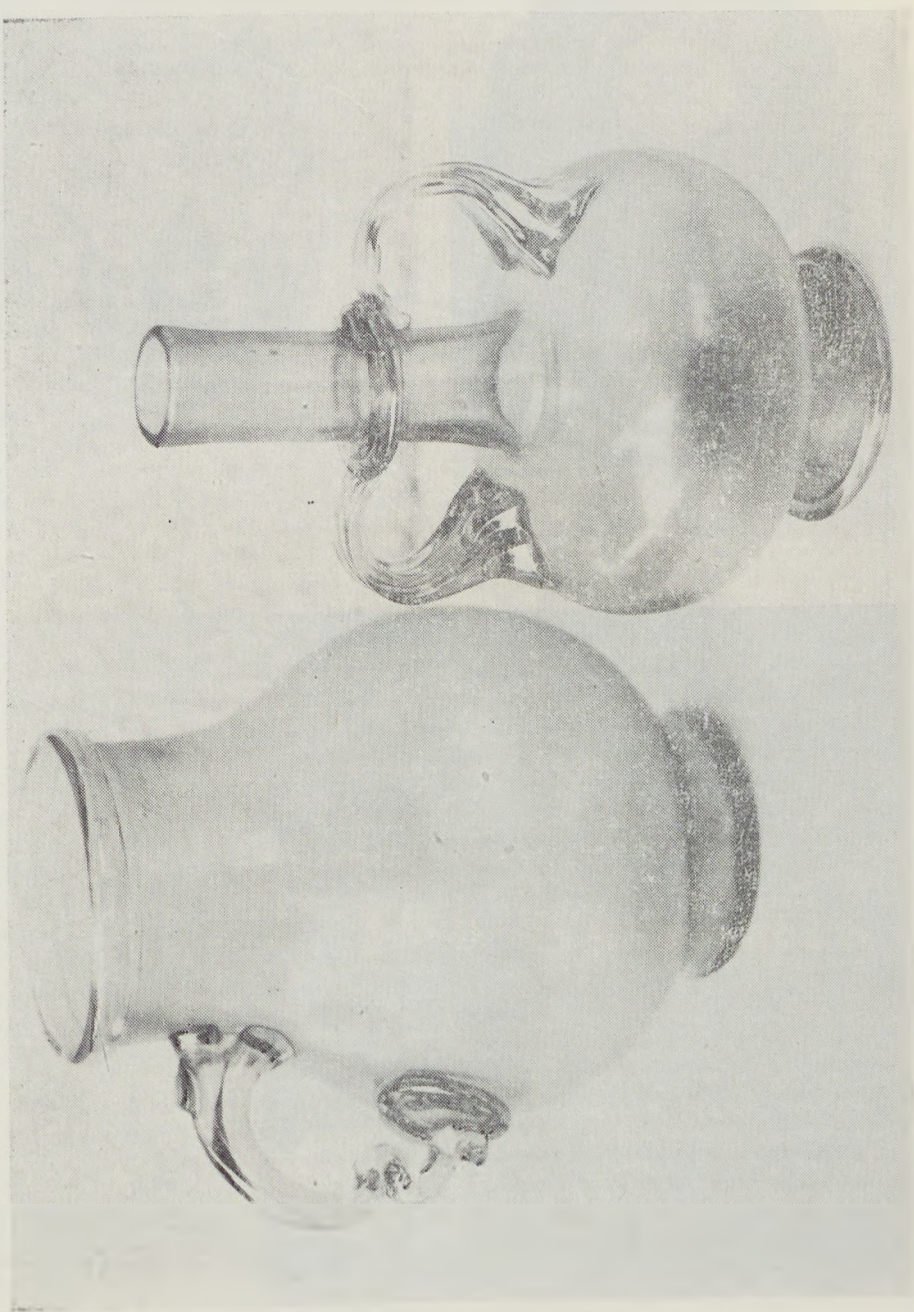
9.

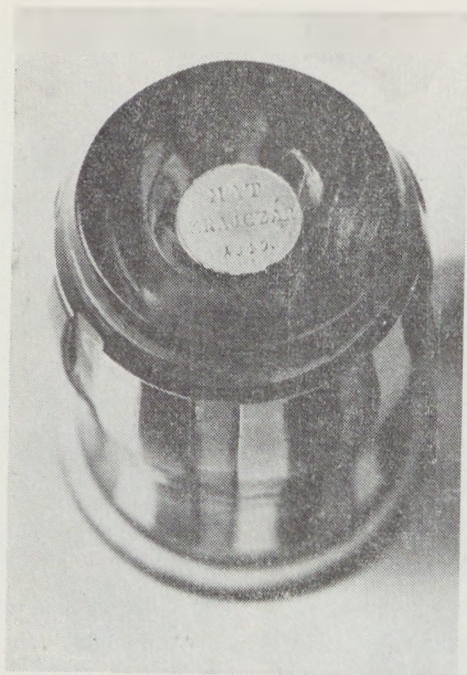
10.

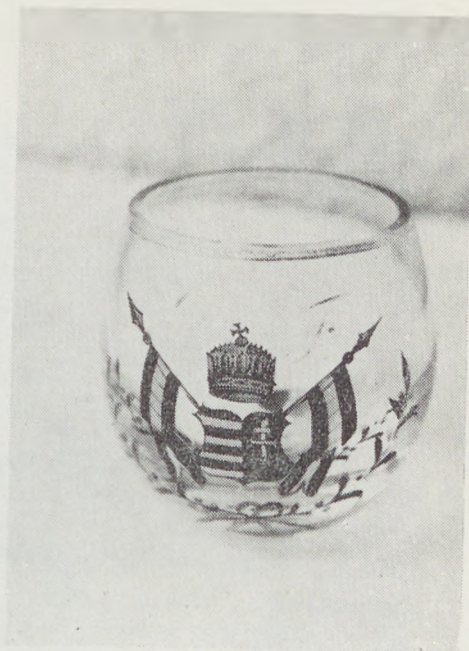
11.

13.

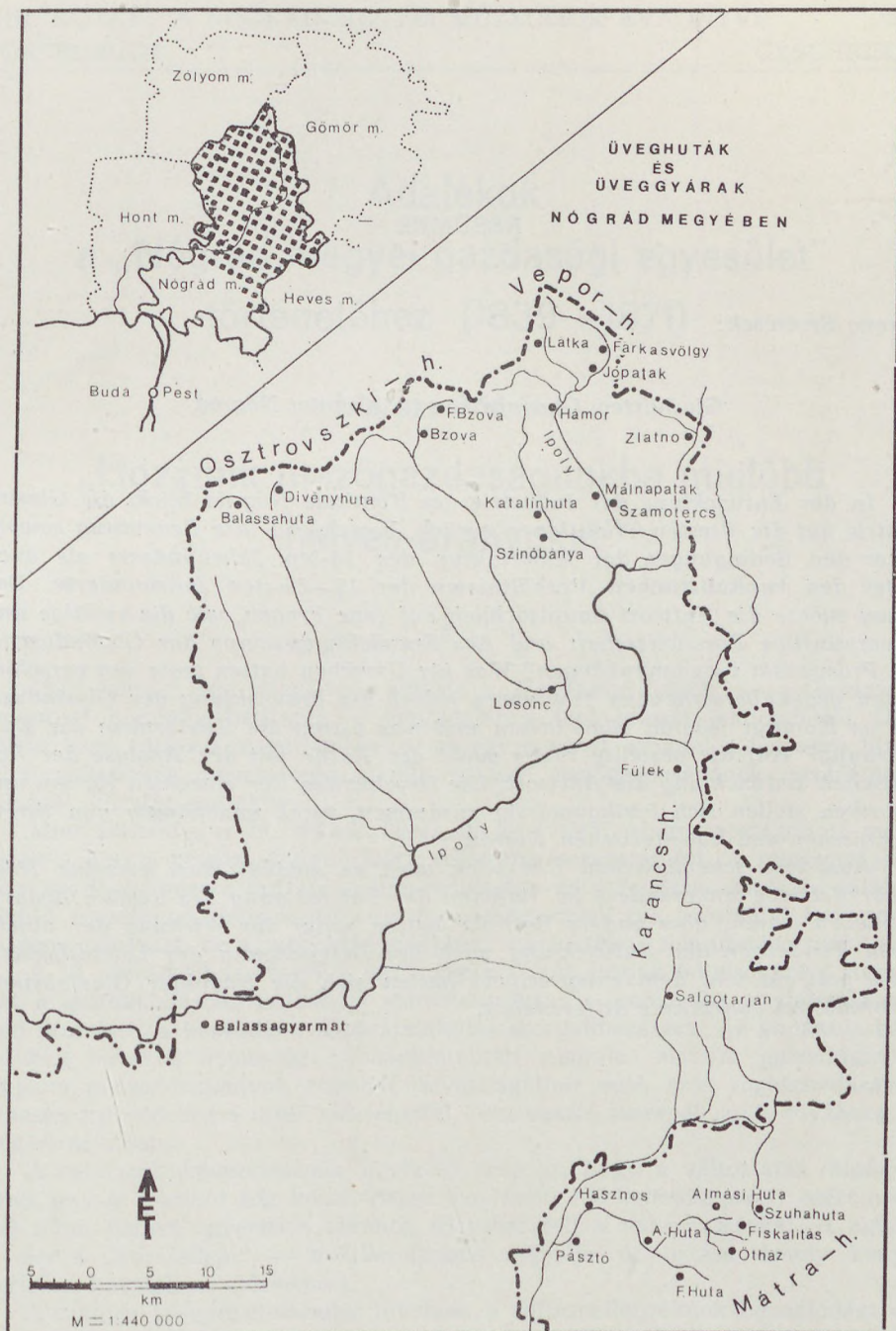

14.

104

15.

RESÜMEE

Ferenc Szvircsek:

Glashütten, Glasfabriken im Komitat Nógrád

In der Entwicklung der Industrie des Komitats Nógrád blickt die Glasindustrie auf die ältesten Traditionen zurück, bewahrend ihre Bedeutung sowohl unter den Bedingungen der Manufaktur des 18-ten Jahrhunderts als auch unter den kapitalistischen Verhältnissen der 19—20-sten Jahrhunderte. Das Essay suchte die Antwort hauptsächlich auf jene Fragen, wie die richtige und unvernünftige Forstwirtschaft und das Entwicklungstempo der Glasindustrie, die Prosperität zusammenhängen? Was für Ursachen hatten trotz den verschiedenen gegenüberstehenden Tendenzen jedoch die Entwicklung der Glasindustrie im Komitat Nógrád eilen lassen und was waren die Hindernisse der Entwicklung? Auf die gestellte Frage sucht der Autor mit der Analyse der historischen Entwicklung die Antwort. Die Geschichten der einzelnen Hütten und Fabriken stellen sich lexikonmässig zusammen, nicht unabhängig von ihrem technischen und künstlerischen Niveau.

Aus dem schematischen Überblick wird es evident, dass einzelne Nógráder Betriebe unverändert im Rahmen der Befriedigung des lokalen Bedarfs geblieben waren, aber andere Betriebe hatten unter der Wirkung der objektiven Tendenzen der Entwicklung nach der Befriedigung der Landesbedürfnisse gestrebt und dem entsprechend hatten sich die Nógráder Glasfabriken während der Jahrzehnte differenziert.

Adalékok a „Nógrád megyei gazdasági egyesület” történetéhez (1839—1871)

Maruzs Mónika

„Hozzunk mezőgazdaságunkba mielőbb helyes arányokat”

I.

1850. január 1-én jelent meg először a „Gazdasági Lapok” — a Gazdasági Egyesület hivatalos hetilapja — címdoldalán a fent idézett jelmonddal. Úgy vélem, nem túlzás a megállapítás: ez az egy mondat azonnal a lényegre hívja fel figyelmünket, nevezetesen a 19. század mezőgazdaságának problémáit, válságát juttatja eszünkbe.

Mint ismeretes a 19. század 20-as, 30-as éveitől Magyarországon is megindult a harc a polgári átalakulásért, reformok bevezetéséért. A mezőgazdaság — a gazdaság vezető ágának — elmaradottsága és a feudális rendszer válsága közötti összefüggés felismerése — eszmei szempontból (pl. Széchenyi Istvánnál) — nem hiányzott, de a megoldás módjának nyomatékos felmutatása már igen.

A 19. század 20-as éveitől a gazdasági szakírók hívják fel elsőként a figyelmet a gazdálkodásban szükséges változtatásokra, a „racionális gazdálkodásra” való áttérésre, a kapitalista agrárátalakulás szorgalmazására. Az átalakulásban érdekelt birtokos nemesség jobbágmunkán alapuló, elavult gazdaságával, roppant pénzügyi helyzetével, emellett kiváltságaihoz való erős ragaszkodásával nehezen tud oldódni a múlt kötelekeitől, félti vezető szerepét, amit továbbra is megőrizni kíván.

A reformok bevezetésének egyik fő érve az, hogy a változtatás mindenkinek anyagi hasznot fog hozni, (vagy legalábbis hitellehetőségeket) ezért nem kell félni, hanem egyenesen kívánni, sürgetni kell a változtatásokat. A másik fő érv a „korszellem”, — a liberalizmus eszméje és hatása amely kényszerítően követeli az előrelépést.

A magyar polgári átalakulás híveinek, a reformellenzéknek formálódása — a század 20-as éveitől — *társasági szinten* kezdődik, majdhogynem spontán módon, de a társadalmi erővonalak mentén. Az első ilyen szerveződési forma a

kaszinó. (Megfelelőjük a kisebb városokban az olvasókör, önképzőkör, diák-társaság.) Majd ezután sorra alakulnak a különböző egyesületek, egyesülések, társulások. (pl. Nemzeti Lovarda, Lóverseny egyeslet, Állattenyésztő Társaság.)

A magyar földbirtokosok érdekképviselői szerve, a Magyar Gazdasági Egyesület (1880-tól Országos Magyar Gazdasági Egyesület — OMGE) a gróf Széchenyi István kezdeményezésére 1825-ben létrejött Állattenyésztő Társaságból alakult 1835-ben.¹ „Az Állattenyésztő Társaság az 1835. június 8-dikán tartott közgyűlésen Gazdasági Egyesület nevet vett fel s működését a mezői gazdaság összes ágaira kiterjesztette.”²

Az egyesület több irányban kezdte meg működését. Lovardát, országos szőlőiskolát alapított, versenyeket, kiállításokat rendezett, a kormányhoz intézett feliratokkal közgazdasági tevékenységet gyakorolt.

Az 1830-as évek második felétől kezdve s főleg a 40-es években, szoros összefüggésben a feudalizmus válságával, mind erőteljesebben munkálkodott a mezőgazdaság tőkés fejlődésének előmozdításán. Ezt a célt szolgálták az 1841-ben meginduló heti közlöny, a Magyar Gazda cikkei, egyes korszerűen gazdálkodó üzemek működését leíró könyvek, hazai üzemgazdasági művek, kiadások, külföldi üzemgazdaságtanok és mezőgazdasági kézi- és szakkönyvek lefordíttatása, gazdaképző intézetek felállításának előkészítése, (pl. a keszthelyi Georgicon) mezőgazdasági gép- és mintatár alakítása.

Az egy vagy több megyéből kialakítható ún. fiókegyletek létrehívásának eszméje, szorgalmazása is az 1830-as évek második felére esik.

A fiókegyesületek megalakítására vonatkozó első kezdeményezések Pest és Nógrád megyében indultak meg.

Valójában a Nógrád megyei fiókegyesület — a reformkorban — soha nem alakult meg, nem létezett — csak „papíron.”

A Nógrád megyei Levéltárban talált források, iratok segítenek bennünket az elindulásban és az események — közel pontos — rekonstruálásában.

Az első adatot az 1838-as vármegyei közgyűlési jegyzőkönyvekben talál-
tam, amikor is gróf Károlyi György, a Gazdasági Egyesület elnöke az „egye-
sületnek részvényeseket aláírás útján kér szeretetn.”³ Az ügyiratra a vár-
megyei közgyűlés ezt a választ küldi: „Az aláírási ív első Alispán Úrnak ki-
adatván, mind a négy tiszteletbeli főszolgabírónak meghagyatik, hogy szokott
hírlélés útján a megyebelieket részvények elvállalására buzdítsák s aláírni
kívánókat neveiknek leírása végett első Alispán Úrhoz utasítsák.”⁴

Közel egy évig csönd és hallgatás van ebben az ügyben. Mígnem 1839.
november 5-én vármegyei közgyűlés tárgyalja Kacsovics Lajos a „honi gaz-
dasági egyesület titoknokának”⁵ [titkáranak] ügyiratát, amelyben egy fiók
gazdasági egyesület alakítására szólítja fel a megyét: „Méltóztatnának a te-
kintetes Karok és Rendek ezen tekintetes nemes megye kebelében fiók gaz-
dasági egyesületet alkotni, hogy ez a tekintetes nemes vármegye pártfogása
alatt a honi gazdasági egyesülettel kezét fogva munkálkodnék a közös cél
közelítéseül, mely a mezőgazdaságot virágoztatását és a közjólétet tárgyalván
valamint felséges urunk kegyelmes tetszését, úgy a haza meleg ápolású rész-
vételére egyiránt számolhatna.”⁶ Az ügyirat második része — a fentiekkel
összefüggésben — a „Mezei Naptár című leginkább a köznép között hasznos
ismeretek terjesztésére irányzott kalendáriomát pártolásra ajánlja.”⁷

Az ügyiratra Sréter János másod alispán elnöksége alatt a közgyűlés a
következő határozatot fogadta el: „Végzés: Nemzetes Sréter János Másod

alispán Úr elnöksége alatt Bárá Podmaniczky Mihály, Kubinyi Ágoston, Huszár Károly, Desseöwffy Jób, Kachkovich Károly, Kacskovics Lajos, Török János, Tatorich István, Szontágh Sámuel, Tábla Birák Urak és Farkas Károly Tiszti fő ügyész Urak kiküldetnek a végett; hogy mind a közhasznú „Mezei Nap-tár” című kalendáriomnak a megye adózói közt mikép lehető legczélirányosabb terjesztése mind pedig a hasznosnak ismert 's azóta szükségét naponként mindinkább éreztető Gazdasági Egyesület létesítése iránt a végzésben nevezett küldöttség egyben munkálkodásával javallatot kidolgozván, tudósítást adjanak.”⁸ A megyei közgyűlés idézett végzésére, határozatára Kacskovics Lajos 1839. december 15-i keltezéssel megküldte a megye alispánjának „Kérdések a Nógrádban felállítandó Gazdasági Egyesület mikép leendő szerkesztése iránt” című leiratát, az egyesület alap- és igazgatósági szabályainak tervezetét valamint az egyesület alapító, részes és részvevő tagjai aláírásai íveinek mintáját. Vegyük sorra ezeket a fennmaradt iratokat és idézzük — ha nem is minden esetben szó szerinti pontossággal — leglényegesebb pontjait, megállapításait.

A fiók-egyesület célja: — csakúgy, mint a honi egyesületnek — „a gazdasági ismeretek terjesztése és mivelése, az okszerű gazdálkodásnak fejlődése 's országsszerte eszközendő terjesztése”⁹ valamint „barátságos viszonyban közremunkálni az anya-egyesülettel”¹⁰ a célok elérése érdekében.

Kacskovics Lajos tervezetében a fiókegyesületek feladatait — teljes részletességgel — 12 (I—XII) csoportban tárgyalja; itt most csak a felsorolását adhatjuk ezeknek a feladatoknak:

- I. Lóverseny és lónemesítés
- II. Állattenyésztés: állatmutatások
műszer- és terménykiállítások
- III. Példánygazdaságok — „próba-mező” — felállítása
- IV. Faiskola létrehozása, gyümölcsösök telepítése
- V. A gazdálkodás elmaradottságának, hibáinak bemutatása
- VI. Összejövetelek, „tudományos értekezések” rendezése; könyvtár-alapítás
- VII. A fiókegyesület vidékeinek gazdasági leírása, bemutatása (földminőség, termények, „gazdálkodási divat”).
- VIII. Selyemtenyésztés
- IX. Épületek javítása, karbantartása, főleg a köznépre nézve
- X. Magtárak létrehozása („tartálékgabona-gyűjtés”)
- XI. Kölcsönös tűzkármentesítés
- XII. Gazdasági ismeretek terjesztése, az anyaegyesület folyóiratainak, könyveinek felhasználásával.

A tervezet második fejezetében a „legfontosabb kérdés” címszó alatt minden egyesület alapjáról — mégpedig finánciális alapjáról — a pénzről beszél. Nevezetesen, hogy mi módon gyűlhet össze annyi pénz, amennyi az imént felsorolt feladatok elvégzését vagyis az egyesület működését lehetővé teszi.

Az első javaslata — meglehetősen illuzórikus, de ezzel a szerző maga is tisztában van — az, hogy a közgyűlésnek aláírási ívet kell szétküldeni önkéntes adakozásra. Ezekből az adományokból, esetenként végrendeleti össze-

gekből, bírságokból befolyt pénz nyújthatna biztosítékot az elinduláshoz, a szükséges telkek, épületek megszerzéséhez.

A másik pénzforrás: a tagsági díjakból befolyt összeg, aszerint, hogy ki milyen tagságra „jogosult”. Álljon itt a tagságra vonatkozóan egy idézet: az egyesület „tagjává minden hazafi s külföldi lehet, ki magát arra kötelezi, hogy az egyesület elősegítéseül 6 egymásra következő éven át 10 vagy 20 pft-ot fizetend.”¹¹ Az lenne a legcélszerűbb persze, ha minél többen jelentkeznének, csekélyebb évi fizetések mellett is — állapítja meg a szerző. Teljesen helyénvaló és reális az a kitétel, hogy nagyobb summákat [összegeket], amennyi a 10 pft is, nem minden gazdatiszt, lelkész s kisbirtokú nemes vagy jobbágy fizethet. Ezért kisebb összeg, 5 pft is elegendő lehetne, csak hogy minél nagyobb számban legyenek jelentkezők. A tagság elnevezésbeli különbségeire az alapszabályok ismertetésénél még visszatérünk.

Az előterjesztés 3. fejezete az Alapszabályok, 4. fejezete az Igazgatási Szabályok címet viseli. Ezen szabályok megalkotásában érezhető a liberális eszmék ismerete, hatása a szerzőre: „a törvényt [az alapszabályokat] célszerű a legszabadabb elvekre építeni, s mindenkinek alkalmat nyújtani a részvételre [részvételre], nemcsak vallási, hanem minden polgári különbség nélkül is.”¹²

Az „Alapszabályok” tervezete 6 részből (I—VI.) áll.

I. Az egyesület neve és célja:

„Neve: ezen fiók egyesületnek „Nógrádi fiók-gazdasági-egyesület.” Célja a mezei gazdaságot, műipar*, kereskedést, s ezáltal a köz jóllétet a magyar gazdasági egyesülettel közremunkálkodva közvetlen Nógrád megye kebelében, közvetve az egész hazában elősegíteni, gyarapítani, s minden néposztályra kiterjeszteni.”¹³

II. A feladatok, a célok eléréséhez szükséges „eszközök”-et a nagygyűlések határozatai tartalmazzák. Ezeket a határozatokat a kormányzó választmánynak, a külön megbízott tisztviselőknak és az egyesületi tagoknak teljesíteniük kell.

III. Az egyesületi tagság részletes leírása. 4-féle tagságot különböztet meg:

1. tiszteletiek
2. örökösek
3. részesek
4. részvevők

1. Tiszteletli tagokká azok választhatók, akik a mezőgazdaság fejlesztésében különösen nagy érdemeket szereztek. A közgyűlés választja meg.

2. Örökös tagok azok, akik az egyesületnek 10 pft tőkét alapítanak, ezáltal joguk van az egyesület tulajdonához, nagy gyűléseiben (-közgyűléseiben) eldöntő és választó szavazattal rendelkeznek.

*műipar = a kézműiparra és a gyáriparra használt fogalom a reformkorban.

A mezőgazdaság és az ipar érdekei között nem lehet ellentét: „A műipar és a földművelés igen szoros kapcsolatban állanak.”

„Az ipar fejlesztése közérdek: a mezőgazdaságnak érdekében áll, hogy a műipar köréből szükségeit minél jobban, minél olcsóbban, minél könnyebben fedezhesse.” (Kossuth Lajos) = Veliky János: A kossuthi ipartámogató politika értelmezéséhez Magyar Történelmi Tanulmányok XI. KLTE Debrecen, 1979. 71. old.

3. Részes tagok azok, akik 5 pft összeget — részvényt — fizetnek évente. A nagygyűléseken szavazati és választási joggal bírnak, tisztsíveselökké is választhatók.
4. Részvevő tagok azok, akik 5 pft-nál kevesebb, de legalább 1 pft évenkénti „segélyt” fizetnek. Választási joguk nincs.

IV. A szakosztályok ismertetése. A 8 szakosztály a kormányzó választmány igazgatása alatt működik. Ezek a szakosztályok a következők: (eredeti írásban és felsorolásban)

1. Földészeti (statica) és kartani (statisticai) szakosztály
2. Állattenyésztési szakosztály
3. Földművelési szakosztály
4. Fatenyésztő, kertészeti és erdészeti szakosztály
5. Szőlőművelő szakosztály
6. Selyemtenyésztő és technikai szakosztály
7. Vagyonbiztosító és szépítő szakosztály
8. Ismeretterjesztő szakosztály

A szakosztályok részletes, mindenre kiterjedő leírásával nem foglalkozunk.

V. Az egyesületi vagyon. A társulat nem tiszta („átalányos”) jövedelmeinek 1/6 részét tőkésíteni kell.

VI. Az alapszabályok bármelyikének csekély módosításához a tagság 2/3 részének „világos megegyezése kívántatik.”¹⁴

Az „Igazgatási szabályok” aprólékos ismertetésére szintén nincs szükség. Nagy vonalaiban viszont nem árt megismerkednünk ezekkel a szabályokkal.

Ez a tervezet is több részből áll. (I—VII)

I. A közgyűlések (vagy nagygyűlések) menete. A közgyűlésen hozhatnak csak határozatot az egyesület „szerkezetének” megalkotására, módosítására, újabb szabályok alkotására vagy megszüntetésére, valamint az egyesület vagyonának felhasználására, jutalmak kiosztására. A nagygyűlésen történnek a „tisztválasztások”, nagygyűlés rendeli el a pénztári számadások felülvizsgálatát, tiszteleti tagok választását, az évi költségvetés megállapítását. Évente 2-szer tanácskozik. Először a vízkereszt [január 6.] körül tartandó megyei közgyűlések után, másodszor szeptemberben. Mindenkor *Balassagyarmaton*, „a megye előjáróinak engedelméből a megye termében.”¹⁵ [Nógrád vármegye közgyűlési termeiben.]

II. A kormányzó választmány

Tagjai: egyesületi elnök,

két alelnök

titoknok

ügyész

pénztárnok

24 választottsági tag

III. Az elnökség

Az elnökségre minden tiszteleti, örökös és részes tagnak joga van. Közgyűlésen választják meg 3 évre az elnököt, az alelnököt szintén, de csak 2 évre.

IV. Titoknok

Titkári, jegyzői feladatok. A titkár a szerkesztője minden ülés jegyzőkönyvének, leveleknek, jelentéseknek, hirdetményeknek. Közgyűlésen választják 3 évre, másodszor már „haláláig.” A második — végleges — megválasztás után állandó fizetést kap az egyesülettől s egyéb hivatalt nem vállalhat. A titkár gondozza az egyesület könyv- és levéltárát is.

V. Ügyész

3 évre választják. Feladata: az egyesület képvisellete, jogainak védelme.

VI. Pénztárnok

2 évre választják és fizetési állást jelent. Minden kiadásról köteles nyugtát adni és a féléves számadásokat elkészíteni.

VII. Szakosztályok

Minden tag valamelyik szakosztályba köteles magát beíratni — legalább 1-be — de tetszőleges számú szakosztályba is tartozhat. A szakosztályok maguk választanak saját körükből 3 évre elnököt, 2 évre alelnököt és jegyzőt. Évente többször tartanak — a megyében bárhol — üléseket. Munkájukról, eredményeikről a beszámolót közvetlenül a kormányzó választmánynak kell megküldeniük.

Nógrád vármegye alispánjához küldött alapszabály-tervezetnek két melléklete van, az aláírási ívek mintája. Ezek az iratok is fennmaradtak, jellegzetességük pedig az, hogy az aláírások hiányoznak. A „Nógrádi fiók-gazdasági egyesület” megalakítása terv maradt. Egy korabeli — igaz néhány évtizeddel későbbi — publicista szavait idézve: „Így maradt anyja méhében a nógrád-megyei fiók.”¹⁶ Tagadhatatlan azonban, hogy a megyei kísérletek, próbálkozások az egyesület megalakítására az 1840-es években nem hiányoztak. Az első idevonatkozó adatot az 1841-es vármegyei közgyűlési jegyzőkönyvekben találtam: „Mind a 4 Tbeli [tiszteletbeli] fősbírák [főszolgabírák] f. e. [folyó év — 1841] 2021. sz. végzésre jelentik, hogy a gazdasági egyesület alkotására szükséges részvényesek nem ajánlkoztak.”¹⁷ A közgyűlés válasza nem lehetett más, mint: „Tudomásul vétetik.” 1845-ből szintén hasonló jelentést olvashatunk: „Mind a 4 járásbeli főszolgabírák Urak jelentik 1843. év 117. sz. végzésre miszerint a gazdasági egyesületre megyében aláírások nem tétettek.”¹⁸ 1847-ből is van egy — szintén negatív tartalmú adatunk: „Mind 4 Járásbeli Főszolgabírák 1846. 2959. sz. végzésre jelenti: hogy gazdasági egyesület fenntartásához semmi adakozásokat nem gyűjthettek.”¹⁹

Végigtekintve az előkerült és felhasznált levéltári forrásokon és végig gondolva az 1830-as évek végének, 40-es éveknek Nógrád megyei állapotát, politikai viszonyait, — valamint nem értékelve túl az ország különböző vidékein működő egyesületek jelentőségét sem — a következőkben tudnám összefoglalni a tanulságokat, az egyesület meg nem alakulásának indokait:

- a megyében az egyesület megalakulását szorgalmazó birtokos nemesek elenyésző száma: alig egy tucat, jobbára azok a személyek, akiket az idézett 1839-es közgyűlési határozat az „előmunkálatokat végző” bizottság tagjainak sorába választott. Ezek a zömmel középirtokos nemesek már tagjai voltak az országos gazdasági egyesületeknek is.
- a megyében élő és az eladósodás szélén álló, elszegényedő köznemesség nagy száma és érdektelensége.

Hiányzott tehát az egyesület megalakulásának anyagi alapja, bázisa. Az elavult technikával gazdálkodó, pénzügyi nehézségekkel küszködő megyei középirtokosoknak — őszintén szólva — semmi szükségük nem volt gazdasági egyesületre, már csak azért sem, mert egy ilyen egyesületi tagság csak növelte volna kiadásait.

Végül országos viszonylatban, összehasonlításban sem beszélhetünk a fiókegyesületek nagy számáról. A Magyar Gazdasági Egyesületnek az 1840-es években 15 fiókegyesülete alakult az ország különböző megyéiben. Az első vidéki egyesületet 1838-ban Szathmár megyében hozták létre. Ezt követte 1840-ben a Fehér megyei, a szegedi, a vas- és szombathelyi fiókok megalakulása. Néhány évvel később, 1842—43-ban alakult a pesti és a Hont megyei fiókegyesület.²⁰

1845-től megtorpanás következett a mezőgazdaság támogatására létrehozott vidéki fiókegyesületek alakulásában.

Az okokról csak röviden ejthetünk szót: mindenesetre az bizonyosnak látszik, hogy egyrészt a politikai mozgalmak hatása, másrészt az Iparegyesület megalakulása (1841), fiókjainak térhódítása is erre az időszakra esik.

II.

Teljesen hiábavaló próbálkozás lenne minden vonatkozásban elemezni az 1848/49-es eseményeket ill. következményeit.

Annyit viszont elmondhatunk, hogy az 1848—49. évi forradalom történelmi fordulópontot jelent a magyar gazdaság tőkés átalakulásában. A jobbágyság intézményének megszüntetésével, a nemesi kiváltságok felszámolásával, a polgári jogegyenlőség bevezetésével, a hivatal- és birtokbirhatás szabadságával új társadalmi-gazdasági feltételek alakultak ki. De a nagybirtokrendszer úgyszólván változatlan fenntartása konzerválta a feudális hagyományokat, a magyar birtokos osztály hatalmi pozícióit.

Az 1849-es szabadságharc vereségének súlyos következményei voltak: a fegyveres erőszak, a katonai közigazgatás bevezetése, az alkotmányos állami élet hiánya, Habsburg-centralizációs törekvések, az éles politikai ellentétek a gazdasági fejlődés számos feltételét nem biztosították.

Az önkényuralom alatt a Magyar Gazdasági Egyesületet is egy, a kormányzat által „megtűrt” intézőbizottság tartotta fenn. A fiókegyesületek — természetesen — nem működhettek.

A hatalom és a gazdasági (kulturális) egyesületek viszonyában az 1850-es évek vége felé történt változás, amikor is a hatalom, a „hatóság” az egyesületeknek a korábbinál némileg szabadabb teret engedett.

A Magyar Gazdasági Egyesület újjászervezésére 1857-ben került sor. (Érdemes megemlíteni, hogy a passzív, „nemleges ellenállást” feladó, mind aktívabb szerepet vállaló Deák Ferenc is ott volt — többek között — a Magyar Gazdasági Egyesület megindítóí, fellendítőí között, ugyanis ez a porond, fórum formálisan „politikamentes” volt.)

A Magyar Gazdasági Egyesület újjászervezésére, konkrétan az új illetve némileg módosított alapszabályok megerősítésére, elfogadására az 1857. évi november 16-i közgyűlésen került sor, ahol is 200 fő volt jelen és megválasztották az egyesület igazgató választmányát is, 5 évre. Az egyesület elnökévé ismét gróf Károlyi Györgyöt választották. A választmányi tagok sorába az alábbi Nógrád megyei birtokos nemesek kerültek: ifj. Mailáth György, Szontágh Gusztáv, Kubinyi Ágoston és báró Balassa Antal,²¹ akinek — a dolgozat későbbi részében — részletesen is — nyomon követhetjük azt a kezdeményező tevékenységét, amelyet a Nógrád megyei Gazdasági Egyesület megalakításáért kifejtett. Az előzmények ismeretében nem lehet meglepő, ha azt látjuk, hogy az 1850-es évek második felében Nógrád megyében ismételtelen megindultak a kezdeményezések gazdasági egyesület alakítására.

Három különböző indíttatású kísérletről, erőfeszítésről tudunk. Az első Török Sándor* nevéhez fűződik, aki már 1856-ban megpróbált egy vidéki fiókegyesületet létrehozni „losonczvidéki gazdasági egyesület” néven. Próbálkozása nem járt sikerrel, mert „a megyének több notabilitásai egy *tágabb körű megyei egylet* eszközlésében fáradoznak”²² (Kiemelés tőlem M. M.)

Megeyi egyesülésre tett kísérletet 1857—58-ban Huszár Károly, aki már 1839-ben mint bizottsági tag az első között szorgalmazta fiókegyesület alakítását. Mostani „buzgólkodása” is sikertelennek bizonyult.

A harmadik kezdeményezés báró Balassa Antal nevéhez fűződik. (Nevét az MGE igazgató választmányának tagjai között már olvashattuk). A Balassa család Nógrád megye egyik legrégebbi, legnagyobb hagyománnyal, tekintéllyel — és természetesen birtokkal — rendelkező nemes családjainak egyike. Méltán számíthatott sikerre, eredményre vállalkozása a megyei egyesülés létrehozásában, már „csak” azért is, mert a felsőbb hatóságok egyedül az ő „folyamodványát” fogadták el és engedélyezték.

Idézzük a cs. kir. Pozsonykerületi Helytartóság elnökségének báró Balassa Antalhoz intézett leiratát, „amelyben értesíti Ő Méltóságát: hogy folyamodványa következtében neki a magyar kormány a nógrádmegyei gazdasági egyesület alapításának előmunkálataira az engedelmet oly megjegyzéssel adta meg, mely szerint az nem mint a magyar gazdasági egyesület fiókja, hanem attól egészen független s önálló egyesület alakjában szerkesztve működjék, s hogy a tartandó tanácskozmány helyét és idejét a helytartósági elnökségnek eleve jelentse fel.”²³ Ennek a hivatalos engedélynek a felolvasására 1859. április 12-én Kékkőn* tartott tanácskozáson került sor.

Ezen a tanácskozáson báró Balassa Antal elnökletével 40-en vettek részt, zömmel a megye nagy — és középbirtokosai, a megyei értelmiség képviselői, akik a megyei közéletben (és közigazgatásban) már korábban is nem kis részt vállal-

*Cikkei, írásai az 1850-es évektől rendszeresen megjelentek a Gazdasági Lapokban. Ezek az írások, gazdasági tudósítások bemutatták a megyei állapotokat, valamint a vidéki gazdasági egyesületek megalakulását szorgalmazták.

1860-ban a megye új tisztikarának megválasztásakor Török Sándort választották meg megyei másod alispánnak.

*A Balassák kékkői várában

tak. Néhány ismert név a résztvevők közül: gróf Forgách József, Friedeczky Lajos, Huszár Károly, Madách Imre, Mocsáry Lajos, Török Sándor, Veres Pál, Kacs Kovics Lajos. Résztvett az ülésen a magyar kormány kiküldöttje gróf Dessewffy Károly, császári, királyi biztos is.

Ez a tanácskozás még nem mondta ki az egyesület megalakulását, csak az előkészületeket tette meg. Az alapszabályok tervének kidolgozására bizottságot alakított. A bizottság tagjai között ott találjuk gróf Forgách Józsefet, Friedeczky Lajost, Huszár Károlyt, Madách Imrét, Mocsáry Lajost, Kacs Kovics Lajost. Az alapszabályok készítésén kívül ennek a bizottságnak lett a feladata az aláírási ívek megszerkesztése, 100 példányban való kinyomtatása és az egyesületi tagságra aláírások gyűjtése. Abban is megegyeztek, hogy az alakuló közgyűlést 1859. augusztus 11-én Szécsényben tartják, ahol ismertetik és elfogadják majd az alapszabályokat és bejelentik az egyesület megalakulását.

1859. augusztus 11-én Nógrád vármegye régi főispánjának, a Forgách-nemzetségek szécsényi palotájában tartották meg „alkotó” [alakuló] közgyűlésüket a megye „mágnásai”, a megye birtokosai, a volt megyei tisztviselők és az értelmiség nagy része. Ismertették és elfogadták az egyesület alapszabályait, közölték, hogy eddig 261 résztartó, részint rendes tagja van az egyesületnek. „Székhelyül: Szécsény választott.” A legnagyobb vita egyébként a székhely, a központ megválasztása kérdésében bontakozott ki. (Szécsény vagy Losonc relációjában). Végül is Szécsény megválasztására „központi fekvése” valamint „fejlett kertészete, szőlőművelése” miatt került sor, de olyan határozat született, hogy a közgyűléseket és a választmányi üléseket felváltva Szécsényben és Losoncon tartják majd. Az egyesület elnökévé báró Balassa Antalt, titkárává Kacs Kovics Lajost, választották, az egyesület közlönye, hivatalos orgánuma a Gazdasági Lapok lett.

„A közgyűlési tanácskozást a grófi palota nagy termében rendezett közebéd (table d' hote) váltotta fel, amelynek asztalai kedvverítő italokkal s virágbokréta közé művészileg alkalmazott gazdasági terményekkel valának ékesítve.”²⁴ — Olvashatjuk — többek között — a Gazdasági Lapok 1859. augusztus 25-i számában, a közgyűlésről írt beszámolóban. Fényes külsőségek között, „áldomás poharak”-kal, köszöntőkkel ért véget az alakuló ülés, hogy aztán közel 1 évig tartó huzavona után kezdhesse csak meg — hivatalosan — működését.

Az eseményeket két szálon követhetjük nyomon.

Az egyik szál: a magát megalakultnak nyilvánított „Nógrádmegyei gazdasági egyesület” közli a Gazdasági Lapok 1859. 39. és 40. számában az „Alapszabályok” tervezetét és megkezdi működését.

A másik szál: az egyesület elnöke benyújtja a közgyűlésen elfogadott alapszabályokat a megyefőnöki hivatalnak, hogy ez továbbítsa, terjessze fel a Pozsonyi Helytartósági Osztályhoz elfogadásra. 1859. októberében érkezik meg a válasz: fordíttassák le az alapszabályokat német nyelvre és küldjék vissza. Azzal hogy az egyesület az „Alapszabályok”-ról nem készített német fordítást a nemzeti eszme, a nemzeti függetlenség melletti kiállását akarta bizonyítani, demonstrálni.

Az „Alapszabályok” fordítása végülis elkészült, de a helytartósági felterjesztése után ismét csak visszautasítás következett. Az indoklás (úgyszólván „mondvacsínált”): fogadja el és „tegye magáévá a Nógrádmegyei gazda-

sági egyesület” a már elfogadott „Felsőtiszavidéki gazdasági egyesület” alapszabályait.

A megye álláspontja nem lehetett más, mint hogy ragaszkodott az elkészített és a közgyűlésen elfogadott tervezethez. Ekkor már jócskán 1860-at írtak. Az eredmény 1860. október 11-én született meg, amikor is az alapszabályok elfogadást nyertek. Erről az egyesület — akkor még ideiglenes — igazgató választmányát 1860. október 21-én tájékoztatták.

Foglalkozunk kicsit részletesebben ezzel az üléssel, azért is, mert az egyesület megalakulására semmilyen levéltári forrás nem került elő sem az Országos, sem a Megyei Levéltárból. Így csak az Országos Széchenyi Könyvtárnak mikrofilmen meglévő anyaga, a Gazdasági Lapok cikkei, írásai alapján tudjuk nyomon követni az eseményeket. (A későbbiek során tárgyalandó — mintegy 10 éves — egyesületi működésre is ez lesz az egyetlen autentikus forrásunk.) Az 1860. október 21-én tartott igazgató választmányi ülés jegyzőkönyvében ezt olvashatjuk: „Olvastatott a Nógrád megyei főnökség október 9-kén 1252. eln. sz. a [elnöki szám alatt] kelt hivatalos levele, amelyben nm. kir. [nagyméltóságú király] helytartóság f. é. október 5-kén 25 642. sz. a. kelt intézménye [intézkedése] nyomán értesíti b. [báró] Balassa Antal egyesületi i. [ideiglenes] elnök Urat, hogy Ő cs. kir. apostoli Felsege [Ferenc József] f. é. szeptember 12-kén kelt legmagasb elhatározásával a „nógrádmegyei gazdasági egyesület” alakítását legkegyelmesebben megengedni méltóztatott.”²⁵ Ezen az ülésen kitűzték az alakuló nagygyűlés időpontját, (1860. november 5.) 1861 tavaszára, Losoncon általános gazdasági kiállítás rendezését határozták el. Foglalkoztak a Magyar Tudományos Akadémia elnökének 1860. augusztus 10-én kelt statisztikai adatok gyűjtésére felszólító levelével. Megállapodtak, hogy az ezzel a feladattal megbízott „alválasztmányt” a november 5-i nagygyűlésen fogják megválasztani.

1860. november 5-én tartották meg Losoncon a megyei gazdasági egyesület — immáron második, de most már valójában az — alakuló közgyűlését. Nézzük meg a közgyűlésen hozott határozatokat: (nem szó szerinti közlésben.)

- az egyesület elfogadott alapszabályait* meg kell küldeni: az egyesületi tagoknak, a rokon-egyesületeknek és a hírlapok szerkesztőségeinek.
- 1861. május 5—7. között Losoncon általános gazdasági kiállítás megrendezésére kerül sor.
- a Magyar Tudományos Akadémia felszólítására statisztikai szakosztály (nem pedig „alválasztmány”) alakult.

Az egyesület megalakulása együtt járt a tisztségviselők megválasztásával. Az egyesület elnöke: Huszár Károly lett. (Báró Balassa Antalt — saját kérésére — sokirányú elfoglaltsága és hosszabb külföldi tartózkodása miatt nem választották újra.) Első alelnök: Török Sándor (Nógrád megye másod alispánja) lett. Másod alelnök: Madách Imre (költő, politikus, a balassagyarmati kerület országgyűlési képviselője) Egyesületi titkár: Szakáll Elek (losonci szolgabíró) — Kacs Kovics Lajos lemondása miatt.

Pénztárnok: Pokorny Gusztáv.

A választmányi tagok sorába 46-an kerültek, póttagot 17-et választottak.

Az egyesület hivatalos lapja a Gazdasági Lapok. Ebben a lapban köteles tájékoztatni a tagságot az egyesület gyűléseinek időpontjáról, a gyűlések lefolyásáról; a határozatairól készült jegyzőkönyveket is meg kell jelentetni.

*Az alapszabályokra még néhány gondolat erejéig. de visszatérünk.

Miután kellő részletességgel foglalkoztunk az egyesület megalakulásának körülményeivel és mielőtt rátérnénk működésének ismertetésére — szükségesnek tartom, hogy néhány mondatban ismertessem az egyesület elfogadott és megerősített alapszabályait. Olyan megközelítésben, hogy a reformkorban készült és fentebb már ismertetett szabályokkal összehasonlítva miben fogalmazhatók meg — elsősorban — a különbségek, mert jóval inkább a hasonlóságok dominálóak és szembetűnőek.

Az első alapvető különbség, kétségtelenül a nyelvi stílus, a fogalmazás különbsége, a jogi formulák egzsaktsága, tömörebb, rövidebb, helyenként pontosabb leírása.

Az alapszabály-gyűjtemény 63. §-ból áll.

Az egyesületet a földbirtokosok, iparosok, mezei gazdák társaságának nevezi. Tartalmában ugyanezt olvashatjuk a korábbi (reformkori) alapszabályban is.

A neve ennek az egyesületnek: „Nógrád megyei gazdasági egyesület” — és nem fiókegyesület.

A cél megjelölése viszont kísérteties egyezést mutat: az „okszerű mezei gazdaság fejlesztése.”²⁶

A feladatok megjelölésében is van néhány hasonló mondat, mint pl.: „a megye gazdaságáról, körülményeiről tökéletes adatokat gyűjteni.”²⁷

A feladatok megjelölését azonban szűkebben adja meg, mert csak a földművelés, állattenyésztés és a gépészet tanulmányozását említi.

A központi feladatok egyike ennél a tervetnél is a gazdasági kiállítások rendezése, „példánygazdaságok” felállítása.

Az egyesületi tagság itt is négyféle, tartalmukban hasonló a korábbihoz, csak az elnevezés más:

1. alapító tagok
2. rendes tagok
3. évdíjas tagok
4. tiszteleti tagok

Az alapítvány összege legalább 100 frt.* (alapító tag) vagy ennek 5⁰/₁₀-os kamata (rendes tag) illetve évenként 5 frt vagy kevesebb időre 5 frt-nál kevesebb, de legalább 1 frt-nyi összeg (évdíjasok). A tiszteleti tagokat szintén a nagygyűlésen választják.

Az egyesületi működés szabályai a reformkori szabályok tükörképe. Az egyesület közvetlenül nagygyűléseiben (szinonimája a közgyűlés) működik, évente kétszer. Igazgató választmánya (a korábbi szóhasználat kormányzó választmány volt) kéthavonta ülésezik. A szakosztályokra való bontás és a tisztségviselők is hasonlóak.

Az igazgató választmány tagjai:

- elnök
- 2 alelnök
- 49 tag (újdonság — korábban 24 volt)

A választmány 7 szakosztályra oszlik, (korábban 8 volt) üléseit a megyében bárhol tarthatja.

Az elnöki, alelnöki, pénztárnoki, titkári posztok leírása szintén hasonló.

Teljesen hiányzik viszont a reformkori alapszabályokból az egyesület pecsétjének leírása, amelyről az 1859-es alapszabályok részletesen rendelkeznek.

*Összehasonlításul közöljük, hogy 1860-ban a búza pozsonyi mérője 5 frt volt. (1 pozsonyi mérő = 62,5 l)

Mivel az említett pecsétek — sajnálatos módon — nem maradtak fenn, nézzük meg, a leírás alapján, hogy milyenek voltak:

- a) „A nagyobb pecsét áll Nógrádvármegye címeréből, tölgykoszorúba foglalva, gazdasági jelvényekkel díszítve, felirata: „Nógrádvármegye gazdasági egyesületének pecsétje.”
- b) „A kisebb pecsét ugyanezt a feliratot foglalja magába, egyszerű tölgykoszorúban.”²⁸

Az alapszabályok utolsó paragrafusai az egyesületi iratokkal és az egyesületi vagyonnal foglalkozik. Csak egyetlen új mozzanat: az egyesület köteles 6 évenként újjáalakulni, a társaság feloszlását pedig a nagygyűlésen kell indítványozni és a jelenlevő tagok 2/3 részének többsége szükséges a felbomláshoz.

Miután részletesen foglalkoztunk az 1859-ben megalakult „Nógrádmegyei gazdasági egyesület” alapszabályaival, amely szabályok a működésre vonatkozó rendelkezéseket tartalmazzák, tekintsük végig az egyesület 10 évi működését, gyakorlati tevékenységét.

Ennél a feladatnál számos akadályozó tényező nehezíti munkánkat. Az első probléma általánosabb, történeti jellegű.

Az 1859-től 1870-ig terjedő időszak történelmünkben a gyökeres változásokat előkészítő és e változásokat megvalósító történeti periódus. Gondoljunk csak a passzív ellenállást fokozatosan feladó, a Habsburgokkal való politikai megegyezést kereső, szorgalmazó és megvalósító álláspontokra, a nagybirtokos nemesség politikai magatartásában bekövetkező változásokra. Az egyesület életében ezek a politikai változások nem hagyhatók figyelmen kívül, hatásukat azonban képtelenség lenne minden vonatkozásban érinteni.

A másik nehézség a források mennyisége, minősége és „származási helye”. Ugyanis levéltári források híján az egyesület működésére jószerivel egyetlen forrást használhattunk fel: a Gazdasági Lapokban 1859—1869-ig az egyesületről megjelent írásokat, híreket, tudósításokat, és a közgyűlésekről illetve választmányi ülésekről készült jegyzőkönyveket; összesen 59, különböző értékű hírmagyarázatot, információt tartalmazó írást.²⁹

Az egyesület 10 éves működése viszont csakis folyamatában fogható fel és elemezhető. Tagadhatatlan, hogy ennek a folyamatnak a bemutatása nem könnyű, egyrészt a források egyoldalúsága, és ebből következő szűkösége, szükségessége, másrészt a történeti időszak bonyolultsága miatt. Annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy az egyesület működése két, jól elhatárolható szakaszra osztható.

1. szakasz: Az 1859. szeptemberétől 1860. november 5-ig tartó ideiglenes állapot, a bizonytalanság megszűnése után az egyesületben egyfajta lassú, de folyamatos gyarapodás indul meg; eredményeket tud felmutatni a gyakorlati tevékenységben (kiállítások rendezése) és a hasonló egyesületekkel, intézményekkel való kapcsolatfelvételen is.
2. szakasz: 1865. végétől és különösen 1866-tól zavarok jelentkeznek a működési mechanizmusban: a tagság részéről közöny és érdektelenség mutatkozik az egyesületi ügyek iránt, rohamosan csökken az egyesületi vagyon (ezáltal a tagok száma) is. 1869-től az egyesület már csak formálisan működik és 1871-ben közgyűlésen mondja ki feloszlását.

Az egyesület tevékenységét, gyakorlati munkáját — legcélszerűbbnek tartottam — táblázatok segítségével bemutatni. (Lsd. az 1. sz., a 2. sz. és a 3. sz. táblázatot.)

Az 1. sz. táblázat az egyesület életének egyik legfontosabb eseményéről, a közgyűlésekről, a 2. sz. az igazgató választmányi ülésekről, a 3. sz. pedig a gyakorlati tevékenységről tájékoztat bennünket.

Az 1. sz. táblázatról leolvashatjuk, hogy 1859—68 között hányszor tartottak az egyesület széles tagságának közgyűléseit. Jól látható, hogy 1864-ig évente egyszer találkoztak, 1864-ben viszont 3 közgyűlést tartottak és ez az év tekinthető az egyesület működésében a legeredményesebbnek. 1865—68-ig is évente találkozott az egyesületi tagság. 1867-ben 2 közgyűlést rendeztek, ez volt az első és utolsó alkalom, hogy az alapszabályokban foglaltak szerint tartották az egyesületi közgyűléseket.

Az összesen tartott közgyűléseknek (13) több mint a felét, számszerint 7-et Losoncon rendezték meg, 4-et Szécsényben, 2-t Balassagyarmaton. Érdeemes megjegyezni, hogy 1859-es első-alakulóülés után majd csak öt év múlva, 1864. októberében tartanak újra Szécsényben közgyűlést, holott az egyesületnek hivatalosan Szécsény a központja. A közgyűléseken a legélesebb vita éppen a székhely kérdése körül forgott. Ugyanis az egyesület valóságos, de hivatalosan el nem fogadott központja Losonc volt, annál is inkább, mert tagságának és vezetőségének jelentős része e város vonzáskörzetében élt. Tudunk arról is, hogy történtek kísérletek a székhely megváltoztatására, Szécsényből Losoncra való áthelyezésére, de ezek a próbálkozások nem jártak sikerrel.

A 2. sz. táblázat az egyesület igazgató választmányának üléseiről ad képet 1859—68 között. Ebből a táblázatból megtudhatjuk, hogy 1864. év végéig 8-szor, 1865—68 között 4-szer ülésezett az egyesület igazgatósága, vezetősége. Az összesen 12 alkalomból 7-szer Losoncon, 3-szor Szécsényben, 2-szer Balassagyarmaton találkoztak és tárgyaltak az egyesület ügyeiről, problémáiról. A 3. sz. táblázat a tervezett és megvalósított kiállításokat mutatja be. Megállapíthatjuk, hogy 1859—68 között összesen 9 gazdasági bemutatót, kiállítást, „tárlatot” terveztek és ebből 4 alkalommal tudták megvalósítani a terveket, megrendezni a kiállítást. Az elsőt 1861-ben Losoncon, a következő kettőt 1864-ben Szécsényben és Losoncon, az utolsót 1867-ben Balassagyarmaton. Ebből a legeredményesebb, legsikeresebb, az 1861-es kiállítás volt. Az 1864-ben Szécsényben megrendezett 3 napos általános gazdasági kiállítást a 2. nap délutánján okt. 5-én) érdektelenség miatt bezárták. A harmadik kiállítást Balassagyarmaton már csak 1 naposra tervezték és nem általános gazdasági kiállítás, hanem csak terménybemutatót tartottak.

A közgyűlésekről és az igazgató választmány üléseiről készített táblázatok a gyűlés tárgyköreinek rövid megfogalmazását is tartalmazzák, vagyis az egyesület tartalmi munkájáról is kapunk egy meglehetősen vázlatos képet. Ez a kép viszont tükrözi az egyesület életét, munkáját, állapotát, viszonyait és nem utolsósorban problémáit is. Ez utóbbival érdemes részletesebben foglalkozni, már csak azért is, mert az egyesületi problémák okaira az említett táblázatok nem adnak magyarázatot. Ezek az okok végsősoron visszavezethetők egyetlen — közös — okra: az egyesület pénzügyeire, a pénztár helyzetére.

Az egyesületi pénztár állapota, nagysága és stabilitása az egyesület tagságától függ. Nyilvánvaló, hogy minél több alapító és részvényes tagja van

egy adott egyesületnek, annál szilárdabbak, biztosabbak pénzügyi alapjai. A pénzügyi stabilitás pedig biztosítja az adott egyesület zavartalan, kiegyensúlyozott működési feltételeit is.

Vizsgáljuk meg, már amennyire lehet, hogy milyen anyagi bázison működött a Nógrád megyei gazdasági egyesület. Erről az első tudósítást az 1861. augusztus 20-i közgyűlési jegyzőkönyvben olvashatjuk. 1860. végéig az egyesület 363 tagjából 231 részvényes fizette be az évdíjat, összesen 1247 frt-ot. Ebből 526 frt-ot költöttek különböző kiadásokra, (nincs részletezve) 500 frt-ot pedig a pesti takarékpénztárba helyeztek kamatozni; így az egyesületnek 221 frt készpénze maradt.³⁰

Az 1863. november 24-i igazgató választmányi ülésen is tárgyaltak az egyesület pénztárának helyzetéről. Megtudjuk, hogy a takarékpénztárban elhelyezett 500 frt-on kívül az egyesület vagyona készpénzben 65 frt 28 kr.³¹

1 év múlva 1864. május 24-én szintén az egyesület igazgató választmányja foglalkozik az egyesület pénzügyeivel. Ezen az ülésen az egyesület pénztárnoka előterjeszti az 1860—63 közötti évekről készített számadást. A tagsági díjakból 2879 frt folyt be, a hátralék azonban így is jelentős, 4383 frt. Az 1864. év első igazgató választmányi ülésén (február 14-én) kap Várady Lajos egyesületi ügyvéd elnöki megbízást a tagsági díjak hátralékának törvényes behajtására.”.

Az év végi közgyűlés (december 12. Losonc) elnöki jelentésében már ez áll: „az 1860/62. évi hátralékok nagy része per útján már behajtatott. Az 1863/64. évi tagsági illetmények választmányi végzés útján a következő év elejére törvényes úton fognak beszedetni.”³²

Az 1865. évi pénztári jelentés már gyarapodásról számolhat be. Az egyesület takarékpénztárban elhelyezett tőkéje 1500 frt., a takarékpénztári kamat 130 frt., az értékpapírok 400 frt.-ot tesznek ki, ezen kívül az egyesületi pénztárban van 74 frt készpénz. A tagdíjhátralék is csökkent, de még mindig számottevő — 3108 frt. — a hiány. A hátralékok miatt indított „perek folyamatban vannak” — jelenti az egyesület ügyvédje.³³

Az egyesület vagyonáról az utolsó jelentést 1868. januárjában közzétették a Gazdasági Lapokban. Ez a jegyzőkönyv az 1867. okt. 6-i közgyűlésen készült és Gálóczy Antal egyesületi pénztárnok jelentését is tartalmazta. Az egyesületnek 2100 frt.-ja van takarékpénztárban, az 1864/66. évi tagdíjhátralék 1944 frt., a készpénz 183 frt. Az egyesületi vagyon — a be nem fizetett tagdíjak összegét leszámítva — már nem is olyan kevés: 2283 frt.³⁴

Jogosan vetődik fel a kérdés: az egyesület anyagi helyzetében beállt javulás, gyarapodás miért nem hozott változást, eredményt működésében, gyakorlati tevékenységében? Az oly’ sokat emlegetett és a fő problémának megjelölt anyagi alap szűkössége nem is jelenti a bajok forrását? Az egyesület pénzügyeinek javulása nem lendíti fel a működését? Mégsem csak a pénzügyekben kell keresni a problémák okait?

Milyen válaszokat tudunk adni a feltett kérdésekre? Az mindenképpen biztos, hogy az egyesület megerősödése, anyagi alapjainak megteremtése egybeesett azzal a politikai változással (a kiegyezés), amelynek a hatása igen erősen érvényesült az egyesület működésében is. A tagság létszáma néhány év alatt 106-ra csökkent, ez a létszámcsökkenés megingatta az egyesület pénzügyi alapjait és végül az egyesület felbomlását eredményezte.

Végezetül nézzük meg milyen következményei voltak történelmünkben a kiegyezésnek. A kiegyezés meghozta az alkotmányosság visszaállítását, a poli-

तिकai élet — igaz kompromisszumos — rendezését. Magyarország saját kormányzatot, polgári államigazgatást kapott. A Habsburgokkal való ellenállásba belefáradt birtokos osztály pontosan erre a szilárd államhatalomra vágyott, mert ezáltal néhány év alatt politikai hatalma, hegemoniája is megszilárdult.

A kiegyezés hatása a gazdasági egyesületek életében is nagy változásokat okozott. Ugyanis az 1850-es évek végén és az 1860-as években alakult gazdasági egyesületek nem tisztán és nemcsak a gazdasági célok elérésére szerveződtek. Jóval inkább a látens, burkolt — társadalmi-nemzeti — célok játszották a főszerepet. Ezekben az egyesületekben kereste és találta meg a politikából kiszorult magyar birtokos osztály „létformáját”, érvényesülési lehetőségeit. Vitathatatlan, hogy az egyesületek gazdasági tevékenysége, kísérletei, kiállításai hozhatott és hozott is eredményeket, de ezek az alkalmak nem kis részben a nyilvános szerepelésnek és a társadalmi kérdések megvitatásának voltak a színterei.

A gazdasági egyesületek felbomlásának tendenciája az 1860-as évek végén, 70-es évek elején erősödött fel. Az egyesületek felbomlásában több tényező együtthatásáról van szó. A belpolitikai változások (kiegyezés) mellett feltétlenül hangsúlyoznunk kell azt is, hogy a birtokos nemesség elszegényedése, birtokainak elvesztése együtt járt egyfajta „konceptióvesztéssel” is. Ezeknek a változásoknak együttes hatása, következménye a gazdasági intézmények, egyesületek tönkremenése, felbomlása.

A fentiekkel összefüggésben elmondható az is, hogy a gazdasági intézmények, egyesületek történetében egy váltás — változás — következik be a szabad társulások, vállalkozások rendszere felé. Erre a váltásra az 1870-es évek második felétől, ill. az 1880-as években kerül sor — az erőteljes kapitalizálódás, gazdasági fellendülés hatására — egészen más gazdasági feltételek, viszonyok között és másfajta célok elérése érdekében.

JEGYZETEK

- 1 **GALGÓCZY KÁROLY**: Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület története keletkezésétől 1876-ig. = Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület Emlékkönyve 1880. 30. o.
- 2 Uo.
- 3 **Nógrád megyei Levéltár IV. 1/a. Nógrád vármegye Nemesi közgyűlésének jegyzőkönyve 226/1838.** (A továbbiakban: NmL IV. 1/a Kgyjkv.).
- 4 NmL IV. 1/a Kgyjkv. 226/1838.
- 5 **GALGÓCZY KÁROLY** i. m. 36. oldaláról: Kacsokovics Lajos (Nógrád megyei nemes család sarja) készítette el és közölte a Gazdasági Tudósítások 1837. évi első füzetében a Magyar Gazdasági Egyesület történetét. 1843 június 2-ig volt az Egyesület titkára. Ezen a napon tartott választmányi gyűlésen nyújtotta be leköszönését, miután Pest város főjegyzőjévé választották.
- 6 **Nógrád megyei Levéltár X. 101. A Nógrád megyei Gazdasági Egylet iratai (1839–1863.)** töredék. (A továbbiakban: NmL X. 101. NmGE iratai)
- 7 NmL IV. 1/a. Kgyjkv. 1916/1839.
- 8 NmL X. 101. NmGE iratai (1839.)
9. NmL X. 101. NmGE iratai (1849.)
- 10 Uo.
- 11 Uo.
12. Uo.
13. Uo.
14. Uo.
15. Uo.
- 16 **KOMLÓSY**: A Nógrádmegyei gazdasági egyesület = Gazdasági Lapok 1859. május 12. 295. o.
- 17 NmL IV. 1/a. Kgyjkv. 3267/1841.
- 18 NmL IV. 1/a. Kgyjkv. 1942/1845.
- 19 NmL IV. 1/a. Kgyjkv. 1661/1847.
20. Gazdasági Lapok 1859. május 12. 295. o.
- 21 **GALGÓCZY KÁROLY** i. m. 56. o.
- 22 **TÖRÖK SÁNDOR**: Néhány szó az alakulandó nógrádi gazdasági egyletről = Gazdasági Lapok 1859. márc. 24. 180. o.
- 23 (Szerző nélkül) **Nógrádmegyei Gazdasági Egyesület** = Gazdasági Lapok 1859. aug. 25. 545. o.
- 24 Uo.
- 25 Gazdasági Lapok 1860. nov. 8. 723. o.
- 26 Gazdasági Lapok 1859. szept. 29. 625. o.
- 27 Uo.
- 28 Gazdasági Lapok 1859. okt. 6. 640. o.
- 29 **A Gazdasági Lapok 1859–71 közötti évfolyamában 59 írás látott napvilágot a Nógrád megyei egyesületről a következő megoszlásban, évek szerint:**
1859-ben 8, 1860-ban 9, 1861-ben 5, 1862-ben 6, 1863-ban 2, 1864-ben 12, 1865-ben 5, 1866-ban 1, 1867-ben 3, 1868-ban 5, 1869-ben 3, 1870, 1871-ben 0.
30. Gazdasági Lapok 1861. szeptember 8. 572. o.
31. Gazdasági Lapok 1864. február 10. 89. o.
32. Gazdasági Lapok 1865. február 1. 58. o.
33. Uo.
34. Gazdasági Lapok 1868. január 29. 58. o.

Év	Hó, nap	Helye	Tárgyévben összesen	Tárgya
1859	aug. 11.	Szécsény	1	„alakuló ülés”
1860	nov. 5.	Losonc	1	második alakuló ülés
1861	aug. 20.	Balassagyarmat	1	„Az egyesületi örök rendezése”
1862	jan. 27.	Losonc	1	Jelentés „az egyesület gyarapodásáról”
	okt. 1.	Szécsény		A szept. 14-én kitört marhavész miatt elmaradt
1863	nov. 10.	Losonc	1	Jelentés a 3 éves működésről Az egyleti tisztikar, az új igazgató választmány megválasztás- Jelentés a működő szakosztályok munkájáról
1864	febr. 15.	Losonc	3	Az általános gazdasági kiállítás megnyitása Szécsényben
	okt. 4.	Szécsény		A szécsényi kiállítás tapasztalatai A földművelési kísérletek eredményei
	dec. 12.	Losonc		Az egyesület 1866. jan. 1-től újabb 6 évre megalakul Az egyesület jövője
1865	aug. 8.	Szécsény	1	Az új titkár megválasztása. Folyó ügyek A szakosztályok működése
1866	szept. 12.	Losonc	1	Rendkívüli közlöny az egyesület iránt. Kapcsolatfelvétel az Iperegyesülettel és az erdészeti egylettel
1867	ápr. 16.	Szécsény	2	A balassagyarmati gazdasági terménykiállítás megnyitása Évi jelentés
	okt. 6.	Balassagyarmat		Képviselők megválasztása a gazdasági egyesületek országos „tanácskozányára”.
1868	máj. 5.	Losonc	1	

Év	Hó, nap	Helye	Tárgyévben összesen	Az ülés tárgykörei
1859.	—	—	—	—
1860.	júl. 31.	Szécsény	2	A tisztségviselők megválasztása. Tisztelgés gróf Széchenyi István emlékének, részvénytulajánítás halála fölött. 1861-ben Losoncon gazdasági tárlat rendezését határozták el. A tagok felkérése az alapítványi kamatok és évidíjak befizetésére. Az aug. 20-i Szent István napi ünnepre küldöttséget választottak.
	dec. 12.	Losonc		Az egyesületi elnök indítványára a szakosztályok megalakítása: 1. Földészeti 2. Állattenyésztési 3. Szőlészeti 4. Kertészeti 5. Gépezeti 6. Erdészeti 7. Közgazdasági, statisztikai. Az 1861. évi losonci gazdasági kiállítás programja.
1861.	—	—		
1862.	márc. 20.	Losonc	1	1863. általános kiállítás (Losonc) — programja. A szakosztályok működése nem megfelelő, a jelentéseket nem készítették el.
1863.	aug. 24.	Losonc	2	Jelentés az egyesületi pénztár kedvezőtlen állapotáról. (Az elmaradt tagsági díjak nagy száma.) Gróf Czebrían László indítványa: a szakosztályok hatékonyabb működésére.
	nov. 24.	Balassagyarmat		Az új elnök gróf Czebrían László. A szakosztályok munkája nem megfelelő. Jelentés a pénztár állapotáról. 1864-re Losoncon általános gazdasági kiállítás rendezését határozták el.

Év	Hó, nap	Helye	Tárgyában összesen	Az ülés tárgykörei
1864.	febr. 14.	Losonc	3	Várady Lajos egyesületi ügyvéd megbízása a tagsági díjak hátralékának törvényes behajtásával. A szakosztályok működéséről: gazdasági kísérletek megindítása az állattenyésztési és a földművelési szakosztályban. Indítvány a juhászat fejlesztésére. Kísérlet egy „vinczeller-képezde” alapítására Tereskén. Jelentés a pénztár állapotáról. Az októberi kiállítás tapasztalatai. A kísérletekről: negatív eredmények. Nem sikerült a „teresei vinczeller-képezde” beindítása sem tagok híján. Az egyesület 210 frt. alapítvánnyal bejegyeztetett az országos Magyar gazdasági Egyesület alapító tagjai sorába.
	máj. 24.	Szécsény		Részvénynyilvánítás Madách Imre halála fölött. A földművelési kísérletekről, bérletekről (szinóbányai, losoncz-tugári, dolányi bérletek.) dec. 12. Losonc-sertés kiállítás.
	nov. 15.	Losonc		Jelentés az egyleti pénztár kedvezőtlen állapotáról, az októberi gazdasági kiállításról, amelyet a 2 nap után bezártak az érdektelenség miatt.
	máj. 23.	Balassagyarmat		Jelentés a földművelési kísérletekről. Birtokvásárlás tervéről vélemények. Országos gazdasági kiállításra küldöttség megválasztása. Az egylet jövője. A juhkiállítás elhalasztása.
1865.	jún. 20.	Szécsény	2	Jelentés a gazdasági kísérletekről és a juhnyájáról. Gróf Zichy Károlynak a Magyar orvosok és természetvizsgálók egyesületi elnökének 1865. aug. 28-án Pozsonyban tartandó nagy gyűlésükre a N. m.-i gazdasági egyesületnek küldött meghívása.
1866.	—	—	—	—

Év	Hó, nap	Helye	Tárgyévben összesen	Az ülés tárgykörei
1867.	febr. 19.	Losonc	1	„A megjelentek kevés száma a politikai izgatottság miatt.” Véleménykérés a tavaszi kísérletekről — érdektelenség. Az Országos Iparegyesület levelében anyagi és erkölcsi támogatást kér. A „Nógrádmegyei gazdasági egyesület 100 frt-os alapítvánnyal” jelentkezik az Iparegyesület alapító tagjai sorába. Szintén 100 frt-os alapítvánnyal beiratkoznak az Országos Erdészeti Egyesület alapítói közé.
1868.	febr. 13.	Losonc	1	Jelentés az 1867-es őszi gazdasági kiállításról; a kiállítás „sikere megkérdőjelezhető”, Értékelés az elmúlt év gazdasági kísérleteiről, sikerekről, eredményekről nem számolhatnak be. A szakosztályok „célszerű berendezésére”, működésére lenne szükség.

	Tervezett kiállítások	Megvalósult kiállítások
1859.	—	—
1860.	—	—
1861.	Losonc — gazdasági tárlat	Losonc — május 5., 6., 7. általános gazdasági kiállítás
1862.	Losonc — általános gazdasági kiállítás	—
1863.	Losonc — általános gazdasági kiállítás	—
1864.	Szécsény — október 4., 5., 6. általános gazdasági kiállítás	Szécsény — október 4., 5., 6. általános gazdasági kiállítás
	Losonc — dec. 12. sertéskiállítás	Losonc — dec. 12. sertéskiállítás
1865.	Losonc — juhkiállítás	—
1866.	Losonc, május — juhkiállítás	—
	Losonc — őszi általános gazdasági kiállítás	
1867.	Balassagyarmat — október 6. gazdasági terménykiállítás	Balassagyarmat — október 6. gazdasági terménykiállítás
1868.	—	—

TISZTSÉGVISELŐK

(1859—68)

Elnök:

báró Balassa Antal (1859), Huszár Károly (1860—61), Török Sándor (1862), gróf Czebrían László (1863—66), Balogh Antal (1867), Szentiványi Farkas (1868)

Első alelnök:

Török Sándor (1859—61), Madách Imre (1862), Prónay István (1863), Benyiczky Gyula (1864—68).

Második alelnök:

Madách Imre (1860—61), 1862—67-ig nem választottak második alelnököt, Szilassy Ferenc (1868).

Titkár:

Kacskovics Lajos (1859), Szakáll Elek (1860), Várady Lajos (1861), Szakáll Elek (1862—65), Laszly Albert (1866—68).

Pénztárnok:

Pokorny Gusztáv (1860—62), Galgóczy Antal (1863—68).

Ügyvéd:

Várady Lajos (1863—67), Pongó Pál (1868).

Resümee

Monika Maruzs:

Beiträge zur Geschichte des „Ökonomischen Vereins im Komitat Nógrád (1839—1871)

Der Aufsatz beschäftigt sich mit der mit Produktinsproblemen kämpfenden, aus der Kriese durch Reformen herauszukommen versuchenden ökonomischen Organisation des Komitatsadels, mit dem „Ökonomischen Verein im Komitat Nógrád“.

Nach den Erfolglosigkeiten der Begründungsversuche der Reformzeit (die 1840-er Jahre) wurde die Interessenverteidigungsorganisation der Komitatsgutbesitzer endlich 1859 auf Initiative des Hochadels mit fast 400 Mitgliedern gegründet. Die am Ende der 1850-er Jahre und in den 1860-er Jahren gegründeten ökonomischen Vereinigungen wurden nicht ausschliesslich zum Erlangen ökonomischer Ziele organisiert. Eine grössere Rolle spielten die verborgenen gesellschaftlichen Ziele. Die aus der Politik verdrängte Gutbesitzerklasse hat nämlich in diesen Vereinen ihre Erfolgsmöglichkeiten gesucht und gefunden.

Der Verein war bis 1871 tätig gewesen, bei seinem Verfall und Aufhören hatter innenpolitische und organisationsgeschichtliche Ursachen mitgewirkt.

Egy nógrádi jómódú köznemesi család, a Szentiványiak gazdálkodása a XIX. század első felében

Praznovszky Mihály

Tanulmányunk célja, hogy kapcsolódva a középréteg kutatási tervezethez, egy újabb területét tárjuk fel a nógrádi köznemesség XIX. századi történetének. A gazdaságtörténet — elsősorban a hiányos források és feldolgozásuk módszertani nehézségei miatt — a megyei történetírásban eddig sem játszott és ma sem játszik domináns szerepet. Ebben a tanulmányban sem szándékozunk — s nem is tudunk — összefoglaló igényű munkát végezni. A levéltári forrásokból kiemeltük azt a családot, amely társadalmi-gazdasági súlyánál, szerepénél fogva reprezentálhatja a jelzett korszak nemesi gazdálkodását, annak fejlődését, tanulságait, zsákutcait. Ugyanakkor megfelelő helyen más nógrádi, vagy éppen országos példákra hivatkozva mélyebb összefüggéseket is megpróbáltunk ábrázolni.

Így a kapott kép, ha nem is lesz teljes, de első vázlatában bemutatathatja mindazt, ami ezen időszak nemesi gazdálkodását alapvetően jellemzi.

A család, amelyik vizsgálódásunk középpontjában áll: a Szentiványi familia. (A korabeli használatban kötőjellel írták a nevét. A dolgozatban a mai írásmódot alkalmazzuk.) Hogy mennyiben tipikus életük és gazdálkodásuk, arra előljárójában egy 1843-as dokumentumot kell megvizsgálnunk.

A nógrádi nemesség összeírása során az egyik rovatban az éves jövedelmet is feltüntették. A listán ennek alapján első pillantásra máris három csoport élesen elkülönül egymástól. Az arisztokrácia, a „benepossessionatus”, vagyis a jómódú köznemesség és a kismemesség. Ezen belül, de főleg a harmadik rétegen belül még mélyebbek voltak az eltérések.

Az első csoporthoz tartozó megyei birtokos főnemesek között olyanok szerepeltek pl. mint Balassa Antal Kékkőn 17 389 Ft, Zichy István Zsélyben 81 670 Ft, Forgách Pál Szécsényben 30 179 Ft évi jövedelemmel. A második osztályba tartozók éves jövedelme 1000—10 000 Ft között található. Ők azok, akik valamilyen — előrevivő, vagy hátráltató — módon a megyei politika irányítói, szereplői.

Íme egy rövid névsor:

Szontagh István	5215 Ft	Huszár Károly	1959 Ft
Madách Imréné	3708 Ft	Huszár József	2530 Ft
Kubinyi András	2488 Ft	Ivanka Imre	2291 Ft
Kubinyi Ágoston	2133 Ft	Jankovich Miklós	3853 Ft
Fráter Pál	2319 Ft	Jankovich Antal	6056 Ft
Károlyi János	2106 Ft	Mocsáry Imre	5058 Ft
Berényi Miklós	3503 Ft	Dessewffy Jób	1816 Ft
Gyurtsányi Gábor	7282 Ft	Dessewffy Ottó	2119 Ft
Gyurtsányi József	5483 Ft	Muslay Antal	4809 Ft
Prónay János	2405 Ft		

A harmadik csoportba tartozó nemesség zöme 100 Ft-on aluli jövedelemmel bírt. S számosan voltak olyanok, akik csak évi 1—2 Ft jövedelmet tudtak bevallani, így a gazdálkodásuk és életmódjuk már a jobbágy szintet is alig érte el.

A Szentiványi család ebben a felosztásban egyértelműen a második csoportba, a „benepossessionatus” jómódú köznemesek közé tartozik. A később tárgyalandó családtagok pedig ezen belül is a magasabb jövedelmű, tehetősebb réteghez sorolhatók.

Név:	Lakóhely	1840	1843	1845
		Jövedelem (Ft-ban)		
Anselm	Patvarc	6152	6471	10574
Márk	Tolmács	4738	4868	5649
Károly	Marcal	1695	1702	1470
Borbála	Varbó	1546	1552	1760
Imre	Uhorszka, Málnapataka	1357	1360	1898
Péter	Rónya, Bisztricska	1349	1352	1817
Ferenc	Marcal, Nézsa	1290	1292	4158
Bogomér	Szakai	918	918	1410
Sándor	Varbó	598	598	842
László	Varbó	594	594	807
Péter	Horpács	159	119	198

Mindezekon felül az osztatlan rónyai uradalom hozott még a család számára évi 12320 Ft-t 1843-ban. (1845-ben ez az összeg már 19945 Ft.)

Tény tehát, hogy a Szentiványi család a megyei köznemesség azon tagjai közé tartozott, akiknek vagyoni helyzete szilárd, gazdálkodása kiegyensúlyozott s erre alapulva politikai szerepvállalási lehetősége is van.¹

A CSALÁD MŰLTJA ÉS POLITIKAI-TÁRSADALMI SZEREPE

A Liptó megyében őshonos, hatalmas, terebélyes nemzetség szétrajzott szinte az egész országban. A XVIII. szd. elejétől Nógrádban is éltek közülük néhányan, de igazi nógrádívá Szentiványi Ferenc és egyenes leszármazottai váltak.

A nógrádi ág feje matuzsálemi kort élt meg. 1731-ben született az ősi birtokon, Liptó megyében, Szent-Ivány helységben. 92 éves korában halt meg az új birtok-központban a Nógrád megyei Varbón (ma Vrbovka) 1823-ban. E hosszú élet alatt, mint nekrológjának írója mondja: „...nem nemzetsége régisége, nem dédjei érdeme, hanem virtusai, önszorgalommal szerzett tudománya, mély belátása...” jóvoltából egyrészt kiemelkedő társadalmi-politikai karriert ért el, másrészt jelentős vagyont szerzett a családnak.

Tanulmányait Verbiczen, Lőcsén, Kassán végezte, mindvégig a jezsuiták által fenntartott iskolákban. (Ez a tény nemcsak rá, de gyermekeire is kihatott, valamint azt is tovább adta, amit később szerzett meg: a mindenkori uralkodó iránti feltétlen hűséget.)

Életútja következő állomásaként Okolicsányi Antal, Liptó megye akkori főjegyzője mellett a jogi pálya tudnivalóit tanulta a gyakorlatban. Már ekkor megmutatkozó képességeire felfigyelt Csáky Miklós hercegrímás, aki 1754-ben udvarába vette. Noha az egyházi pálya lehetősége közel került hozzá, ő mégis a politikait választotta. (Testvérei közül László jezsuita pap, majd rendház főnök volt.) Részt vett az országgyűléseken mint Brunszvik Antal ítélőmester patvaristája s 1757-ben Nógrád megye tiszteletbeli aljegyzője lett. Innen már tisztán ívelődött felfelé karrierje: 1763-ban a megye főjegyzőjévé választották, két év múlva már második alispán, majd 1769-ben első alispán lett.

Mocsáry szerint „állandó tsendessége mellett gyors szorgalma által nagyobb hivatalokra készült.” Most ezek következtek: 1772-ben királyi személynőki ítélőmester, 1779-ben helytartói ítélőmester, 1783-ban az udvari kancellárián udvari referendarius tanácsos, 1785-ben II. József jóvoltából kassai kerületi biztos, Sáros vármegyei főispán, belső titkos tanácsos lett. 1797-ben királyi főtárnokmester, majd 1802-ben országbíróvá nevezték ki. 1806-ban vonult vissza a közszereléstől (az uralkodó I. Ferenc nyugdíjba küldte) s ezután csak Varbón élt.

Most nincs lehetőségünk arra, hogy Szentiványi Ferenc politikai szerepével bővebben foglalkozzunk, bár kétségtelen, hogy éppen nógrádi mivolta miatt is érdemes lenne rá.

Hivatalai rendkívül jelentősek voltak. A rendi Magyarországon az országbíró tisztsége a második, a tárnokmesteré a harmadik méltóság volt a nádoré után. Tekintve viszont, hogy a nádor mindig Habsburg főherceg volt (1765 óta) e tisztségek viselői a magyar nemesek számára elérhető legmagasabb pozícióba kerültek. (Az országbíró hivatal után „igazi báró,” baro ex officio volt, személyében főúrnak számított. Így volt ez Szentiványi Ferenc esetében is, ám gyermekeinek már nem tudott öröklődő főnemesi címet szerezni!)

Az országbíró valóságosan is bíró volt. A nádort helyettesítette annak távollétében a Hétszemélyes Tábla elnöki székében. Másodelnöke volt a Helytartótanácsnak s végezetül ugyancsak elnöke volt a rendi országgyűlés felső táblájának. (Szintén a nádor távollétében.) S ezek nem pusztán címek, hiszen

a nádor nem lehetett mindig ott minden fórumon s helyettese kezében jelen-
tékeny hatalom gyűlt össze.

A tárnokmester a tárnoki városok polgárainak magánjogi pereiben volt a fellebbviteli fórum. Ugyanakkor a nádor és az országbíró helyettese is. Ilyen mivoltában elnökölt a felső táblán, a Hétszemélyes táblán, s tagja volt a Helytartótanácsnak.

Mindezen tisztségek ismeretében nem meglepő, ha azt állapítjuk meg, hogy Szentiványi Ferenc „méltán” képviselte uralkodója érdekeit. Ennek illusztrálására csak egy korszak, a jakobinus korszak eseményeit idézzük fel. Szentiványi az egyik főszereplője volt e mozgalmak felszámolásának. Már Sándor Lipót főherceg nádor megbízta, hogy mint királyi biztos vizsgálja ki a Csongrád megyei és bizonyos erdélyi mozgolódások ügyét.

József nádor idejében megbízásai növekedtek. 1795-től több évig — mint királyi biztos — vizsgálódott a zempléni nemesek elleni feljelentésben. 1797-ben adta be egyik zárójelentését — 167 oldal terjedelemben — de még 1798-ban is szimatolt br. Vay Miklós ellen ugyanitt. De ott találjuk őt a pesti egyetem tanárai ellen tett feljelentés vizsgálóbírói között, valamint azon az értekezleten is 1798-ban, amikor a Magyarországon felállítandó titkos rendőrségről döntöttek.

Közreműködése következtében súlyos ítéletek születtek. Zemplén megyében szinte a teljes tisztviselői kart leváltották (főispánt, alispánt, főjegyzőt stb.) többeket megintettek, s a fő „rendbontó” Szirmay Pált első fokon két évi börtönrre ítélték.

Minden bizonnyal ennek az „eredményes közreműködésnek” köszönhette, hogy 1797. október 31-én kinevezték tárnokmesternek (a zempléni jelentését nemsokkal előbb adta le), majd 1802 márciusában József nádor őt jelölte első helyen országbírónak, amit Ferenc császár meg is erősített. (Pedig már elmúlt 70 éves is ekkor Szentiványi Ferenc!)

Az évek azonban felette sem mentek el nyomtalanul. Még részt vett ugyan az 1805. évi országgyűlésen, de 1806. januárjában József nádor már jelezte uralkodójának, hogy lassan gondoskodni kell Szentiványi utódjáról. A közszolgálatba elszürkült országbíró politikailag s jellemében teljesen megbízható ugyan — írja a nádor —, de magas kora, és főleg siketsége miatt az országgyűlésen már működésképtelen. Tekintve elvitathatatlan érdemeit, köszönő kabinetleiratot, nyugdíjat és legalább a Szent István rend parancsnoki keresztjét kell neki adományozni.

Az uralkodó azonban még ragaszkodott jól bevált hivatalnokához s csak akkor intézkedett, amikor 1806. augusztus 4-én József nádor nyomatékosan és szinte szóra megismételte korábbi javaslatát, midőn az országgyűlés tárgyait előkészítő megbeszélés résztvevőit sorolta fel. Ezek után már mindenképpen nyugdíjazni kellett, ami hamarosan meg is történt.

Nem lehet vitás, hogy nemcsak a korszak zempléni, nógrádi, de a többi megye haladó politikusai, szabadkőművesei gyűlölték a könyörtelen császári biztost. Mégis, évtizedek múltán néhány visszaemlékezés már másként mutatja be alakját. Mocsáry Antal ezt írja például, feledve Szentiványi minden korábbi ügyködését: „Disze volt ezen Méltóság a nemesi rendnek, példája a jó atyáknak, ápolgatója alattvalóinak, és minden szerentsétleneknek s hozzá folya-

modóknak jóltevőjük.” Egy alkalmi „zengő szép Epithaphium” így búcsúzott tőle:

„Liptó létre hozá, — Nógrád kebelébe fogadta,
A dücs pályáján vitte ragyogva az ész:
Nádor után legfőbb zászlóssá tette az érdem,
Csillaga elhunytát könnyezi benne Hazánk!”²

Halálos ágya mellett már csak két élő gyermeke állt, három fia korábban elhunyt. (15 unokája és 17 dédunokája is volt.) Öt gyermeke közül az egyetlen lány, Anna Mária Kapy József királyi tanácsos felesége lett. Ennek leányát, Amáliát Gyürky Pál, nógrádi első alispán, majd főispán vette feleségül.

Fia közül egyik sem emelkedett olyan tisztségekre mint apjuk. Megyei alispánság, országgyűlési követség a legtöbb, leszámítva az uralkodótól kapott címeket.

Elsőszülött fia János volt. 1761—1818 között élt. 1782-ben lett táblabíró. 1802-ben a megye első alispánja s ebben a tisztségében az 1806, 1811. és 1817. évi választásokon újra megerősítették. Közben királyi tanácsosi címet kapott. 1818. május 15-én halt meg. Kétszer volt országgyűlési követ: 1807-ben és 1811-ben, mindkétyszer Balogh Lajossal együtt.

Testvére Márk 1848-ban halt meg. Ő 1805-ben volt Nógrád megye országgyűlési követe. Több megye táblabírája, Nagy Iván szerint „nagy pomológus” volt.

A harmadik fiú *Bonaventura* 1782-ben lett filozófia doktor. Aránylag magas — főleg az anyagiakban jelentős — hivatalhoz jutott: egyike lett a nyolc köznemesi helytartótanácsnak. (1808-ban Pest város szépítőbizottságának elnökévé nevezték ki.) Cs. kir. kamarás, aransarkantyús vitéz. 1811-ben halt meg.

Medárd szintén cs. kir. kamarás volt, sem politikai, sem társadalmi szerepet nem vállalt. 1823. január 23-án halt meg.³

A harmadik generációból János fia, Anzelm emelendő ki. Nógrád megye követe volt az 1832—36-os országgyűlésen (először Prónay János, majd Kubiinyi Ferenc társaságában.) Ugyancsak ott volt mint követ az 1839—40. évi diétán is Fráter Pállal együtt. Nógrádban politikusként 1818-tól szerepelt, a füleki járás főszolgabírája lett. 1828-ban nem választották meg, miként 1832-ben is alulmaradt a második alispáni jelölésen Jankovich Lászlóval szemben. Ő is cs. kir. kamarás lett s mindvégig az uralkodó híve. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy 1849. december 21-én cs. kir. törvényszéki bírónak nevezték ki a megyében. Meghalt 1853-ban.

Kortársai nemigen szerették, törtetőnek, karrieristának tartották, aki észbeli fogyatékoságait elvtelen, kiszolgáló magatartásával ellensúlyozta. Nem véletlenül írta róla Madách és Szontágh a Nógrádi Képcsarnokban a maró sorokat:

„I.

Másnak az érdemjelt mellére szokás vala tűzni,
Mert szép érdemekért a kebel érzete küzd.
Kulcsod hátul lóg, a legérdemesebb tagod ez hát,
Mert kiüléd neked azt, mit soha nem nyer eszed.

II.

Hogyha seregleni látod a varjút, már közel a dög,
Választás közelít, hogyha gyűlésre te jössz.”

Politikai pályafutásának — főleg fiatalabb korában — voltak pozitívabb szakaszai is. Első diétai követsége idején az 1834. június 4-i kerületi ülésen ő javasolta „a birtokbírhatási jognak a nem nemesekre való kiterjesztését. A javaslat mellett Deák is nagy beszédet mondott, de csak 17 megye pártolta s így a javaslat elbukott.” Azt mindenesetre tudnunk kell, hogy ez nem egyéni kezdeményezése volt, Nógrád a követi utasításban szabta így meg. További felszólalásaiból sem tűnik ki következetes liberális magatartása. Nem is lehet véletlen, hogy az udvar titkos feljegyzéseiben tevékenysége „balközép” jelzöt kapott, míg az alig egy évet a diétán töltő követtársát, Kubinyi Ferencet a „szélsőbal” csoportjába sorolták.

Testvérei közül Anna Szinnyi Merse László felesége lett, Erzsébetet gr. Forgách János (1787—1841) vette nőül s így a család társadalmi pozíciójának erősödése tovább tartott.⁴

A familia nógrádi tagjai közül a vizsgált időszakban gyakorta előforduló Medárd gyerekeinek neve említendő még meg: Károly, László, Sándor, Ferenc, s leánytestvéreik: Borbála, Ottilia, Mária.

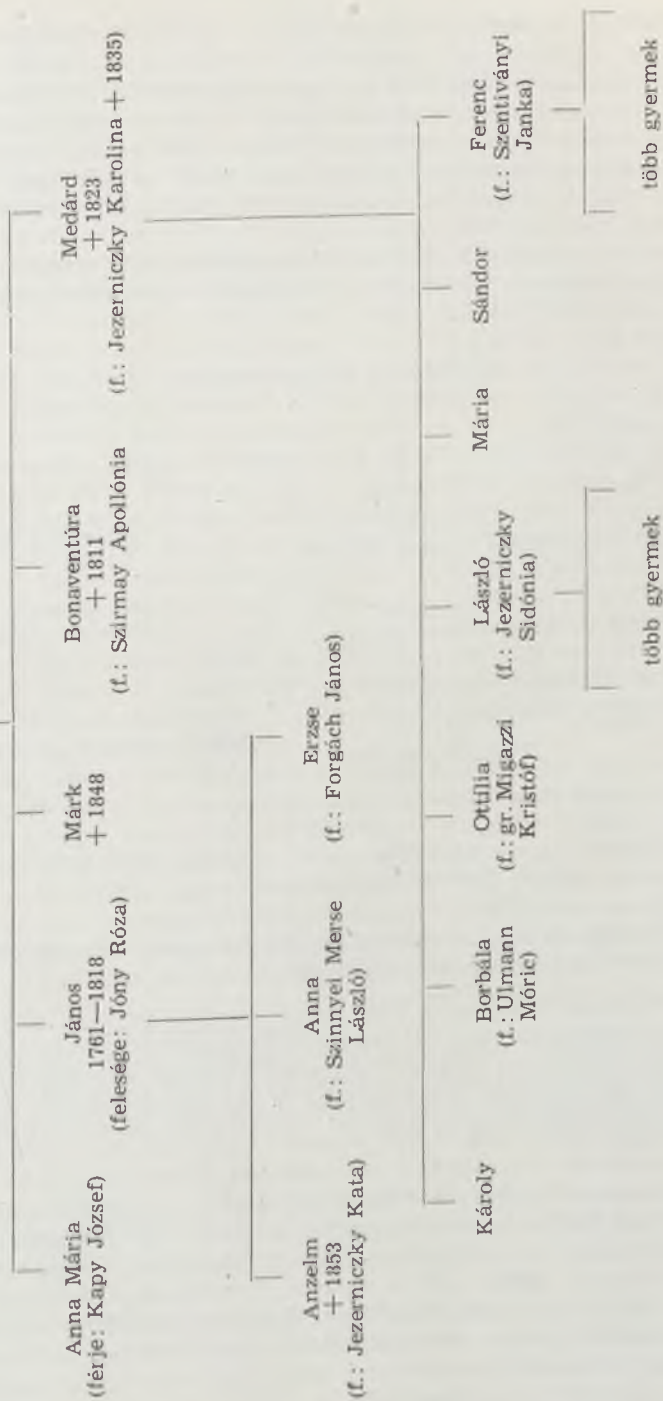
A szűken tárgyalt és még így is népes nógrádi ág áttekintéséhez fel lehet használni az 1. táblázatban közölt családfát, amelynek ismerete a család gazdasági helyzetének tárgyalása során is szükséges lesz.

Summázatként elmondhatjuk, hogy a Szentiványi család a XVIII. század második felében az ambiciózus, törtető és ügyes politikus Ferenc jóvoltából anyagi-társadalmi és politikai téren egyaránt felfelé ívelő pályát futott be. Eljutott az országos politika színterére is — mindig mint királypárti — és ott tevékeny, irányító szerepet játszott. A második generáció még meg tudta menteni az országos politikai tevékenység egyes magasabb szféráit a család számára, de a harmadik generációnak már nemcsak a birtok szétaprózódásával s az ebből eredő nehézségekkel kellett szembenéznie, hanem — Anzelm kivételével — az országos politikai cselekvésen való kívülmaradással, ami nem utolsósorban következett konzervatív, fejlődni, változni nem tudó nézeteik megkövesedéséből is.

FERENC

1731—1823

(felesége: Sándor Rozália)

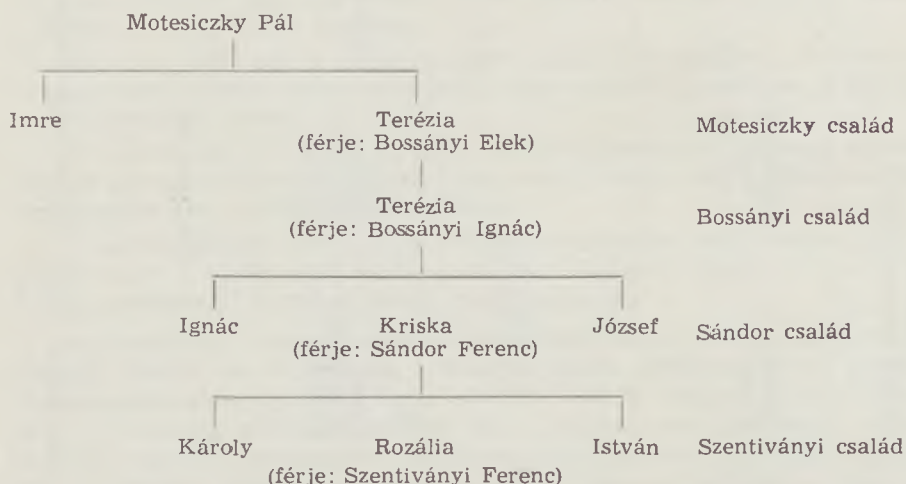
1. sz. tábla: Szentiványi Ferenc leszármazási vonala

A CSALÁD VAGYONI MEGERŐSÖDÉSE ÉS A ROKONI KAPCSOLATOK

Nem lehet kétséges előttünk, hogy egy vagyonszerzési folyamatban milyen jelentősége volt a családi kapcsolatoknak, a sikeres házasságoknak. Így történt ez Szentiványi Ferenc esetében is. Hogy ezt a családi kapcsolatrendszert követni tudjuk, szükségünk van egy vázlatra (2. sz. táblázat), amelynek segítségével el tudunk igazodni a rendkívül szövevényes láncolatban.

Három család kapcsolódik ezen az ágon a Szentiványiakhoz addig amíg Ferenc meg nem nőül: a Motesiczky, a Bossányi és a Sándor familia.

2. sz. tábla: A rokonl áncolat

Érdekesség: Sándor Ferenc 2. felesége Motesiczky Bora, aki a táblázaton az első Terézia unokahuga volt. A kör tehát lezárult.

A rövid történet: Motesiczky Pál leánya, Terézia férjhez ment Bossányi Elekhez. Az e házasságból született leánya, akit ugyancsak Teréziának hívtak, Bossányi Ignác felesége lett. Ebből a házasságból többek között a Kriska nevű leány született, aki felnővén kezét Sándor Ferencnek nyújtotta. Sándor Ferencnek a leánya Sándor Rozália volt. aki 1760-ban feleségül ment Szentiványi Ferenchez.

Mindhárom család felvidéki. Trencsény, Nyitra megyei familiák, a jó módú köznemességhez tartozók. Egymással s több más felvidéki családdal keresztül-kasul házasodtak (Újfaluussy, Rudnay, Prileszky, Majthényi stb.).

A XVIII. század első hat évtizedében kerültek ki közülük alispánok, országgyűlési követek, országos hivatalok betöltői stb. Anyagi, társadalmi stabilitás jellemzi őket, amely a többszöri házassági, rokonl áncolatok jóvoltából szilárd és látszólag kikezddhetetlen.⁵

Mindezek ismeretében — s a táblázatot használva — jobban tudjuk követni a birtokszerzés folyamatát. Motesiczky Pál birtokait négy gyermeke között osztotta fel. Közülük ketten: Imre és Terézia jutottak ahhoz a birtokrészhez, amely majdan a Szentiványiak tulajdonába kerül. Imréé lett Varbó 1/2, Patvarc 1/2, Telki-Pusztá 1/2, Mikótelke 2/3, Etes 110/300-ad része. Teréziának Gárdony pusztá, Trázs 1/2, Csitár 1/2, Keresztúrpusztá 1/2, Drahi 1/2, Etes 190/300-ad része jutott. Teréz, aki a táblázaton Bossányi Elek felesége, bátyja birtokait bérbe vette és azt haláláig használta. Sőt tovább adta lányának, Teréziának, Bossányi Ignác feleségének.

1761-ben ez a Bossányi Ignácné unokájának, Sándor Rozáliának eladta ezt, a még Motesiczky Imrétől bérelt részt. Helyesebben szólva csak átadta és Sándor Rozália az apjától, Sándor Ferenctől kapott atyai öröksége révén 10 000 Ft-ért megvette a birtokot. Ezt nevezhetjük nyugodtan hozománynak is, amit a Szentiványi Ferenczel kötött házasságába vitt. De ez még csak a későbbi Szentiványi vagyon egy része volt.

A Motesiczky Terézia (Bossányi Elekné) féle rész azonban fiú ágon öröklődött. Unokáié lett, Bossányi Ignácné gyermekeié, Józsefé és Eleké. Tőlük 1791-ben zálogba vette Sándor Rozália és férje Szentiványi Ferenc 72 000 Ft-ért 32 esztendei időre. De csak 51 000 Ft-t fizettek érte, mert Trázs felét és Drahi egy részét a fiúk megtartották maguknak 21 000 Ft értékben. Közben a birtok újabb része is Sándor Rozáliához került. 1774-ben pert indított bizonyos jussok ügyében és 1776-ban neki ítélték a nézsai, szántói, sóshartyáni, valamint a Pest megyei Páty, Ecsöd és Heves megyei Bód nevű birtokokat.

1794-ben Nézsa 7/12-ed része gr. Klobusitzky Józseftől Herczeg Alberté lett, akitől 1802-ben 59 695 Ft-ért vette meg Szentiványi Ferenc. (De ezt korábban, 1795-ben zálogba vették.)

1807-ben Sándor Rozália testvére, Sándor István az őt illető nézsai birtokrészt 24 173 Ft-ért eladta testvérének. Ugyanebben az évben a Pest megyei és a Heves megyei birtokokat elcserélték gr. Almássy Borbálával, annak nézsai részbirtokaért. Így most már Nézsa teljes egészében a Szentiványiaké lett. Azért a Szentiványiaké, mert ezt a birtokát Ferenc átadta fiának Bonaventurának 65 000 Ft-ért zálogba 1823-ig használatba. (Kezdődik minden előről...)

Az sem lényegtelen adat, hogy Bonaventurának a felesége Szirmay Apollónia volt, aki rokonai kapcsolata révén segített apósának a teljes nézsai rész megszerzésében Almássy Borbálától férjezett gr. Szirmay Tamásnétól. (Újabb szép példája a rokoni kapcsolatoknak.)⁶

A XIX. század első évtizedére kialakult tehát Szentiványi Ferenc birtoka. Ennek folyamata tisztán áll előttünk: jól sikerült házasság, törtető feleség, bonyolult családi birtokmanőverek, cserék, pereskedések, bérbeadások.

Ami viszont feltűnő, hogy ehhez a vagyonhoz szinte teljes egészében a felesége révén jutott hozzá. Mit vitt ő a házasságba? Kezdetben feltehetően nem sokat, hiszen nem volt elsőszülött s többen voltak fiútestvérek. Így tehát az ügyességére, politikai pályafutására, beosztásaira kellett nagyobb gondot, figyelmet fordítania, hogy gyarapodjon vagyona. S ez oly annyira sikerült is, hogy mindezek segítségével létrehozta az ún. rónyai uradalmat.

Azért nem szoltunk erről, mert ez az uradalom mind birtokszerzésben, mind terület nagysági tekintetben ismeretlen még előttünk. Mint a későbbiekben látni fogjuk, a rónyai birtokrész (uradalomnak túlzás nevezni) alapjaiban a Szentiványi családé volt. Mindig a legidősebb családtag kezelte és irányí-

totta (senior). Vizsgált korszakunkban Szentiványi Ferenc pedig valóban a legidősebb családtag, testvérei elhunytával ő lett az egyedüli kezelője ennek a résznek. Nagy Iván ezt írta erről: „Ő szerze több birtokot; Nógrádban a rónyai uradalmat pedig családi osztatlan uradalommá szabályozta.”

Ez így is maradt halála után is. Ha előfordul a rónyai birtok neve, mindig osztatlan birtokként emlegetik s továbbra is a legidősebb családtag kezelte és számolt el a jövedelmekkel. Szentiványi Ferenc örökségében csak a felesége ágán szerzett birtokot osztotta szét.

Természetesen ezek a vagyongyarapítási akciók nem zárultak le a családban. Szentiványi Ferenc gyermekei leginkább a Jezerniczky családból választottak maguknak feleséget, de unokája, a János leánya Erzsébet 1811-ben már gr. Forgách Jánoshoz ment feleségül. Ő a Gácson birtokos Forgách volt. Jegyajándékul feleségének 8000 db körmöczi aranyt adott, ami akkori pénzben számítva 36 000 Ft-t ért. Élete végén aztán Erzsébet végrendeletében nagyapai örökségéből szintén 36 000 Ft-t, míg az apai örökségéből újabb 50 000 Ft-t hagyott gyermekeire. A jó házasság tehát mindenképpen kifizetődött.⁷

SZENTIVÁNYI FERENC VAGYONA

A továbbiakban nézzük meg, mi az, amit Szentiványi Ferenc halálakor hátrahagyott.⁸ Összegezzük, mekkora volt birtoka és annak jövedelme 1823-ban. Teljes képet sajnos nem tudunk adni, lévén, hogy a rendelkezésre álló források töredékesek, másrészt pedig a rónyai egységről szinte kizárólag csak másodlagos leírások állnak rendelkezésünkre.

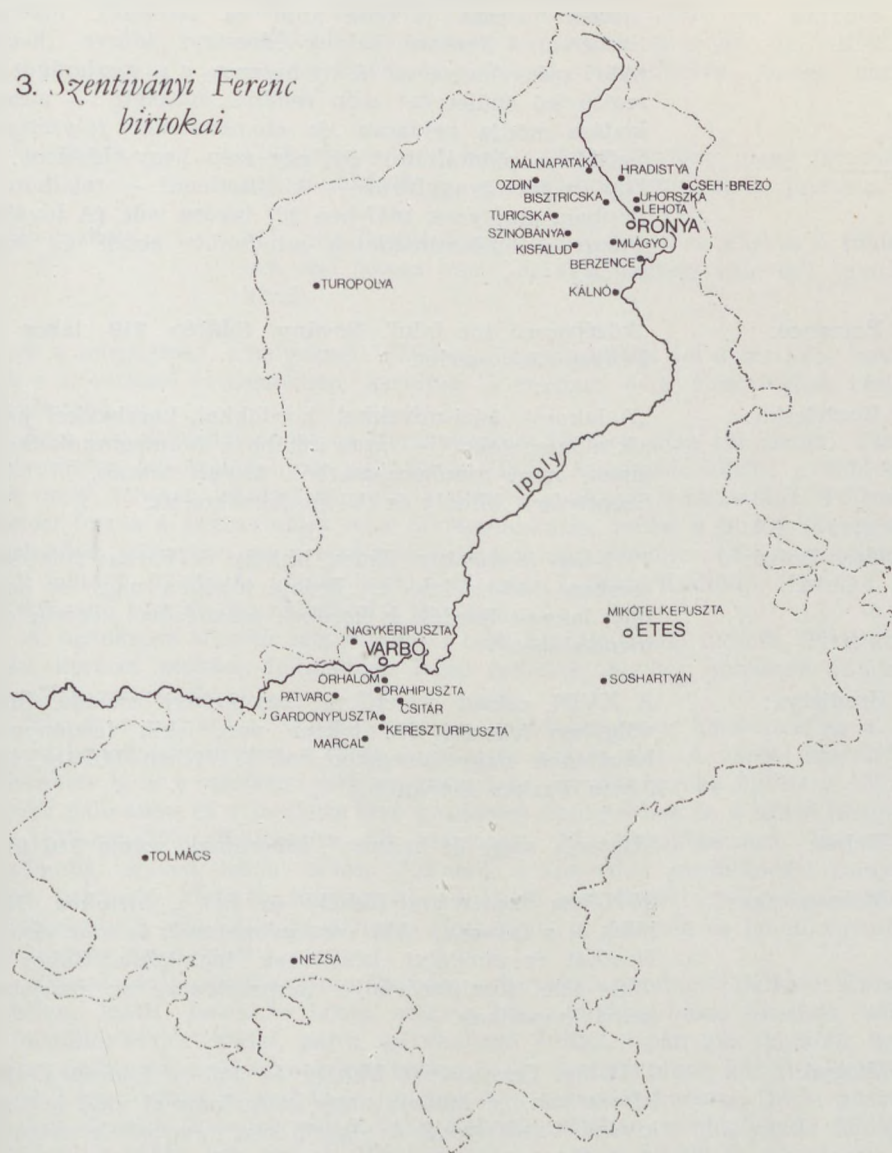
Továbbá azt is látnunk kell, hogy a Szentiványi—jellegű középirtokról már nem készültek olyan jellegű gazdasági számadások, mint a hatalmas főnemesi uradalmakról. Ehhez nem volt elég számú és képzettségű személyzet sem. Így a továbbiakban örökösödési iratokból, osztály (osztokodás) iratokból, birtokperekből próbáljuk rekonstruálni a gazdálkodás, a vagyoni helyzet mikéntjét. Ebből következik, hogy több esetben következtetésekre leszünk utalva, s az ilyen módszereknek a buktatói közismertek.

Egyébként is nagy és fontos szakaszok hiányoznak a megmaradt gazdasági iratokban. Így pl. nem tudjuk követni a majorsági és az úrbéri földterületek arányának, megoszlásának alakulását, a majorságok kialakulásának folyamatát. Már csak kész számokkal dolgozhatunk, amelyeket egy gazdálkodási időszak végén összesítettek s ezért a részletekre nem derült fény. (A tájékozódást a 3. számú táblázatban közreadott térkép könnyíti meg. Ugyan-csak itt jegyezzük meg, hogy a dolgozatban szereplő különböző mértékek magyarázatát zárófejezetként, a jegyzetek előtt közöljük.)

A birtok egyik része az Ipoly mellett, attól zömmel délre terült el, központja *Varbó* volt. (Ma Vrbovka, Csehszlovákia) Ezeket a településeket találjuk itt: Trázs (Órhalom), Drahi, Nagykéri-puszt, Tolmács, Patvarc, Csitár, Marcal (Nógrádmарcal), Nézsa, Gárdonyi puszt, Keresztúri puszt. Másik része Etes, Sóshartyány, Mikótelke puszt.

A birtok másik fele északon volt Rónya központtal. Ide tartozott Ozdin. Málnapataka, Bisztricska, Turicska, Mlágó, Kistelke, Szinóbánya, Kálnó, Lehota, Kisfalud, Turopolya, Uhorszka, Berzence, Cseh-Brézó, Hradistya.

3. Szentiványi Ferenc birtokai

A rónyai kerületre nézve nincsenek részletes forrásaink. Pontosabban szólva a rendelkezésünkre álló anyagból tudjuk ugyan rekonstruálni összetételét, gazdálkodásának egyes ismérveit, de mint a varbói, etesi kerületet már nem tudjuk olyan pontosan megadni. Mindenesetre, ha felsorolásszerűen is, de bemutatjuk az ide tartozó településeket s mindazokat az adatokat, amelyeket ismerünk róluk:⁹

- Rónya Az uradalom központja. 1770-ben Szentiványi János és Mihály birtoka (Ferenc apja és testvére). 1826-ban Szentiványi Ferencé, akinek Mocsáryt idézve „kedves nyári pihenőhelye ez; ő itt hasznos, s a gazdaságot elő segítő kő épületeket szép renddel építtetett, — gazdálkodása módja példásan és előmenetellel folytatottatik. Szőlőt is plántáltatott itt, egy szép hegy-oldalban...” Egy vasas gyógyfürdő — kiépítetlenül — található a faluban, amelynek 1847-ben 201 lakosa volt. (A továbbiakban a lélekszámadatok mindenütt ebből az évből valók.)
- Berzence: „középszerű tót falu”. Sovány földjén 219 lakos élt Fényes Elek szerint.
- Bisztricska: „A lakosok kézi-művekkel, hordókkal, kerekekkel keresik előmeneteket” — azaz inkább a fa megmunkálásból élnek, mint mezőgazdaságból. 220-an lakták. 1771-ben Szentiványi Mihály és Pál részbirtokos itt.
- Cseh-Brézó: 1771-ben Szentiványi János, Mihály és Farkas tulajdona részben. 545-en lakták. „Erdeje főképen nagy és hasznos; lakosai hordók és kerekék készítésével keresik előmeneteleket.”
- Hradistya: A XVIII. század elejétől a Szentiványi családé. Mély völgyben fekszik, 608 lakosa van, akik faedényeket készítenek nagy szorgalommal. (1771-ben Mihály, Pál, János, Farkas birtokolja.)
- Kálnó: „Határja nagy és hasznos”, lakosainak száma 816 fő.
- Málnapataka: 1771-ben Szentiványi Mihály és Pál a birtokos. 1609 lélek él a faluban, akik „szorgalmatosak és munkások.” Deszkát és zsindelyt készítenek leginkább. Zabot és többféle főzeléknövényt termesztene, az irtásokon szénát kaszálnak.
- Mlágýó: 1771-ben Szentiványi Mihály és Pál a földesura. 146 lakosa van, „a határja nagy szorgalommal való javítást kíván”. Faedényeket és „egyéb kézi műveket” készítenek.
- Ozdin: 1771-től a Szentiványi családé egyedül, János, Mihály és Farkas nevét jegyezték fel földesúrként. 474 lakosa van. „Szántóföldje inkább zab, mintsem búza termesztésre alkalmas.”
- Szinóbánya: régi családi birtok más nemesekkel együtt. 856 lakosa van. Sok az erdő és a rét, a földje sovány.

- Turicska: 1771-ben Szentiványi Mihályé és Farkasé. 232 lakosa mély völgyben, magas hegyek között él. Kereket és egyéb fatermékeket készítenek, amelyet az Alföldön értékesítenek, és „buzával megterhelve jönnek onnét vissza.”
- Turopolya: 1205 lakosa van, „határja köves, sovány, nagy fáradsággal, munkával és szorgalommal megyen a javítása.”
- Uhorszka: 1770-ben Szentiványi Mihály, János és Farkas a földesura. 895 lakosa van, „határja hegyes, völgyes”, javítást kíván.

(Azok a települések, amelyeknél 1771-ben nem tüntettük fel a birtokos nevét, csak a következő évtizedekben kerültek — részben — a Szentiványi család tulajdonába.)

Ez a kép a gazdálkodást és annak hasznát illetően nem túl biztató. Csaknem minden felsorolt faluban szlovákok éltek. A hegyek között a földeket csak nagy nehezen lehetett művelni s a termés akkor is minimális. Fő megélhetési forrás a fakitermelés és a famegmunkálás. Innen a birtok jövedelme feltehetően elősorban az úrbéri szolgáltatásokból adódott. (A felsoroltakon kívül néhány pusztta is idetartozott még, mint Lehota, Kisfalud, Kistelke. Ez utóbbit nem tudtuk beazonosítani a térképeken.)

A birtokrész állandó személyzetére csak következtetni tudunk. Tisztartó, ispán, kertész, szakács, feltehetően belső cselédek, kovács, juhászok álltak a közvetlen szolgálatban.

Bár ez a felsorolás korántsem teljes, mindenesetre a köznemesi és a főnemesi birtok között ezen a téren is jelentős eltérés volt. A varbói kastélyból rá lehetett látni a szécsényi dombon magasodó pompás barokk épületre. Ebben a grófi palotában és a mellette lévő gazdasági épületekben és a külső birtokon 1822-ben 105 alkalmazott élt, dolgozott. Pl. jószágigazgató, inspector, praefectus, ügyvéd, titkár, orvos, földmérő; a közvetlen gazdálkodást irányító ispán, tisztartó, kasznár, kulcsár stb.; a belső személyzet: cselédek, kocsisok, udvari szolgák stb. Fény és csillogás egyhelyütt, a szükség és lehetségszabta egyszerűség máshelyütt.

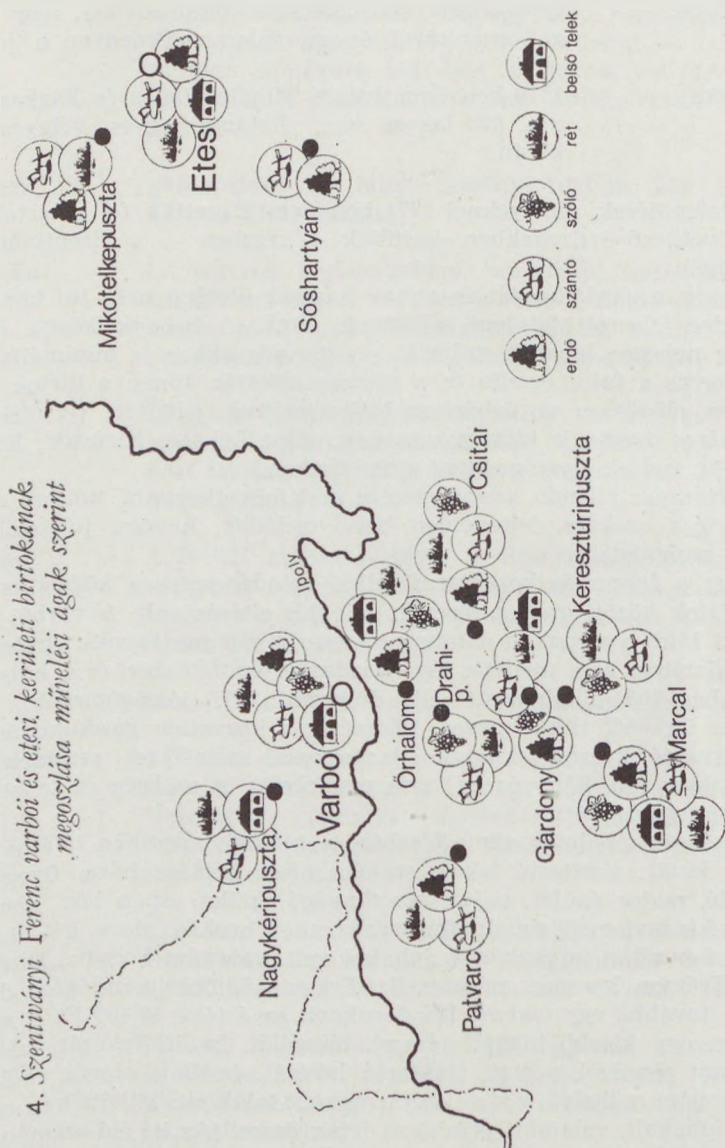
A gazdasági épületek zöme Varbón, a birtokközpontban található. Ezek a kastélyon kívül: tisztartó lakás, szakács háza, kertész háza, üvegház, ökör- és lóistálló, major épület, pajta, szecskavágó épület, ispán ház, kocsmá, nagy malom és kis malom (vízimalmok) borház, nagy borház, pince, két hizlaló hidas.

A kéri pusztán juhászház és juhakol volt, valamint kocsmá. Drahi pusztán juhakol, Trázson kocsmá, mészárszék. Fekevíz dűlőben vendégfogadó állással, istállóval, továbbá egy malom. Mindezeknek az értéke 43 490 Ft 4 xr-t tett ki.

Etesen egy kisebb kúriát, fészert, lóistállót, hajdú lakását, pálinkaházat, granáriumot pincével, pajtát, tisztartó lakását, istállót, pincét, molnár házat, méhest, kovács műhelyt, vízi és szárazmalmot találunk. Mikótelken egy juhászházat és juhakolt, valamint prэшházat írtak össze. (Az itt élő személyzet mindössze három fő: tisztartó, hajdú, juhász.)¹⁰

SZENTIVÁNYI FERENC GAZDÁLKODÁSA

A varbói és az etesi kerületben összesen 15 község és puszta határában folytatott gazdálkodást, amelynek megoszlása a következő: szántóföld 15 helyen, rét 14, szőlő 11, erdő 9, belső telek, jobbágy és zsellér 8—8 helyen volt, illetve élt. (Lásd a. 4. számú táblát.)

A számadásokból egyértelműen kiderül, hogy kétnyomásos gazdálkodás a művelési mód. A szántóföldet két kalkatúrára osztották. Az egyikbe őszi és

tavaszi gabonát vetettek, a másikat ugarnak használták. A két vető területe általában megegyezett. (Legelőnek az ugart, a rétet és az erdőt használták.)

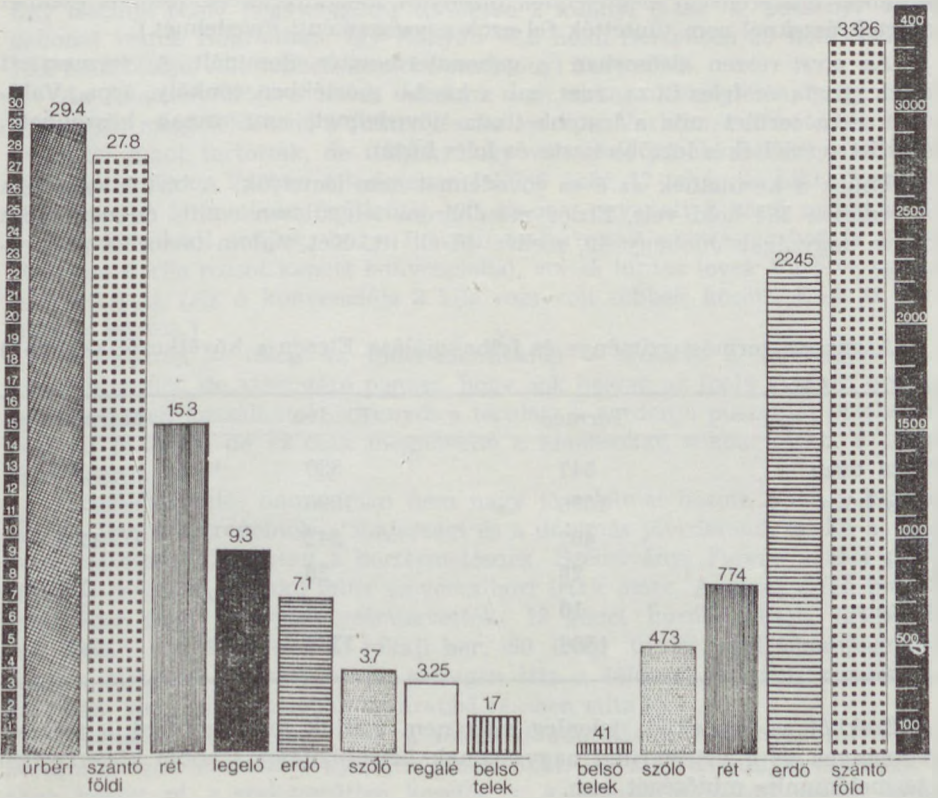
A közeli szécsényi uradalomban is a két, illetve a háromnyomásos gazdálkodást alkalmazták. Itt is az összefüggő nagyobb majorsági szántóterületek hiánya következtében éltek ezek tovább, illetve nem tudtak az új módszerek elterjedni. A kétnyomásos gazdálkodásban ez volt a szabályszerű művelési sorrend: 1. év: őszi gabona, 2. év: ugar, 3. év: tavaszi gabona, 4. év: ugar.¹¹

A Szentiványi családnál a gazdálkodást több tényező nehezítette, aminek következtében a legtöbb szántóterületet 2. osztályúnak minősítettek. Ilyeneket sorolnak fel: távol vannak a majorságtól; agyagosak, homokosak, s ezért terméketlenek, egy része hegyen van, nehezen művelhető. Jó szántóföldet mindössze Gárdony pusztánál, Nagykeri pusztánál és Varbó egy részénél említene.

Az egyes művelési ágak szerepét, súlyát a gazdálkodás egészében egy diagram alapján vizsgáljuk, amely mellé párhuzam céljából az egyes művelési ágakból befolyt jövedelem diagramját is odatettük, hogy a kettő arányát, azonosságát, illetve eltérését jobban lássuk. (5. sz. táblázat.)

5. A jövedelem megoszlása
Szentiványi Ferenc birtokán %-ban

Az egész birtok megoszlása
a terület nagysága alapján
holdban.

Az összesített kimutatás után röviden szólva az egyes természetényekről, valamint az általunk kerületnek nevezett gazdasági egységekről megállapítható, hogy a gabonatermesztésen volt a fő hangsúly. A *varbói* kerületben a legnagyobb arányban termesztett gabonafajta a rozs. Búzából jóval kevesebbet vetettek. Kisebb mennyiségben zab és árpa is előfordul. (Az összeírások sajnos erről nem adnak konkrét és részletes kimutatást.)

Forgách János, aki közbirtokos társa volt Szentiványi Ferencnek Varbón és Drahin, változatosabb gabonaneműeket termelt 1830-ban. Pl. Drahin a 8 darabban lévő 357,5 holdnyi majorsági szántóján vetettek tiszta búzát (éves termés 188 kila), rozsot (502 kila), árpát (63 kila), zabot (221 kila), ledneket (53 kila), kölest (16 kila), kukoricát (22 kila), borsót (2 kila), lencsét (1/2 kila).¹²

Ennek a kerületnek az éves jövedelme 6615 Ft 79 xr. Az egész nagysága együttesen (szántó, rét, szőlő, erdő, belső telek együttesen) 6457,5 hold. (Most és a továbbiakban is a Nógrádban akkor használatos 1200 négyszögöles holdat vettük számításaink alapjául. Ezt a nagyságot jelzik egyébként a Szentiványiak birtok-irataiban is.) A jobbágyság száma 120 fő, a zselléreké 146 fő. Volt 8 kocsmá, 4 malom és 2 mészárszék.

Adataink azt bizonyítják, hogy a birtok aránylag jelentős része — a szántóföldekből 1308,9 hold, a rétből 235,5 hold — haszonbérbe volt adva, azaz a földesúri gazdálkodás rendelkezésre álló eszközei (munkaerő, tőke, technikai felszereltség) elégtelennek bizonyult megművelésére. (Sajnos ezeknél a birtokrészeknél nem tüntették fel azok egységenkénti jövedelmét.)

Az *etesi* részen elsősorban a gabonatermesztés dominált. A termesztett fajták: tiszta és feles búza, rozs, zab s kisebb mértékben tönköly, árpa. Valójában ez a terület adta a legtöbb tiszta jövedelmet, ami annak köszönhető, hogy itt termelték a legtöbb tiszta és feles búzát.

Ennek a kerületnek az éves jövedelmét nem ismerjük. A birtok nagysága itt összesen 394 hold volt. Erdőt mindhárom településen említ, de nem adja meg a nagyságát. Jobbágy 49, zsellér 46 élt itt. Két malom tartozott a kerülethez.

A gabona terméseredménye és felhasználása Etesen a következő: (kilában)

	Termés	Eladva	Maradvány
Tiszta búza	547	530	17
Feles búza	1090	1090	—
Ros	467	342	125
Árpa	28	28	—
Tenkely	16	4	12
Zab	1568	1326	242

Ezekből az adatokból jelenleg még nem tudjuk megállapítani a terméseredmények és a vetésterület nagyságának összefüggését s ebből következően a termelőmunka minőségét sem.

A rónyai birtokról is rendelkezünk egy évre (1823) vonatkozó terméseredmény kimutatással, de ez igen csekély következtetési lehetőséggel jár.

Kilában	Bevétel	Eladva	Maradvány
Búza	170	170	—
Feles búza	2189	2189	—
Rozs	149	149	—
Zab	2295	2265	30

A bevételekhez mindig hozzáadták a malmokból járó őrletési vámot is. Így pl. tiszta búzából 1822-ben a rónyai malomtól 2, a hradistyaitól 3, a bisztricskaitól 4 kilát adtak a magtárba.

Joggal merülhet fel a kérdés, a teljesen eladott termés után mit vetettek? Egyrészt a birtok más területéről hoztak át vetőmagot (pl. a varbói kerületből) másrészt az eladás rovatra e néven a vetőmagot is feltüntették. (Helyesebb tehát kiadást értenünk ez alatt.) Így pl. zabból 1823-ban Rónyán 127 kilát, Berzencén 106 kilát, Lehotán 153 kilát vetettek.

Ez utóbbi tételekből tudunk következtetni a vetésterület nagyságára is. Egy holdnyi (1200 négyszögöles) területbe 2 kilányi (azaz 2 pozsonyi mérő) gabonát vettek Nógrádban. Így Rónyán 63.5 hold, Berzencén 53 hold, Lehotán 76,5 hold földje volt többek között Szentiványi Ferencnek.

Az állattenyésztésre kevés adatunk van ekkor. Kétségtelen, hogy a kor irányának megfelelően nő a juhtenyésztés szerepe. Varbón és Mikótelkén összesen 1129 juhot tartottak, de tudjuk, hogy volt akol juhokkal Kéri pusztán és Drahi pusztán is. Varbón mindezekén felül 6 ökör, 17 tehén és bika, 2 szamár volt. Sertést Mikótelkén említenek 100 db-ot s ugyanott 2 köpű méhet is. De a számadásokból tudjuk, hogy Rónyán is tartottak szarvasmarhát (a gulyás 1823-ban 6 kila rozst kapott konvencióba), voltak hintós lovak Varbón, amikre csikós ügyelt. (Az ő konvenciója 2 kila rozst volt többek között. Ezek is mind 1823-as adatok.)

A réteknél — főleg az Ipoly-mentieknél — dicsérik a minőséget és a termés hozamot, de visszatérő panasz, hogy sok helyen az Ipoly gyakori áradása miatt nehezen kaszálhatók, vizenyős a terület. A gárdonyi pusztánál vízelvezető árkokat is ástak, de ez csak megnövelte a kiadásokat, sokba került a „canalisok fenntartása”.

A szőlőtermelés önmagában nem nagy jövedelmet hozott, noha a kimutatásban egyúttal szerepelnek a majorsági és a dézsmás jövedelmek is. Ez a vidék nem kedvezett túlságosan a bortermelésnek. Szentiványi Ferenc varbói pincéjében is összesen 121 akó fehér és veres bort írtak össze. Az aszú szőlő borokat mind ezen felül gondosan számbavették: 12 gönci hordó tokaji, 12 butélia régi tokaji bor, 9 butélia új tokaji bor, 60 üveg új és régi Champagner — tehát a birtokon termelt borát nemigen itta a földesúr. Inkább kimérette a kocsmán, vagy konvencióban az aratási részben adta ki.

Természetesen hiba lenne csak a földrajzi adottságok hátrányos mivoltában keresni a szőlőtermesztés gyengeségének okát. Ugyanilyen súllyal szerepelt az okok között pl. a szakszerűtlen kezelés is. A gyenge minőségű vessző, annak

elavult munkálása (pl. 1828-ban a szécsényi uradalomban fedéssel, nyitással együtt is csak háromszor kapáltak és nem ötször, mint Észak-Magyarországon általában, s mindezeken felül karóbeverést, metszést, kötözést és trágyázást végeztek) és a helytelen borkezelés mind oda vezetett, hogy a borsilány és jószerivel értékesíthetetlen lett. Hiába hívta már 1826-ban fel a figyelmet Mocsáry, a helyzet nem változott sokat: „A ki jó bort akar termesztetni, szőlőjét jól művelje, tisztán tartsa, s az érett gerezdeket alkalmas időben szedje le, — borát pedig jó pintzében s tisztán tartsa és gyakran feltöltse; mert ha ezt nem teszi, szőlője elsatnyul, rossz bort terem, az utóbbiak elmulasztása által pedig jó bora is a megrontásnak van kitéve.”

Nem beszélve arról, hogy a szőlőtermesztés és megmunkálás a legigényesebb mezőgazdasági munkák közé tartozott. Azt robot erővel végeztetni egyet jelentett a gyenge terméseredménnyel.

Nem volt ez másként a tatai uradalomban sem. Szabad György idézi a korabeli tisztiszéki megállapítást az egyik majorsági szőlő állapotáról: „Uraságnak Bánhidi Szőlője eddig Robotosok által műveltetvén, a reá tett költségeket már több esztendőktől fogva bé nem hozta...”¹³

Ezeket a gondokat az összeírás során konkrétan is rögzítették: Tolmácson jó bor terem ugyan, de a szőlő nagyon meredek hegyen fekszik s ezért nehéz művelni; Csitáron gyenge a szőlő, Drahi pusztán is, Marcalban ugyanaz a gond, mint Tolmácson stb.¹⁴

A művelési ágak megosztása, a termesztett gabonaneműek aránya, a terméseredmények különbözősége, nem utolsó sorban a birtokegységek eltérő földrajzi helyzetéből is következett. Az északi rész, amelyen zömmel szlovák lakosság élt, természeti adottságaiból következően jószerivel csak a fakitermelésből és a famegmunkálásból hozott jövedelmet. Itt a szántóföldi kultúra a birtokbevételekbe keveset adott. (Jelentett viszont többletet például még ha forintban nem is jelentkezett, az itt gyakorta előforduló gyógyvíz, ásványvíz.)

A birtok déli része ugyan nem tartozott a legjobb megyei termőterületek közé, de a szántóföldi gazdálkodás, elsősorban a gabonatermesztés és szőlőtermesztés szempontjából volt fontos. Ilyen megoszlásban a birtok két egysége szervesen kiegészítette egymást, s egyúttal széles körű mezőgazdasági tevékenység végzésére adott lehetőséget.

Mocsáry Antal így foglalta össze ezt a különbözőséget, éppen a tárgyalt időnkben, 1826-ban: „Ezen 4 járásokra osztott Vármegye mind fekvésére, mind természetnyeiére nézve nagyon különbözik, mert a Losontzi és a Füleki járások magas és kösziklás hegyekkel diszeskednek, főképen a Bánya Városok felé. Ezen két felsőbb Járásoknak hidegebb a levegője, ugyan ezért is a felsőbb részein szőlő művelést nem lehet látni... Termékenyebb mindazon által a más két járás, úgymint a Szécsényi és Kékkői járások, de még a fekvések is kellemetesebb, a hol Bacchus Czéres Isten asszonnyal mintegy kezét fogni látszatik.” Más helyütt hozzá teszi még az északi rész lakosairól írván, hogy „csak tavaszi vetést, pohánkát, borsót és egyéb főzeléket termesztenek a tót lakosok, és zab-kenyeret esznek.”

Fényes Elek a déli részről azt írja, hogy a föld homokos, búzát nem de rozst jól terem. Erdő mindenütt van bőven. A szarvasmarha- és a lótenyésztés elhanyagolt, nagyobb jelentőségű a juhtenyésztés. A sertéstartás is jelentős, főleg a makkoltatás révén gyarapodnak.

S még egy fontos tényező: most és a következő években mindvégig csaknem minden birtokrészt — falu, pusztá határát — a déli részen mindegyiket osztatlan közbirtokosságban birtokolták más köznemesekkel, vagy főnemesekkel (Forgách grófok, Zichyek, Balassák stb.). Ez értelemszerűen nagyon sok gondot jelentett. Együtt járt a tagosítatlansággal, a nyomáskényszerrel, együtt járt az állandó határvitákkal, a regálé jövedelmek elosztásának állandó újra szabályozásával, a beruházások végrehajtásának körülményességével stb. Pálmány Béla a szécsényi uradalomról írván, érzékelteti ennek ott még jobban jelentkező hatását.¹⁵

Értékesítési gondjaik soha nem voltak a Szentiványiaknak. Gabonából a túlnyomó mennyiséget a losonci piacon adták el, de jó felvevőhely volt a kisebb piaci jelentőségű Balassagyarmat és Szécsény is. Pl. az etesi 547 kila 1822. évi termésből 477 kilát adtak el. (A tiszta búzából és a felesből jószerivel alig adtak konvencióra. A cselédek, béresek, egyéb munkások részére, állatok etetésére rozsot, árpat, zabot használtak fel.) Érdekes, hogy zabból nem árultak Losoncon, annak nagy részét pesti kereskedők vásárolták fel.

Végezetül szólnunk kell a birtok jövedelmeiről is, amelynek megoszlása 1823-ban — csak a varbói kerületben — a következő:

Úrbéri	1942 Ft 39 xr
Szántóföldi	1506 Ft 45 xr
Rét	1012 Ft 3 xr
Legelő	613 Ft 29 xr
Erdő	470 Ft 97 xr
Szőlő	246 Ft 49 xr
Regálé	214 Ft 50 xr
Belső telek, kertek	109 Ft 40 xr
Összesen:	6115 Ft 79 xr

A rónyai részről nem tudunk ilyen összehasonlítást közölni, ott kétségtelenül két jövedelmező terület állhat az élen: az úrbéri szolgáltatások és az erdő. Harmadiknak talán a gabonatermesztés jöhet szóba. (Meg kell jegyeznünk, hogy az összeírásból hiányzik a nézsai gazdaság kimutatása, s a táblázatokban nem szerepel az etesi kerület sem, csak a varbói.)

Az úrbéres jövedelem első helye azt bizonyítja, hogy a gazdálkodás alapvetően elmaradott volt, kimondottan a jobbágyi munkaerőre épült és a jobbágyi szolgáltatásokra is.

A közeli szécsényi uradalomban, bár jóval több volt már a konvenciók munkaerő alkalmazása, ott sem történt másként, mindennapos volt a jobbágyok panasza a túlzott robotoltatás miatt. „Bizonyos napi száma Robottázásainknak nincsen, hanem mikor mire hajt bennünket a Földes Uraság, kintelenek vagyunk menni” — írják panaszkodva. S noha ez az 1770-es évek előtti helyzetet tükrözi, adatok bizonyítják, hogy az Űrbérrendezés ellenére is gyakorta előfordultak a robotmunka követelésében földesúri túlkapások. S ez így volt mindenképpen Szentiványi Ferenc birtokán is.¹⁶

A birtok bevételeinek élén álló *úrbéri jövedelmekre* vonatkozóan be-

mutatjuk a tolmácsi birtok jövedelemrészét. A jobbágyok 468 Ft 50 xryi értékű járadékaiból a döntő többséget a robot jövedelem jelentette, 312 Ft-t 18 ház-helytől. Ez a robotmunkára épülő gazdálkodás a közismert hátrányaiból adódóan a Szentiványi gazdálkodás negativumát jelentette. A további bevételek: kilenced 72 Ft, ölfáért 18 Ft, fonásért 16 Ft 20 xr, hosszú fuvarért 9 Ft, füstpénz (= cenzus) 26 Ft, s még néhány apró tétel. A 48 zsellértől urbáriális robotért 144 Ft-t kaptak, míg az ő füstpénzük 48 Ft-t tett ki.

A lakó — azaz házatlan — zsellértől 4 Ft-nyi urbáriális jövedelemmel számoltak.

A *szántóföldi gabonatermesztés* művelési sorrendi első helye a jövedelmet illetően második lesz.

Etesen 1823-ban a birtokrész gabona jövedelme a következőképpen oszlott meg:

Az eladott tiszta búzáért	1952 Ft 50 xr
Az eladott feles búzáért	3649 Ft 75 xr
Az eladott rozsért	481 Ft 80 xr
Az eladott zabért	1176 Ft 50 xr
Múlt évi maradvány	724 Ft
Összesen:	7984 Ft 55 xr

A bevételek döntő többsége a tulajdonosoknak lett átadva. Így pl. Szentiványi Ferenc kapott 1850 Ft-t, Szentiványi Anzelm 650 Ft-t, míg Szentiványi Márk (aki haszonbérben birta Etest) 4393 Ft-t. A kiadások közül további kisebb eszközök vásárlására (teknő, kosár, csobolyó stb.) valamint konvencióba kovácsmunkáért kiadtak még 325 Ft 50 xr-t. Így igen jelentős, 1415 Ft 50 xr maradványt vittek át a jövő évre.

A rónyai kerület bevétele gabonából 1823-ban ez volt:

Búza	568 Ft 85 xr
Feles búza	5697 Ft 20 xr
Rozs	108 Ft 20 xr
Zab	2700 Ft 15 xr

Ez természetesen csak a bruttó bevétel. Sajnos a kimutatás nem adja meg a pénzbeli kiadások, a termelési költségek mennyiségét — általában a pénzbevételek 1/3 részét vonták le — és így nem tudjuk, hogy a rónyai kerület összesített jövedelme mennyi. (A gabonát innen is a losonci piacra vitték eladni, amely egyre inkább országos jelentőségű lett, mint a bányavárosok felvevő piaca.)¹⁷

Az *erdészeti*, bár kiterjedésében a második nagy gazdasági ágazat, a jövedelmét tekintve visszaesik, aminek elsősorban az az oka, hogy az erdőket alig vágatták. Sok esetben csak a makkoltatásra vették igénybe és csak minimális mennyiségben termeltek ki belőle fát. (Elképzelhető, hogy a rónyai uradalomrész adta a fát pl. az építkezésekhez.)

Jelentősebb jövedelmet nyertek viszont a rét és legelő gazdálkodásból. A birtokon külön legelő nem volt, a területét mindig a szántóföld, illetve a rét területével adták meg.

A regálé bevételek aránylag alacsony részét tették ki az összesnek. Úgy-szintén a *belső telekből, a kertekből* adódóak is. Elsősorban a házi konyha szükségleteire használták ezeket, de ide sorolták a kenderföldrőket, sok volt a gyümölcsös is. Varbón Szentiványi Ferencnek ilyen gyümölcsöse volt: 594 szilvafa, 130 körtefa, 28 meggyfa, 48 almafa, 9 diófa, 33 barackfa. A szilva és körtefa darabszáma egyértelműen elárulja a lehetséges felhasználás mikéntjét. (Etesen is volt pálinkafőzőház.)

Mérei Gyula megfogalmazásai a nemesi gazdálkodás mikéntjéről részben ráillenek Szentiványi Ferenc gazdálkodására is. „A bene possessionatus nemes életmódjában különbözött a főnemestől, birtokainak kezelési rendszerében azonban nem. Birtokán élt ugyan, de jobbágyaival, zsellérjeivel teljesen hagyományos gazdálkodást folytatott.” Amit azonban a nemesi életmódról, annak szűk látóköréről is, az Szentiványi Ferencre éppen nem illik. Neki ugyanis módjában volt megismerkedni külföldi útja során a modern, a fejlődést sürgető mezőgazdasági rendszerekkel és alkalmazni azt birtokain. Az más kérdés, hogy viszont ennek semmi nyomát nem látjuk. Még csak azt sem, hogy képzett szakembert alkalmazott volna birtokai irányítására. Ez azonban nem jelenti azt, hogy gazdasága ne lett volna jövedelmező.

Vagyonának stabilizációját jól jellemzi az is, hogy halála után Varbón találtak 19 910 Ft 59 xr-t készpénzt váltópénzben. Adósok kötelezvényeit 94 113 Ft értékben és még számos ingóságot: ezüst tárgyat, arany ékszert, porcelánt, stb. Mindezek ellenére potenciálisan nagyobb jövedelme-gyáratási lehetőségek rejtettek a birtokban, de ezeknek a hagyományos gazdálkodási módszereknek keretein belül többet nem lehetett elérni.

A szakirodalomban három földbirtokos és földbirtok típust ismernek. Ezek közül fő és alapvető vonásaiban az első típusú földbirtokos csoportba sorolható Szentiványi Ferenc. Lényege, hogy földjeik használatát csak hosszú idő alatt rendezték a jobbággyokkal, a majorsági állomány kialakítása évtizedeket vett igénybe. A jobbággyoktól csak a munka és a pénzjáradék — a mi esetünkben elsősorban a munkajáradék számonkérésre fordították a fő hangsúlyt. A termékjáradékot is pénzmegváltásban kérték, ez Szentiványi Ferencnél is így volt. Nagy hangsúly fektettek a regálé jövedelemekre, azok fokozására. Az erdők műveléséért a jobbággyoknak tűzifát, esetleg épületfát adtak. A szántóföldi művelésre a két és háromnyomásos gazdálkodás volt a jellemző. A birtokon személyzet irányította a munkát, többségük azonban még nem képzett szakember volt, hanem ösztönösen, a hagyományokhoz mereven ragaszkodó, a munkafolyamat irányítását a gyakorlatban „lopva” elsajátító gazdaember.

(„A második és harmadik típusba a majorsági gazdálkodással az áru-termelést erősen fokozó földbirtokosok tartoztak.”)

Summázva az azért megállapítható, hogy Szentiványi Ferenc — felhasználva minden lehetséges vagyongyáratási módot — jelentékeny gazdasági erőt képviselt Nógrád megyében. Ez a gazdaság a hagyományos termelési móddal dolgozott, szerkezetét alapjában meghatározta az éghajlati, földrajzi viszonyok összessége, milyensége. Nagy mértékben ráépült a jobbággyok és a zsellérek robotmunkájára, szolgáltatásaira. Csírájában már kezdenek feltűnni

a vátozás jelei is: a módosuló állattartás elsősorban a juhtenyésztés területén; a gabonakereskedelem felhasználása stb.

Nem volt lényegesen kedvezőbb a helyzet a szécsényi Forgách birtokon sem. Az 1830-as évek elejéig itt sem talált a korszak és a birtoktörténet kutatója modernizáló törekvéseket, mint pl. a takarmánytermesztés növelése. A hátráltató tényezők között az általánosan ismerteket állapították meg: közösségi földhasználat, vetéskényszer stb. Változás csak a harmincas évek közepétől lesz s ekkor gyorsan és véglegesen a minőségi és a mennyiségi gazdálkodás terén egyaránt elhagyja varbói szomszédját.¹⁸

A végső ítélet megfogalmazásánál azt is figyelembe kell vennünk, hogy ő maga bíró és hivatalnok volt, a gazdálkodáshoz nem sokat érthetett. 1807-ig alig-alig látogatott birtokaira: tisztsége, feladatai Budára, Pozsonyba, Bécsbe kötöttek. Varbón már csak nyugdíjaztatása után, késő öregkorában telepedett le. S jövedelmét sem elsősorban a birtokra alapozta: feltehetően országbírói nyugdíja meghaladta azt, amit itteni birtokaiból remélhetett.

Mindenesetre Szentiványi Ferenc jelentős és stabil birtokot hagyott fiaira, akik — szükségszerűen — a rónyai kerület kivételével szétaprózták a birtokot s ennek következtében is más jellegű gazdálkodást folytattak.

A VAGYON OSZTÓDÁSA: SZENTIVÁNYI MEDÁRD GAZDASÁGA

Korábban már többször utaltunk rá, hogy a Szentiványi Ferenc birtokszerző akciói jóvóltából összegyűlt vagyon két részre osztódott. A rónyai uradalmat egységes családi birtokként kezelték s azt mindig a legidősebb testvér irányította, kezelte bevételeit s osztotta szét a rokonok között. A mi időnkben Márk volt ez a családtag.

A családi vagyon másik ágát a dél-nógrádi birtokot a fiútestvérek felosztották egymás között. Márk Tolmács birtokosa lett, itt is élt. Meglehetősen takarékosan gazdálkodott, a megyei közeletre egy fillért sem akart áldozni. Pl. 1835-ben tiltakozott még a Helytartótanácsnál is mivel a megye rá is kivetett bizonyos hozzájárulást az új megyeháza költségeihez. A válasz — rá és a családra nézve — elmarasztaló volt:

„Sajnosan és megilletődve értették a Tettes (tekintetes) Rendek... hogy egy a megyétől sok kedvezésekben és megkülönböztetésekbe részesült nemzetség tagja feladólag panaszkodott...”, éppen ő, aki „több felszólítások mellett is egynémelyekkel semmit sem ajánlván.” (Csoda-e hát, hogy Madáchék ilyen élesen fogalmaztak a Nógrádi Képcsarnokban?)¹⁹

A következő fiútestvér *Bonaventura* 1807-ben zálogba vette apjától Nézsát, ott élt s gazdálkodott. Halála (1811) után ez a rész is Medárdhoz került.

János gazdálkodásáról nincs adatunk, aránylag korán, 1818-ban meghalt. Fia Anzelm, Patvarcon élt és gazdálkodott, így feltehető, hogy apja ezt a birtokot kapta. (Anzelmnek Drahin és Csitáron is volt kisebb jövedelme, de általában nem tudták tisztán felosztani az egyes birtokokat, részletek mindenkinek jutottak.)

Medárd számunkra a legérdekesebb. Bár ő is meghalt 1823-ban, de felesége, Jezerniczky Karolina 1835-ben bekövetkezett haláláig a birtok-része nem osztódik fel. Így a következőkben ennek a birtokegységnek nagyságát, beren-

dezkedését, gazdálkodásának mikéntjét vizsgáljuk. Özvegye egyébként gyermekeivel együtt Varbón élt.

Vizsgálódásunk alapja az 1837-es birtokösszeírás, amely egyúttal egy későbbi vagyonmegosztás kiinduló összesítése is lett. Birtokait ekkor Varbón, Marcalon, Nézsan és Drahi pusztán találjuk. Az össznagysága 3122 hold volt. Ebből erdő 1600, szántóföld 928, rét 453, szőlő 141 hold, (majorsági 38, dézsmás 103). A birtokon élt 48 jobbágy és 67 házasszellér.²⁰ (A kimutatásokból furcsa módon hiányzik Trázs, pedig kétségtelen, hogy ez a falu is Medárd családja birtokához tartozott, hiszen a következő fejezetben részletes adataink vannak róla.) A birtoktestek közül Nézsa a legnagyobb 1150 holddal. Marcal kiterjedése 1099, Varbóé 578, míg Drahi pusztáé 285 hold. Az egyes egységek művelési ágak szerinti megoszlása a következő:

Birtokrész	Szántó	Szőlő majorsági	Szőlő dezsmás	Rét	Erdő
Marcal	306	2	91	67	633
Varbó	31	15	5	160	367
Drahi	161	—	—	124	—
Nézsa	430	21	7	102	600

A szántóföldek a határban igen elszórtan feküdtek. Pl. Marcalon a 306 hold 14 helyen volt művelve, vagyis átlag 21 hold jutott egy tagba. A valódi megoszlás ennél rosszabb. A legtöbb ami együtt volt 72 hold, a többség 10- és 20 hold között, de találunk 1, 2, 3 holdas szántókat is. (E tagosítatlanság következményei egyértelműek!)

A birtokon elsősorban gabonatermesztéssel foglalkoztak. (A művelési ágakra illetve a természetményekre később térünk ki.) A szántóföldek általában másodosztályúak. Javított kétnyomásos gazdálkodás folyik, amennyiben az ugart trágyázzák és háromszor szántják és az 1/3 részébe kukoricát ültetnek.

S ezzel még milyen messze voltak a váltógazdaság bevezetésétől! A szakirodalomból ismert úgynevezett javított háromnyomásos gazdálkodást sem közelítették még meg, amelynek során az ugar-részbe kalászos vagy kapásnövényt vetnek. De akkor az egész ugart bevetik s a vetésforgó így alakul: „első évben őszi kalászos, másik évben kapás, nagyobb része tavaszi kalászos, esetleg lóherével, a harmadik évben lóhere, bükköny, hüvelyesek, kender, len és olajnövények. Az őszi gabona ebbe a nyomásba kerül a harmadik forduló végén.”²¹

A másik két kalkaturába búzát, illetve rozsot vetnek. Ehhez egy konkrét példa. A családnak Varbón és Drahin 242 hold szántója volt a belső telekkel együtt. Ebből 121 hold az őszi kalkatura. Ennek a felébe (60,5 h) őszi búzát vetettek. A másik felébe rozs került. A harmadik rész az ugar, 121 hold kiterjedéssel. Ebből 40 holdnyi területbe került kukorica, holdanként 20 vékával.

A földek termékenysége különböző volt. Varbón a vetett mag a rozból ötszörösét adta vissza. Marcalon a 6-szorosát. Drahin is hatszoros, míg Nézsan ötszörös volt a termés. Búzából hétszeres terméssel számoltak.

Ezek a terméseredmények természetesen változóak, zömmel az időjárási körülmények hatására. A közeli szécsényi uradalomban a rozs 4,8—4,9-szeresét adta vissza a vetett magnak, de volt időszak, amikor a hétszeresét is. A feles-búza ugyanitt 12,7-szeres magot adott vissza. Mocsáry is megközelítően ilyen értéket ír, amikor a termékeny alsó-nógrádi vidék gazdálkodását mutatja be, ahol rozsot és tiszta búzát termesztettek főleg „mellyből egy mag tizet is ad a szorgalmatos gazdának.”

Az országos adatok is hasonló értéket mutattak. A mernyei uradalom dobszai szántóföldjein a búza volt amikor háromszoros, volt amikor 10-szeres termést hozott. A göllei gazdaságban hasonló mértékű eltérések figyelhetők meg: a búzából volt 5,5-szörös, 10,3-szoros, 2,2-szeres termés. A rozs pedig ugyanabban a gazdaságban egyik évben 8,7-szeres, a másikban 1,1-szeres termést adott. Tóth Tibor is a természeti körülmények, időjárási tényezők szerepét keresi ezek mögött elsősorban.²² Egy hold földbe általában 2 pozsonyi mérő búzát, illetve rozsot vetnek. Ez a megyében általános gyakorlat, a XVIII. század óta folyamatosan így vetnek, ezzel a mennyiséggel. A szécsényi uradalomban a búza, a rozs 1 3/4 pm, árpa vetőmag szüksége 2 pm egy holdba, zabból valamennyivel többet vetettek. Előfordulhat a harmincas évek vége felé már, hogy valamivel kevesebb vetőmagot szántak egy holdba. Ezzel a varbói birtokrészen is találkoztunk.

Ez a módosítás bizonyára azzal is összefüggött, hogy — mint Tóth Tibor írja, a korabeli szakirodalom a 30-as, 40-es években a holdankénti 1 1/2—1 1/2 pm vetőmagot javallta. (Ennek ellenére a Tóth Tibor által vizsgált Béndek pusztai gazdaságban, vagy a mágócsi uradalomban szintén 2 pm-t vetettek. Gr. Schmidegg József Somogy megyei birtokán is hasonló mennyiségekkel számoltak. Búzából és rozsból 1 1/2 pm, zabból 2 pm. került egy holdba.) Olyan gyakorlat volt ez, amellyel nehezen lehetett szakítani.)

Szécsényben később módosultak a számok és a negyvenes évek elejére ilyen vetőmag átlagok alakultak ki: búza, rozs, árpa, 1—1 1/2 pm; zab: 1 3/4; hajdina 1—1 1/4, kukorica 1/4, burgonya 15—16 mérő, lucerna 10—12 font.²³

Elvégzett szántóföldi munkák: a földet háromszor szántották, boronálták, majd vetettek.

A majorsági földeken a munkát, valamint a szállítást robot igénybevételével végzik. Továbbra is a közeli 1 mfre lévő balassagyarmati vásárba viszik a terményt. Az út „tsináltatott” így aállítás mindössze 2 váltócédula garas pozsonyi mérőként.

A nézsai kerületből a termést Vácra vitték eladni. A szállítási költség aránylag kevés, 1 pesti mérő után 4 xr-t kell fizetni.

A réteken évente kétszer kaszálnak átlagban 2 szekér széna és két szekér sarju kerül be, de ez változó. Ezt a területet használják legelőnek is de van még közös terület a közbirtokosokkal együtt.

A szőlők minősége és a termése változó. A művelés olyan, mint korábban. A szőlőművelésnél nyitás, háromszori kapálás, kötözés, kacsolás és szüret a munkafolyamat. Ezek nem feleltek meg a korabeli korszerű termelés követelményeinek, illetve elégtelennek bizonyultak a hozamok fokozására. Itt is robotmunkát vesznek igénybe teljes egészében.

Az erdőket is váltakozva használták. A varbói 367 hold erdőből évente 50 öl fát vágattak ki. Ezt a munkát, valamint a szállítást részben robotban,

részben a gallyakért végeztették el. Az erdőt makkoltatásra és legeltetésre is igénybe vették.

A munkaerő teljes egészében a robotra épült, bér munkával nem találkoztunk. Varbón 16 jobbágy élt 10 házhelyen, azaz telken. Egy telekből 52 igás napot számoltak, hosszú fuvarra évente két napot. Így egy évben 540 igás nap, vagy 1080 gyalogos napszám került ki. De „ez mind leszolgáltatik, készpénzül meg nem váltatik” — jegyzi meg az összeírásban s ez igazolja fenti állításunkat. (Ennek a robotmunkának az általánosságát igazolja T. Mérey Klára is az ország másik részén.)

Az ugyanitt élő 25 házas szellér évente 18 napszámot szolgál, ez egy évben 450 gyalog napszám. Ezt nekik is munkában kell leróni.

A birtok állatállományáról is vegyes, szórványadataink vannak. Ami kétértelmű: a juhállomány gyarapodása Szentiványi Ferenc korábbi gazdaságához képest. Ez mindenképpen jelzi a gazdálkodás változását. Varbón volt 25 tehén, 8 ökör, 16 ló, 30 sertés, 2031 juh. 1835-ben a tiszta gyapjú bevétel 1438 font volt. Hogy ez sok, vagy kevés, nem tudni. Úgy tűnik inkább, hogy kevés. 1822-ben a szécsényi uradalomban egy selyem juh 2,34 font gyapjút adott. Ha itt csak 2 fonttal is számolunk juhonként, akkor kb 700 juh volt (egynyírésű-kétnyírésű?) a többi fiatal állat stb. 1839-ben már 2451 juhot vettek számba Varbón.

Mocsáry szerint a megyében az állattenyésztés gyenge, elhanyagolt gazdasági terület. „Sok marha van ugyan ezen Vármegyében, de különösen ménese, vagy gulyák, mint feljebb emlitenk, nintsenek. Nagy hasznót hajtana a lovak nemesítése, a mi olyan birtokosok által eszközöltetnék, kiknek sok szénájuk terem.”²⁴

Az általunk vizsgált megyei forrásokban 15 helyen találtunk állatok tartására vonatkozó adatokat. Bármiféle statisztikai általánosítás félrevezető lenne ilyen számok esetében. A nagyobb, gazdagabb főnemeseknél, köznemeseknél értelemszerűen nagyobb az állatállomány. Két igás és három haszonállat szerepel szinte mindenhol: ökör, ló, tehén, sertés, juh. (Elvértve kecske és méhes.) A tehén, ökör, ló, sertés esetében a számok általában 2—20 között a leggyakoribbak. Bár a sertéseknél több köznemesnél van nagyobb számú mennyiség, de az is mind száz alatt marad. Forgách Jánosnak Gácsen 58 tehene, 150 sertése, Forgách Pálnak Szécsényben 60 tehene, 163 sertése van. Tihanyi Ferencnek 1833-ban feltűnően sok állata volt, tehénből 185, sertésből 251!

A juhtartás az ami mindenütt számosabb mennyiségű. Az általunk feltárt nemesi birtokok közül — leszámítva egy zagyvapálfalvai kispálos Mihályi György 25 db-os juhállományát — a legkisebb állomány 200 db. Ettől 1000 db-ig 14 nemesnek volt juhnyája, az átlag 500—600 db. Ez nem sok végső soron, hiszen a juhászat nagyobb pénzbevételt csak többes állomány nagyságnál biztosított. Mint pl. Forgách Jánosnak, akinek 2500 db, vagy Tihanyi Ferencnek akinek 4198 db juha volt.

A juhászat a közeli szécsényi uradalomban a legjövődmezőbb ágak közé tartozott. 1761-ben még csak 200 juh volt, ez 1813-ban már 3329 db, 1839-ben pedig 7657 db. (A megye egyébként is élen járt a juhtenyésztés országos sorrendjében: a 9. volt.) Ennek a nagy létszámnak, mennyiségnek a hátterében a gyapjú termelés mellett az élőállat-kereskedelem, a juhsajt, juhtúró készítés fontosságát és bevétel növelő szerepét is kell látnunk. 1819-ben és

1827-ben például a szécsényi uradalomban a pénzen értékesíthető termék eladása révén szerzett jövedelemnek 60 százalékát a juhtenyésztés adta.

A már említett Schmidegg-féle birtokon is ezzel megegyező képet látunk. A gazdaság bevételeinek 33⁰/₀-át állattenyésztés szolgáltatta. 1839-ben összeírtak 4180 db juhot (ennek jövedelme 5803 ft volt!), 46 db szarvasmarhát, 190 db-os disznófalkát, 40 db jármos ökröt és 6 db lovat.

Szentiványi Medárdék a szarvasmarhákat általában három célra tartották: fejőstehénnek, hizógöbolynek és jármosökröknek. Pálmány Béla azon megállapítása, hogy a szécsényi uradalomban csak annyi ökör volt, amennyit mindig munkára tudtak fogni — érvényes a többi birtokra is, egyúttal magyarázza az ökrök aránylag csekély számát.

Általában mindenütt kicsi az ígás lovak száma, ezekben az évtizedekben inkább csak luxus célokat szolgált, a mezőgazdasági termelésbe ritkán vonták be ezeket az állatokat. Sertésből sem találunk túl nagy számokat, annak ellenére, hogy a korabeli fajták és tenyésztési módok aránylag olcsóvá tették tartásukat. Így volt ez a szécsényi uradalomban, ahol átlag 200—300 sertést tartottak, de zömmel belső fogyasztásra, és csak keveset eladásra. Egyet kell értenünk azzal a felfogással, hogy ekkor a sertésenyésztést nem tartották „úri” foglalkozásnak, mint pl. a lótenyésztést, vagy a juhászatot s ezért kevesebb figyelmet fordítottak rá.

Az átlagos megyei köznemesi állatállományt és annak változásait jól tudjuk követni Tersztyánszky Zsigmond gazdaságán, amire vonatkozóan három évből vannak adataink:

Év:	ökör	ló	sertés	tehén	juh
1841	4	8	—	5	300
1844	14	9	30	14	500
1846	14	7	—	6	500

Nem nagy állatállomány, de egyenletes gazdálkodásra mutat. Tersztyánszky évente eladott még 3 borjút, s tehenei évente 800 icce tejet adtak. Ez alighanem a jó tejeléshez sorolható. Általában évi 600—1000 icce tejet adó tehének a jók közé tartoztak. (A közepes évi 400 icce, a gyenge évi 200 icce tejet adott).²⁵

A birtok felszereltségére vonatkozóan kevés adatunk van. Szentiványi Medárdné hagyatékában több ekét találunk a varbói gazdaságban vas csoroszlyával és ekevassal. Ezek mindenképpen faekének nevezhetők, a vasalkatrészes ekéknél már az ekefej és a kormány is vasból volt. (Pl. a Vidats féle eke.) Ilyenek meglétére nincs utalás a Szentiványi birtokon. A borona is vasból készült már, nem tövisből. A villák fából és vasból valók mind a széna mind a trágya munkákhoz. Ökrös és lovas szekerek egyaránt voltak. A szántást ökrökkel végezték. A nagyobb gépek közül a szecskavágó megléte bizonyos, többről nem tudunk.

Ezen a téren a megyei nemesi birtokokra vonatkozóan szegényesek az adatok. Plachy Sámuel birtokainak összeírása során mindössze ennyit jegyeztek fel a gazdasági szerszámok közül: egy vasborona, egy lovas szekér, egy ökrös szekér, mindkettő jól megvasalva, 8 db kasza, 4 db ortó kapa, 5 db lapos kapa, 5 db ásó. Mindez 1830-ban volt.

A már korábban többször citált szécsényi uradalomban nem maradtak meg a gazdasági eszközökre vonatkozó kimutatások. Azt tudjuk, hogy a múlt század utolsó évtizedeiben csak aránylag egyszerűbb eszközöket vásároltak. A birtokot 1846-ban megvevő Pulszky Ferenc már számlákkal bizonyíthatóan szerzett be lengőekéket, Zugmayer-féle ekéket, stb.

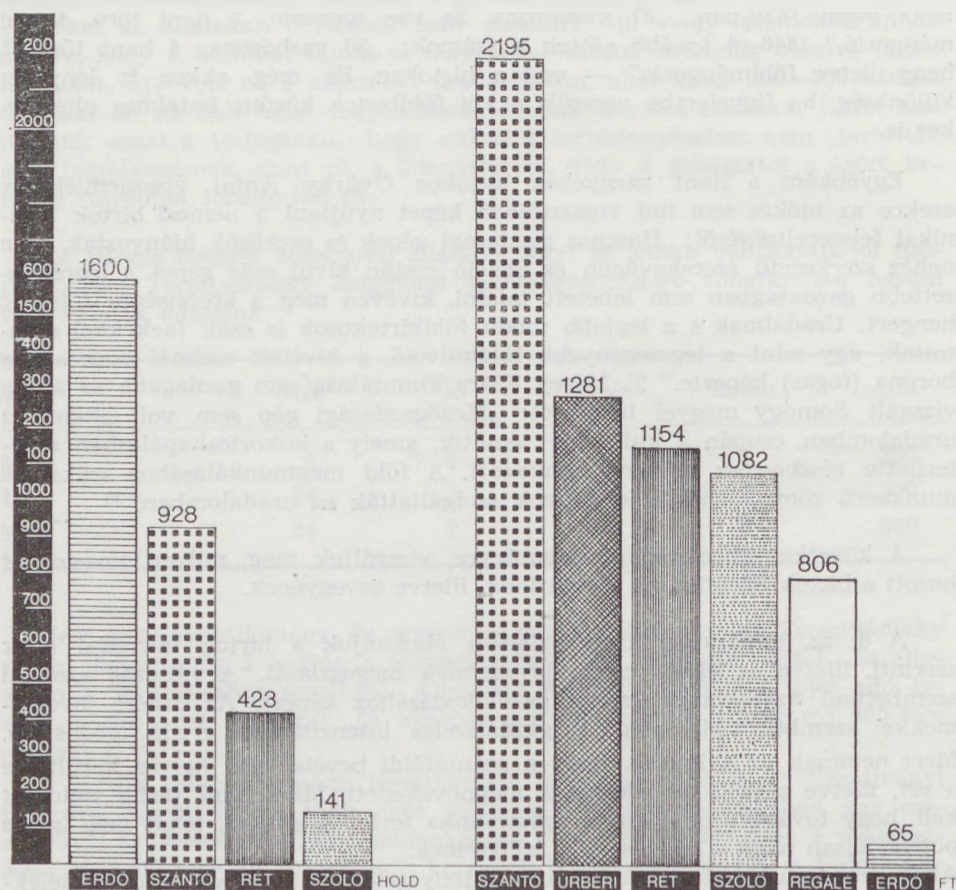
Hol vagyunk attól a gépmennyiségtől, amelyet pl. a tatai uradalomban írtak össze 1830-ban: „27 vasborona, 24 vas fogasoló, 2 hant törő, 4 föld mángorló.” 1846-ra tovább nőttek a számok: „30 vasborona, 4 hant törő, 5 heng illetve földmángorló” — volt a birtokon. Ez még akkor is lényeges különbség, ha figyelembe vesszük a két földbirtok közötti hatalmas eltéréseket is.

Egyébként a Hont megyében birtokos Gyürky Antal visszaemlékezve ezekre az időkre sem tud vigasztalóbb képet nyújtani a nemesi birtok technikai felszereltségéről: „Hasznos gazdasági gépek és eszközök hiányoztak. Igen nehéz szerkezetű szecskavágón és szelelő rostán kívül más gépet a legrendezettebb gazdaságban sem lehetett találni, kivéven még a közönséges földtörő hengert. Uradalmak s a legjobb módú földbirtokosok is csak faekékkel szántottak, úgy mint a legszegényebb földművelő, a kivételt ezeknél csak a vasborona (fogas) képezte.” T. Mérey Klára kimutatása sem gazdagabb az általa vizsgált Somogy megyei birtokról: „Mezőgazdasági gép sem volt akkor az uradalomban, csupán a kultivátort említik, amely a kukoricakapálásban mentesítette részben az emberi munkaerőt. A föld megmunkálásához szükséges munkaerő zömét tehát a jobbágyok szolgáltatták az uradalomban.”²⁶

A következőkben vegyük szemügyre, vizsgáljuk meg, milyen jövedelmet hozott a birtok Szentiványi Medárdnak, illetve özvegyének.

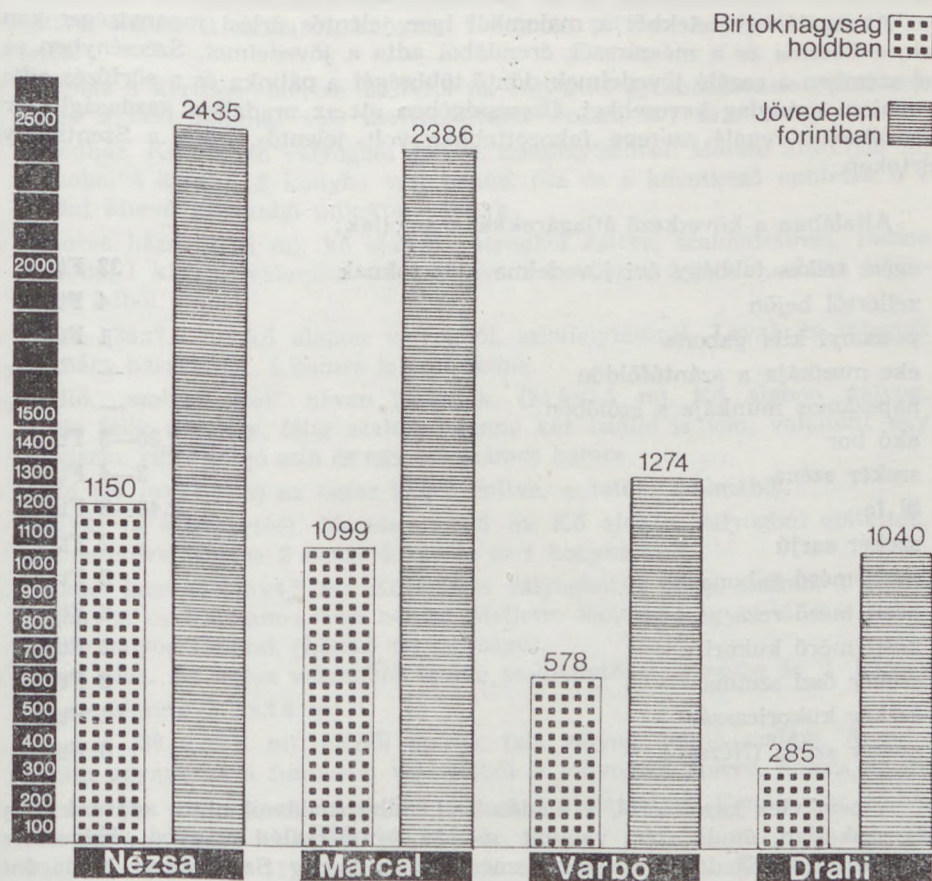
A 6. sz. táblázatban összefoglalóan ábrázoljuk a birtok művelési ágak szerinti, illetve az ebből eredő jövedelmek megoszlását. A változás azonnal szembetűnő Szentiványi Ferenc gazdálkodásához képest. Az úrbéri jövedelmekkel szemben nyilvánvaló a gazdálkodás intenzitásából eredő módosulás. Mert nemcsak az a lényeg, hogy a szántóföldi bevétel első helyre került, de a rét, illetve a szőlő jövedelme is megnövekedett. Mindehhez pedig tudnunk kell, hogy továbbra is magas a robotmunka terhe és aránya, tehát még így is potenciálisan nagy a lehetősége a fejlődésnek. Amit nem tudunk kimutatni, az az állattenyésztésből, főleg a gyapjúbevételekből származó jövedelem. Pedig feltehetően egyre nagyobb részt szabott ki az ősszjövedelemből.

6. Szentiványi Medárd birtokának megoszlása
művelési ágak és azok jövedelme szerint · 1835.

Az egyes birtokok és jövedelmeik megoszlását a 7. sz. táblázaton követhetjük.

7. Szentiványi Medárd birtokainak és azok jövedelmének megoszlása · 1835.

Ebből az a feltűnő, hogy Varbó, amely a birtokközpont, mind jövedelmileg, mind területileg a gyengébbek közé tartozik. (Mellette szólt feltehetően kitűnő fekvése Balassagyarmat és Losonc megközelítése szempontjából. A mellett a táj is gyönyörű itt).

Az egyes ágak jövedelmét sokrétűen számították ki. Az úrbéri jövedelmekhez vették a füstpénzt, a dézsmát, minden robotmunka napszámos díját. A szántóföldi termeszterményeknél megadták a bruttó termést s abból levonták az esedékes munkákra kiadott természetbeni járandóságokat. Pl. aratórész,

cséplőrész és a vetőmagot is. Majd az így kapott mennyiséget több éves átlag eladási árával számították. A kapott pénzösszegeből levonták még a földművelés eszmei költségeit. A talajmunkákat kivétel nélkül ingyenes robotban végeztették, így ez „kiadást” csak annyiban jelentett, hogy ellenértékét pénzben is megkaphatták volna az azt pénzben megváltani szándékozó jobbágyoktól.

A szőlő bevételt borban számolták, itt is évi átlagot számítottak az eladási árnál. Majd ebből is levonták a művelési költségeket. Hasonló módon jártak el a rétek esetében is, de itt szekér szénában számoltak.

A regálé bevételekből a malomból igen jelentős őrlési mennyiséget kaptak, a kocsma és a mészárszék árendából adta a jövedelmet. Szécsényben ezzel szemben a regálé jövedelmek döntő többségét a pálinka és a sörfőzés adta, a malom aránylag kevesebbet. Összességében ott az uradalom gazdasági szervezetében a regálé szerepe fokozottabban volt jelentős, mint a Szentiványi birtokon.

Általában a következő átlagárakkal számoltak:

1 egész telkes jobbágy évi jövedelme a birtoknak	32 Ft
1 zellértől bejőn	4 Ft
1 pozsonyi kila gabona	1 Ft
1 eke munkája a szántóföldön	— 45 xr
1 napszámos munkája a szőlőben	— 10 xr
1 akó bor	2—2,30—3 Ft
1 szekér széna	3—4 Ft
1 öl fa	2,48—3 Ft
1 szekér sarjú	2 Ft
1 pesti mérő gabona	3 Ft
1 pesti mérő rozs	2 Ft
1 pesti mérő kukorica	2 Ft
1 szekér őszi szalma	2 Ft
1 szekér kukoricaszár	2 Ft
1 szekér széna (Nézsán)	6 Ft

A bevételek kezeléséről, a kiadásokról, felhasználásról nincs adatunk. Egy elég szokatlan, ámde azért valamit mondó és a család vagyoni helyzetére következtetni engedő kimutatást ismerünk; ez pedig Szentiványi Medárdné szül. Jezerniczky Karolina temetési költségei (1835 Szent-Iván hava 4-én halt meg.)

Temetési költsége összesen 3190 Ft volt, ahogyan azt Mihalik Károly kasznar kimutatta. Néhány nagyobb tétel: Szentiványi Márk és komornyikja Pestre utazott a rekviemhez megkívántató vásárlások ügyében (513 Ft); varbói plébánosnak papok fizetésére (105 Ft); Höppner orvosnak honoráriumként (177 Ft); asztalosnak koporsóért (115 Ft); elfogyasztott hús (221 Ft); gyertya és más ilyesmit (210 Ft); Velzer gyógyszerész számlájára (62 Ft); Márkus András piktornak a címerek festéséért (115 Ft).²⁷

Nem lenne teljes a kép, ha nem szólnánk a lakó- és gazdasági épületekről. Végső soron ezek is hozzátartoztak a birtokhoz, növelték annak értékét és olyan ütemben gyarapodtak, amint a birtok fejlődött, anyagilag erősödött.

Varbón a 21 holdas belső telken álltak a következők:

- kastély (83 m hosszú) kőből építve, zsindelytetős. Benne: 8 szoba, 1 nagy ebédlő, 1 konyha, 1 cselédszoba. Az ambitus bolthajtásos. Az épület alatt 800 akós, kőből épített bolthajtásos pince. Az udvaron kőből kirakott kút van, az udvart kökerítés veszi körül, amelynek hossza 66 m.
- vendégház a kapu mellett, 32 m hosszú, 7,5 m széles. Kemény anyagból építve. Benne 3 szoba, 1 konyha, 1 kamra, pitvar. Az épület zsindelytetős.
- üvegház a kertben. Mérete 22,5x3,8 m. Ugyanitt gyümölcszsarító (6x2 m). Maga a kert kőfallal van kerítve, ennek hossza 257 m.
- cselédház. Kő alapon vályogból építve, zsindelytetővel. Mérete 37,8x7,55 m. 4 szoba, 4 kamra, 2 konyha volt benne. (Ez és a következő épületek a 7 holdat kitevő gazdasági udvaron vannak.
- majoros háza (33x8 m), kő alapon vályogból építve, szalmatetővel. Benne 1 szoba, 1 kamra, valamint toldalékként 1 kocsiszín, 2 istálló, alatta tejspince kőből.
- istálló (36x7,5 m) kő alapon vályogból, zsindelytetővel. Lovak és tehenek számára használták. 1 kamra is volt benne.
- istálló, „szabad akol” néven ismerték. (24,5x7,5 m). Kő alapon vályog, teteje félig zsindely, félig szalma. Benne két istálló is van, valamint egy kocsiszín, egy faragó szín és egy szerszámos kamra.
- pajta (26 mx13,5 m) az egész kőből építve, a teteje szalmából.
- tisztház (a számtartóé). Mérete 19x7,5 m. Kő alapon vályogból építették, szalmatetővel. Benne 2 szoba, 2 kamra és 1 konyha volt.
- Szakács háza (32 mx4,5 m). Kő alapon vályogból, a teteje szalma. 2 szoba, 1 konyha és 1 fakamra van benne. Mellette van még egy istálló is kőből építve vályogfalakkal. (7,5x4,5 m nagyságú).
- Béres háza. Az egész vályogból építve szalmatetővel. 1 szoba és 1 kamra benne. Mérete 11,5x3,8 m.
- Juhakol (38 mx9,5 m). Kőből építve, fala vályog, teteje szalma. A juhkarám ugyanezen a funduson van, kőből és vályogból építve, hossza 45 m.
- Juhász ház. Kő alapon vályogból építve, szalmatetővel. Benne egy szoba, 1 konyha, 1 kamra volt. Mérete 14x4 m.
- Vizimalom, mérete 11,3x11,3 m. Három kerékre építve. Kőből, a teteje zsindely.
- Molnár ház a malom mellett. 2 szoba, 1 konyha, 2 kamra, 2 istálló, 1 kocsiszín van benne. Mérete 38x6,6 m.
- Kisebb vizimalom 2 kerékre, kőből, a teteje zsindely. 8x7,5 m.
- Közös kocsmá. Kő alapra vályogból építve, szalmatetővel. Benne 2 szoba, kamra, konyha, alatta 80 akós pince kőből. Mérete 19x4 m.
- Melléképülte a kocsmá mellett. Vályogból, szalmatetővel. Benne 1 marhais-tálló, 1 vágóhid, 1 húst áruló szék (16x4 m.)

— Borház a szőlőben. Kőből, zsindelytető alatt. (Alatta pince húzódik 34 m hosszan. Maga a borház 17x7,5 m).

— Pince (a temető mellett) kőből építve, bolthajtásos, mérete 26,5x4 m.

Valamennyi épület jó karban volt, gondozott állapotban. *Drahi pusztán* mindössze két épületet írtak össze:

— juhakol, kő alapon vályogból, szalma tetővel, 95 m hosszú és 8,5 m széles.

— juhász ház, amely 19 m hosszú és 6,6 m széles. Kő alapon vályogból épült, szalmatetővel. Benne egy szoba, 1 konyha és 1 kamra.

Varbón mindezekén felül volt még szecs kavágó épület és jégverem is.

A *marcali* épületekről is maradt leírás. A belső telken állt a kastély, kőből és téglából építve, zsindely tetővel fedve. A bejáratból volt egy előfolyosó, ahonnan az emeletre lehetett feljutni, ahol 2 előszoba és 6 lakószoba található. Valamennyi bolthajtásos. A földszinten cselédszoba, egy pince, 300 akó borra, egy éléskamra, egy tejcs pince, egy gyümölcs pince.

Mellette az utca felől van a kertész lak, szobája téglával padlózva. Emellett az inas szoba, deszkapadlós. A két szoba között a téglapadlós konyha található a kenyérsütő kemencével. Ugyanezen fedél alatt húzódik a tisztartó lakása, amely áll két szobából, egy konyhából, és egy kamrából. Az egyik szoba deszkával, a másik téglával padlózott. Ugyanitt van még egy tágas baromfikamra. Mellette két szoba, 1 konyha, s kamra: ez cselédlakásul szolgál. Az épületek előtt kút áll. Mindezeket kerítés választja el a gazdasági udvartól. Itt található a tehén istálló 12 tehénre, borjúistálló 10 borjúra, egy bikaistálló 4 bikára. Mellettük a pintér kamra, egy szín négy hintóra, egy szekér szín 6 béres szekérre, egy faragó kamra, egy hintós lóistálló 4 lóra, ebből nyílik a szerszámos kamra is. Egy igás lóistálló 5 lóra, vendég istálló 5 lóra, ökör istálló 24 ökörré, hízó ökrök istállója 8 ökörré. (Ez csak a férőhely szám s nem a tényleges állatállomány).

Van még a szérűskertben egy pajta, lakatos műhely, jáger ház, téglakemence, kovács háza és műhelye, molnár háza, juhakol, borház és pince, téglafészer, kocsmá, mészárszék. Továbbá még méhes, üveggház, olajprés, cselédházak, pálinkafőzőház. Ez utóbbi állt egy kelőszobából, krupplimosó, műszertartó — árpacsíráztató szobából, ezután következett a pálinkafőző szobája, majd az árpaszárító a berendezésekkel. Felettük a magtár 1200 pozsonyi mérőre.

A *nézsai* birtokrész leírását már nem ismerjük ilyen részletesen, de az épületek pusztá felsorolása is sokat mond. Ezek: kastély, a konyha és a speiz épület, az udvari káplán volt lakása, hajdú lakás a reteráddal (mindez egy épületben) istálló és kocsiszín, pajta, a tisztartó lakóháza és istállója, a vincellér háza, pálinkafőzőház, suszteri lakás(?), 12 zsellérház vert földből, juhakol, pince és présház, borház a szőlőben. Mindezekén felül közös épületek voltak még Balla József úrral: nagy malom és molnár ház, az új malom és molnár ház, a kisebb malom, a falusi kocsmá, mészárszék és a mészáros ház, a belgrádi kocsmá. Az udvart, a kertét kőkerítés övezte, s volt még egy tó is.

Viszonyításként leírhatjuk, hogy Medárd unokahúgának, János leánya Erzsébet férjének, Forgách János grófnak kilenc településen 47 gazdasági épülete volt, köztük a gácsi kastély, amelynek az emeletén húsz szoba húzódott, egy kápolna, egy fogadóterem s egy színházterem. A földszinten szintén

20 szoba található, három konyha, több kamra stb. Forgách Jánosnak volt részbirtoka Varbón és Trázson is. Csak ezen az utóbbi helyen volt egy tiszt- és cselédháza, két granarium, két juhakol, vályogból zsuptetővel, tehén istálló, béresház (1 szoba két kamra) a szérűskertben egy üres méhes, valamint egy kő alapon vályogból épült zsuptetős pajta. A pince 60 akós volt.

Özv. Balassa Sándorné kékkői uradalmában 137 saját, illetve közös használatú épülettel rendelkezett az uradalom 33 településén.

Természetesen ott a másik véglet. Az évi 390 Ft jövedelemmel bíró Tarcsányi Ezékielnek egy cselédháza, kocsifészere, méhese, juhakolja és juhászháza volt a négy szobás kúrián kívül. Általában a vagyoni helyzet függvényében alakultak a gazdasági épületek is. A nagyjából a Szentiványi családdal azonos vagyonú Mocsáry Károlynak számban és tartalomban hasonló mennyiségű gazdasági épülete volt Liptagergén. Török Jánosnak Podrecsányban az emeletes kastélyán kívül major, juhászház, kertészház, béresházak, szakácsház, ispánház, magtár, pajta, istállók, sertésólak, szérűskert stb. volt a tulajdonában.²⁸

A birtok állandó személyzetének pontos listáját itt sem tudjuk összeállítani, csak a források alapján megközelítően rekonstruálni. Viszonylag nagy létszámról van szó. A belső személyzetben találunk 2 szobalányt, egy inast, egy szakácsot, egy konyhaszolgálot, Az udvari személyzetben egy kasznárt, kertészt, egy hintós kocsist, egy igáskocsist, egy kertész legényt, hajdút, kerülőt, pajtagazdát. Varbón volt még egy majoros, tisztartó, juhász. Drahi pusztán szintén egy juhász. Kellott lennie két vincellérnek is. Nézsán volt udvari káplán(?), hajdu, tisztartó, vincellér, juhász. Marcalon juhász, vadász (talán kerülő?), téglaegető(?), vincellér.

Néhányuknak a fizetését is ismerjük: kasznár 40 Ft, vincellér 35 Ft, a másik 12 Ft, kerülő 10 Ft, a kéri juhász 30 Ft, pajta gazda 15 Ft. Külön pénzt kaptak ruházatra is: a hajdu 38 Ft 30xr-t, a vincellér 7 Ft 15 xr-t, kerülő 20 Ft 15xr-t, pajta gazda 8 Ft 30 xr-t. (Itt nem tudni, ruhapénz volt-e ez vagy valóban ruhát kaptak érte, de inkább az utóbbi.)

A T. Mérey Klára által elemzett Somogy megyei Schmidegg birtokon — amely nem sokkal volt nagyobb gazdaság — hasonló számú személyzetet látnunk: kormányzótiszt, számadókasznár, írnok, pintér, három hajdu, három kocsis, tizenegy juhász, három gulyás, egy kanász, húsz béres. Egy béres évi illetménye értékben 54 Ft, ebből csak 8 Ft a készpénz.

A megye többi — források alapján feltárható földesúri — gazdaságban a birtok személyzetének nagyságát a vagyoni helyzet határozta meg. Gr. Forgách Jánosnak a 16 holdnyi zöldségeskertje leírásakor megemlíti, hogy „naponként 40 személyekre számoltató udvart etetnek”. Ez Gácson volt. A többi birtokán is több számtartó, juhász, vincellér, erdész, kertész, hajdu, kéményseprő stb. állt alkalmazásban.

A Nógrád megyei Levéltárban az 1813—1848 közötti években keletkezett általunk elemzett 47 köznemesi birtokösszeírás közül mindössze hét helyen találunk utalást állandóan alkalmazott, konvenciószemélyzet meglétére, noha kétségtelen, hogy ennél több helyen lehetett. A legkevesebb három fő, a legtöbb kilenc. Általában ismétlődő foglalkozásokról van szó: ispán, béres, erdei kerülő, juhász. Helyenként feltűnik a gazda, kocsis, ügyvéd, kéményseprő, szolgáló, gazdasszony is.

8. sz. tábla: A gabonatermesztés alakulása Szentiványi Medárd részbirtokain (72 iccs kilóban)

	Tiszta búza	Rozs	Árpa	Zab	Tönköly	Kukorica	Burgonya	Lencse	Összesen
1835.	Bevétel	80	1784,5	292	71,5	18,25	8	90	2344,25
	Az összes százaléka	3,41	76,1	12,45	3,02	0,76	0,34	3,83	—
	Előző évi maradvány	—	—	—	—	—	—	—	—
1836.	Bevétel	169	3409,5	422	96,5	27	15,5	136	10
	Az összes százaléka	3,94	79,56	9,84	2,25	0,63	0,36	3,17	0,23
	Előző évi maradvány	64	1496,5	249	55,5	17	8	30	4285,5
1837.	Bevétel	215,75	4757	418	148	21	7,5	71	16,25
	Az összes százaléka	3,81	84,13	7,39	2,61	0,37	0,13	1,25	0,28
	Előző évi maradvány	160,75	2971	318,5	82,5	21	7,5	71	1,75
1838.	Bevétel	159,75	5194	329,75	135	21	43,5	207,5	13,12
	Az összes százaléka	2,61	85,1	5,4	2,21	0,34	0,7	3,39	0,21
	Előző évi maradvány	109,75	3965,5	197,75	116,5	21	7,5	21,5	6,05

Igen csekély, töredékes anyag maradt ránk, amelyből ugyan lehet rekonstruálni a gazdálkodás mikéntjét, de teljes kép megrajzolására nem vállalkozhatunk. Mindössze csak arról van szó, hogy egy rövid periódusban követni tudjuk a mezőgazdasági művelést, a bevételek-kiadások alakulását, tendenciájában láthatjuk a fejlődés irányát. Ez az időszak négy esztendő és a varbói, dráhi nagykeri, trázsi birtokról szól az 1835—1838 közötti években. Tekintve, hogy köznemesi gazdálkodásról eleddig még ennyi adatunk sem volt, ennek a kevésnek is nagy hasznát látjuk.

Elsőként a növénytermesztést vegyük szemügyre. A birtokkönyvekben ezt szemes gabona címszó alatt kezelték. Nyolc féle növényt termesztettek: tiszta búzát, rozst, árpat, zabot, tönkölyt, kukoricát, burgonyát, lencsét. Amikor a terménybevételt összesítették, négy állandó rovatot nyitottak: mennyi maradt meg az előző évről; mennyi termelt a majorsági földeken, mennyi a dézsma bevétel és mit kapott a malom-árendából a birtok. Az első összeállításban az évenkénti bevételeket mutatja be, a fenti négy forrás együttesét. (8. sz. táblázat)

Ami az első pillantásra látszik, az a rozstermelés, illetve bevétel abszolút döntő fölénye. Ez kimondottan a természeti adottságokból következik. A korábbiakban már szoltunk róla, hogy milyen minőségűek voltak a szántóföldek. Aránylag magas az árpa termesztése. Az árpat és a burgonyát feltehetően sör, illetve pálinka főzésére használták. De rozsból is főztek pálinkát, sőt szinte csak abból.

Forgách János gácsi birtokán 1830-ban 280 kila rozsból 80 akó pálinka készült. Ebből tiszta jövedelemként 470 Ft-t kaptak. Forgách Pál szécsényi uradalmában a sört árpából és komlóból, a pálinkát csak rozsból főzték. Az uradalom is jelentős bevételre számított ebből a tevékenységből. Itt burgonyából csak a negyvenes évek közepétől főztek pálinkát.

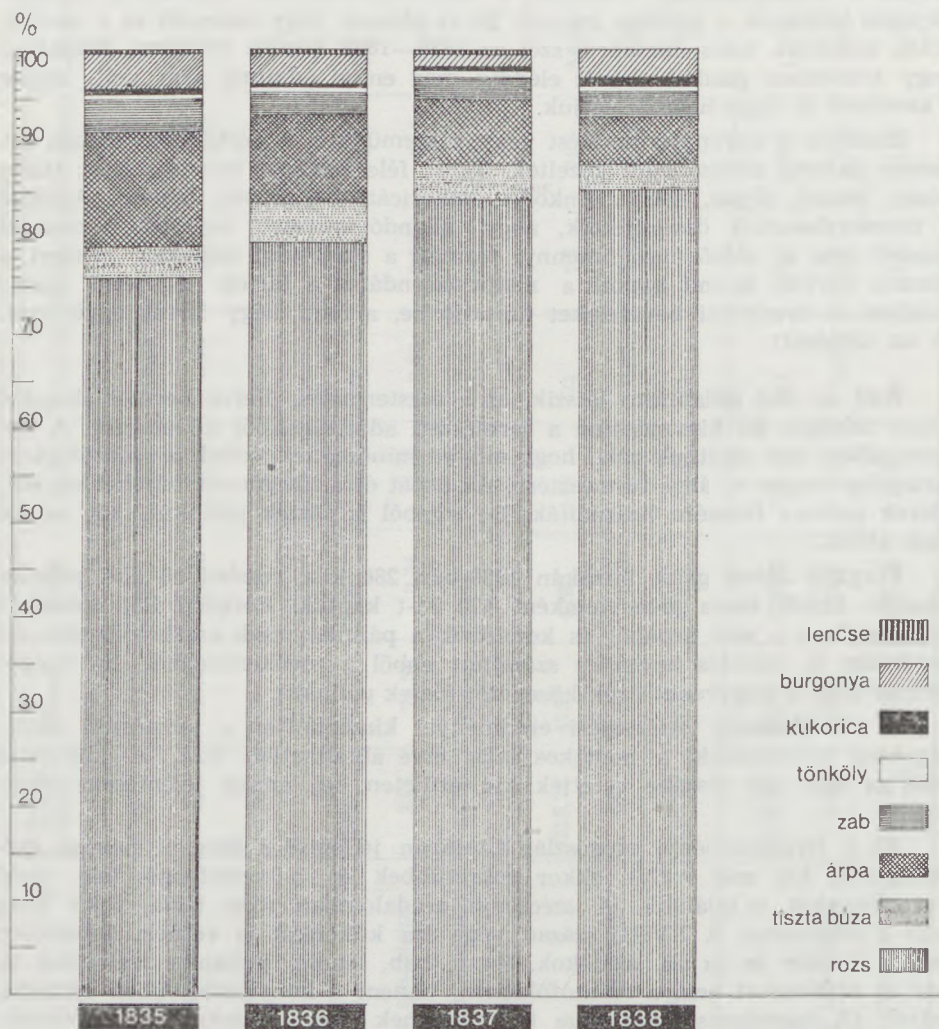
A zab alacsony termesztési eredményei kimondottan a természeti adottságokból következtek, a homokos talaj erre alkalmatlan volt. A kukoricát csak az ugar egy részébe vetették kis területen, így annak jelentősége minimális.

Ez a természetmennyi megoszlás általában jellemző a megyei nemesi gazdaságokra, bár már voltak ekkor sokrétűbbek és a vetésforgó felé utaló veteményeket is találunk. A szécsényi uradalomban rozs, búza, feles búza volt a főtermény. A XVIII. század vége óta kukoricát is vetnek. Jelentősen nőtt a kender és az ún. ázalékok, borsó, bab, lencse, pohánka termelése is, bár ez utóbbiakat nem a szántóföldeken, hanem a konyhakertekben termesztették. (A harmincas évek vége felé jelennek meg a takarmánynövények; lóhere, lednek, búkköny, lucerna stb.)

Az ország más részein is hasonló képet látunk. A mernyei uradalomban a gabona és a rozs mellett jelentős volt a tavaszi árpa, amelynek fokozódó vetésterülete „nyilván az átalakuló állattartás követelményeivel függött össze”, s emellett magas hozama is volt. A zabtermesztés növelése mögött is hasonló okok húzódtak s ennek művelése kevés munkagondosságot igényelt.²⁹

Még jobban látszanak a gabonatermesztés különbségei ha ezt diagramon ábrázoljuk. (9. sz. ábra)

9. A gabonatermesztés alakulása

A következőkben figyeljük meg, hogy az uradalmi gabonabevételek milyen hányada származott a majorsági földekből, illetve dézsmából és malombérből mennyi jött be? A táblázatból egyértelműen kiderül a majorsági gazdálkodás túlsúlya. Ez már változásra utaló jel, még ha tudjuk is, hogy a majorsági földek aránya nagyobb. Emögött — az adatok hiánya ellenére is — az egyre fokozódó jobbágyszéledést, s a majorsági földterület nagyságának növelését kell látnunk. (10. sz. ábra)

10. A termés megoszlása a kéri és a varbói majorsági földeken, dézsmában és a varbói malom árendában /keilában.

ROZS				
	666	990	885	605
	662	533	434	227
	456	456	456	456
	1835	1836	1837	1838

BÚZA				
	30	55	5	-
	50	50	50	50
	1835	1836	1837	1838

ÁRPA				
	257	142	100	49
	35	31	-	83
	1835	1836	1837	1838

ZAB				
	68,5	39	66	16
	3	2	-	3
	1835	1836	1837	1838

TÖNKÖLY				
	15,2	10	-	-
	-	-	-	-
	1835	1836	1837	1838

KUKORICA				
	8	7,5	-	36
	1835	1836	1837	1838

BURGONYA				
	60	30	-	116
	1835	1836	1837	1838

LENCSE				
	-	10	14,5	6,5
	1835	1836	1837	1838

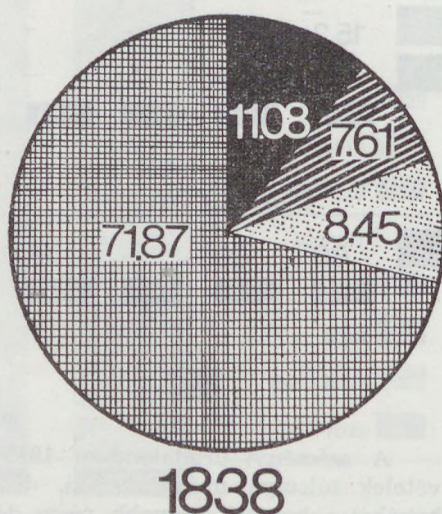
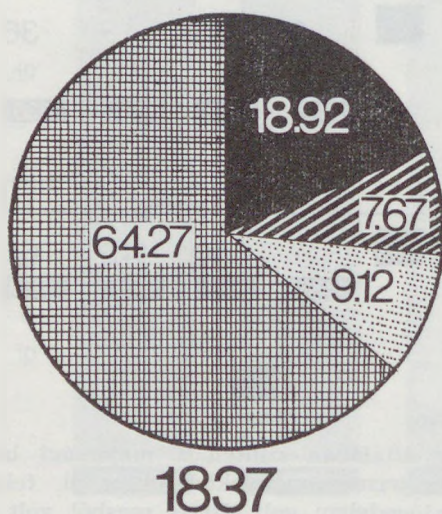
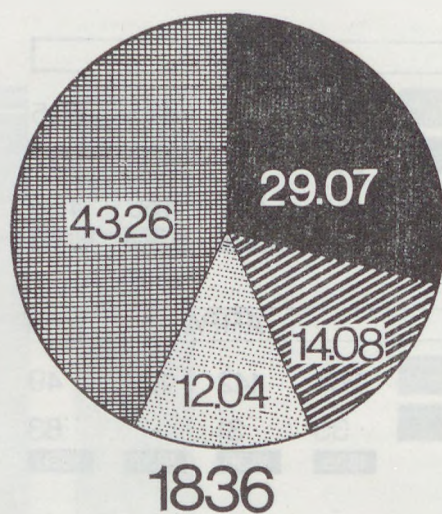
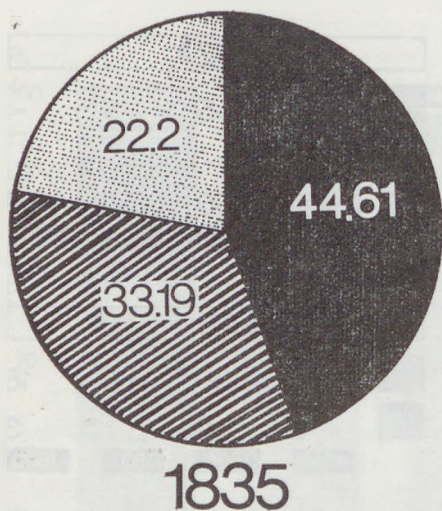
 majorsági

 malombér

 dézsma

A szécsényi uradalomban 1815 után általában szintén a majorsági bevételek túlsúlya mutatható ki, de egyes természetményekből, mint pl. feles búzából a bevétel nagyobb része dézsmajövedelem volt. Itt is rozsból volt a legtöbb termés, a majorsági földterület adta a nagyobb hányadot. A tiszta búza csak a majorsági birtokon termett. A zabot tönkölyel keverve vetették igen nagy mennyiségben. Árpát már jóval kevesebbet, kukoricát és főzelék-féléket is keveset termesztettek. Pálmány Béla megállapítása a varbói birtokra is érvényes: jó termésű év után többet, rossz termésű év után kevesebbet vetettek.³⁰

11. A gabonabevételek megoszlása %-ban

Egy kördiagramos ábra szemléletesen bemutatja, hogy az összes növénytermesztésből az egyes bevételi források milyen összetevői voltak az egésznek. (11. sz. ábra)

A számok egyértelműen mutatják a majorsági gazdálkodás fölényét, noha annak aránya évről évre változott. Ennek hátterében mindenképpen a változó időjárási tényezők hatását kell keresnünk, hiszen a majorsági szántóföldi állomány semmiképpen nem csökkent, sőt tendenciájában csak növekednie kellett. Rendkívül nagy arányú a gabonakészlet felhalmozása, ami mögött talán jó érzékű piacpolitikát kell látnunk. Értékesítési nehézségek semmiképpen nem jöhettek közbe — hacsak a minőség miatt nem — hiszen a losonci piac minden mennyiségben felvette a terményeket. A maradvány szó alatt itt egyértelműen az előző évben vetésre, értékesítésre fel nem használt gabonamennyiséget kell értenünk.

A növénytermesztés másik oldala a kiadás is érdekes képet mutat. Öt fő csoportot alakítottunk ki, amelynek során a gabonából jelentős mennyiséget adtak ki. Az első a vetés, a második az eladás, a harmadik a konvenciók járadékai, a negyedik az aratórészek, s végezetül néhány egyéb kisebb és jelentéktlenebb kiadási tétel. A táblázatban arányilag stabil számok szerepelnek. Ilyen feltétlenül a konvenciók és az aratórész, amely mindenképpen szerződéses és így évről évre megközelítően azonos. Feltehető, hogy az aratást és a cséplést szlovák részesmunkásokkal végeztették, akik a megye által megszabott arató és cséplőrészt kaptak. Ez így volt a szécsényi uradalomban is.

A vetésre kiadott mennyiség is csekély ingadozással követi egymást évről évre. Az eladási rovat fokozatos növekedési tendenciát mutat, azaz meglehetősen nagy készletek felhalmozása után 1838-ban ugrásszerűen sokat adtak el, elsősorban rozsból. Elképzelhető, hogy emögött piacpolitika volt. (12. ábra)

A szécsényi uradalom gabona kiadási tételei is hasonlóak. Ott eladásra elsősorban a kétszeres búzát szánták, a tiszta búza nagy részét házi használatra fordították. (A varbói kevés tiszta búza is ilyen célokat szolgálhatott, de erre nincs pontos adatunk.)

A szécsényiek is rozsból adták el a legnagyobb részt, de sokat megtartottak pálínkfőzésre is. Az árpát zömmel sörfőzésre fordították. (Ennek nincs jele a varbói kimutatásokban.) A zabot elsősorban a nagyszámú loállomány takarmányozására használták, tönkölyből, kukoricából semmit sem adtak el, belső felhasználásra került minden megtermelt mennyiség.³¹

A növénytermesztésnél végül bemutatjuk azt az összesítő táblázatot, amely a bevételek, kiadások és a maradvány együttesét adja. A maradvány rovatban zárójelben feltüntetjük azt is, hogy a gazdálkodás során melyik terményből mennyit halmoznak fel piaci értékesítésre, vagy éppen tartalékolnak az időjárási viszonyok miatt. (13. sz. ábra)

12. tábla: A gabona kiadás megoszlása (72 iccés kilóban)

Vetés	Tiszta búza	Rozs	Árpa	Zab	Tönköly	Kukorica	Burgonya	Lencse
1835	10	187 ³ / ₄	43	16	1 ¹ / ₄	—	—	—
1836	2	155 ³ / ₄	24	14	6	—	—	1 ¹ / ₂
1837	—	186 ³ / ₄	37	19 ¹ / ₂	—	—	—	3
1838	—	172	9	3 ¹ / ₂	—	—	—	¹ / ₂
<i>Eladva</i>								
1835	—	—	—	—	—	—	—	—
1836	—	133 ¹ / ₄	78 ¹ / ₂	—	—	8	65	—
1837	—	526 ¹ / ₂	182 ¹ / ₄	—	—	—	49 ¹ / ₂	—
1838	48 ¹ / ₂	1759	157	—	—	—	12 ¹ / ₂	—
<i>Konvencióba</i>								
1835	4 ¹ / ₂	140 ¹ / ₂	—	—	—	—	—	—
1836	4 ¹ / ₂	115 ¹ / ₂	1	—	—	—	—	5 ¹ / ₂
1837	4 ¹ / ₂	115 ¹ / ₂	1	—	—	—	—	5 ¹ / ₂
1838	4 ¹ / ₂	117	—	—	—	—	—	—
<i>Aratórész</i>								
1835	1 ¹ / ₂	22 ³ / ₄	—	—	—	—	—	—
1836	1 ³ / ₄	23	—	—	—	—	—	1 ¹ / ₄
1837	1 ¹ / ₂	20 ¹ / ₄	—	—	—	—	—	1 ¹ / ₈
1838	1 ³ / ₄	23	—	—	—	—	—	1 ¹ / ₄
<i>Egyéb</i>								
1835	—	—	—	—	—	—	—	—
1836	—	—	—	—	—	—	—	—
1837	—	2	—	12	—	—	—	—
1838	—	—	—	—	—	—	—	—

13. tábla: A gabonatermesztés összesített kimutatása (72 iccés kilóban)

Év	BEVÉTEL							
	Tiszta búz	Rozs	Árpa	Zab	Tönköly	Kukorica	Burgonya	Lencse
1835	80	1784 $\frac{1}{2}$	292	71 $\frac{1}{2}$	18 $\frac{1}{4}$	8	90	—
1836	169	3409 $\frac{1}{2}$	422	96 $\frac{1}{2}$	27	15 $\frac{1}{2}$	136	10
1837	2·5 $\frac{3}{4}$	4757	418	148	21	7 $\frac{1}{2}$	71	16 $\frac{1}{4}$
1838	159 $\frac{3}{4}$	5194	329 $\frac{3}{4}$	135	21	49 $\frac{1}{2}$	207	13 $\frac{1}{8}$
Év	KIADÁS							
	Tiszta búz	Rozs	Árpa	Zab	Tönköly	Kukorica	Burgonya	Lencse
1835	16	354	43	16	1 $\frac{1}{4}$	—	—	—
1836	8 $\frac{1}{4}$	427 $\frac{1}{2}$	103 $\frac{1}{2}$	15	6	8	65	8 $\frac{1}{4}$
1837	6	851 $\frac{1}{2}$	220 $\frac{1}{4}$	31 $\frac{1}{2}$	—	—	49 $\frac{1}{2}$	9 $\frac{1}{8}$
1838	54 $\frac{3}{4}$	2073	166	13 $\frac{3}{4}$	—	12 $\frac{1}{2}$	—	1 $\frac{3}{4}$
Év	MARADVÁNY							
	Tiszta búz	Rozs	Árpa	Zab	Tönköly	Kukorica	Burgonya	Lencse
1835	64 (80 $\frac{0}{10}$)	1430 $\frac{1}{2}$ (80,15 $\frac{0}{10}$)	249 (85,27 $\frac{0}{10}$)	55 $\frac{1}{2}$ (71,42 $\frac{0}{10}$)	17 (94,44 $\frac{0}{10}$)	8 100 $\frac{0}{10}$	90 100 $\frac{0}{10}$	—
1836	166 $\frac{3}{4}$ (98,66 $\frac{0}{10}$)	2982 (87,47 $\frac{0}{10}$)	318 $\frac{1}{2}$ (73,35 $\frac{0}{10}$)	82 $\frac{1}{2}$ (85,41 $\frac{0}{10}$)	21 (77,77 $\frac{0}{10}$)	7 $\frac{1}{2}$ (50 $\frac{0}{10}$)	71 (52,2 $\frac{0}{10}$)	13 $\frac{1}{4}$ (17,5 $\frac{0}{10}$)
1837	109 $\frac{3}{4}$ (51,04 $\frac{0}{10}$)	3906 (82,11 $\frac{0}{10}$)	197 $\frac{1}{4}$ (47,12 $\frac{0}{10}$)	116 $\frac{1}{2}$ (78,37 $\frac{0}{10}$)	21 (100 $\frac{0}{10}$)	7 $\frac{1}{2}$ (100 $\frac{0}{10}$)	21 $\frac{1}{2}$ (30,28 $\frac{0}{10}$)	6 $\frac{5}{8}$ (41,25 $\frac{0}{10}$)
1838	105 (66,03 $\frac{0}{10}$)	3121 (60,08 $\frac{0}{10}$)	163 $\frac{3}{4}$ (49,77 $\frac{0}{10}$)	121 $\frac{1}{4}$ (89,81 $\frac{0}{10}$)	21 (100 $\frac{0}{10}$)	31 (63,26 $\frac{0}{10}$)	207 (100 $\frac{0}{10}$)	11 $\frac{3}{8}$ (86,53 $\frac{0}{10}$)

A kimutatások másik tétele a borgazdálkodással kapcsolatos. Összességében ez nem játszott nagy, meghatározó szerepet a birtok gazdasági egységében. Márcsak azért sem, mert ez a vidék kimondottan hátrányos a szőlőművelésre, mint azt már korábban bemutattuk. Nem csoda, ha pl. 1836-ban semmilyen jövedelme nem származott a borból. A szőlő ugyanis mind egy szálig elfagyott. A bevétel itt két forrásból adódik: majorsági szőlőből és dézsmás szőlőből. (Ehhez az előző évi maradványt is hozzáadták.) Egyedül Varbón volt majorsági szőlő, ugyanott és Kérben dézsmás szőlőt műveltek. A varbói volt a nagyobb területű, ahogyan azt a dézsma arányok alapján megállapíthatjuk. (14. sz. ábra)

14. tábla: A termett borok (64 iccés akában)

Év	Majorsági szőlő	Dézsmából bejött	Maradvány az előző évről
1835	80	38	—
1836	—	—	103
1837	32	23	55
1838	25	2	71

15. tábla: A borgazdálkodás alakulása

Év	Bevétel	Kiadás	Maradvány
1835	118	14	104
1836	103	48	55
1837	110	38	72
1838	98	74	26

Az összesítő táblázatban a kiadások rovatban általában a veszteség szerepel (a lehúzás után marad seprő), továbbá az aratóknak adott rész, a szüreti munkák során kiadott áldomás s végezetül adtak el bort a falu kocsmáján is. Aránylag takarékos kiadások után itt is 1838-ban ugrik meg a mennyiség, feltehetően ezúttal is a pénzbevétel fokozására. (15. sz. ábra)

A kimutatás nem tartalmazott statisztikailag értékelhető adatokat az állattenyésztésre, takarmánytermesztésre, erdőgazdálkodásra vonatkozóan. Ezekre csak következtetni tudunk a birtok pénzügyi helyzetének elemzésekor. Az első erre vonatkozó táblázatban összesítve mutatjuk be a birtok teljes pénzbevételét és kiadását. Egyértelmű, hogy éveken keresztül negatívan zárták az évet. Ez azonban csak látszólagos hiány volt, hiszen mind gabonából, mind borból jelentős készletük volt, amelynek nagy részétől csak 1838-ban szabadulnak meg s ezzel egycsapásra aktívra fordult a birtok gazdasági egyensúlya. E változás okait nem tudjuk. Feltehető, hogy készültek a következő birtokosztásra, amikor a testvérek darabolják tovább a birtokot. (16. sz. ábra)

16. tábla: A birtok pénzügyeinek alakulása váltóforintban

Év	Bevétel	Kiadás	Maradvány
1835	2683 ft 15 kr	2875 ft 23 kr	—192 ft 8 kr
1836	3092 ft 32 kr	3957 ft	—864 ft 28 kr
1837	4325 ft 24 kr	4775 ft 52 kr	—449 ft 27 kr
1838	8134 ft 13 kr	5188 ft 28 kr	2945 ft 45 kr

A pénzbevételeket több csoportba soroltuk be a lajstromokból adódó kiadások alapján értelemszerűen. Nem minden bevételt osztottunk be, kisebb jelentéktlenebb tételeket figyelmen kívül hagytunk ezért nem egyezik a végösszeg. (17. sz. ábra)

17. ábra: A birtok pénzbevételeinek megoszlása (vft-ban)

Év	Ürbéri	Kocsma és mészárszék árenda	Állatte- nyésztés	Gabona eladás	Bor eladás	Erdő
1835	184	500	1949	—	—	50
1836	184	500	1256	650	341	152
1837	302	500	1320	1698	303	200
1838	302	500	1869	4525	463	427

Ha sorrendet akarunk felállítani, akkor első helyre — összesítésben — a gabonatermesztés kerül, második helyre az állattenyésztés. A harmadik a kocsmá és a mészárszék árenda, negyedik a bor eladásból befolyt összeg, míg ötödik az úrbéri, a hatodik az erdő jövedelem. Mindezt jól lehet illusztrálni a diagram segítségével. (18. sz. ábra)

18. A birtok pénzbevételeinek megoszlása ft-ban

	1835	1836	1837	1838	
	184	184	302	302	ÚRBÉRI
	500	500	500	500	KOCSMA + MÉSZÁR- SZÉK
	1949	1256	1320	1869	ÁLLATTE- NYESZTÉS
		650	1698	4525	GABONA
		341	303	463	BOR
	50	200	200	427	ERDŐ

A gabonából származó összegek az eladás összegei. Ennek mikéntjét, arányát korábban már láttuk. Az állattenyésztésben szinte csak a juhtenyésztés dominál, abból is a gyapjú eladás, bárha ezt nem részletezték. A kocsmá és

mészárszék árenda stabil, szerződésben megállapított jövedelmet hozott a birtoknak. A bor eladás mikéntjéről is szóltunk már.

A jobbágyjövedelmek az évek során visszatérően ismétlődtek, noha a bevételek nagysága változott. Szerepel benne jobbágyok és zsellérek fundus pénze, robotmegváltásáért, vaj megváltásáért pénz, árenda pénz stb. Az erdő bevételek fa eladásából és makkoltatásból származtak.

A Szentiványi birtok gazdálkodásának fejlődésére nézve ez a jövedelem kimutatás lehetőséget ad bizonyos következtetések levonására. 1823-ban Szentiványi Ferenc birtokainak jövedelem megoszlása még ezt a sorrendet mutatta: úrbéri jövedelmek, szántóföld, rét, legelő, erdő, szőlő, regálé, belső telek. Másfél évtized alatt gyökeresen megváltozott a helyzet. A második generáció birtokának fő jövedelemszerzési, pénzbevételi forrása a gabona-termesztés lett az állattenyésztéssel együtt. Ez jelzi — mégha bizonyító érvényű adataink nincsenek is — az allodizálás folyamatának erősödését, azaz a majorsági földek arányának növelését a jobbágyok árandás földjeinek elvételével.

Hasonló képet látunk a szécsényi uradalom jövedelmeinek 1833—1838 közötti megoszlásában. Ebben a gazdaságban az első helyen a szántóföld művelés áll az összjövedelmek 34,71⁰/₀-ával, a második a jobbágyoktól származó bevétel, ami 15,97⁰/₀. A további sorrend: rét 13,44⁰/₀, állattenyésztés 13,12⁰/₀, sör és pálinkafőzés 8,71⁰/₀, kocsma árenda 7,84⁰/₀, erdő 3,86⁰/₀. (Nem teljes a felsorolásunk.)

A helyzet alapvetően mást mutat, ha az egyes művelési, gazdálkodási ágakat összesítjük: így első helyen áll a szántóföldi művelés az összjövedelmek 65,39⁰/₀-ával, majd a regálé és vám bevételek következnek 18,64⁰/₀-kal s csak a harmadik a jobbágyoktól kapott jövedelem 15,97⁰/₀-kal.

Jellegében tehát azonos folyamatok zajlottak le mindkét birtokon, csak éppen volumenükben és lehetőségeikben voltak eltérőek. (A szécsényi uradalomnak a tiszta jövedelme 74 803 Ft volt ekkor!)

A pénzkiadások esetében szintén csoportokat alakítottunk ki a legjellemzőbbek figyelembevételével. Ezeket a 19. sz. ábra mutatja.

19. tábla: A birtok pénzkiadásai (vft-ban)

Év	Szentiványi Márknak	Fiúági adósság	Takar-mány-vásárlás	Állat-tenyész-tés	Épület javítás	Konven-ció	Személy-zetnek ruhá-zatra
1835	1922	—	372	207	118	142	86
1836	1922	192	119	128	188	141	81
1837	1922	864	1060	138	173	151	102
1838	1922	449	1434	171	235	151	96

A legnagyobb összeg ismétlődően egy bizonyos bérlemény díj, amelyet Szentiványi Márknak, apjuk testvérének fizettek. Milyen megegyezés révén alakult ez így, nem tudjuk. A család tagjai olyan bonyolult rokoni-gazdasági-pereskedési-osztozkodási kapcsolatokban álltak egymással, hogy adatok hiányában még csak következtetni sem tudunk erre. Ugyanilyen megfejthetetlen a fiúági adósság rovata is, pedig ott is jelentős összegről van szó.

Ugyancsak magasak a takarmányozásra kiadott költségek. Ezek minden évben ismétlődtek. A kimutatás szerint a varbói határban rendkívül kevés széna termett. 1835-ben pl. azt írják, hogy a varbói réten termett takarmányt a szarvasmarhák ősze megették s így november elejétől márciusig 300 juh, 8 ökör részére, valamint a majorbeli munkákért 248 mázsa szénát kellett venni. 1836-ban 19 szekér széna termett, venni kellett 746 mázsát, 1837-ben 707 mázsa szénát kellett vásárolni, míg 1838-ban 20 szekér széna termett, szerezni kellett hozzá 956 mázsát. A széna pedig feltűnően drága, mázsája 1 Ft 30 xr.—1 ft. 50 xr is volt.

Ez a tény is jellemzi a hagyományos gazdálkodás meglétét és erős mivoltát. Hiszen az új, a váltógazdaság felé vezető úton éppen az egyik döntő momentum: a fokozott takarmány termesztés, amely alapja az állattenyésztésnek (ez sem volt jelentős a birtokon), s amely jóvoltából nő a trágya-készlet, így a pihentetésre szánt ugart a talajerő szerves anyagú pótlásával be lehetett vonni a gazdálkodásba. Röviden: a váltógazdasághoz sok takarmány, sok állat, sok trágya és elegendő „üzemi tőke” kell. Ennek semmi jelét nem látni Szentiványi Medárdék birtokán. Mindvégig hagyományos gazdálkodást végeztek itt, amelynek lényegét Balogh István találóan foglalta össze: „A hagyományosan gazdálkodó földművest nem érdekli az, hogy az általa gyakorolt eljárás mellett az eredmény arányban áll-e a felhasznált idővel, vagy a munkára fordított idővel. A kialakult, általánosan használt vagy egyszer megtanult eljárástól rendszeren sok, saját kárán szerzett tapasztalat árán is nehezen válik meg.” Igaz, hogy ezt a paraszti gazdálkodásról írta, de teljes érvényességgel vonatkoztathatjuk a Szentiványiak gazdálkodására is.³²

Az épületek javítására, tatarozására évről-évre visszatérően ismétlődtek összegek: a kastély szépítése, kéményseprés, malom javítás, anyagok beszerzése stb.

Az állattenyésztésre kiadott összegek nagy része a juhászattal függ össze: birkanyírás költségei és orvosságok vásárlása.

A személyzetnek ruházatra kiadott pénz mindig ugyanazokat érintette, mint arról, már fentebb szoltunk. Éppúgy a személyzet konvenciója alatt annak fizetését értették.

Ezeket egész részletes, aprólékos kimutatásokban rögzítették. A jelentős tételek mellett ilyeneket is feltüntettek: az erdőmesternek és vadásznak az erdőbecsléséért forspontba kiadva 4 Ft, a trázsi kocsmá árendába való adásának kidoboltatásáért 1 Ft, a kastélyi szolgálónak 8 róf vászon renstanciájára adva 3 Ft, a varbói plébánosnak a varbói vincellér eltemetéséért 8 Ft. (Mind-ez 1838-ban íródott.) Egyébként is a Mihalik Károly kasznár által évente beadott számadások — úgy tűnik — korrektek, pontosak és részletezők voltak.

Nem lenne teljes a kép, ha nem szólnánk az árakról. 1835-ből nem ismerünk árakat, de ismerve a többi év minimális ingadozását, akkor sem lehetett mással számolni.

A táblázat a következő:

20. tábla: Értékesítési árak (conv. forintban)

Termény	1823	1836	1837	1838	1843
T. búza (kila)	1 Ft	—	—	3 Ft	2 Ft 12 xr
Rozs (kila)	2 Ft	2 Ft 30	2 Ft 21 xr	2 Ft 16 xr	1 Ft 30 xr
Kukorica (kila)	2 Ft	4 Ft	—	3 Ft	1 Ft 40 xr
Árpa (kila)	—	2 Ft 24	2 Ft 24	—	1 Ft 6 xr
Burgonya (kila)	—	34 xr	30 xr	—	20 xr
Bor (akó)	2-2.30-3 Ft	6-8-10 Ft	8-10 Ft	7-8-10 Ft	3 Ft
Bor seprője	—	1 Ft 30	—	1 Ft 30	—
Dézsma csirke párja	—	15 xr	—	—	—
Dézsma tojás db	—	6 xr	—	—	—
Kender	—	4 Ft	—	—	—
Egy öl fa	2.48-3 Ft	—	8 Ft	10 Ft	4 Ft
Egy öl gallyfa	—	—	—	5 Ft	—
10 mázsás szekér széna, sarjú, lóhere	—	—	—	—	7 Ft

Az árak közötti eltérések gyakorta összefüggnek az idő múlásával, tavasszal pl. egyre drágábban adták a gabonát. Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy a birtok termelési költségei aránylag alacsonyak voltak: pl. a Losoncra fuvarozott gabonáért kilánként 18—19 xr-t fizettek, a bárány nyírásáért 2 xr-t, a juh nyírásáért 3 xr-t, stb.

Szentiványi Medárd gazdálkodása összességében csak egy ponton újult meg apjáéhoz képest: a javított kétnyomásos gazdálkodásra való áttérésben. A gazdálkodás területein azonban nem találkozunk a fejlődés egyéb számottevő jeleivel. Ez igaz akkor is, ha látjuk a gabonatermesztés növényanyagának bővülését, a gyarapodó épületállományt, s tudjuk, hogy a tagosítás jogi feltételei nem voltak még meg 1836 előtt.

Pedig ugyan ezen években a szomszédos Szécsényben gyökeres változások történtek. Megteremtődtek a modernizálás feltételei: nagy arányú tagosítás folyt, fejlődött az istállózó állattartás, elkészültek a szükséges építmények, beruházások, megkezdtek a váltógazdaságra való áttérést, ami ugyan hosszú folyamat, de mindenképpen a belterjes gazdálkodás megvalósításának egyetlen lehetséges módja. Nagy területen megindult a zöldségtermesztés.

Gond azért itt is akadt: nem volt elég trágya, a művelés erősen alapozott a jobbágmunkaerőre és a gépesítés sem fejlődött, nem tartott lépést a korszerű technikával.³³

Mindezek közül nagyon keveset láttunk megvalósulni a Szentiványi birtokon.

A BIRTOK ÚJABB FELOSZTÁSA

Mint említettük Szentiványi Ferenc halála után felosztották a birtokot. Először 1825. augusztus 25-én volt az az osztály, amikor Medárd családja az előbbieken ismertetett birtokrészhez jutott. 1841. Szent Jakab hó 20-án a második osztály alkalmával gyermekei osztották tovább az egységet. De ezt megelőzően már hosszadalmas és meglehetősen botrányos viták, perek, egyenetlenkedések támadtak közöttük. Ezen a napon megosztottak a varbói, marcali és a drahi részen. Ennek megosztását a négy fiú között a 21. ábra mutatja. (Az osztozás elveit nem ismerjük, feltehetően a mindeddig ismeretlen végrendelet alapján történt.)

21. tábla: Szentiványi Medárd gyermekeinek birtok-felosztása

Testvér	Szántó (h)	Rét (h)	Szőlő (h)	Erdő (h)	Dézsmás szőlő	Jobbágysok		Zsellér	Kocsma. mészár- szék
						egész- telkes	fél- telkes		
Ferenc	176	48	6	340	86 akó	1	8	12	van
László	200	6,7	4,7	103	86 akó	—	7	12	van
Sándor	210	4,7	4,7	103	86 akó	—	7	12	van
Károly	183	59,7	6	340	86 akó	5	—	12	van

Bár elég egyenlőtlennek tűnik, van benne bizonyos ráció. Ferenc és Károly, valamint Sándor és László meglehetősen megközelítően azonos nagyságú földterületet kaptak: Károly 588,7 hold, Ferenc 570 hold, László 314,4 hold, míg Sándor 322,7 hold.

Ez természetesen csak az egyik oldal. A felosztott birtokok *értéke* lehet itt a mérvadó. Ennek megfelelően itt ugyancsak hasonló nagyságok alakultak ki.

Három testvér azonos értéken belül van: Károly 66 334 Ft, Ferenc 61 681 Ft, László 68 817 Ft, Sándoré a legkevesebb 39 275 Ft. De az ő részéhez a kapott varbói új kastélyt nem becsülték fel s annak értékét nem is számolták bele. Gyakorlatilag a birtokértékből megközelítően egyenlő arányban részesültek, feltehetően a különbségeket a nagyszámú ingóságból pótolták. Mindezek alapján a birtok értéke összesen 236 107 Ft-ot tett ki.³⁴

Károly és Ferenc, valamint Sándor és László között valamilyen jellegű kapcsolatot kell látnunk. Erre utal az azonos birtoknagyság és érték mellett az is, hogy páronként ugyanazon helyen laktak. Előbbiek Marcalban, az utóbbiak Varbón. S említettük a bevezetőben éves jövedelmeiket is. Ez is ketté vált: Károly 1702 Ft, Ferenc 1292 Ft, míg Sándor 598 Ft, László 594 Ft. (Feltehető, hogy a különbségek kiegyenlítésére pénzbeli vagy ingóságbeli kiegészítés is történt.)

A számok alapján úgy tűnik a négy testvér vagyoni helyzete stabil. De hol vagyunk már a Szentiványi Ferenc féle hatalmas, több-ezer holdas birtoktól? Az 100 hold alatti területekkel — legyen azoknak bármekkora is az értéke — a gazdálkodás lehetőségeiben már nem olyan mint korábban. A szétaprózódás folyamata feltartóztathatatlanul sietette a végső stáció felé a birtokot.

SZENTIVÁNYI LÁSZLÓ GAZDÁLKODÁSA

A birtokosztódás folyamatában harmadikként egy unoka, Szentiványi László birtokát és gazdálkodását vesszük szemügyre. Az osztály során ő Varbón maradt (felesége Jezerniczky Sidonia). Amikor 1843-ban birtokát összeírták elég eltérő adatokat találunk az 1841-es osztozáshoz képest. Feltehetően közben módosítottak, egyezkedtek a testvérek.³⁵ Először a birtoknagyságot mutatjuk be. (22. sz. ábra)

22. tábla: Szentiványi László birtokának megoszlása

Település	Jobbágý		Zsellér	Szántó (h)	Rét (h)	Majorsági szőlő (h)	Dézsm szőlő (h)	Belső telek (h)	Erdő (h)
	egésztelkes	féltelkes							
Varbó	2	3	10	13	15	3,73	30 akó	3,5	120
Drahi	—	—	—	151	85	—	100 akó	—	—

Ez már nem sok. Van összesen 5 jobbágý (kettő egész-, három féltelkes) 10 zsellér, 167,5 hold szántóföld (a belső telekkel együtt), 100 hold rét, 120 hold erdő, megközelítően 4 hold majorsági szőlő és 130 akó bort adó dézsmás szőlő. Ez a vagyon a megyei birtokos köznemesség átlagánál ugyan jobb valamivel, de még a családon belül is a kisebbek közé tartozik.

Mást mutat viszont a kép, ha a jövedelem nagyságát nézzük. Itt már jelentős eltérést látunk a korábbiakkal szemben (23. ábra.)

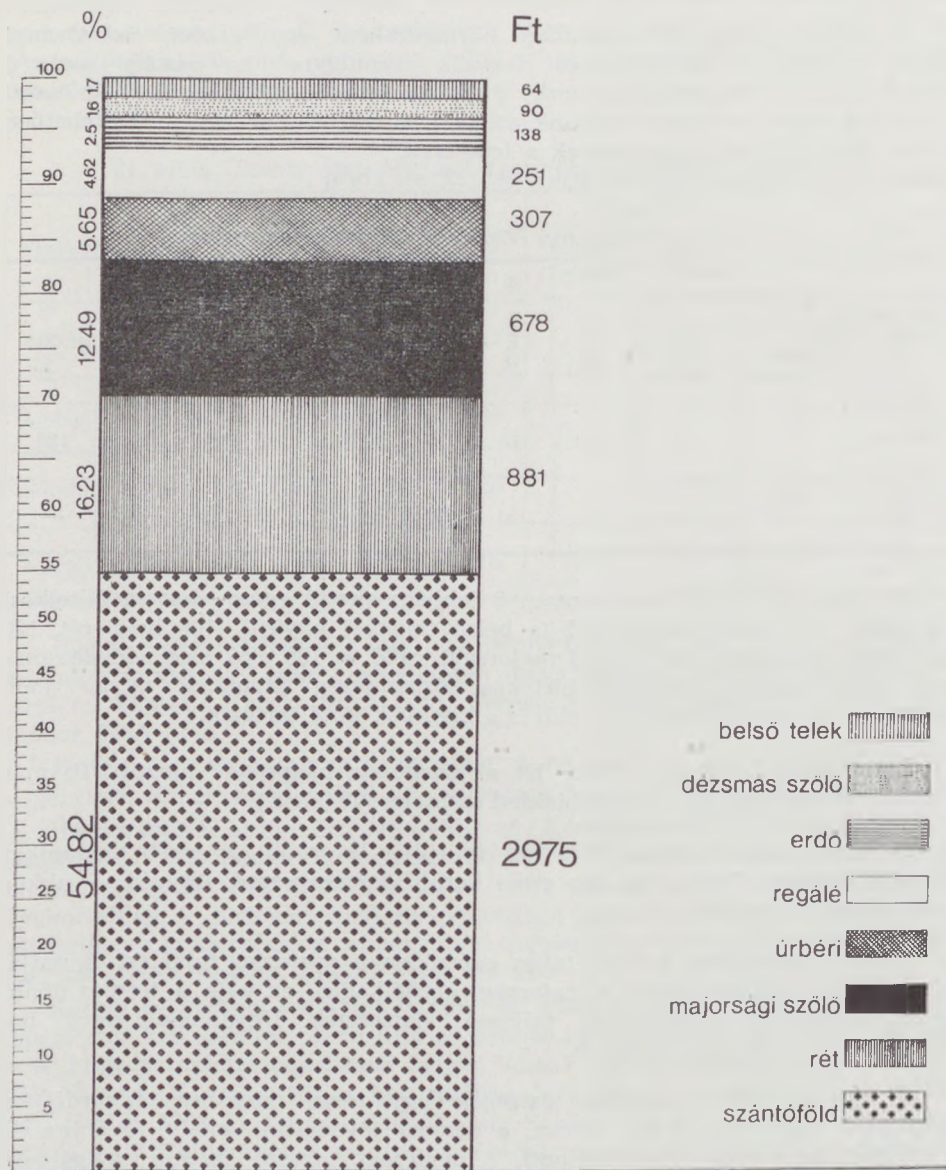
A birtok összjövedelme 5426 Ft. Ha ebből levonjuk az egyéb kiadásokat — ispán fizetése, két béres, egy erdei kerülő, kéményseprő, ügyvéd — akkor a jövedelem 5118 Ft.

Ennek megoszlása a már teljes egészében a minőségi fejlődést mutatja. Abszolút első helyre került a majorsági gazdálkodás, ez adja a termés döntő részét. Az úrbéres jövedelmek teljesen visszaestek. Ugyanakkor kevés bevételt hoz az erdő használata is.

A jobbágýoktól beszedett összegek egy része telek-bér, fuvardíj, a nagyobbik hányad a robot értéke, a dézsma jövedelem, amely továbbra is a szolgáltatások nagy részét jelenti. A zsellérek hasonló módon szolgálnak. A regálé jövedelmekben van a kocsmá és a mészárszék neki járó árendája,

a malom árenda része. A szántóföldi jövedelmek a gabonatermesztésből állnak össze. A rét, a szőlők, az erdő bevétele hagyományosan alakult.

23. Szentiványi László birtokának jövedelme

Ide tartoztak még az épületek. Varbón volt a kastély, ahol leánytestvérével Máriával lakott. A kastély ugyanaz, amit korábban már leírtunk. Van még egy cselédház kőből és téglából építve, zsindellyel fedve. Benne két szoba, pitvar és éléskamra. Ezzel egybeépítve kocsiszín, 12—14 férőhelyes tehén istálló, amellest sertés és tyúkólak. Az egész udvar köfallyal van kerítve. Mindezekon kívül van a tisztartó ház is, kőből fazsindely tető alatt két szobával. hozzá 1 konyha, kamra és pince. Övé lett a szőlőbeni borház, a temető melletti pince és egy malom.

Végezetül szólnunk kell a birtok gazdálkodásáról is. Egyértelműen a gabonatermesztés dominált. A termelt növények közül csak a búzát és a rozst említik. Továbbra is a kétnyomásos gazdálkodás a jellemző, s hogy évtizedek alatt alig látszik változás, fejlődés, ez mindenképpen összefügg a természeti körülményekkel is. Varbón 6, Drahin 13 tagban vannak a szántóföldek.

Ennél persze jóval osztottabb volt a föld, hiszen Drahin az egyik dűlőben a 10 holdas terület még további 3 darabban, a 18 holdas terület újabb négy darabban volt. Az egyes tagok terjedelme is rendkívül szórt. Varbón a legnagyobb szántóterület 7,5 hold, a legkisebb 0,5 hold! Drahi pusztán a legnagyobb 41 hold, a legkisebb 4 hold, tehát az arány mindenképpen jobb, miként a földek minősége is.

Az osztozás évében, 1841-ben Tersztyánszky Zsigmond pusztaberki birtokán — mint a megye több nemesi gazdaságában — háromnyomásos gazdálkodás folyt. A két fő termény: ugyanaz ebben a gazdaságban is, tiszta, illetve feles búza, valamint rozs. A ugart viszont már egyre inkább művelik. Az árpa, zab mellett borsó, lencse, burgonya, kukorica, lendek került az ugarba, tehát egyre inkább közelednek a vetésforgóhoz. Itt is két pozsonyi mérőt vetettek egy holdba.

Varbón ősszel elvetnek 13 kila tiszta búzát. Minden kila után 8 csomó terem, s ez kiad 104 csomó szalmás búzát. Egy csomó egyenlő 1 kila tiszta maggal, így 104 kila tiszta búza van. A termés tehát 8-szorosát adja vissza a vetőmagnak, Drahi pusztán a 10-szeresét. Ha levonják a vetőmagot marad 91 kila, ugyancsak levonnak két kila apadást, így a tiszta termés 89 kilát tesz ki. (A végső jövedelem eléréséhez azonban a művelés fejében egyharmad részt még le kell vonni.)

Tavasszal Varbón 7 kila zabot vetettek. Kilánként 5 csomó termett, itt egy csomóból 2 kilát nyertek, így 70 kila zabot számítanak s ebből vonják le a vetőmagot és az apadást.

A takarékos gazdálkodást jelzi, hogy szigorúan felhasználták és számon tartják mind az őszi, mind a tavaszi gabona szalmáját és a pelyvát is. Most már minden fillér számít.

Azt nem tudjuk, hogy Tersztyánszky Zsigmond előbb említett pusztaberki birtokán mennyit ad vissza a föld, de a terméseredmények illusztrálják a gazdálkodást. A 60 holdnyi szántóföld termett 73 pm tiszta búzát, 70 pm feles búzát, 218 pm rozst, 95 pm árpát, 80 pm zabot, 10 pm borsót, 40 pm lencsét, 150 pm burgonyát.

A varbói réten évi kétszeri kaszálás van. A majorsági szőlőben 48 kapás területen megterem kapásként 3 és fél akó bor. Az erdőnél is figyelembe vesznek mindent, ami pénz ér. Így számít a gubacs és a makkoltatás is mint bevételi forrás. Évente a tölgy erdőből két holdat vágnak ki, minden holdból 15 öl tűzfával számolnak.

A drahi részen voltak a nagyobb termőföldek. A szántóföldön az őszi vetés alá 75 holdat, a tavaszi vetéshez 40 holdat, az ugarra 36 holdat osztottak ki. Ennek megfelelően többet is termeltek. Ősszel 100 kila tiszta búzát vetnek (a termés 873 kila levonások után). Ugyanakkor ősszel még 50 kila rozst is vetnek, aminek a tiszta termése 437 kila. Tavasszal a 80 kilás zabvetésből a tiszta termés 1140 kila. (8-szoros terméssel számolnak). Az őszeirás során megemlítik, hogy a földeken bőségesen terem tiszta búza, rozs, árpa, zab, kukorica, lednek, kender. (Az nem biztos, hogy Szentiványi László mindegyiket termelte is). Dinnyét is természetesen a helybeliek, a földesúr ezt dézsmába kapja. Ez a gyümölcs messze földön híres volt, annak idején Mocsáry Antal is dicsérte monográfiájában.

A rét Drahin nagyon jövedelmező. (Mindkét helyen az Ipoly mellett fekszenek ezek). Kaszálnak egyszer 85 szekér szénát, majd 60 szekér sarjút, ami igen jó értékű. Majorsági szőlő Drahin nincs, csak dézsmás.

Azt nem tudjuk, hogy az ugarba vetettek-e kukoricát, mint korábban, de feltételezhető. A földet jónak ítélik meg. A szántóföldek közül Varbón 7,5 hold volt első osztályú (értéke 120 Ft/hold) a többi másodosztályú (100 Ft/hold). A drahi föld mind első osztályú 140 Ft/hold értékben. A föld a trágyát legalább 8 évig tartja, tehát van már rendszeres trágyázás.

Annak nyomát sem látjuk az iratokból, hogy Szentiványi László hozzáfogott volna a tagosításhoz. (Pálmány Béla kutatásai során kiderítette, hogy éppen a Drahi pusztát 1840-ben tagosan felosztották Forgách Pál és a Szentiványi család között. Állítása szerint a család más birtokain is „folyamatba tették a tagosítást,” — de erre vonatkozóan még nem találtunk levéltári forrást). A korábbiakban utaltunk rá, hogy hány helyen és milyen megoszlásban feküdtek a szántóföldjei. Márpedig a továbblépés a korszerű váltógazdaság felé csak a tagosítás, az összefüggő majorsági földek esetén volt lehetséges. „A feudális határhazsnálattal összefüggő tagosítatlanság, az ugar és a tarló közös legeltetése gátolta mind a jobbágyok, mind az uradalom változtatásra irányuló törekvéseit” — írja Szabad György a tatai uradalomról szólván.³⁶ Itt Varbón a változtatásnak a szándékát sem lehet felfedezni.

Az állatok száma nem sok még, de még mindig több mint egy átlagos köznemesi birtoké: 12 jármos ökör, 600 db finom selyem juh, 30 db tehén, 4 igásló. A jármos ökrök nagy száma azt bizonyítja, hogy a művelésnél továbbra is az ökrök igénybevételén volt a fő hangsúly, de az ígáslovak megléte jelzi, hogy már kezdenek áttérni a hatékonyabb igaerőre.

Más kérdés, hogy ezeknek kellett a hintós lovak feladatait is ellátni, ami a szántóföldi munkából való gyakori kiesésükkel jár.

A személyzetet már röviden említettük. Az ispán 120 Ft évi fizetést kapott, a két béres 70 Ft-t, az erdőkerülő 30 Ft-t, a kéményseprő 8 Ft-t, az ügyvéd 40 Ft-t. (Elképzelhető, hogy az utóbbi két alkalmazott csak időlegesen dolgozott itt).

Ezek a fizetések megközelítőleg megegyeztek az átlaggal. Tersztyánszky Zsigmond a béresnek 1841-ben fizetést és természetbeni járandóságot 60 Ft-t, 1844-ben 80 Ft-t adott. Nála a kocsis fizetése 40 Ft, a szolgálóé ugyancsak 40 Ft. 1844-ben a mezőcsősz 22 Ft, a juhász 27 Ft-t kapott.

Az értékesítésnél szerencsés helyzetben voltak. A gyarmati piac 1 órányira, a szécsényi másfél órányira, a losonci 4 órányira van s mindegyikhez jól készült utak vezetnek. De legtöbbször az fordul elő, hogy csinált út mellett

lévén a birtok, a helyszínen veszik meg tőlük a kereskedők a gabonát s így nincs szállítási költség. A piaci árak egyébként jelentősen változtak 1838-hoz képest, mint azt a 20. sz. táblázat mutatja.

Eddigi tárgyalásunk során nem tudtuk a Szentiványi család gazdálkodásának minden ágát részletesen bemutatni. A tényekből az mindenesetre kiderült, hogy a három generáció megközelítően azonos módszerű és szerkezetű gazdálkodást folytatott. Szentiványi Ferenc birtokán még a hagyományos, a kétnyomásos gazdálkodás folyt, amely nagymértékben ráépült a jobbágyság robotmunkájára és a jövedelem is a jobbágyszolgáltatásokból tevődött ki elsősorban. Szentiványi Medárd már egy fokkal modernebb gazdálkodást vezetett be, két — illetve háromnyomásos keretek között növelte a majorsági termelést — külterjes módon.

Szembetűnő viszont, hogy mennyire megnőtt a gazdasági épületek száma, ami mindenképpen erős pénzügyi háttérre mutat. Az ő birtokán sem változtak számottevően a robotmunka kihasználásának mutatói. (A harmadik generációnál, Szentiványi Lászlónál pedig még nem tudjuk kimutatni, volt-e lehetősége annak, hogy birtokán áttérjenek az okszerű gazdálkodásra).

Ha az adataink a források hiányában nem is pontosak és teljesek, főbb vonalaikban jelzik a gazdálkodás minőségi változtatásának szükségességét is. Szentiványi Ferencnek a birtoka (a rónyai kivételével) 7010 hold volt. Szentiványi Medárdnak már csak 3122 s gyermekének mindössze alig 300. Ez az ijesztően csökkenő tendencia látható akkor is, amikor leírjuk, hogy Szentiványi Ferenc birtokán 169 jobbágyság és 192 zsellér élt, míg Medárdnál 48 jobbágyság és 67 zsellér, Lászlónál pedig mindössze 5 jobbágyság és 10 zsellér. Ha más nem, de ezek a tények egyértelműen mutatják, hogy a család anyagi bomlása egyre reménytelenebbé tette a gazdálkodás korszerűsítését.

Ezen a köznemesi birtokon mindvégig a gabonatermesztés, a szántóföldi művelés dominált, csakúgy, mint a megye csaknem minden nemesi gazdaságában. Aránylag szűkkörű, s elsősorban a talaj és az éghajlati viszonyoknak megfelelően terményeket termeltek s ezeknek jó értékesítési lehetőségeik is voltak. Mindvégig feltűnő a takarmánynövények hiánya, illetve elégtelen volta. Ez azonnal kizárja az istállózó állattartás meglétét, a trágyakészlet halmozását és ennek következtében az ugar bevonását a művelésbe. (Ebből adódóan alig találunk utalást kapás növények termesztésére). A gabonatermesztés arányainak megítélésénél egyébként is egy nagy hiátus mutatkozott a forrásokban: s ez pedig a gabonakonjunktúra éveinek felfutó termésével való összevetés. Ennek feltárása a jövő feladata lesz a megyei gazdaságtörténeti kutatásokban.

Az állattenyésztés — miként szerte a megyében — ebben a nemesi gazdaságban sem játszott domináns szerepet. A harmincas évektől lép be fokozottan a gyalpüstermesztés és az ebből származó haszon lehetőségének észrevételével a juhtenyésztés, amely a Szentiványiaknál elég nagy ütemű.

A szőlő, az erdő gazdálkodás, a regálé és vám jövedelmek aránylag csekély részét tették ki a birtok bevételeinek mindhárom generáció életében.

Annál fontosabb volt a jobbágymunka és a robotkötelezettségek igénybevétele. A tárgyalt korszakban a birtok mindvégig erre alapozta gazdálkodási tevékenységét, munkaerő szükségletét. Nem is engedte ezt a szolgáltatást pénzjáradékkal megváltatni, egyedül a terményjáradék egy részét volt hajlandó

készpénzben elfogadni. Ez a merev, a termelés minőségének fejlődését akadályozó felfogás és gyakorlat mindvégig gátló tényező maradt.

Nem teljes a kép, ha nem szólnunk arról, hogy a Szentiványi család gazdálkodásában milyen szerepe lehetett a hitelviszonyoknak, a negyvenes évek felé egyre gyakoribbá váló pénzügyi manővereknek. Erre most terjedelmi okokból nem volt lehetőség, de a kutatási terv egyik fejezeteként a megyei nemesi gazdálkodás hitelviszonyait fogjuk elemezni.

Végezetül az is megállapítható, hogy a konzervatív gazdálkodási mód, az újra való reagálás hiányának egyik következménye éppen a Szentiványi család politikai magatartásának helyzete a megyében. Egyrészt következett, hogy a csökkenő vagyoni helyzet egyre kevésbé tette lehetővé az aktív politizálást, nagyobb feladatok elvállalását, másrészt a megcsontosodott gazdálkodásmód kihatott oda, hogy a társadalmi átalakulásért vívott küzdelmekben nem tálták meg helyüket a haladásért szót emelők és tenni is tudók oldalán.

A MÉRTÉKEKRŐL

A gazdaságtörténet egyik leggyakrabban tárgyalt és vitatott kérdése a mértékrendszerek ügye. Enyhe túlzással megállapítható, hogy ahány ház — illetve megye — annyi mérték. Tárgyalásunk során arra törekedtünk, hogy elsősorban a vizsgált gazdasági iratokban megadott átszámításokkal éljünk, mint olyanokkal amelyeket a Szentiványi birtokon használtak. Még akkor is, ha ezek eltérnek az országos átlagoktól.

A leggyakrabban előforduló mérték a „kila”, így nevezték népiesen a pozsonyi mérőt. Ez űrmérték és területmérték egyaránt. Mint űrmérték általában itt 72 iccés terjedelemmel számolnak. A gabonaicce 0,8338 liter így egy pozsonyi mérő 60,03 liter, mint területmérték kb. 600 négyszögölnek felel meg. A hold egységesen 1200 négyszögöl terjedésű volt ekkor. Súlyra átszámítva az alábbi számokat kapjuk: 1 pm búza 44,8 kg, rozs 42,6 kg, árpa 33,6 kg, zab 25,2 kg, kukorica 42,6 kg.

Az akót 64 iccésel mérték. Egy boricce mértéke 0,8484 liter, így tehát egy akónyi bor 54,29 liter. Kisebb űrmértékek még a pint (két icce), a meszely (fél icce). A nagyobb űrmértékek közül a gönci hordó 160 icce, azaz 135,7 liter, míg a tokaji hordó 180 iccés, azaz 152,7 liter.

A szőlőművelésnél a kapás mértéket használták. Ez egy ember napi teljesítménye volt. A leggyakrabban 94 négyszögöllet értettek alatta, mi is ezzel számoltunk. (Volt ezenkívül még 85, 75, 120 és 200 négyszögöles átszámítás is az ország más területén).

A rét kiterjedésére gyakran a kaszás, vagy szekér mértéket nevezték meg. Ezek általában egy hold kiterjedésűek (ez a mi alapszámunk is) de volt ahol 800 négyszögöllel ért fel. Egy szekér tavaszi szalmát 100 mázsában adtuk meg, ez 15 csomót tett ki. Egy szekér őszi szalma ugyanakkora súlyú, de ezt 10 csomó adja ki.

Az öl egységesen mindenütt 1,89 m, a mérföld ekkor 7 858 métert tett ki.

A véka egységesen 27,15 század liter. (Az uradalomban időnként használt pesti mérő 3 vékából állt, így mértéke 81,45 liter).

A pénznemek közül az un. convenciósz vagy váltóforinttal számoltunk, amelyből 1 forint 60 xr-t tett ki. (Ezüst pénzben egy forint 100xr-t ért).

Bár konkrét és összesített adataink nem voltak az úrbéres föld állományára vonatkozóan, tudjuk, hogy ekkor Nógrádban egy jobbágytelek átlag 22 hold szántóföldből és 8 kaszás (értsd hold) rétből áll. (Ezt adja meg pl. Forgách János gróf többször idézett birtokösszeírása). Az úrbérrendezés idején egyébként a szántóföldek minősége szerint az alábbi területet szabták meg Nógrádban: I. osztályú földből 20 hold, II. osztályúból 22 hold, III. osztályúból 24 hold, míg a IV. osztályúból 26 hold szántóföld tette ki a telek nagyságának egy részét. A másik részt a rét adta, amelynek szintén több változata volt. A jó minőségű, a mindig kaszálható rétből 6 kaszás (hold) tartozott egy telekhez, az olykor kaszálhatóból 8, míg a nem kaszálható rétből 10 hold egészítette ki a telki állomány nagyságát.³⁷

JEGYZETEK

1. Nógrád megyei Levéltár IV. Perceptorlia 7—c—6 Nemesi hozzájárulásokkal kapcsolatos összeírások 1066. Az 1843/44 évben tartott országgyűlés alkalmával Nemes vármegye kövéteinek... napidíjak, lakásbérek, valamint... a megye börtöne felépítésére szükségképp megkívánató pénzzemnyiségeknek az újonnan történt nemes birtokösszeírásokhoz képest tett kivetési lajstrom. (V. ö. még Horváth István Sréter tanulmányát ezen évkönyvnek oldalain).
2. A Szentiványiakra nézve lásd Nagy Iván: Magyarország családai. Pest. 1865. 11. k. 639. p. — Politikai szereplésére vonatkozóan: Mályusz Elemér: Sándor Lipót főherceg nádor iratai. 1790—1795. Bp. 1926. 436, 650, 799. p.; Domanovszky Sándor: József nádor iratai. 1. k. 1792—1804. Bp. 1925. 33, 79, 128, 171, 196. 214, 218. 261—263, 291, 484. p.; 2. k. 1805—1807. Bp. 1929. 452, 593. p. — Itt olvashatjuk róla az inkriminált kijelentést is: „zur Leitung der obristen Justice-stelle, so wie der landtaglichen Verhandlungen ganz unfähig.” — Szentiványi Ferencről írtak még a Tudományos Gyűjteményben; 1823. 6. k. 123. p. és a Felső-Magyarországi Minervában; 1826. 1561—1563. p. — Mocsáry Antal: Nemes Nógrád vármegye esmértetése. Pest. 1826. 1. k. 32. p.
3. A család további tagjaira nézve Nagy Iván idézett munkája, valamint az ugyancsak az ő hagyatékában megmaradt vegyes tárgyú történeti iratok a Nógrád megyei Levéltárban adnak tájékoztatást. Bonaventurával kapcsolatban még: József nádor iratai. 2. k. 71, 110. p.
4. Szentiványi Anzelmre vonatkozóan mindezek felül még: Nógrád megyei közgyűlés jegyzőkönyve (A továbbiakban NmL Kgy. jkv.) 1029/1832, 1798/1832 — Madách Imre összes művei. (Szerk. Halász Gábor) Bp. 1942. 2. k. 1192. p. — Kossuth Lajos összes művei. 1—5. k. Bp. 1948—1961. Országgyűlési tudósítások. 1. k.: 331, 332, 337. 569, 593, 597, 601. p.; 2. k.: 12, 89, 154, 431. p.; 3. k.: 42, 121, 209, 219, 222, 482, 640, 661, 725. p.; 4. k.: 24, 426. p. 5. k.: 244, 382, 395, 516, 523, 576, 593, 670. p.
5. Az egyes adatokra vonatkozóan Nagy Iván: i. m.: Motesiczky család 7. k. 372 p.; Bossányi család 2. k. 207—213. p.; (itt nem lehetett teljes családfát összeállítani); Sándor család 11. k. 31—40. p. Szentiványi Ferenc feleségének Rozáliának a testvére volt Sándor István az író és bibliográfus. Másik testvérének, Sándor Károlynak a lánya Júlia pedig egy Forgách grófhhoz ment feleségül.
6. NmL IV. 1. h/Nemességi iratok. Birtokösszeírások. 2/1839.
7. NmL IV. 11. f) Polgári peres iratok 5/1839 — itt kell megjegyeznünk, hogy ekkor a megyei levéltári iratokban más Szentiványiak nevével is találkozunk pl. a hradistyai birtokon lakó Farkassal és Imrével, vagy a Szakalban (Nógrádszakál) birtokos Bogomérrel. Valamennyien rokonok természetesen, de ezúttal kiesnek vizsgálódásunk köréből.
8. NmL IV. 11. f) Örökösödési és birtokperes iratok. 1815—1848. 5/1826.
9. A felsorolás alapján: Mocsáry: i. m. 1. k. 49—212. p.; Fényes Elek: Magyarország leírása 2. k. Pest. 1847. 198—204. p., Borovszky Samu szerk.: Nógrád vármegye. Bp. 1911. 25—133. p., valamint NmL Acta urbária. 1/j.
10. Pálmány Béla: A szécsényi uradalom és népe az Urbáriumtól a jobbágyfelszabadításig 1770—1848. Kézirat. 1973. Kubinyi Ferenc Múzeum adattára 2—1973. 70—95. p. — NmL IV. 11/f Örökösödési és birtokperes iratok. 1815—1848. 5/1825.
11. Pálmány: i. m. 144. p. — A nyomásos gazdálkodás módozatairól Wellmann Imre írt rendkívül érdekes, elemző tanulmányában; Földművelési rendszerek Magyarországon a XVIII. században. = Agrártörténeti Szemle. 1961. 356. p.
12. Forgách János gróf gácsi uradalmának összeírása NmL Kgy jkv. 1441/1830.
13. Pálmány: i. m. 167. p. — Mocsáry: i. m. 2. k. 48. p. — Szabad György: A tatal és gesztesi Eszterházy uradalom. Bp. 1957. Akad. Kiadó. 90—91. p.
14. NmL IV. 11/f Örökösödési és birtokperes iratok. 1815—1848. 5/1825.

15. **Mocsáry Antal:** i. m. 1. k. 60–61. p.; 2. k. 43. p. — **Fényes Elek:** i. m. 198–204. p. — **Pálmány Béla:** i. m. 17. p.
16. **Pálmány Béla** i. m. 54. p.
17. **NmL IV. 11 f Örökösödési és birtokperes iratok 1815–1848. 5/1825.**
18. **Pálmány:** i. m. 159. p. — **Mérei Gyula:** Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon. 1790–1848. Bp. 1948. 96–97. p. — Magyarország története. 5. k. Bp. 1980. Akad. Kiadó. 330–332. p.
19. Ezt igazolja egy megyei közgyűlési jegyzőkönyvi bejegyzés is, amelyben Anzelm „hites bizonyosságot kér kiadatni arról, hogy a Rónyai uradalom néhai Szentiványi Ferenc férfi ágú ivadéka által közösen biratik.” NmL Kgy. jkv. 764/1839 — Uo. 2107/1835, 1683/1835, 842/1831.
20. A gazdasági számadások és kimutatások anyaga: NmL IV. 1. h) nemességi iratok 8/1841; — Uo. IV. 11. f) Örökösödési és birtokperes iratok 1815–1848. 2/1839.
21. **Tóth Tibor:** A mernyei uradalom gabona-terméseredménye. = Agrártörténeti Szemle. 1972. 352–353. p.
22. **Pálmány:** i. m. 294. p. — **Mocsáry:** i. m. 2. k. 48–49. p. — **Tóth:** i. m. 164. p.
23. **Pálmány:** i. m. 120. p. — **Tóth:** i. m. 167. p. — **T. Mérey Klára:** Egy középnemesi uradalom gazdasági felmérése 1839-ben Somogy megyében = Agrártörténeti Szemle. 1966. 332–360. p.
24. **Mocsáry:** i. m. 2. k. 29. p.
25. **Forgách János** gróf gácsi birtokának összeírása. NmL Kgy. jkv. 1441/1830 — **Tihanyi Ferenc** birtokának összeírása. NmL IV. 1 h Nemességi iratok. Birtokösszeírások. 6/1833 — **T. Mérey Klára:** i. m. valamint Uő: Nemesi birtok 1839-ben. = Élet és Tudomány. 1966. 36. sz. 1695. p. — **Pálmány:** i. m. 189. 191–192. p. — **Tersztyánszky Zsigmond** birtokának összeírása NmL IV. 1 h Nemességi iratok. Birtokösszeírások. 10/1846.
26. **Szabad:** i. m. 65. p. — **Plachy Sámuel** birtokának összeírása. NmL IV. 1/h. Nemességi iratok. Birtokösszeírások. 4/1830 — **Pálmány:** i. m. 45. p., 344. p. — **Szabad:** i. m. 64. p. — **Gyürky Antal:** 54 év Hont vármegye történetéből. Vác. 1874. 154–155. p. — **T. Mérey Klára:** Nemesi birtok 1839-ben. 1636. p.
27. NmL IV. 1/h Nemességi iratok. Birtokösszeírások. 2-a/1839. A továbbiakban minden adat-számítás ennek a fondnak az alapján történik.
28. **Forgách János** gróf gácsi birtokának összeírása. NmL. Kgy. jkv. 1441/1830 — **Balassa Sándorné** vagyonának összeírása. NmL IV. 1 h Nemességi iratok. Birtokösszeírások 7/1843 — **Tarcsányi Ezékiel** vagyonának összeírása Uo. 5/1843 — **Mocsáry Károly** vagyonának összeírása. NmL IV. 11 f Örökösödési és birtokperes iratok. 1815–1848. 2/1835 — **Török János** vagyonának összeírása NmL IV. 1 h Nemességi iratok. Birtokösszeírások. 17/1843.
29. **Pálmány:** i. m. 128. p. — **Tóth:** i. m. 164. p.
30. **Pálmány:** i. m. 148–155. p. — A feltűnően nagy mennyiségű megtakarítás, illetve gabona-felhalmozás mögött látnunk kell, hogy ez máshol is így volt az országban. Pl. az Eszterházy uradalomban a termésből mindössze csak a búzának és a rozsnak az 1/3 részét, a kétszeres 25-t. az árpa 12-t. a zab 1/7-t adták el. „Elsődleges a házi szükséglet kielégítése volt” — írja **Ny. Straub Éva.** (Adalékok a gabonárák alakulásához Magyarországon 1828–1831 között = Agrártörténeti Szemle 1975. 132. p.
31. **Pálmány:** i. m. 116. 156–159. p.
32. **Balogh István:** A paraszti gazdálkodás és termelési technika = A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. 1848–1914. Bp. 1972. Akad. Kiadó 350–351. p.
33. **Pálmány:** i. m. 300–303. p.
34. NmL IV. 1/h Nemességi iratok. Birtokösszeírások. 8/1841.
35. Uo. 9/1843.
36. **Szabad:** i. m. 62–63. p.
37. A mértekegységekre vonatkozóan rendkívül bőséges irodalom közül felhasználtuk az alábbiakat: **Stefan Kazimir:** A régi budai gabonamérték = Agrártörténeti Szemle 1974. p. — **N. Kiss István:** Mérték, állam, társadalom = Uo. 1975. 3–4. sz. 279–283. p. — **N. Kiss István:** A poszonyi mérő felhasználásának problémái = Uo. 1976. 3–4. sz. 545. p. — **Spira György:** A mérő és a font viszonyáról = Uo. 1964. 473–475. p. — **Bogdán István** — **Papp Zsigmond** — **Szabó Miklós:** Kétszázéves gabonaszemek az Országos Levéltárban = Uo. 1963. 60–61. p. — **Wellmann Imre:** A magyar mezőgazdaság a XVIII. században. Bp. 1979. Akad. Kiadó 15. p. — **Továbbá Pálmány:** i. m. VI–IX. p. (A Nógrád megyei Levéltár eddig megjelent, s korszakban ide illő forráskiadványainak jegyzetei is fontos segédletet jelentenek ebben a kérdésben.)

A táblázatok összeállításában és grafikai megjelenítésében dr. Balykó Barnabásné és Kollár Sándor volt segítségemre, amit ezúton is megköszönnek nekik.

Mihály Praznovszky

Das Wirtschaften der reichen Nógrader kleinadeligen Familie, Szentiványi in der ersten Hälfte des XIX-ten Jahrhunderts.

Resümee

Der Autor stellt in seinem Essay die Geschichte des Wirtschaftens der Familie Szentiványi durch ihre drei Generationen vor.

In dem Wirtschaften von Ferenc, Medard und László Szentiványi ist jener Prozess zu verfolgen, als ein Kleinadeliger, der ausserstande ist, sich zu erneuern, zu den modernen Methoden der Landwirtschaft überzugehen, wie zum Zustand der Vermögensunzulänglichkeit — auch wegen der falsch verwendeten Besitzpolitik — gelangt.

Ferenc Szentiványi, der erste — hier behandelte — Mitglied der Familie, der viele Landesämter bekleidete, hat sich mit geschickter Familien-Heiratspolitik ein bedeutendes Vermögen erworben. (Das zeigt die beigelegte Landkarte) Sein Wirtschaften war aber zurückgeblieben und veraltet, und gründete sich grundsätzlich auf der Fronarbeit und Einkommenlieferung der Leibeigenen. Er hat nicht einmal einen Versuch gemacht, die Entwicklung in Bewegung zu setzen.

Sein Sohn, Medard hat es schon zu ändern versucht. Er ist zur Dreifelderwirtschaft übergegangen, hat die Tierzucht verstärkt, innerhalb der Tierzucht die Rentabilität der Schafzucht erhöht. Aber zu seinem Unglück hat auch er seine Felder mit Fronarbeit bebausen lassen, und so haben die nicht soviel zurückgegeben, wieviel mit dem Einhalten der Forderungen des vernünftigen Wirtschaftens zu erwarten gewesen wäre. Die Analyse seiner Wirtschaft stellen die Tabellen und Diagramme dar.

Die dritte Generation, der Enkel von Ferenc Szentiványi, László hat schon ein sehr zerkleinertes, zur Modernisierung ungeeignetes Besitztum geerbt. Auf diesem Besitz war nur die Realität des kärglichen Auskommens möglich.

Man muss auch wissen, dass dieses konservative, veraltete Wirtschaften auf die politische Rolle-Übernahme der Familie, auf die retrograde Position im Kampf für den gesellschaftlichen Fortschritt eine Wirkung ausübte.

A Sréter család társadalmi, gazdasági szerepe a XIX. század első felében Nógrád megyében

Horváth István

Az emberiség történetének egy meghatározott időszakában különös szerep és feladat jut egy-egy közösségnek, nemzetségnek, családnak. Elegendő csak a Karolingok, a Hohenzollerek korszakokat befolyásoló dinasztikus helyzetére, tevékenységére gondolunk. A magyar történelem kiemelkedő időszakaként ismerjük az Árpád-házi uralkodók nevével fémjelzett korszakot. Az újabb időkre emlékezve a szerteágazó családfájú Habsburgok tevékenysége másképp őrződött meg történelmi tudatunkban.

Az emberi cselekvés színterei a történelemben azonos és eltérő vonásokat egyaránt tartalmaznak. A társadalmi cselekvés makró szintjére, valamint a társadalmi cselekvés mikro szintjére egyaránt és egyidőben ugyanazok a tényezők hatnak. A reagálás gyakoriságára és intenzitására ilyen körülmények között — a sajátosnak is nevezhető eltérések mellett — alapjaiban a megfelelőség a jellemző, a meghatározó. Így épül föl az az apró, de azonos tulajdonságú egyedikből a nagy egész, amely hordozza az általános vonásokat.

Nógrád megye korai feudáliskori története ezért nem választható el az ugyancsak népes Kacsics család történetétől, noha nyilván nem azonos azzal. E család leszármazottai hosszú századokon át a saját érdekeik és a feudális rendiség érdekösszhangját képviselték és meg is valósították azt. Az újkori társadalmi törekvések és a családi ambíciók újabb csoportokat szőlítottak a történelem színpadára. A Kubinyiak, a Krudyak, a Szentiványiak, a Gyürkyek, a Madáchok, a Tihanyiak, a Fráterek, a Kacsikovicsok neve a politikával, a közszerepléssel igencsak összeforrott Nógrád megyében. Ebben a még hosszan folytatható sorban jól csengett a XVIII. század második felétől a Sréter család neve is.

Az elkövetkezendő oldalakon e család újkori történetére jellemző sajátosságokat kívánjuk összefoglalni. De nem családtörténetet írtunk. A dolgozattal nem volt más célunk, mint az, hogy közelebb jussunk a reformkorban

tevékenykedő Sréter János alispán azon nézeteihez, amelyeket osztályával, a társadalmi haladással kapcsolatosan képviselt.

Úgy gondoltuk, hogy az életút, a pályakép akkor válik igazán érthetővé és teljessé, ha megvizsgáljuk azokat a tradíciókat, előképeket, amelyek a család kiemelkedő feladatát ellátó tagjára hatottak, vagy hathattak. Ez utóbbit különösképp szeretném aláhúzni. Annál is inkább, mert esetünkben is az a helyzet állott elő ami, a múlt kutatásával foglalkozót olyan gyakran korlátozza. Nevezetesen arról van szó, hogy a Sréter család iratanyagának döntő hányada a különböző korokban megjelenő pusztítások martaléka lett, így e korlátozott terjedelmű és minőségű anyag feldolgozása mellett a kor néhány írásos — forrásként kezelt — publikációjára kellett támaszkodnunk.

A család gazdasági helyzete és törekvései

A reformkorban élt Sréter János alispán életrajzában az alábbi mondat olvasható: „A mezei gazdasággal sohasem bíbelődött egy pillanatig is, s olly szerencsés körülményekben élt, miszerint erre nem is volt szüksége, mert gyengéden szerető atyja e részben gondoskodott érte.”¹

Ez a megállapítás legyen a kérdéskör kapcsán kiinduló pontunk. A szerencsés körülményekre történő hivatkozás azt sejteti, hogy a családi anyagi, gazdasági háttér olyan stabil és tartós volt, amire a hosszadalmas tanulóévek után úgy lehetett építeni, hogy nem vált szükségessé a föld megműveléséhez kapcsolódó ismeretek megszerzése az első szülött fiú számára. Ezért elsőként arra a kérdésre kívánunk felelni: mekkora volt, és milyen jövedelmet hozott évente a Sréter birtok, és milyen létfeltételeket biztosított tulajdonosai számára?

Hogy a kérdésre viszonylag pontosan megválaszoljunk, érinteni kell azokat a történeti körülményeket, amely hatására a Sréter család gazdasági viszonyai kialakultak a XIX. század elejére. Ha vázlatosan is, de utalnunk kell néhány családtörténetileg is fontos eseményre.

A korabeli források közlése alapján azt bizonyosan állíthatjuk, hogy a család nem Nógrádi eredetű. Zólyom megyében voltak honos nemesek, és a XVIII. század elején jelentek meg a megyében. A reformkori alispán dédapja, aki ugyancsak Sréter János nevet viselte „...családja második megalapítójának” számított.² Tekintettel szerepére és a későbbiekre is kiható súlyára egy kicsit közelebbről is szükséges megismerkednünk vele. Születésének pontos dátumát homály fedi. 1655 körül született. Életének rövid leírása szerint: „...korábban Thököly híve, 1684-ben franciaországi követe. Részt vett Munkács védelmében; 1694-től Zólyom megye alispánja. 1703 októberétől a bányavárosok kuruc főkapitánya, 1704-től ezeres kapitány és a zólyomi kincstári jószágok igazgatója, 1705 végétől brigadéros és a tüzérségi főfelügyelő, 1709—10 Eperjes parancsnoka. 1711 augusztusában Lengyelországból — többed magával — amnesztiával hazatért.”³

Politikai kapcsolatait arra is felhasználta, hogy vagyont, birtokait gyarapítsa. Miként forrásunk megjegyezte: „Használva állását, melyre kitűnő tehetsége és szerencséje emelte, jelentékeny vagyont szerzett.”⁴

Mennyi lehetett ez a megnövekedett birtok erre vonatkozóan nem rendelkezünk teljesen pontos adattal. Leszármazottai közül különösképp Mihály nevű dédunokája gyarapította a birtokot tovább, és megszerezte a Heves megyei szentimrei pusztát, és „...korszerű gazdálkodás által ottani birtokát mintegy 10 ezer holdnyi terjedelembre szaporította.”⁵ Az eredeti családi birtokokat Trencsénybe tehetjük. Ez számított az ősi, családi fészeknek. Ezen túlmenően a kuruc brigadéros Sréterről tudjuk, hogy a Zólyom megyei Ribár környékén jelentős birtokai voltak. Számításba vehető területekkel rendelkezett Hajnik helységben és Bereg megyében is. Ez utóbbi birtokokat 1700-ban elcserélte Lónyai László örökösével, azok szandavári birtokaiért. Ekkor költözött a család a nógrádi településre és ezt követően vette fel a „szandai” előnevet.⁶ A továbbiakban a szandai, a surányi birtok a családi élet központja, és a család anyagi életének alapja. Az irányítás és a társasági, vallási összejövetelek színhelye később a Szandához közeli Surány lett. A központ megváltozásának idejét nem ismerjük. Ma még csak arról van tudomásunk, hogy az első Sréter kúria Surányban épült fel: egy dombonálló klasszicista stílusú kastély volt. Méginkább „...földszintes ház, nagy udvarral, körül fallal. Egyik hosszú oldalán tornác, 13 tömör erős oszloppal, fejezettel, magas lábazattal.”⁷ Azt azonban tudjuk, hogy 1767 előtt már itt volt a földesúri élet minden jellegzetes és jelentős eseménye.

A XIX. század fordulóját megelőző évek a család gazdasági erejének kiemelkedő időszaka volt. Ekkor vásárolták meg a Surányban lévő Simonyi kúriát, amely a korabeli jellemzés szerint „...hárs és gesztenyefákkal körülvéve. Előtte park, ez alatt végig gyümölcsös” volt.⁸ Jelentős anyagi támogatást adtak — lévén a család is buzgó evangélikus — a Surány környéki evangélikusoknak: az egyik Sréter uraság az egykori sörházat imaháznak alakította át, 1788-ban ugyancsak ő — akit egyébként a családban IV. Jánosnak hívtak — telket ajándékozott paplak céljára.

A birtokhoz tartozó két község lényegében katolikusnak mondható, de — amint az 1826-ban kiadott megyei monográfiái írója is megjegyezte — más vallásúak, így elsősorban az evangélikusok száma jelentős volt. Szandán 356 római katolikus, 18 evangélikus és 6 zsidó, Surányban 459 római katolikus, 512 evangélikus, 22 zsidó vallású is élt.

1791-ben a Sréter urak anyagi támogatásával 230 frt-n egy hat változatú orgonát vásároltak egyházi célokra. A legjelentősebb anyagi hozzájárulást akkor kapta az evangélikus gyülekezet, amikor az új templom építéséhez nagyon jelentős adományt tettek a Sréter urak. 1818-ban elhatározták az új templom felépítését, ehhez a halmi malom egy éves hasznát ajánlották fel. Sréter Mihály éves jövedelmének 1/3-ad, Sréter József 1/3-ad, Sréter László 4/6-od részben járult e cél megvalósulásához. Ez az egyháznak két év alatt 3102 frt hasznát jelentett. A templomépítés céljára 1818-ban Sréter Mihály 2000 frt-ot, Sréter László 1000 frt-ot, Sréter József 600 frt-ot adományozott.⁹ A család és az egyházközség szoros kapcsolatára utal az a tény is, hogy Sréter József 1808 és 1838 között az egyházközség felügyelői tiszttét is betöltötte.

A következőkben vizsgáljuk meg a birtok kiterjedését, és kíséreljük meg a jövedelem forrásait is számba venni.

- Szanda: hozzá tartoznak a kis és közép kéri puszták. „Nagy és hasznos makk termő erdeje van, a puszták pedig vetésben és szénában mutatnak előmenetelt.”¹⁰
- „A patak vize csak az állatoknak alkalmas. A hegy sűrűn van fával benőve. A rétek a falu alatt elég nedvesek. A bent áthaladó út jó, a többi utak a hegy miatt nehezebben járható. Nehéz fuvarok számára nem a legalkalmasabbak.”¹¹
- Surány: „Elegyes falu, határja bár hegyes, még is hasznos; főképpen az erdőre és legelőre nézve. ... Két szépen épült és ékes kastélyok szépítik leginkább ezen helységet; mind a kettő hasznos gazdaságbeli épületekkel és jeles kertekkel ékeskedik”; Hegyaljáról hozattak szőlővesszőket az itteni megnemesítésére. A XIX. század húszas éveiben a penci, a csalári, a pilinyi borokkal azonosan minősítették a surányit is.”¹²
- Mohora: „1740-ben egyedül még csak a Sréter családé, később már több nemesi családnak van itt birtoka”; kőkerítésű temploma van, és két nemesi kúriája. A patak vize csak állatoknak alkalmas. Az erdő középnyvésben lévő, ritkás kemény fából áll. A rétek iszaposak. Az utak esős időben a puha, sáros talaj miatt rosszak.”¹³
- Rétság: „Határja nem olly termékeny ... szántó földje nagy szorgalmat s javítást kíván.”¹⁴

Az itt felsorolt birtokok képezték a Sréter család életének vagyoni alapját. A közbeeső puszták jellege alapján nem módosíthat ezen a termelési szempontból könnyűnek nem nevezhető művelési területen. Az úrbéri összeírásban tényszerűen is tükröződtek ezek a lehetőségek. Szandán Sréter Pál, Sréter István, Sréter Mihály és Sréter János birtokán 10 jobbágytelket írtak össze. Ez összesen 159 hold szántóföldnek, 64 embervágó rétnak (6.400 hold) felelt meg. Az örökös jobbágyság 416 marhás és 832 kézi robottal tartoztak uruknak. Szandán a jobbágytelek nagyságát 26 hold szántó és 6 hold kaszáló rét alkotta. Az uradalom másik központjában, Surányban 11 jobbágytelket tartalmazott az úrbériális összeírás. Ebbe 241 1/8-as szántóföld 60 embervágó rét (6.000 hold) tartozott. A jobbágyrobotok között 587 marhás, 1222 kézi robot igényű volt.

A termőterület kihasználásának mértékét jelzi az is, hogy az alkalmazott művelési ág a legteljesebben megfelelt a lehetőségeknek. A birtokon nagy hangsúlyt kapott a juhtenyésztés. Fényes Elek leírása is nagy jelentőséget tulajdonít ennek, és mi is hasonlóan érzékeltük azon végrendelet alapján, amelyet Sréter Mihály özvegye írt, és amelyben hátramaradt javainak sorsáról intézkedett. Ez alapján osztódott fel a váraljai juhnyáj három részre. Figyelemre érdemes, hogy a dokumentum a sertésállomány osztatlanságáról rendelkezett. A birtok lehetőségei alapján joggal feltételezhetjük, hogy a Sréter birtokon nagy jelentőségű volt a makkoltatáson alapuló sertéstartás. E végrendeletből tudtuk meg azt is, hogy a szandai várhegy déli lejtőin borkészítéssel is foglalkoztak. A szemes termények közül a rozs, az árpa, mint jelentősebb gabonafajta előfordulásáról tudunk. Egyéb termékeik közül a jobbágy birtokon üzött dohány termeléséről kell megemlékeznünk. A már idézett Fényes Elek leírás külön is szól a „... a nagy levelű, jó illatú” becskei dohányról.¹⁵

A hagyományosnak nevezhető gazdálkodás mellett a Sréterek — ez egyben a családi tradíciók továbbélését igazolja — szívesen foglalkoztak pénzügyi ügyletekkel, kölcsönök nyújtásával. A hitelező mulasztása esetén könyörtelenül megindították a pert. Ezt bizonyítja a Sréter László által indított per, a tőle kölcsönző Adonyi Mihály ellen.¹⁶ A gazdasági tennivalókban megnyilvánuló racionalitás a testvérek egymás közötti kapcsolatában sem enyhült. Sréter Aloyzia és Sréter István között hosszadalmas per bonyolódott le 1825-ben azért, mert az előbbi az iránt tett panaszt, hogy testvére „...erőszakosan elfoglalta egyik jobbágját,” és ezen túlmenően „...osztályban törént megkárosítását” is panaszolta.¹⁷

Telek elfoglalás más esetben is előfordult. Az 1841-es adókimetésből ismeretes, hogy Sréter György örökösei Becskén 2, 2/8-ad, Sréter László Surányban 1 egész jobbágytelket foglaltak el.¹⁸

A Sréterek 1843 évi jövedelmét az alábbi összeállítás mutatja:

Birtokos neve	Lakhelye	Összes jövedelme
Sréter Pál	Csobánka	20 frt 52 xr
Sréter József	Surány	758 frt 4 xr
Sréter Horác	Szanda	886 frt 4 xr
Sréter László ifj.	Várallya	1281 frt 28 xr
Sréter László ifj.	hivatala	300 frt 28 xr
Sréter Mihály örök.	Surány	1151 frt 50 xr
Sréter László öreg	Surány	885 frt 52 xr
Sréter Antal	Csobánka	14 frt 26 1/4 xr
Sréter Istvánné	Szanda	965 frt 42 xr
Sréter István	Surány	1568 frt 53 xr

A következő összevetéscsk érthetőbbé teszik a jövedelmek nagyságát. Ugyanezen adókimetések szerint a tehetősebb megyei középnemesek közé sorolt Szentiványi Anzelmnak 6.371, Baloghy László kövesdi birtokán 2.876, Tihanyi Ferenc ebeczki birtokán 5.132, Szontágh Istvánnak 4.057, az évi jövedelme.

A megyében honos arisztokraták közül Stahrenberg Antal grófnak 12.720., Teleky László grófnak herencsényi birtoka után 3.104 frt jövedelme volt. A kimutatásban itt most nem közölt adatokból megtudhattuk, hogy a megyei nemesek túlnyomó többsége csupán évi 500 frt jövedelemre tett szert, ezen belül is igen sokan a 100 frt alatti kategóriába tartoztak.¹⁹ A jövedelmek nagyságát kellően illusztrálja, ha figyelembe vesszük azt is, hogy ebben az időben a főispán fizetése 1500 frt, az első alispánnak 700, a második alispánnak 350, a főjegyzőnek 500, az első aljegyzőnek 300, a másodiknak 150, a levéltárnoknak 250, a két főpénztárnoknak 400, a főszolgabírónak 300, az alszolgabírónak 150, az esküdtnak 100, a főügyésznek 300, az alügyésznek 150 frt volt az évi fizettsége. Ahogy forrásunk szerzője is megjegyezte: „Ilyen összegek nem más, de szerény úri megélhetésre is csekélyek valának.”²⁰ Mindezekre tekintettel úgy vélem helytálló annak a következtetésnek a megfogalmazása,

hogy a XIX. század közepére a korábban gazdaságilag felfutó Sréter család a fejlődés leszálló ágába jutott, és a szétaprózott birtokai csupán arra voltak elegendők, hogy jövedelmi szempontból a közepes szintet elérő családok között éljenek, a közepesség minden bizonytalanságával együtt. A következtetés, az értékelés tekintetében fő helyre kell tennünk a zólyomi birtokok cseréjének lebonyolítását. Hiszen ez az esemény a család egész életére döntő hatással volt. Végso soron a birtokcsere nem hozta meg azt az eredményt, ami várható lett volna. Történetesen nem eredményezte a család tartós, gazdasági prosperitását, és a korábbi ipari, kereskedői vállalkozások kibontakozását és megerősödését. Sőt ezirányú tevékenységük a birtokok piactól való távolsága, meg a közismerten elhanyagolt nógrádi útviszonyok következtében visszaszorult.

A szétaprózott birtokok nem adtak lehetőséget a korábban tapasztalt vállalkozásaik, és az egyháznak tett jelentős anyagi erőt feltételező pénzbeli adományaik szaporítására sem.

A gazdasági vállalkozásokat ambicionáló család — lehetőségek híján — anyagilag elgyöngülve, fokozatosan hátrányba került e területen, és olyan újabb lehetőséget keresett, amellyel létét, társadalmi pozícióját meg tudta őrizni. A hátrányos helyzet a napoleoni háború befejeződése után vált nyilvánvalóvá, — tehát 1818 után az 1820-as években — így ez a tény is alapjaiban motiválhatta a család férfitagjait, hogy a korábbi hagyományaik tapasztalatára építve, de még nagyobb vehemenciával kapcsolódjanak e korszak politikai, közéleti eseményeibe, és ott — mint sokak képviselői — irányító feladatot vállaljanak és végezzenek.

Műveltség és közéletiség kapcsolata a Srétereknél

A reformkori alispán Sréter János életrajzi adataiban személyes tulajdonságaiban egyöntetűen elismerték és hangsúlyozták kiemelkedő nyelvismertét, műveltségét, tudását, amely miatt „...a szabadságharc előtti táblabíró világban ritka jelenségként” tartották számon.²¹ E tényhez azonban az is hozzátartozik, hogy a Sréter családban természetes volt a több nyelv ismerete. A magyar mellett a német, a szlovák, a közhasználatba alkalmazott latin életük velejárója volt. Emellett, hogy ténylegesen elismerjük a fenti idézetben foglalt megállapítások igazságát, abban az értelemben vitatkozunk is azokkal, miszerint az ilyen habitusú politikus személyek ritkaság számba mentek volna. Úgy vélem, hogy a reformkor kezdeteitől fogva egyre inkább nőtt azon nemesi politikusok száma és jelentősége, akik magasfokú ismereteik birtokában a saját és osztályhelyzetükből helyes és reális következtetéseket tudtak levonni, és ezek révén jutottak el a politikai, a társadalmi, a gazdasági megújulás gondolatának felismeréséig, és az ilyen irányú cselekvésig. Ebből a rétegből jött és politizált Kölcsey, Beöthy, Bezzerédi és Deák Ferenc is. Ezzel a — természetesen nem túlságosan széles, azonban mégsem fehér hollónak számító — köznemesi politikus csoporttal rokonítható Sréter János is.

A műveltség, a közéleti politikai hajlam a család történetét áttekintve is jellemző a Sréterek között. Tehát ebben az értelemben is pontosítandó a fentebb említett minősítés. A család — sok egyéb más tulajdonsága és törek-

vése mellett — úgy is jellemezhető, mint karakterisztikus vonásokkal bíró személyiségek közössége. Természetesen ki-ki a saját korában élve, azokkal a jellegzetességekkel rendelkezett, amelyekkel azok a nemesi családok, ahol nagy tradíciója volt és van a katonáskodásnak, a vármegyei közéletben való részvételnek, és a gazdasági vállalkozásoknak.

A Sréter család tagjai között a XVIII. század kezdetétől fogva négy olyan jelentős személyiséget találtunk, akiknek a katonai életben szerepe és jelentősége figyelemre méltó.

Az első csoporthoz sorolandó mindenekelőtt a család történetében is nagy jelentőséggel bíró kurucgenerális János, aki a Rákóczi zászlaja alatt felkelt csapatok tüzérségi felügyelője volt. A III. Györgyként ismert családtag, aki őrnagyként katonáskodott, és 1812-ben a Ludovika Akadémia létesítéséhez 5000 frt-ot adott.

A családban az V. János az inszurrekció idején kapitányként szolgált, és végül az a Lajos méltó az említésre, aki mint huszárkapitány századával 1848 őszén elsőként érkezett csehországi állomáshelyéről haza, és állt a forradalmi magyar kormány rendelkezésére.²²

A közéleti palettájuk talán még fentieknél is gazdagabb. Ugyanebben az időszakban a család négy megyei alispánt adott, (egyet Zólyom megyének, hármat Nógrádnak) egy királyi kamarai tisztest, két megyei szolgabíró, egy alügyészt, egy aljegyzőt, egy főpénztárnokot. Ez utóbbiak már itt, Nógrád megyében dolgoztak.²³ A család tagjait az ismeretszerzésben is az ambíciózusság jellemezte. A kurucgenerális két fiát külföldi egyetemen taníttatta. János fia Wittenbergbe, Ádám fia Berlinben tanult. A teljességgel evangélikusnak mondható családon belül feltűnő, hogy egyik leszármazottjuk — Károly — katolikus hitre tért, és a nagyszombati egyetemen jezsuita tanárként jogfilozófiát tanított. A megszerzett ismeretet széleskörben hasznosították. Az a György, aki ugyan nem járt sem külföldi, sem belföldi felső iskolába, hanem a gazdasággal foglalkozott, mint a családon belül a legifjabb, elérte azt, hogy 1766-ban az éppen akkor egyetemi tanulmányait befejező Tessedik Sámuel Surányban, az uradalomnál házitanítóskodást és evangélikus udvari káplán-ságot vállaljon. Az eddig külföldön élt fiatal ember nem érezte túlságosan jól magát első állomáshelyén. Ezen nem is kell csodálkoznunk. A nyugati országokhoz, a német felvilágosult tanokhoz, az erlangeni és más egyetemekhez viszonyítva még egy Európával lépni szándékozó, de lehetőségeiben még is csak korlátozott nemesi szellemi élet az indulásában is az elmaradottságot hordozta. Ezt tükrözte az a Tessedik levél is, amelyet Surányból Hajnóczy Józsefhez írt: „Ha tudná Ön, kedves öcsémuram mily kevésbé kedvez nekem a szerencse Nógrád megyében, akkor üdvözlés helyett inkább részvétét fejezné ki.”²⁵ A beilleszkedés okozta szorító érzés tükröződik azokban a sorokban is, amelyben a Surányban eltöltött rövid időről írt: „Első papi állásom Surány volt, Nógrád vármegyében, Sréter György kastélyában, ahol mint udvari lelkész félévig tanulmányoztam a magyar földesurak életét és elveit.”²⁶ Bővebbet azonban az itteni életéről, tevékenységéről nem tudunk. Azt azonban ismerjük, hogy a meghívó földesúr elhalálozott. Tessedik pedig miután „...eltemette a szügyi templomban lévő családi sirboltba, s ugyanazon napon a szarvasi egyházba lelkésznek meghívatott.”²⁷

A család szellemi életében a körülmények tragikus alakulása folytán sem következett be változás. A gyermekek nevelésére nagy figyelmet fordítottak.

A Sréter uradalomban megmaradt a házitanítóskodás szokása. A feladatra olyan személyt választottak ki, aki a puritán evangélikus egyházi nevelést biztosította, ugyanakkor az uradalmi lelkesítő teendőket is ellátta. A család ismerete és műveltsége az ezt követő időben — tehát a XVIII. század végétől — szorosan összeforrott az evangélikus egyházközség történetével. A család tagjai biztosították, a korábban már jelzett anyagi feltételeket is az önálló egyházközség létrejöttéhez, amelyre aztán 1787-ben került sor.²⁸ Az egyház jelenléte pedig az iskoláztatás igényét, a tanulás, a műveltség szükségességét is példázta az uradalomban.

Mindezek a tények — úgy vélem — kellően igazolták feltevésünket: a családon belül kialakult eszményképben történetileg is központi helyet kapott a műveltség megszerzésének igénye. Tekintettel arra, hogy ez az eszmény évszázados múltra tekint vissza, mint motíváló tényező is olyan intenzitású, amelynek hatása természetesen jelent meg az ősök és utódok életében is. A vallásos műveltségeszmény jelenléte és hatása mellett számolnunk kell olyan körülményekkel is, amelyek révén az egyházi és világi ideálok természetes kapcsolatba kerülhettek a családon belül is. Így újabb eszmei áramok, és a valósághoz kapcsolódó korszerű magatartásforma megjelenését is számításba kell vennünk. E vonatkozásban különösképp a családhoz tartozó Ócsai Balogh Péter szerepét és tevékenységét tartjuk fontosnak. A vele létrejött kapcsolat és az általa kiváltott hatás megjelenésének első, természetes közege a családi közösség. Balogh Péter nevével első ízben a már korábban említett családi örökösödés során találkoztunk. Annak a Sréter Évának volt a férje, aki édesapja — Sréter Mihály és édesanyja Bossányi Julianna — halála után jelentős vagyont örökölt. A végrendeleten, mint tanú szerepelt elsőízben Balogh Péter aláírása és neve. A házasság révén a Sréter család központi ágával került rokoni kapcsolatba. Későbbiekben — más rokoni szálon — a Tihanyi család közbeiktatásával is megerősödő rokoni kapcsolatok bonthatók ki. Nemcsak a családi, az emberi viszonylatokat kell azonban figyelni, hanem más közös cselekvési és nézetazonosságra utaló lehetőséget is kell látnunk a valláshoz fűződésben is. Ócsai Balogh 1789-ben az evangélikus hitfelekezet főgondnoka lett Nógrád megyében. E minőségben és korábbi politikai tapasztalataira építve szállt síkra 1790-ben a protestánsok ellen meglévő vallási türelmetlenséggel szemben, illetve megfogalmazta a nógrádi nemesek központi hatalommal kapcsolatos sérelmeit. Az előbbivel kapcsolatos ellenvéleményét még jóval később, a XVIII. század végi nagy nemesi ellenállás — amely egyúttal az ő személyes politikai ellenállásának megszűnését is jelentette — letörését követően a nádorhoz — gróf Teleki Lászlóval közösen — írt emlékiratában is kifejtette, miszerint: „a clérus az 1790/9: XXVI. t. cikket nem ugyan közvetlenül, hanem alattomos úton, tervszerűen meg akarja semmisíteni.”²⁹ Ami nem jelentett mást, mint azt, hogy a protestánsokat ki akarták szorítani a politikai hatalomból. A családi, a vallási területen megnyilvánuló közvetlenül is érzékelhető hatások mellett volt egy harmadik, az előbbieket magasabb szintre emelő tevékenységi terület. Az új eszme, a szabadság, egyenlőség, testvériség jelszava, amelynek érvényesülés a szabadkőműves páholyok ezidőbeni gyakorlatában érhető tetten. Ócsai Balogh Péter, akit az udvar is kiváló képességű embernek tartott, igen szoros kapcsolatban volt e mozgalommal. Kezdetben a pesti, majd a selmecbányai és végül a balassagyarmati páholynak volt a tagja. Az ismert és fel-

tárt névsorból különösképp figyelemre érdemesnek tartom, hogy Balognak az igen jelentős reformpolitikussal, Berzeviczky Gergellyel meghitt, baráti kapcsolata volt.³⁰ E röviden felvázolt tények igazolni kívánták azt a fel-fogásunkat, hogy a Sréter családban a XVIII. század végére a XIX. század elejére kialakultak, jelen voltak azok az eszmei hatások, és ezeknek az eszméknek a családon belüli képviselői, amely eszmék és politikusok az időszak legkorszerűbb, legmagasabbrendű cselekvését mozgatták és irányították. Jól tudjuk, hogy ez a jelenlét nem azt eredményezte, miszerint az újabb generáció készen, és a módosítás szükségessége nélkül alkalmazhatta azokat. A megkötött kompromisszumok, a tragikus bukások is magukban hordozták a le-szűrhető tanulságokat. Az új generációnak — amelyhez tartozónak tekintjük a reformkorban élt Sréter János alispánt is — ezekhez a célkitűzésekhez szükséges eszközrendszer létrehozása és politikai magatartás és módszer megtalálása jelentett a korábbihoz képest más minőségű feladatot.

Az eddigiekben azokat a pozitívnek modellezhető tradíciókat foglaltuk össze, amelyek a XIX. század elejére kialakultak, és jóirányú társadalmi cselekvés lehetőségét teremtették meg egy családon belül. Mindezek olvastán természetesnek kell tartanunk azt a kérdésfeltevést, amely a negatív hatások hiányát kéri számon. Annális inkább jogosnak kell tartanunk e szempont feltevést is, mert történelmi tény az is, hogy a hasznos törekvések mellett éltek és hatottak más irányú cselekvésre ösztönző elképzelések is. Az igen népes Sréter családban ez utóbbi igazolására is találtunk megfelelő példát. Ezt azért tartottuk a magunk részéről szerencsésnek, mert így arról is szólhatunk, hogy egy családon belül sem csupán a jó irány mentén kialakult kohézió hatott, hanem azt gyengítő, annak hatását csökkentő erővonalak is érzékelhetők.

A Sréter család „fekete báránya” híres-neves elődjéhez, és nem kevésbé nevezetes utódjához hasonlóan a János névre hallgatott. A család elszegényedésnek indult ágához tartozott. Amint korábban említettem ő volt az, aki részt vett az 1809-i nemesi felkelésben, és ott kapitányként szolgált. Sem a gazdálkodás, sem a katonáskodás — amint a rangjelzése is mutatta — nem volt inyére. A kortársi leírás „...kedélyes és tréfás embernek” mondta.³¹ Szerette a vidám „...dorbézolásokat”, amelyeket elsősorban balassagyarmati lakásán, vagy Mohorán tartottak.³² Anyagi helyzetén házasság révén igyekezett változtatni, és feleségül vette Ambrózy János, a kürtösi birtokos leányát. Emellett a vármegyén kisebb birtoklási perek bírájaként tevékenykedett.³³

A tipikus táblabírói életmód és életvitel volt legjellegzetesebb tulajdonsága. Néhány mondat erejéig törődünk még vele, mert utóéletében is nagy „tréfát” követett el. Ugyanis a kerkutató történészek a névazonosság folytán össze-tévesztették a későbbi alispánnal, vagy legalábbis nem különböztették meg őket, így a híresebb kárára tévedtek. Ezen túlmenően az általa szervezett társaságot — amely a Kolompéria nevet viselte — politikai csoportosulásnak kívánták feltüntetni, ami az előbbi tévedésből már logikusan következett.³⁴ Az 1823-ban kiküldött király biztos is ezt akarta benne látni vizsgálata kezdetén. Az udvarnak szóló jelentésében azonban már „...közönséges korhely kompániának” nevezte e néhány embert. Ezzel egy tévedést már korrigált. Az azonban, hogy ezen a néven egy családban ketten éltek az nem tisztázódott, így előfordulhatott, hogy a táblabíró megyei alispánnal vált

azonossá. Tekintettel arra, hogy sem a tulajdonságuk, sem az érdemük nem azonos rendű, szükségesnek tartom e félreértés tisztázását.

A tévedés nagyon könnyen bebizonyítható. A források szerint a Kolompéria 1817-ben jelentkezett első ízben, és akkor már Sréter János a vezetőjeként volt megjelölve. Ez bizonyosan a táblaíró, akit egyébként a családban a megkülönböztető V.-ként jelöltek, 41 éves, míg a későbbi alispán a VI. sorszámot viselte, és éppen ekkor 11 éves volt. Már ez is valószínűsíti, hogy egy társaságnak — akár korhelykodás, akár politikai célzattal tartják összejöveteleiket — objektíve ki lehetett a vezetője, vagy akár csak tagja is. Az 1823-ik évben a kancellária vizsgálatott tartott a társaság működésével kapcsolatosan. Ekkor VI. János a pesti egyetem látogatója, tehát nem tartózkodott itthon, és még mindig csak 17 éves volt. Végül álljon itt két kortársi jellemzés, amely úgy vélem minden kétséget kizáróan bizonyítja, hogy két különböző mentalitású személyről volt szó. Kubinyi Ferenc azt írta: „Ludányba maga elejibe rendelt s rám fogta, (mármint a királyi biztos — H. I.) hogy magam is tagja vagyok a kérdéses társulatnak, mindent elkövettem, hogy az efféle titkos társulatnak nem létéről győződjék meg. De ő felette hitte, hogy a kérdéses társulat létezik, azt állítván, hogy Sréter Jánosnál, mint főfő kolomposnál jönnek létre a megye határozatai. Igaz, hogy Sréter János kedélyes és tréfás ember lévén őt csupa pajkosságból főfő kolomposnak neveztük el, mert ő kivált a jókedvű fiatalságnak a vezére volt. Nála gyakran jöttünk össze, de politikai tárgyak felett sohasem tanácskoztunk.”³⁵

Nagy Iván eként jellemezte Sréter Jánost: „... És végre a legelsők egyikét kiről szándékosan utoljára emlékezem, azt a halvány szellemképű igénytelen árnyat, a vármegyének, sőt korának, az egész országnak legkitűnőbb alispánját, Sréter Jánost a név és az ész összhangzó műveltségének mintaképét...”³⁶

A két jellemzés kétféle karakterű embert vetített elénk, amiből bizonyossá vált, hogy az eltérő vonások oly nagyok, és eszerint a VI. János nem lehetett — akármilyen jelleggel működő — Kolompéria vezetője és tagja sem. Az nem tartozik tárgyunkhoz, hogy bizonyítsuk e társaság létét. Mindenesetre a fenti idézet alapján joggal megkockáztatható annak politikai minősítése is.

A család politikai, gazdasági helyzete, törekvései a leírtakban foglalható össze. Úgy vélem ezek a motívumok indokolták azokat a családon belül kialakult törekvéseket, amelyek felismerték a saját érdek, valamint a köznemesei érdek azonosságát, és ennek értelmében kívántak cselekedni.³⁷

JEGYZETEK

A tanulmány előzményei olvashatók Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve
1977. 289—304. l.; 1980. 5—34. l.; 1981. 181—202. l.

1. SRÉTER JÁNOS: Visszaemlékezések. Budán, 1842. X. l.
2. NAGY IVÁN: Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal. X. kötet Pest, 1863. 346. l.
3. KÜPECZI BELA — R. VÁRKONYI ÁGNES: II. Rákóczi Ferenc. Gondolat, 1976. 527. l.; BANKUTI IMRE: A szatmári béke. Akadémiai, Bp. 1981. 128. l.
4. NAGY I.: id. m. 346. l.
5. Uo. 348. l.
6. Uo. 346—347. l., ill. Pallas Nagy Lexikona XII. Bp. 1897. 172—173. l.
7. Nógrád megye műemlékei. Szerk.: Dercsényi Dezső. Akadémiai, 1954. 167. l.
8. Uo.
9. A surányi ágost. hitv. evangélikus egyház cánonszerű egyház látogatási jegyzőkönyve az 1878. évről. Terényi evang. Plébánia.
10. MOCSÁRY A.: Nemes Nógrád vármegyének történelmi geographiai esmertetése I. Pesten, 1826. 961—962. l.
11. Nógrád megye képe a XVIII. század végén. A II. József féle országleírás és népszámlálás főbb adatai. Salgótarján, 1977. Szerk.: Schneider Miklós 42. l.
12. MOCSÁRY id. m. I. köt. 279—280. l.; II. köt. XV. fej. 48. l.
13. Nógrád megye műemlékei 286. l.; ill. Nógrád megye képe... 32. l.
14. MOCSÁRY I. köt. 350. l.
15. Szanda és Surány úrbáruma NmL. filmtár 3490—3515.; ill. 3559—3576.
Sréter levéltár 1698—1796. OL. P. 889.; ill. FÉNYES ELEK: Magyarországnak és a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetben. Pest, 1837. 202., 204. l.
16. NmL. Nm. kgy. jkv. 1825. 13. pont. 18/1828.
17. NmL. Nm. kgy. jkv. 1825. 290. pont, ill. 460. pont 18/1828.
18. NmL. 1841/1842 adókievetési lajstrom Oi. 1096.
19. NmL. 1843. aug. 31. Kivetési lajstrom. Nógrád m. Adószedő IV. 7. C. Nemesi hozzájárulással kapcsolatos összeírások. Számsor 1054—1096.
20. NAGY IVÁN: Egy évtized a század III—IV. évtizedéből (1835—1845) Kézírtos visszaemlékezések. Töredék. Nagy Iván hagyatéka. NmL
21. KAMARÁS BELA: Madách Imre ifjúkori drámái és novellái. Pécs, 1941. 10. l., ill. DANIELIK JÓZSEF: Magyar írók. Életrajzi gyűjtemény. Második, az első kiegészítő kötet. Pest, 1858. 286—289. l. NAGY I.: Magyarország családai... X. köt. 380. l.
22. NAGY I.: Magyarország családai... 348—351. l.
23. Uo.
24. Uo.
25. DR. TÓTH LAJOS: Tessedik Sámuel 1742—1820. Szarvas, 1976. 52. l.
26. A surányi ágost. hitv. evang. egyház cánonszerű egyházlátogatási jgyzk. az 1878. évről. Az első udvari káplán volt Sztruhár Ádám, a második Tessedik Sámuel, őt követte: Huszák Dániel. Wallentényi István, Poloreczky János. 1782-ben Bodiczky Ádám, Luca János; 1794: Török János, 1799: Longauer István; 1801: Weszier Sámuel, 1828: Alitisz András. Terényi Evang. Plébánia.
27. Protocollum visitationis Canonica Euklesia Augustuno Evangelica Surányensis. 1838. Terényi Evang. Plébánia.
28. MARCZALI HENRIK: Az 1790/1-diki országgyűlés. Bp. 1907. I. köt. 12—13. I. Magyarország története. Bp. 1897. IX. köt. 34—35. l.
29. H. BALÁZS ÉVA: Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus. Bp. Akad. 1967. 7—11. l.; 20. l.; 59—60. l.; 142. l. 160. l.
30. ID. KUBINYI FERENC által összeállított adatok, amelyek Nógrád megyében 823-ik évben kiküldött k. biztосok eljárására vonatkoznak. OSZK fol. Hung. 146. fol.
31. Nógrád megye története I. köt. írt. Belitzky János 288. l.
32. NmL Nm kgy. jkv. 1825. 18/1828.
33. Nógrád megye története I. köt. 288. l. ill. Magyar Nemzet története IX. köt. Bp. 1897. 79. l.
34. Id. Kubinyi Ferenc által összeállított adatok... OSZK fol. Hung. 146. fol.
35. Emlékezés Nógrád jeleséről. Nagy Iván különféle fogalmazványai OSZK QuM. 1826.
36. A Sréter Jánossal összefüggő kutatás egyik állomásaként 1977. aug. 24—25-én múzeológusokból, restaurátorokból és kisegítőkből álló munkacsoport cserhátsurányi régi evangélikus temetőben — Polónyi Zoltánnak — a terényi evangélikus egyházközség esperesének előzetes írásbeli engedélye alapján — megkezdte az elhagyott Sréter-családikripta feltárását. Ezúton is megköszönöm Polónyi Úr szívessegét. A célunk az volt, hogy kripta felnyitásával azonosítsuk a helyszínen Sréter János földi maradványait. Illetve az előkerülő tárgyi anyagot megmentsük múzeumi megőrzés céljára. A színhelyen a családi kripta azonosítására nem volt a felszínen lehetőség. A temetkezési hely állapotát a mellékelt felvételek

mutatják. Csupán az idősebb falusiak megkérdezésének eredményeképp **feltételeztük** a sírhely valódiságát. A felszíni földréteg eltávolítása után — amelyet megelőzőtt a sírhely várható bejáratának kijelölése — ténylegesen is feltártuk előttünk a kriptá **zárófala**, majd annak megnyitása után a kis méretű (6x2 m-es) családi sírbolt.

Az előttünk kitarulkozó látvány nem volt biztató. A sírhelyen két sorban elhelyezve **hat** darab nagyobb részt igen rongált, hiányos, díztelen érckoporsót találtunk. **Három** a kriptá kő padozatán feküdt három az ezek fölött harántan elhelyezett fagerendán nyugodott. A kriptá fala betonból készült, zárófala egyszerű téglafal, nyitófala beton, rajta felírás olvasható: Készült 1925-ben.

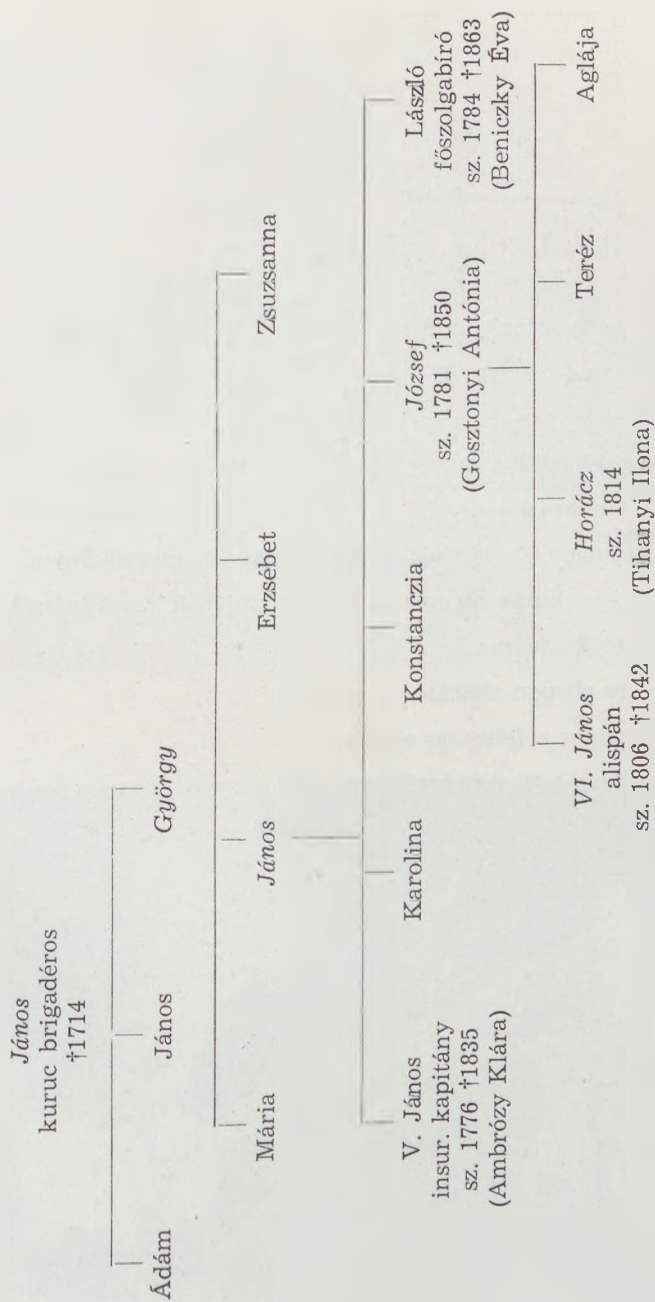
Az érckoporsók rongáltsága miatt az azonosítás csak részben volt elvégezhető. Az azonosítást egy esetben tudtuk kizárólagosan és pontosan elvégezni:

1. koporsó Sréter **Horácz** esetében: (A koporsón még jól olvasható: „...Horácz megh. 1864.” felirat.) Sréter Horácz, az alispán János testvéröccse volt.
2. koporsó felirata: „...meghalt jun. 27-én, 70 éves korában” (Feltevés: az apáról, Sréter Józsefről van szó, aki 1850-ben, 70 éves korában halt meg.)
3. koporsó felirata: „...Ferenc, meghalt 52 éves korában. (A család másik ágán élt e néven családtag. Születési, elhalálozási idejét nem ismerjük.)
4. koporsó felirata: „...meghalt 1828-ban.” Ismeretlen, nem azonosítható.
5. koporsó. Rongált. Felirata nincs Feltehetőleg idősebb nő tetemét tartalmazta. (Maradványok: Fekete brokát gyászruha, csipkeszállal, fog-protézis. Feltevés: 1840-ben halt meg Sréter János anyja — 50 évesen — Gosztonyi Antónia.)
6. koporsó. Ismeretlen. Teljesen rongált koporsó, alul lyukas, csak törmelékeket tartalmazott.

A rongálás magyarázata:

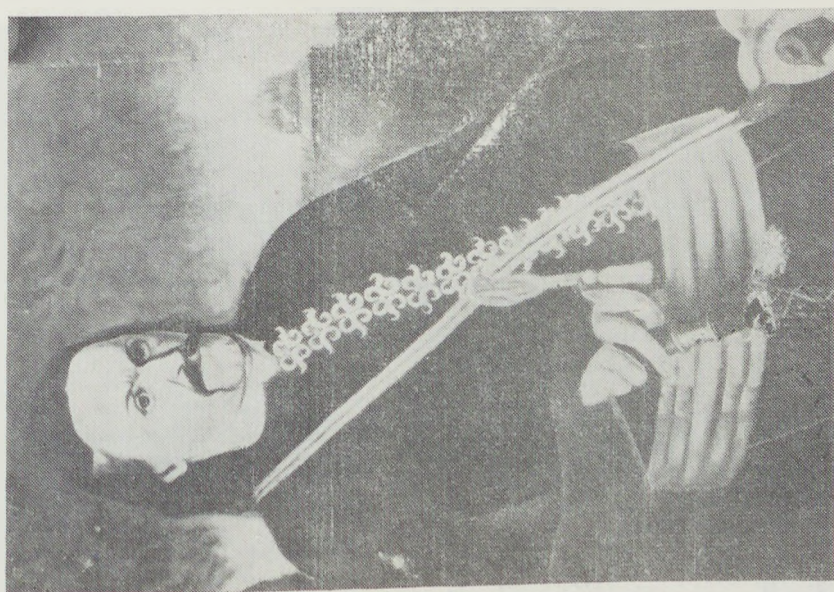
1. A család elő tagjaitól — Sréter Andortól, Sréter Ferentől — származó információ szerint a húszas évek közepén az eredeti családi kriptá beomlott, (ezért van az új felirat!) és ekkor készült az általunk felfeltárt „új” kriptá. A beomlás következtében rongálódtak meg a koporsók.
2. Az idősebb falusiak azt mesélték, hogy a rongálódást valójában ugyan ebben az időben Cserhátsurányban csavargó cigánycsapat okozta, akik feltörték és kirabolták a koporsókat is, arany és egyéb ékszer után kutatva. Ugyancsak a falusiak tudnivaló, hogy ebben az időben a Nemzeti Múzeumból is jártak itt szakemberek, és az itt — teljes katonai felszerelésével együtt — eltemetett kurucbrigádéros még megmenthető kardját, díszövét — család engedélyével — magukkal vitték. Csoportunk annak a tudatában állította vissza a rendet, hogy a névtelen domb valóban a Sréter család elhunyt tagjait fedte, de bizonyosat megállapítani nem tudott. A sírhelyről megőrzendő tárgyat, értéket — egy keresztformájú koporsódísz kivételével — a gyűjteményeinkbe elhelyezni nem tudtunk.

A Sréter-család egyik újkori ágának leszármazási táblája

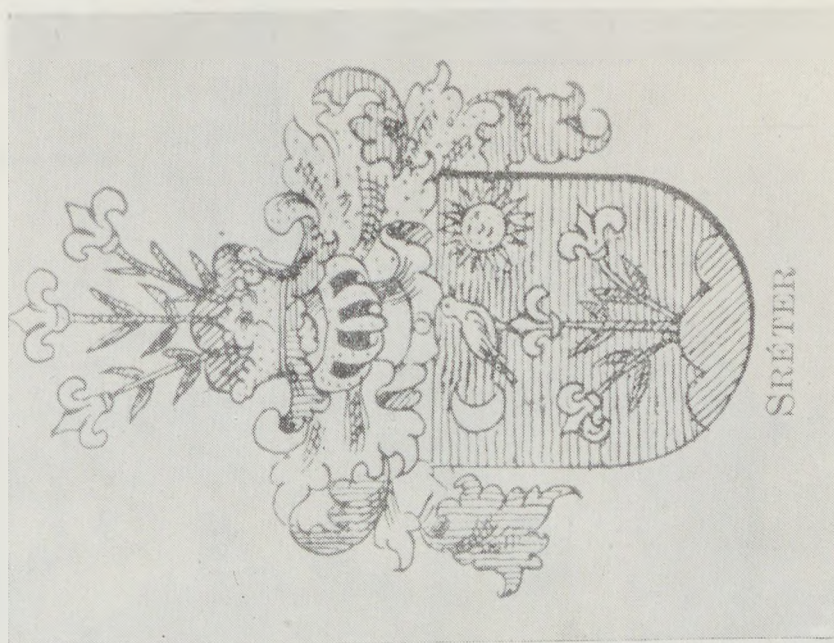

Melléklet

1. Sréter János kurucbrigadéros
2. A Sréter család címere
3. (térkép)
4. A család által épített evangélikus templom mai állapotában
5. A templom oltára
6. Surányi evangélikus egyházközség látogatási jegyzőkönyve
7. Az első Sréter kúria megmaradt kerítésfalának maradványa
8. Az új Sréter kúria ma
9. Sréter János alispán aláírása és pecsétje
10. A családi kriptá a felnyitás előtt
11. Részlet a felnyitott sírhelyről

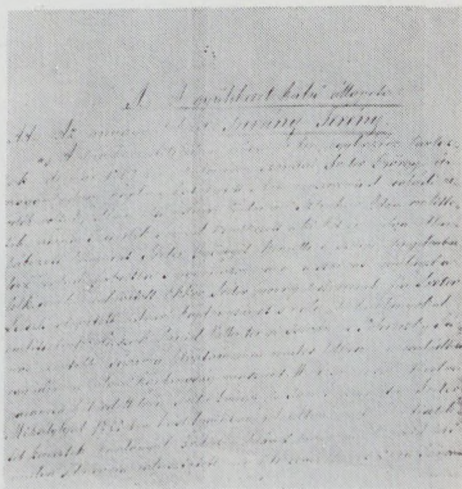
1.

2.

A SZANDAI SRÉTER CSALÁD NÓGRÁD MEGYEI BIRTOKAI [XVIII–XIX.század]

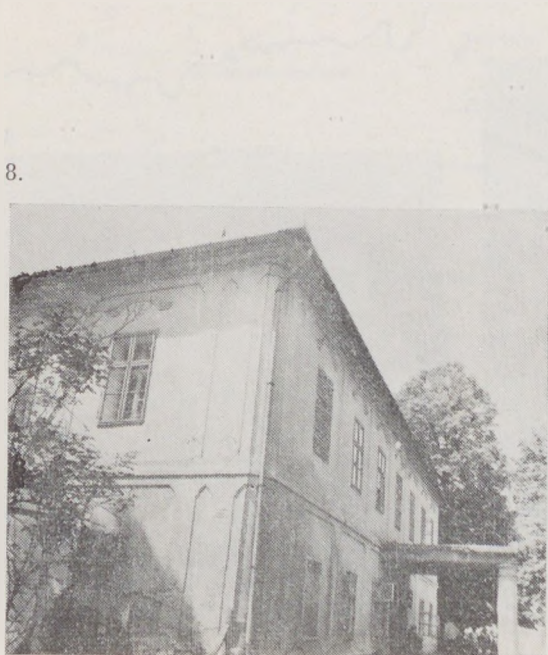

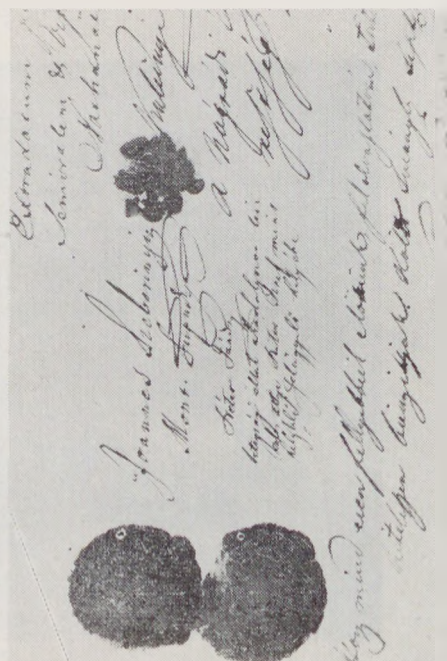

7.

9.

8.

10.

11.

István Horváth:

Resümee

Die gesellschaftliche, wirtschaftliche Rolle der Familie Sréter in der ersten Hälfte des XIX-ten Jahrhunderts im Komitat Nógrád

Die Sréter Familie hatte sich in dem XVIII-ten Jahrhundert im Komitat Nógrád niedergelassen. Für ihre Tätigkeit waren die Teilnahme an finanziellen Unternehmen, die Gutbesitzentausche und verschiedene andere wirtschaftliche Aktionen charakteristisch. In anderer Beziehung sind die politische Attitüde, die Teilnahme am öffentlichen Leben in ihren Bestrebungen kraftvoll anwesend, aber man darf auch den Anspruch des Verschaffens der zeitgemässen ökonomischen und humanistischen Bildung nicht vernachlässigen.

Der jetzige Aufsatz ist eine Fortsetzung der früher schon — in in den Anmerkungen angegebenen Ort und Zeit — erschienenen und sich an dieses Thema knüpfenden Essays. Er entschloss sich dazu, zum Entwerfen des Lebensweges János Sréters, der in der sich in der Hälfte des XIX-ten Jahrhunderts entwickelnden Reformzeit tätig war, Familienbeiträge zu geben. Er wollte jene Familientraditionen, die sich in den Ahnen verkörperten Vorbilder, derer Wirkung im Charakter von János Sréter wahrnehmbar anwesend ist, bezeichnen.

Die Zusammenfassung strebte danach, um mit der Hilfe der in dem Archiv, in der Bibliothek gefundenen und aus dem Aufdecken der Familiengruft stammenden Angaben zu einem geneuen und endgültigen János Sréter-Porträt beizutragen.

Nagy Iván könyvtára mint egy művelődési eszmény bizonyítéka

Kovács Anna

„... a nemzetek nem ismerve műveltségük múltját és fejlődését, abban mást sem láttak, mint sötét űrt, mely pedig gyakran inkább az illetők agyát tartotta megszállva, mintsem a valóságot, melyből... számos nem-es létezésük, annyi erős fonál volt szöhető...”¹

Nagy Iván könyvtára gazdag tárháza a magyar kultúra írott emlékeinek, a magyar könyvkiadás termékeinek, s ebből adódóan kiváló forrás lehet a művelődéstörténeti kutatás számára 19. századi ismereteink számbavételéhez, amely időszak éppen a művelődéstörténeti kutatás megindulásának ideje volt.² Könyvtárát a szakcsoportok arányából kiindulva, elemezve, először mint egy meghatározott történész nemzedék megnyilatkozását, tükörét vettük számba.³ Ezt követően Nagy Iván könyvkultúrájának, műveltségének egyéni jellemzőit kerestük, hogy ennek segítségével árnyaljuk e csoport műveltségének sajátos képét. Nagy Iván könyvtárának egészére, teljességére, egyedi jellegére tekintettünk: a szakcsoportok belső elemzésén kívül eddig nem érintett kiadvány-típusokat (hírlapjait, folyóiratait) is megvizsgáltuk, összehasonlítottuk könyvtára állapotát más főként magánkönyvtárak helyzetével, műveinek kiválasztását összevetettük az egyes szakok korabeli megítélésével. Vizsgálatunk eredményeit jelen tanulmányunkban egy választott nézőpontból: Nagy Iván művelődési eszményének ismertetésével összegezzük, remélve, hogy e szempont szolgál leginkább eligazításul ebben a korban, amikor szinte életbevágóan fontos ismernünk társadalom és művelődés bonyolult és rejtett kapcsolatát.⁴

Művelődési közállapotok különös tekintettel Nagy Iván könyvtárára

„Nem lehet többé kétségbe vonni, hogy a nemzetek kulturál kérdése immár azok létkérdésévé vált...”⁵

— szögezi le Ipolyi Arnold 1885-ben a Történelmi Társulat Congressusán. Annak a realista szemléletű történetírói csoportnak a véleményét képviselte ezzel, amelynek tagjai (Pesty, Rómer, Ipolyi Hunfalvy, Erdélyi...) közé Nagy Iván is tartozott, és amelynek legjobb hagyományait, művelődési eredményeit a fiatalabb nemzedékek képviselői (Kautz Gyula, György Aladár...) fejlesz-

tették és vitték tovább.⁶ E csoport, amelyet egy lényegében közös művelődési program alapján különíthetünk el, a konzervatív elképzelésekkel szemben megőrizte a reformkori művelődési eszményt, amely a polgári fejlődés ösztönzője volt, sőt közülük már az 50-es években többen sejtették, hogy a társadalmi fejlődést a tudati elemek is gátolják.

Munkájuk eredményeként a 19. század végén a művelődéstörténet kerekei között egyre inkább — az ipar, mesterségek, kereskedelem, városok történetét követően — a szellemi élet jelenségei kulturális viszonyaink története vált a tudományos irodalom témájává, és váltott ki nagy érdeklődést.

Vagyis az 1885-ös országos, majd az ezredéves kiállítás idején nemcsak az ország gazdasági, anyagi, hanem szellemi erőit is igyekeztek számbavenni, a kultúra, a tudományok helyzetét felmérni és ezzel a nagyszabású visszatekintéssel a nemzeti önismeretet segíteni, az öntudatot, a nagyközönség bizalmát felkelteni, a külföldi közönségnek pedig az ország anyagi és szellemi erejét bemutatni.⁷

Természetesen ebben is megmutatkozik a történettudományon belül kibontakozó művelődéstörténeti irány romantikus és realista felfogásának különbsége.

A romantikus szemlélettel áthatott felfogás az arisztokrácia, a régi nemesség konzervatív normáit tekintette mérvadónak, a kultúrnagy hatalom ábrándját vetítette a közönség elé. Ezzel szemben az a realista csoport — amelynek tagjairól, képviselőiről tanulmányunkban is szó van — a valóságos viszonyokat kritikusan igyekezett bemutatni, az értékek megmentésének szükségességét hangoztatva.

Nem véletlen, hogy éppen 1886-ban jelent meg a magyarországi könyvtárakról György Aladár munkánk szempontjából kikerülhetetlen, alapvető, összefoglaló műve. György Aladár hat fejezetben, 615 oldalon mutatja be a szellemi élet ezen „leg hatalmasabb eszközeinek”, a nagy —, köz- és magán-könyvtáraknak az állapotát. Könyve tulajdonképpen a statisztika segítségével megírt művelődéstörténeti elemzésnek tekinthető. Felfogásának lényege, az az európai és különösen a pozitivistákra oly jellemző vélemény, ami szerint „a könyvtár statisztika fontossága bármely nemzet művelődési állapotának megítélésére szembeötlő... bizonyos tekintetben fokmérő gyanánt szolgálhat, mely fokmérő annál világosabb s annál tanulságosabb lesz, minél inkább képes a könyvtárstatisztika... a könyvtárakban lévő szellemi kincsekre vonatkozó részleteket kitüntetni, s így alkalmat nyújtani a művelődéstörténelem s irodalom kutatóinak, hogy ez adatokat a nemzet szellemi fejlődésének kutatásánál, s a jelen állapot megítélésénél felhasználhassák.”⁸ Az 5650 beérkezett kérdőív adatainak összesítése, a külföldi országokkal való összevetés során kiderült, hogy Magyarország a könyvtárak és könyvek számának tekintetében a gazdagabb, és a legtöbb magánkönyvtárral bíró országok közé tartozik, hát még ha a könyvtárakban őrzött belbecsre tekintenénk — sóhajtott föl a szerző.

De mi magyarázta akkor azt a tényt, hogy a fejlett európai országokban a köz- és magánkönyvtárak többnyire megfordított arányban álltak egymással, azaz milyen motiváló okai voltak a magyarországi magánkönyvtárak nagyszámú alapításának, fenntartásának?

501 magánkönyvtár közül 1830-ig csak 51, 10,3%, 1830-tól 1885-ig ezzel szemben 450, 89,7% alapítottatott. (Lásd az 1. mellékletben!) Első tényezőként a közkönyvtárak helyzetéből kell kiindulni. A kölcsönkönyvtárak állapota

olyan, hogy 1881-ben azt javasolják: a közegészségügyi tanács ott is körülnézhetne. Ezért, hangzik a felszólítás: Alakítsunk házikönyvtárakat!⁹

A könyvtári ellátottságra jellemző amit Nagy Iván az 50-es évek derekán írt Toldy Ferencnek: „Vidéken lakókra föltette terhes, ha valamely szaktudományra adják magokat, hogy könyvtáraink ily helyeken nincsenek, s így vagy magának kell pénzét a legnagyobb megerőltetéssel könyvekre adni, vagy ha ez nem telik — Múzsáktól elbúcsúzni.

Sajnos, de igaz.

Az irodalmi foglalkozás pedig annyit sem gyümölcsoz, hogy legalább szellemi táplálékaimra, könyvek beszerzésére elég legyen.”¹⁰

Magánkönyvtára gyarapítása mellett, a szűkös anyagi feltételek miatt Nagy Iván számára is maradt az — a 19. század második felében — oly gyakori módja vidéki könyvtárak, a szakkönyvek pótlásának. Kiterjedt levelezés útján tájékozódtak a kor tudósai, kértek — küldtek egymásnak saját vagy valamelyik nyilvános könyvtár állományából adatokat, könyveket, kéziratokat.

Nagy Iván is miután 1878-ban visszaköltözött vidékre horpácsi birtokára, a 80-as években levélben kölcsönözte id. Szinnyi Józseftől, az Egyetemi Könyvtár első őrétől a Kaprinai kézirat köteteit.¹¹ A magánkönyvtárak mellett főként a budapesti nyilvános nagykönyvtárak állománya állt így a tudományos kutatók rendelkezésére.

Bár ezeknek a fejlesztése is még mindig szerepel az 1885-ös Történész Congressus indítványai között: a Tudományos Akadémia, az Egyetemi és a Nemzeti Múzeum könyvtárait fejlesszék meghatározott irányba, a Történelmi Társulat pedig állítson föl magyar történelmi szakkönyvtárt, amely a vidéki tagoknak könnyen hozzáférhető kézikönyvtárral szolgál.¹²

A magyarországi könyvtári viszonyok végső soron az ország helyzetével — az elhúzódó feudalizmussal, s ezen belül a korszerű és önálló állam hiányával, ami pedig a központi országos könyvtárakat megteremthette volna — voltak összefüggésben. Nagy Ivánt könyvtárának alakításában elsősorban tehát a célszerűség mozzanatai vezették. Mint szaktudósnak munkájához forrásmunkákra, segédeszközökre volt szüksége. Nem zárható ki azonban a könyvnek mint szép tárgynak és mint ritkaságnak beszerzése, a könyvgyűjtő szenvedélye a gyarapításból, hisz Nagy Iván és társainak felfogása szerint a könyv nemcsak tartalmában, hanem megjelenési formájában is kifejezője volt koruk civilizációs szintjének. Erre utalnak a könyvtárában található latin és görög klaszikusok díszkiadásai, a szép albumok, amelyeket — a katalógusa megjegyzései szerint — éppen kiállásaik miatt vásárolhatott meg.¹³

Nagy Iván könyvtáráról György Aladárnál a következő minősítés olvasható: „Igen tekintélyes, mintegy 5000, főképp történelmi jellegű szakkönyvtár, melyben egy ősnymtatvány is van 1466-ból. Van továbbá 92 kézirat, 55 térkép, 472 rézmetszet s még egy csomó röpv. A gyűjtemény két szobában van elhelyezve, betűrendes lajstroma van s a tulajdonos évenként mintegy másfélszáz forintot fordít gyarapítására.”¹⁴

1864–66-os állapotához viszonyítva — amikor is 2545 mű volt a könyvtárban — az állomány csak látszólag növekedett a duplájára, hisz a korábbi adat csak a könyvekre vonatkozott, még a 4973 műben a folyóiratok a megfelelő szakcsoportban, a hírlapok, a naptárak, a kéziratok is beleszámoltattak.

Nagy Iván 4973 műből és 5637 darabból, kötetből álló könyvtára a 964 magánkönyvtár között a nagyobbak közé tartozott. Méreteiben jóval meg-

haladta a magánkönyvtárak átlagát (a 964 könyvtárra 2282412 mű jutott, azaz egyre 2368), de ez saját foglalkozási csoportjában az írók és képviselők között is nagy könyvtárnak számított (57 ilyen könyvtár, 126701 könyv, átlag: 2275), sőt felülmúlta a főrangúak könyvtárának átlagmérteit (85 könyvtár, 438323 könyv, egyre: 5157). (Lásd a 2. mellékletet!)

A méreteken kívül a könyvtárak tartalmi jellegű összehasonlítását, belső arányaiknak összevetését lehetővé tette György Aladár felvételének egységes módszere mellett az, hogy az adatok minden könyvtárról egy adott időpontban, az 1885-ös állapotról tájékoztatnak.

A magánkönyvtárak kiválasztásában meghatározó volt — az eleve adott korlátok mellett, hisz pl. Ipolyi könyvtárának elemző feltárását nem adta meg — hogy a tulajdonosok

— elsősorban a fent vázolt, közös művelődési elképzeléssel körvonalazott történetírói csoport tagjai közül kerüljenek ki,

— de a következő, fiatalabb nemzedék tagjai is képviseltessenek.

A magánkönyvtárak, a nagykönyvtárak, és a közkönyvtárak részletezett számadatait végül azért adjuk meg, mert a számok elég nagyok arra, hogy az eredményt a hazai könyvtárak korabeli állapotára vonatkoztatva általában jellemzőnek tartsuk.

Első táblázatunkban az így kiválasztott könyvtárak állományának nyelv szerinti megoszlását mutatjuk be. (A nyelvek szerinti részletezést a tulajdonosok nem egységesen közölték, ezért adataink vagy a művekre, vagy a darabra, a kötetre vonatkoznak, arra, amelyet a táblázatban X — jelöltünk.)

Leolvasható erről, hogy a kiemelt magánkönyvtárak zöme, de ezt mutatják az összes adatok is, magyar nyelvű (a 80 %-ot is meghaladja Szinnyei Józsefnél, György Aladárnál és Márki Sándornál) ezt általában a német, latin, francia majd angol követte. A műveltségesszményhez természetesen tartozhatott hozzá az, hogy a magyaron (és latinon) kívül legalább a németet és franciát, és újabban az angolt is értették, és ezek termékeiből igyekeztek könyvtáraikat kiegészíteni. Az adatok igazolják ezt a megállapítást, kivéve a nagykönyvtárak összesenzeit, amely azt jelzi, hogy a tudományos és szakkönyvtárak nyelve a magyart (22,9 %) megelőzve főként a német (35,7 %) és latin (25,1 %) volt. Magyarázza ezt a tényt a nagykönyvtárak állományának kialakulása, az, hogy különböző intézmények, egyházak, szerzetesrendek könyvanyagát olvasztották magukba. Befolyásolta még ezek nyelvi megoszlását az is, hogy a tudomány nyelve a 18. század végéig a latin volt, a városi polgárság pedig zömében német.

Nagy Iván gyűjteményében — a többiekétől általában eltérően — a latin nyelvű darabok aránya volt a legnagyobb 40,8 %, ami magyarázható: a történeti munkák, a latin klasszikusok, és a kéziratok nagy számával könyvtárában. Ezt követik a magyar (35,7%), német (19,6%), francia (3,1%), angol (0,1 %) kötetek.

A latin nyelvű munkák aránya csak Balássy Ferenc r. kat. lelkész, esperes könyvtárában nagyobb (51,5 %), viszont az ilyen nyelvű művek száma: 305, messze elmaradt Nagy Iván 2300 darabja mögött.

A továbbiakban a könyvtárak szakcsoportjainak vizsgálatát végezzük el, ami azért is lényeges, mert éppen a mai értelemben vett tudományos szakágazatok kialakulásának időszakában tehetjük ezt.

A szakcsoportok megoszlása

Könyvtár –
tulajdonosok

Könyvtár tulajdonos	Foglal- kozás	Alapítási év	Kötés- szám	A kt-ban van		magyar		német		francia		angol		latin		más v. több	
				mű	db		%		%		%		%		%		%
Nagy Iván	író	1843	150	4973	5637*	2012	35,7	1105	19,6	172	3,1	8	0,1	2300	40,8	40	0,7
Balássy Ferenc	r. kat. esperes	—	—	592*	1123	261	44,1	26	4,4	—	—	—	—	305	51,5	—	—
Ballagi Mór és Aladár	dr	1838	—	—	20000*	4000	20,0	4000	20,0	2000	10,0	2000	10,0	4000	20,0	4000	20,0
György Aladár	stat. belletraj	1871	143	1254*	2468	1045	83,3	112	8,9	20	1,6	53	4,2	7	0,6	17	1,4
Hunfalvy János	dr. egyetemi tanár	1845	250	1204*	3175	320	26,6	530	44,0	150	12,5	96	8,0	30	2,5	78	6,5
Kautz Gyula	dr. egyetemi	—	—	—	3720	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Márki Sándor	dr tanár	1874	156	867*	1198	736	84,9	91	10,5	12	1,4	2	0,2	22	2,5	4	0,5
Pesti Frigyes	akad. titkár	—	—	—	5222*	2321	44,4	2204	42,2	187	3,6	8	0,2	386	7,4	116	2,2
Rakovszky István	orsz. kép- viselő	1870	296	1784	2436*	896	36,8	612	25,1	426	17,5	415	17,00	33	1,4	54	2,2
Römer Flóris	dr. apát kanonok	1856	—	2450*	5139	1105	45,1	664	27,1	274	11,2	68	2,8	271	11,1	68	2,8
Szilágyi Sándor	egy. kt. igazgató	—	—	5010*	6947	3000	59,9	1167	23,3	164	3,3	8	0,2	621	12,4	50	1,0
id. Szinnyei József	egy. kt. első óra	1850	25	2500*	4327	2000	80,0	300	12,0	80	3,2	20	0,8	10	0,4	90	3,6
Magán- könyvtár össz.				877798*	—	330224	37,6	279010	31,8	97453	11,1	33509	3,8	97647	11,1	39955	4,6
Nagy- könyvtár				1100594*	—	251833	22,9	393298	35,7	102471	9,3	27283	2,5	276455	25,1	49254	4,5
Köz- könyvtár				2226391*	—	820993	36,9	719870	32,3	103732	4,7	29388	1,3	473730	21,3	78678	3,5

A vizsgált könyvtárak szakcsoportjainak megoszlását grafikonon ábrázoltuk. Ebben az esetben mindenhol a köteteket, a darabszámot tudtuk alapul venni, ami biztosabbá tette az összehasonlítást, bár ennek ellenére a következtetések érvényénél nem lehetett figyelmen kívül hagyni a besorolások egyedi jellegét, esetlegességét. (Lásd a 3. mellékletet!)

Szinnyei József pl. külön ismertetést adott hírlapjairól, naptáraitól és jelentős színészeti gyűjteményéről, amit kiemelten, és valószínű minden forrásból gyarapított is, hisz Nagy Iván egy levelében ezt válaszolta neki: „Szinlapokat, sűgőkönyveket nem gyűjtöttem.”¹⁵

Az összesítő adatok azt mutatják, hogy köz- és nagykönyvtárainkban a legmagasabb a bölcsészet aránya volt, ami félrevezető információ lenne, ha nem tudnánk, hogy a bölcsészet szakba sorolták a teológiai, vallásos tárgyú munkákat is. A magánkönyvtárak összességében pedig a szépirodalomnak volt nagy szerepe. Ha viszont a nagykönyvtárak csoportjából kiemeljük a három nagy budapesti tudományos könyvtárunkat, és ezek együttes átlagára tekintünk, látjuk, hogy a 12 kiválasztott magánkönyvtárhoz hasonlóan a történettudomány, amelyhez itt a földrajz és segédtudományaik is tartoztak, került meghatározó helyzetbe.

Ez természetes — azon túl is, hogy a személyek vagy a történettudomány, vagy ehhez szorosan kapcsolódó területen munkálkodtak — hisz a korabeli tudományosságon belül a történetkutatás eredményei iránt nyilvánult meg a legnagyobb érdeklődés, a közönség fokozottan igényelte a történelmi anyagot.

A történettudomány ekkor Magyarországon, de másutt is elsősorban fontos tudománynak számított, de még sok, később önálló szakágazatokra különülő tudományt is magában foglalt. Persze aztán személyenként eltérően kerültek előtérbe egyes szakcsoportok: a szépirodalom (Szinnyei, Rakovszky), a bölcsészet (Rómer Flóris), az államtudomány (Kautz Gyula, Rakovszky István, György Aladár), vagy az általában kis helyet elfoglaló természettudomány, amely csak György Aladár és Hunfalvy János könyvtárában érte el a 10 %-ot. A vegyes megnevezésű csoport aránya abból adódik, hogy ide számították az egyesületi évkönyvek, iskolai értesítők, árjegyzékek mellé a különböző naptárakat, amelyek megjelenéséről azt tartották, „ha Pesten két ismerős találkozik nem azt mondja, hogy milyen szép idő van, hanem: mily sok a jövő évre megjelenő naptár.”¹⁶ De még másoknál általában egyenletesebb a tudományszakok eloszlása, Nagy Ivánnál kiugróan nagy a történeti munkák száma és aránya: 4377 kötet, a gyűjteménynek 77,6 %-a. Hasonlóan nagy arányú Balássy Ferencnél is 73,9 %, de ez csak 830 kötetet jelentett.

A történettudományt könyvtárában követte az államtudomány (4,2 %), melybe katalógusainak tanúlsága szerint a különböző röpiratokat is sorolta, és a nyelvészet (4,2 %), amely a korabeli általánosnak tekinthető vélemény szerint: „...a történeti tudományok legsúlyosbika. — Az újabb időkben a természettudományokon kívül a nyelvtudományt foglalkoztatja leginkább az elméket, valamint mivel ember nem lehet, a ki még csak nem is gyanítaná, mikörül forog a természettudomány... azonkép a nyelvtudományra nézve is tudni tartozunk mindnyájan, akik miveltek akarunk lenni, hogy mi körül forog...”¹⁷ Így értékelte Hunfalvy Pál a 19. század második felének derekán a nyelvtudományt.

De mit látunk, ha az irodalom egészére — ezen belül elsősorban persze a tudományos művek — jelen azaz akkori állására, állapotjára tekintünk? Megkönnyíti ezt az a már említett tény, hogy a század utolsó évtizedei az összegzések időszaka volt.¹⁸

A tudományos művek tekintetében az Egyetemi Nyomda termékeit követően, és különösen ha a magyar történeti anyagról van szó az Akadémia majd a Történelmi Társulat kiadványai jöttek számba.¹⁹

Nagy Iván is külön listát vezetett a könyvtárában található, a Tudományos Akadémia által kiadott művekről, amelyeket mint minden Akadémia tag meg is kapott. Ezek között megtaláltuk az Évkönyveket, a Régi Magyar Nyelvemlékek, a Magyar Történelmi Tár, a Magyar Történelmi Emlékek, az Archivum Rákócziánium köteteit, az Akadémia Névkönyvét és Jegyzőkönyvét, a különböző osztályok Értesítőit. Az Akadémia Könyvkiadó Hivatala gondozásában indult meg a Magyar Könyvszemle is 1876-ban, amelynek egyik fő feladata a magyar könyvtermés, az irodalom bemutatása volt. Megalapítója és első szerkesztője Fraknói Vilmos, aki akkor a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának első öre volt, mellette Rómer Flóris és Szinnyei József is a lap első szerkesztői közé tartoztak.

Sorra jelentek meg a tudományos irodalom és kiadás addigi eredményeit összefoglaló, áttekintő, bemutató és számbavevő enciklopédikus és bibliográfiai munkák.²⁰

Ezeket Nagy Iván beszerezte és még ma is megtalálhatók megmaradt könyvei között, ilyenek mint:

— Magyar Királyi Egyetemi Nyomda termékeinek címjegyzéke 1777—1877. (Összeállította Balogh István, Bp. 1882.) E 272 oldalas műben valószínűleg Nagy Iván tette a „v” (= megvan a könyvtárban) jelet.

— A Magyar Tudományos Akadémia kiadásában megjelent munkák és folyóiratok cím- és tartalomjegyzéke 1830—1889. (Bp. 1890.)

Tartalmazza a szerzők betűrendjében az önálló kiadványokat, de a tanulmányokat is és az utolsó oldalakon (468—502) szakmutató található, amelyben tudományáganként részletezve is megadták az anyagot. Ennek arányait kiszámítva értékes adalékot nyertünk a tudományos irodalom állapotáról. Legerősebb és legfejlettebb szak volt az Akadémia kiadványai között a történelem és segédtudományai (45,6⁰/₀), ezt követte az irodalom-történet és nyelvtudomány (17,3⁰/₀), a természettudomány (13,2⁰/₀), a jog- és államtudomány (9,0⁰/₀)... és a legvégén a nevelés és oktatástan (0,6⁰/₀).

Viszonyítva ezt Nagy Iván könyvtárának hasonlóan részletezett adataihoz megállapíthatjuk újól, hogy a történelem nála is a kiemelkedő csoport (51,7⁰/₀), ezt követi a jog- és államtudomány (15,5⁰/₀), majd az irodalom és nyelvtudomány (9,5⁰/₀), és a földrajz- népisme (9,5⁰/₀), végül a természet- és a technikai jellegű tudományok. (Lásd a 4. mellékletet!)

— Szinnyei József: Hazai és külföldi folyóiratok magyar tudományos repertórium. 1. kötet 1778—1873. (Bp. 1874.) 2. kötet Hírlapok 1731—1880. (Bp. 1885.) — Fontos eredményei a korabeli könyvészeti irodalomnak Szinnyei ezen munkái, hisz a 19. század utolsó harmadában a hírlapok és folyóiratok rohamos megszorodásával az, hogy „Kik és mit írtak ezen vagy azon tárgyról? Erről csak kétes és homályos sejtelmet nyerhetünk, ha hírlapjaink tartalmát egybegyűjtve nem bírjuk.”²¹

Az egyre differenciálódó történeti irodalom eredményeinek tudományos

értékesítését kívánták segíteni ezek a 21796 ill. 28283 címet tartalmazó kötetek, amelyekből az egyes szakágak arányait figyelembe véve a történeti irodalom belső arányaira is következtetni lehet. Vizsgálatunk szempontjából kiemelendő ebből az ún. művelődéstörténeti csoport jelentősége, amiből kiderül, hogy az általános kérdések (mint civilizáció és kultúra) mellé az életmód és szokások, az alkotmány és közigazgatás, a had- és pénzügy, a közgazdászat, a társulatok és egyletek, a szellemi műveltség, az ősvallás és babona témákkal — azaz lényegében a társadalomtudományi és a kultúrával foglalkozó cikkeket sorolták.

Mindkét kötetben megtaláltuk Nagy Iván jelöléseit bizonyos, a történetírói munkájához szükséges csoportnál (pl. az okleveleknél), és még három ceruzával írt címmel ki is egészítette a hírlapok felsorolását: Magyar Politika, Ellenőr, Egyetértés.

A folyóiratok és hírlapok számának megnövekedése mögött természetesen egy új — az 50-es években kialakuló — olvasóközönség igényei álltak.²² Ez a közönség újságolvasó közönség, hisz elsősorban gyorsan és több irányban tájékozódni akart, és ezt az igényét a sajtó, mint tájékoztató eszköz könnyen és gyorsan kielégítette.

De szüksége volt a megnövekedett számú hírlapok és folyóiratok ismeretére azoknak is, akiket a tájékozódáson túl más szándék, a művelődés vagy a tudományos felhasználás, hasznosítás szempontjai is vezettek.

— Elkészült (és Nagy Iván megmaradt könyvei között még jelenleg is megtalálható) Szalády Antal: A magyar hírlap- irodalom statisztikája 1780—1880. (Bp. 1884.) Ebben 1461 magyar napilapot és folyóiratot a legfontosabb adataiknak ismertetésével és szakmeghatározással találunk meg. Ez alkalmassá tette arra e könyvet, hogy segítségével adjuk meg Nagy Iván folyóiratainak és hírlapjainak jellemzőit. A leíró részt száz év magyar sajtóanyagának szakmegoszlása zárja le. Hasonlóan csoportosítva Nagy Iván hírlapjait és folyóiratait, összesen 76 féléet, szembetűnő könyvtárában a szépirodalmi és divat (ami gyakran ismeretterjesztőt is takar), és a vegyes tartalmú (ezek általában a tudományok több ágával foglalkozó, gyűjteményes) lapok magas száma. Ez utóbbi enciklopédikus jellegű lapokból tájékozódhatott tehát azokról a speciális szakterületekről is, amelyeknek egyre szaporodó folyóiratait nem tartotta szükségesnek beszerezni saját gyűjteményébe. (Lásd az 5. mellékletet!)

Nagy Iván folyóirat- és hírlapgyűjteményét időrendben átnézve végigkövethető ezen a magyar sajtó egész története: kialakulásától a különféle jellegű és témájú lapok sokféleségének megjelenéséig.²³ (Lásd a 6. mellékletet!)

A korai magyar sajtóanyag gyűjtése általában is jellemző e történetírói csoport tagjaira, erős sajtótörténeti érdeklődésre vall.

Nagy Iván könyvtárában 8 lapot találtunk a 18. század végéről, a magyar sajtó első eredményeit:

- Az első magyar nyelvű újságot: a Magyar Hírmondót, amely a politikai hírek mellett tudományos és irodalmi anyag közlésére is törekedett, hisz fő célja a közönségszervezés volt.
- Az első, kifejezetten már a politikának szentelt hírlapunkat, mely a párizsi eseményekről is tájékoztatta olvasóit: A Magyar Kurirt.
- Az első irodalmi — kritikai folyóiratunkat, a Baróti Szabó Dávid, Batsányi János (kinek „A franciaországi változásokra” című híres köl-

teménye itt jelent meg először) és Kazinczy Ferenc (ki később az Orpheust indította) szerkesztésében: a Magyar Museumot.

— Az első népszerű tudományos, enciklopédikus jellegű folyóiratunkat, amelyet még sok ilyen követett Nagy Iván gyűjteményében is: a Mindenes Gyűjteményt.

— És szépirodalmi folyóiratunk első képviselőjét az Urániát.

Az 1850-ig megjelenő lapok közül 25 féle volt birtokában. A század elejéről — amikor is nagyszabású tudományos és irodalmi folyóiratok tervével foglalkoztak kiemelendő a Tudományos Gyűjtemény, amelyet Vörösmarty, Toldy, Bajza munkássága a polgárosodó nemzeti irodalom középpontjává tett. Ezt a folyóiratát is — mint minden bizonnyal a múlt század végieket is, hacsak nem családi örökségként maradtak ezek rá — fokozatosan, visszamenőleg pótolta: 1867-ben kérte az 1840. évi első füzetet Szinnyeitől.²⁴

A harmincas években Pozsony, Bécs, Kassa, Komárom után most már a főként Pesten kialakuló lapok közötti meginduló munkamegosztás érzékelhető gyűjteményének ebben a szakaszában, de ugyanakkor az is, hogy a 30-as, 40-es években a politika került a figyelem középpontjába.

Tudományos folyóiratai közül újra egy enciklopédikus jellegű munkát emelhetünk ki, az 1834-ben, az Akadémia által indított, Toldy Ferenc szerkesztésében megjelenő Tudománytárat. A politikai lapok között ott találtuk főként Kossuth által a reformkövetelések szolgálatába állított Pesti Hírlapot.

Ismert tény az, hogy ebben a két lapban találkozhatott a magyar olvasó először a korai szocialista eszmék jelentkezésével, hazai ismertetésével. E két reformkori lapunk a kor minden jelentős szellemi mozgalmát igyekezett a hazai olvasóknak közvetíteni, adaptálni.²⁵

Hiányzott viszont a szervezkedő reakció, a konzervatív párt hangja, lapjai (Hírnök, Világ, Nemzeti Újság, Budapesti Híradó) nem voltak meg a könyvtárában.

Ez a tény azonban nem jelenti, hogy a politikától távolabb eső bár el nem választható területeken érvényesített volna valamilyen egységes szempontú, szemléletű válogatást. Hisz pl. a kedvelt irodalmi jellegű divatlapok közül a Tizek Társasága által vezetett demokratikus törekvésű Életképek mellett megvolt ennek dühödt ellensége a Honderű, s ez főként az arisztokráciához, mint fő olvasótáborához igyekezett szólni.²⁶ A nők műveltebb rétegében közkedvelt irodalmi jellegű divatlapok fajtája tovább gyarapodott az 1850-es években, annak ellenére, hogy ebből az évtizedből csak 18 féle lapot találtunk könyvtárában. Ez a megtorpanás a hazai sajtó általános állapotjára jellemző volt, Nagy Iván gyűjteményrésze ehhez igazodott; azaz hanyatlott.

Ezzel szemben a divatlapok körének bővülését, majd a családi lapok megjelenését indokolja az, hogy ez a könyvtár feleségének, Csató Máriának olvasmányait is tartalmazta, akivel éppen 1855-ben kötöttek házasságot.

Az 50-es évek legelső folyóirata a Hölgyfutár, majd az ezt követő Családi Lapok, Divatcsarnok, vagy a Nővilág számít a magyar hölgyközönség támogatására, és ez a folyóirat típus a későbbiekben, a 60-as években is — amikor a hölgyek (Szegfy Emilia, Vachott Sándorné, Majthényi Flóra) már maguk szerkesztik ezeket — jelen volt Nagy Iván lapjai között. Hasonlóan hosszú életű volt gyűjteményében egy képes hetilap, a kialakuló ismeretterjesztés igen széles, nagyrészen vidéki olvasóközönségnek szánt fóruma a Vasárnapi

Újság, amelynek példányai 1886-ig biztosan megvoltak, és amelyben gyakran jelent is meg írása.

A Pesti Naplóból, a kor másik legelterjedtebb lapjából csak addig voltak példányai, amíg 1885 közepén esti lappá nem változtatták.

Katalógusaiból úgy tűnik, hogy folyamatosan politikai napilapot később sem járatott.

Teljes, hiánytalan számaint találtuk általános, tudományos folyóiratai sorában az Új Magyar Múzeumnak, amelyről joggal állapíthatta meg 1854-ben szerkesztőjének, Toldy Ferencnek: „egyetlen tudományos lapunk.”²⁷

A 60-es évek elején a lapok szaporodásával együtt jelentkező fejlődés az évtized végére, a 70-es évek elejére véglegessé tette a tudományos folyóiratok specializálódását.

Az 1860-as évekből, az összes 22 lapból a Nagy Iván munkájához szorosan kapcsolódó történeti jellegű szakfolyóiratok csoportja különíthető el:

- Győri Történelmi és Régészeti Füzetek,
- Magyar Sion,
- Jogtudományi Közlöny,
- Századok,
- Archeológiai Értesítő.

Ezenkívül forgathatta ezen időszak tipikusnak tekinthető lapjait, az élc-lapokat (Bolond Miska, Handabanda), melyek a korabeli valóság köznapi arculatát mutatták, sajátos, komikus, szatirikus bírálatát adták. Ugyanekkor viszont már a Hazánk és Külföld hasádjain 1871—1872-ben olvashatta Nagy Iván György Aladár írását dr. Marx Károlyról, amely Marx működésének addigi legigényesebb bírálata, és cikksorozatát „A szocialisták és munkás-mozgalmak” címmel.²⁸

Az 1870-es évektől a magyar sajtó általános fejlődési ívével ellentétben már csak további 3 lappal gyarapodott könyvtára, közte a Nógrádi Lapok számaival, ami a család Horpácsra való költözése után, és Nagy Iván Nógrád megyére irányuló tervei miatt természetes is.

Hírlap- és folyóiratgyűjteménye alapján megállapítható, hogy ennek kialakításában, a lapok kiválasztásában a következő szempontok vezették:

- Szakmai szempontból tisztában lenni általában a tudományok állásával,
- de ezen belül alaposabban, részletesebben ismerni saját szakterületét, a történettudományok eredményeit.
- Általában széles körben tájékozódni hazánk és a külföld, a művészetek helyzetéről — és ettől az igénytől indítatva a legkülönfélébb fajtájú és stílusú, szemléletű, pártállású lapot segítségül hívott.

Művelődési elképzelések különös tekintettel Nagy Iván eszményére

„...a tudomány egész világa, a munka összes ereje, s hozzá erkölcsi komolyság kell immár, hogy a nemzet történelmével annak magasabb eszméivel és szellemével tájékozzuk, hogy műveltségét és képzettségét a mai színvonalra emeljük.”²⁹

Nagy Iván könyvtárának elemzésével, könyveinek, hírlapjainak, folyóiratainak vizsgálatával tulajdonképpen eddig is a választásában megnyilvánuló művelődési eszményét vettük szemügyre. Remélve, hogy ennek részletes is-

mertetésével annak a csoportnak a művelődéssel kapcsolatos elképzelését is sikerül árnyalni, amelybe Nagy Iván éppen egy lényegében közös művelődési koncepció alapján volt sorolható.

Nagy Iván művelődési eszménye, a szakcsoportok arányainak kialakítása, a kiadványok kiválasztása alapján így körvonalazható: magasfokú szakértelmen kívül egyetemes látásmód, és történelmi látókör igénye jellemzi, amely a kor jelentős szellemi áramlatainak, gyakran ellentétes nézeteinek ismeretét is megkívánta. Könyvtárának művelődéstörténeti egységébe a külföldi művek mellett (Guizot), beszerezte Pesty Frigyes, Rómer Flóris, Hunfalvy János, Kerékgyártó Árpád, György Aladár munkáin kívül — ezekkel szemben — Danielik János: A történelem szelleme c. könyvét, amely pedig a művelődéstörténet fogalmát a konzervativizmus jegyében adaptálta.

A választás tényén és minőségén kívül művelődési eszményét juttatja kifejezésre könyvtárának egésze, és ebből adódóan — meggyőződésünk szerint — ennek gyűjtése, alakítása, építése, amely tudjuk, hogy több évtizedig tartó munka eredménye volt, Nagy Iván művelődési koncepciójának hatékonyságáról, intenzitásáról is tájékoztat.

Témánk szempontjából ezért szükséges volt még végigkísérni e könyvtár épülésének, gyarapodásának, fejlődési menetének egész folyamatát, amely talán fenti meggyőződésünket tekintve bizonyító erejű is lehet.

Legcélszerűbben ezt úgy tehattuk volna meg, ha könyvtára évenkénti gyarapodását megvizsgáljuk. Mivel ez a vásárlási, beszerzési adatok hiányában nem volt lehetséges, helyette évek szerinti bontásban (1800-tól) figyeltük azt, hogy hány, az adott évben kiadott mű volt meg könyvtárában. (Lásd a 7. mellékletet!) A 18. század első évtizedeit, mint egy folyamat előzményeit, azért sem zártuk ki vizsgálatunk köréből, mert ebből az időszakból visszamenőleg a legkönnyebben pótolhatta könyvtárát.³⁰

A műveken itt az összes nyomtatott magyar kiadványfaját (könyvek, évkönyvek, naptárak) értjük.

A megjelenési hely szempontjából az alábbiak miatt szűkítettük a művek körét a magyar kiadásúakra:

- A gyarapítást vizsgálva elsődleges, hogy a magyar kiadású művek száma hogy alakult.

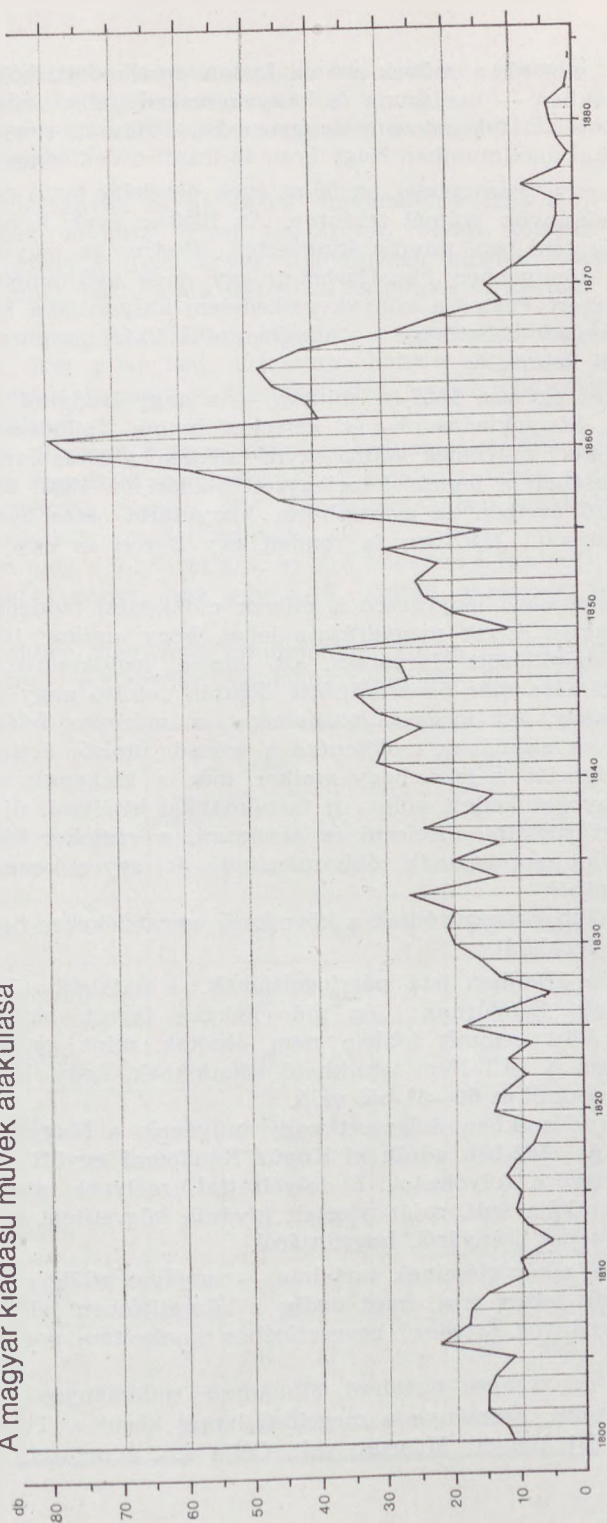
(Csak a könyvek tekintetében a könyvtár egészének 60—70⁰/₀-a ilyen volt.)

Az ország csaknem minden híresebb, nagyobb, de kisebb nyomdahelye fellelhető volt katalógusában: Buda, Pest, Győr, Vác, Szombathely, Debrecen, Szeged, Kolozsvár, Kassa, Veszprém, Pécs, Esztergom, Balassagyarmat.

- A külföldi kiadásúak nem módosították lényegesen eredményeinket. Az ilyen kiadási helyek között leggyakoribb: Bécs, Berlin, Drezda, Lipcse, Stuttgart, Halle, ezt követi: Róma, Milánó, Velence, majd Párizs, Brüsszel, végül néhány Londonban kiadott műve is volt.

A magyar kiadású művek számának évenkénti vizsgálatával a könyvtár fejlődésének folyamatát próbáltuk megközelíteni, érzékeltetni. (Lásd a grafikonon!) Természetesen ezt a sajátos, különös folyamatot, ívet is csak a magyar irodalmi termelés és kiadás általános helyzetének és Nagy Iván egyedi életútjának, egyéni érdeklődésének összefüggésében lehetett értelmezni.³¹

A magyar kiadású művek alakulása

A század elejétől a művek száma lassan emelkedett, hogy a harmincas, negyvenes években — kiadásunk és könyvkereskedelmünk növekedését, gyorsulását követve — fokozatosan meggyorsulva 1848-nál elérje a negyvenet. Ebben az addigi maximumban Nagy Iván 48 iránti érdeklődése is tetten érhető.

1849-ben egy visszaesséssel, az 50-es évek derekáig tartó csökkenés kezdődött el a kiadványok számát tekintve. Az 1850-es évek közepétől — annak ellenére, hogy 1855-ben miután kinevezték Pestre az Egyetemi Könyvtár örvé és így könnyebben hozzáférhetett egy nagy gyűjteményhez, vagy tán éppen azért, mert Pestre a könyvkereskedelem központjába kerülésével megnőtt a beszerzések lehetősége — átlagban 40—45-tel szaporodik ezekből az évekből művei száma.

Így van ez egészen 1867-ig, miután — a nagy irodalmi részvénytársaságok hatására könyvkiadásunk- és kereskedelmünk fejlődése ellenére — a következő évekből műveinek száma egyre csökken, a 80-as évekre minimálissá vált. Katalógusában a legutolsó bejegyzett kiadási év 1886, bár tudjuk: még életének utolsó éveiben is gyarapította könyvtárát, hisz Dobrovsky Ágost könyvkereskedésétől 1897-ben is rendelt egy Byron és egy György Aladár kötetet.³²

Ez sem módosítja lényegesen a művek csökkenési tendenciáját (a visszahúzódst), aminek egyik magyarázata lehet, hogy amikor 1878-ban betegen véglegesen hazaköltözött Horpácsra, azt amire legfőképpen szüksége volt saját maga számára már összegyűjtötte. Ezután „utolsó nagy próbaként” már egy közintézmény, egy megyei gyűjtemény, a múzeum felállításán fáradozott.³³ A művek számának csökkenése a század utolsó évtizedeiből, azt az általános tendenciát is jelzi, hogy amikor már a kiegyezés utáni megváltozott életviszonyokat kellett volna új tartalmakkal kitölteni, új élet- és magatartásformákat sugallni, kifejezni és ábrázolni, a régieket bírálat alá tenni, Nagy Iván mint csoportjának több más tagja is, egyre kevesebbet vállalhat ebből a munkából.

Egyre inkább visszahúzódtak a következő nemzedékekre hagyva az összegzés, a bírálat feladatát.

Nagy Iván 1890-ben írta pártfogoltjának, a fiatalabb történészgeneráció tagjának, Márki Sándornak: „én már lelkileg levert, *valóban világ utált* gyötrődéseim közt semmit jobban nem óhajtok, mint győzedelmet...”³⁴ (Kiemelés tőlem K. A.) Nem tekinthető véletlennek, hogy legtöbb műve az 1850-es évek végéről és 60—61-ből való.

Ebben az időszakban dolgozott nagy művének, a Magyarország családainak kötetein és 1862-ben adták ki Knauz Nándorral együtt a Magyar Tudományos Értekező c. folyóiratot. E folyóirattal, melynek szerkesztése főként Nagy Iván munkája volt, saját nézeteit kívánta közvetíteni a nemzeti művelődés fejlesztésének irányáról, hogyanjáról.

Művelődési elképzeléseinek tartalma — amelyet eddig a választás tényében próbáltunk tetten érni, most pedig a közvetítésben jelöltünk meg — a Magyar Tudományos Értekező bevezetőjében konkrétan, pontosan elv szerint is olvasható.³⁵

Folyóiratával egy vegyes tartalmú, általánosb, tudományos folyóirat hiányát igyekezett pótolni. Eszménye a megelőző lapok közül a Tudományos Gyűjtemény és az Új Magyar Múzeum volt. Célja volt a nemzeti történelem kér-

déseivel tudományos szinten foglalkozni, „jövőre számító” módon, azaz a jövőre a múltból irányeszmkéket nyerni.

Tőrekvése volt ezen belül az irodalom és az olvasóközönség érdekeit egyaránt képviselni:

— A tudományok és az egyes tudományos szakok irodalmának is hű tükrévé kívánta tenni folyóiratát, olyan közvetítő eszközzé tehát „... amely a tudományok fejlődésének küzdelmeiben és vajúdásaiban az eszmék tisztulására irányozza öntudatos törekvését.”

— A közönség köréből az íróknak, a tehetségeknek lehetőséget kívánt adni, őket a lap nem elriasztani, hanem eligazítani akarja, az olvasóközönségnek pedig a közművelődés terén lelkiismeretes tájékozással szolgálni.³⁶

E nemes program keretei között a szellemi élet jelenségeire, az eszmékre irányította a figyelmet s mindennek értékközpontjában a tájékozott, művelt közönség, közösség, nemzet állt. Ennek érdekében alakította a füzetek be rendezési tervezetét, majd tartalmát.

1862-ben még a folyóirat állt, az első félévben 5 füzete (I. kötet), a második félévben szintén ennyi, csak egy 5—6. számú összevont füzet jelent meg. (II. kötet).

A kötetekben megjelent tanulmányok száma és terjedelme (ennek $\frac{0}{0}$ -os aránya az összterjedelemhez) tudományszakonként, ill. rovatonként.

	I. kötet			II. kötet			Összes		
	szám	t	$\frac{0}{0}$	szám	t	$\frac{0}{0}$	szám	t	$\frac{0}{0}$
Történeti értekezés	5	159	35,8	2	106	20,9	7	265	27,9
Forrásközlés	2	22	4,9	5	181	35,8	7	203	21,3
Természettudomány	3	22	4,9	2	33	6,5	5	55	5,8
Műemlékek, várak	2	36	8,1	2	26	5,1	4	62	6,5
Egyháztörténet	2	28	6,3	—	—	—	2	28	2,9
Tudományok, tudósok, irodalom	4	55	12,4	2	24	4,7	6	79	8,3
Könyvismertetés	4	19	4,3	1	7	1,4	5	26	2,7
Tárcza	—	104	23,4	—	129	25,5	—	233	24,5
Összesen	22	445		14	506		36	951	

Ezekben a kötetekben értekezéseket, apróbb cikkeket közölt, tervének megfelelően főként a történettudomány és a természettudomány köréből. A történeti- és természettudományok, ez utóbbi főként, mint a történeti tájékozódás iránytűje, módszere együtt segítheti, vélte ezek szerint Nagy Iván, a nemzetet reális önismeretre. A történeti tanulmányok között Fraknói Vilmos, Pesty Frigyes írásai szerepelnek, a természettudományin belül Kanitz Ágoston, az akkor még pályája kezdetén álló híres botanikus, flórakutató.

A történeti tanulmányok mellett nagyobb terjedelemben hozta a forrásokat (köztük pl. a hellenista Télyf Iván görög forrásközlését), mint ahogy tervezte.

Kifejezetten a művelődéstörténet vizsgálatának — ami főként és így Nagy Iván lapjában is a papi történetírók tevékenységében teljesedett ki — témakörébe tartozott a lap azon négy írása, amelyben műemlékeket, várakat ismertettek.³⁷ A művelődés ezen anyagi megjelenésével együtt szervesen jelentkezett folyóiratában a szellemi kultúra kincseinek számbavétele.

Mindenek előtt Balássy Ferenc és Rakovszky István két egyháztörténeti témájú cikkét kell e vonatkozásban kiemelni. Tudott tény, hogy az egyháztörténeti témák a művelődéstörténeti keretből kiindulva a 60-as években váltak a modern polgári történettudomány diszciplinájává, sok egyéb társadalomtudományi szakágazat mellett. Ezek közé tartozott a művészettörténet (a képzőművészetek helyzetével a Magyar Tudományos Értekező csak szándékozott foglalkozni), és a tudománytörténet.³⁸ Tudományos és kulturális életünk helyzetéről (a rövid, főként a tárcza-rovatban közölt ismertetésekén kívül) és történetéről Nagy Iván lapjában olyan jelentős írások jelentek meg: mint Szilágyi Sándor: Körültekintés történeti irodalmunkban, Toldy Ferenc: Mátyás király könyvtára Konstantinápolyban, és a korszak egyik legszínvonalasabb történelem szemléleti értekezése Kautz Gyula közgazdász tollából: Schlosser, mint történetíró és az újabb történet-irodalmi irány.

A művelődéstörténet ezen vonalába, szellemi, eszmei értékeink vizsgálatának sorába tartozott Nagy Ivánnak az az elképzelése, ami csak terv maradt, hogy a bölcsészet szakból is közöl értekezéseket. A hazai bölcsészet jelenének és múltjának ismerete, a hazai bölcsészeti (filozófiai, esztétikai) gondolkodásmód elmaradottságának okai a 60-as évek elején kerültek újból a tudományos figyelem középpontjába.

Erdélyi János: A bölcsészet Magyarországon c. három részre tervezett, nagy szintetizáló művének első kötetével 1861-ben készült el. Ennek bevezetőjében mintha csak Nagy Iván gondolatai fogalmazódtak volna meg a Magyar Tudományos Értekező szerzőinek összeállításáról, amit a szerkesztő igyekezett több szempontot figyelembe véve, minden felekezeti elfogultságtól mentesen megtenni. A névsorban három Nógrád megyei szerző is szerepel: Majer Károly, Novák Lajos, Fabó András írásait is közölte.

„Ezen munkában elő akarom adni — mondja Erdélyi — mindazt, amit a bölcsészet művelése körül Magyarországon, nyomok, emlékezetek s könyvek után tudni szerencsém adatott. Szándékom följegyezni a legapróbb jelenségeket s nem fontosságuk miatt, hanem hogy amit birunk együtt legyen. Nyelv, nemzet előttem semmi különbség. Vallásra gondolni semmi okom. Nekem mindegy csak növekedett legyen akármi nemzetbeli és hitű csak magyar kora (alatt) született egyének által a tudomány.”³⁹

A tárcza-rovatban folyamatosan hozta Aigner Lajos könyvészetét, mert e szaknak jelentőségét már ekkor fölismerte, ezen kívül a külföldön megjelent hazánkat érdeklő jelenségeket is regisztrálni akarta. Ebben a szándékában a világirodalom ismertetésében az európai fejlődésre való kitekintés, a nemzeti mellett a tudomány egyetemességre törő igénye halványan bár, de kifejezésre jutott.

A tervezettnél terjedelmesebb forrásközlések és tárcza-rovat, a közlemények folytatásos jellege, vagyis az, hogy gyakran egy írást több füzetben keresztül közölt, már önmagukban utalnak azokra a szerkesztési gondjaira, amelyekről leveleiben olvashattunk.

Legfőbb a cikkek, a kéziratok hiánya volt, különösen a második félévben, amikor úgy tervezte, hogy az Értekező „mint rendes havi folyóirat hat füzetben jelen meg, tehát több a szerkesztői gond, több kézirat kell.”⁴⁰

Az írásokért a szerzőket állandóan sürgetnie kellett: „...kérek szíveskedjél a Komáromi hódoltságról szóló dolgozatoddal jelenleg nem nagyon elhalmazott szerkesztői fiókom mellett Értekezőnket megtisztelni” — kérte Ráth Károlyt, kinek írása, mint ahogy Madách ígért „phrenologikus” cikke is csak tervezett maradt.⁴¹

És ezekben az esetekben nem a jószándék hiányzott: „Becsés felszólításod tudományos folyóiratod iránt nagyon megtisztelt. Vajh ha méltóan megtudnék neki felelni.” — óhajtotta Madách is.⁴²

A cikkek elkészülésének nehézségei magában a korabeli történetírói munka viszonyaiban rejlettek, (ennek csak egy mozzanata: a könyvtárak, könyvek hiányára — hisz a történészek nagy része vidéken dolgozott — tanulmányunkban már előbb rámutattunk) és ezek között majdhogy nem természetesen tarthatjuk a Magyar Tudományos Értekező ilyen rövid élettartamát.⁴³ Végül is Nagy Ivánnak e lappal irreális célkitűzése volt, az a program, amit vele közvetíteni szándékozott, az a művelődési elképzelés, eszmény, amelynek valóra váltásán fáradozott, majd csak kedvezőbb társadalmi-művelődési körülmények között, szélesebb társadalmi bázis alapján lehetséges.

Nagy Iván az Értekezővel tipikusan értelmiségi funkciót vállalt fel és kívánt ellátni. „Az irodalmat valahára ne csak azért pártolnók, mert azzal hazafiúi kötelességet vélünk leróni, de azért is mert oda értünk, hogy a *szellemi táplálkozásnak is szükségét érezzük.*”

Ez is, mint könyvtárának létrehozása annak a határozott törekvésének bizonyítéka, amely — s éppen a 19. sz. második felében — egy születő, a hagyományostól eltérő új magatartásforma, egy modern értelmiségi lét kialakítását célozta.

Ebben a törekvésében — s ez úgy gondoljuk részben Nagy Iván ellentétes értékelésére is magyarázatul szolgálhat — a tudományok egészét egységbe foglalni igyekvő, vívódó, az ellentéteket is látó szemlélet vezette, bár „az irányt, melyet működéseink elé szabtuk, mindig a haladás érdeke határozza meg, és ezért, valamint egyik iskolához sem szegődünk, úgy vállaltunk hatáskörét a tudomány jelen állásának színvonalán alul álló és általában elavult rendszerek, hiú fejtegetések és meddő nyomozások ápolásával zsidbasztani nem engedhetjük, sőt az efféle nyomok fölburjánzása ellen küzdeni határozott törekvésünk.”

MELLÉKLETEK

1. sz. A magánkönyvtárak alapítására vonatkozó adatok

	könyvtár		könyvek	
	száma	%	száma	%
1711 előtt alapítottatott	2	0,4	9600	0.7
1711—1830-ig "	49	9,8	310727	21,9
1830—1867-ig "	299	59,7	776076	54,6
1867—1885-ig "	151	30,1	325373	22,9

György Aladár 964 magánkönyvtár közül 501 alapításáról adott adatot, ami természetesen csak az akkori, 1886-os ismereteket rögzíti, és a mai kutatás bővebb adatokkal rendelkezik főként az 1711 előtt alapítottatott magánkönyvtárakra vonatkozóan.

2. sz. A magánkönyvtárak tulajdonosai szerinti megoszlása (a könyvtártulajdonosokat György Aladár fő kereseti forrás alapján sorolta be a foglalkozási csoportba, amelyek közül néhány ma már vitatható, és néhol fedik is egymást e kategóriák.)

Foglalkozás	könyvtár		könyvek		egy
	tulajdonosok				könyvtárra esik
	szám	%	szám	%	
Tanárok és tanítók	183	18,98	323267	14,40	1706
Tisztviselők és hivatalnokok	144	14,94	226673	9,91	1574
Lelkészek	123	12,76	308600	13,49	2504
Ügyvédek és bírák	94	9,75	146424	6,40	1558
Birtokosok	86	8,92	216701	9,47	2520
Főrangúak	85	8,82	438323	19,15	5157
Orvosok és mérnökök	79	8,20	125150	5,47	1584
Más (írók, képviselők)	57	5,91	126701	5,67	2275
Meg nem jelölt foglalkozású	57	5,91	95076	4,15	1668
Családi könyvtár	26	2,70	206406	9,02	7938
Nők	18	1,87	54186	2,36	3010
Iparosok és kereskedők	12	1,24	11694	0,51	975
Összesen	964		2282412		2368

Könyvtár- tulajdonos	nyelv- szet	bölcsé- szet	történet	állam- tud.	term. tud.	encyclop.	hírlapok	szép- irod.	tan- könyv	vegyes	össze- sen
Nagy Iván	236	54	4377	238	128	171	162	168	47	56	5637
Balassy Ferenc	78	43	830	22	—	35	10	32	—	73	1123
Ballagi Mór és Aladár	5000	5000	6000	1000	1000	—	1000	1000	—	—	20000
György Aladár	37	376	530	572	268	240	56	36	72	281	2468
Hunfalvy János	480	59	1500	450	320	100	—	96	50	120	3175
Kautz Gyula	250	420	550	1390	180	130	200	—	—	600	3720
Márki Sándor	154	56	505	59	102	36	49	130	65	42	1198
Pesty Frigyes	364	155	2280	564	219	296	—	1344	—	—	5222
Rakovszky István	126	142	524	616	115	73	84	586	94	76	2436
Rómer Flóris	372	1241	2024	83	219	189	—	—	99	912	5139
Szilágyi Sándor	383	895	3361	895	105	76	66	574	43	549	6947
id. Szinnyei József	1700	—	250	—	—	500	—	1350	—	527	4327
Magán kt. össz.	144647	136947	222248	151685	128494	69542	24810	249148	38912	136952	1303385
Nagy kt. össz.	204291 (48753)	489757 (48948)	351116 (71151)	173712 (31439)	192561 (43596)	103537 (10846)	61869 (3547)	251631 (—)	63507 (—)	233953 (14722)	2125934 (273002)
Köz. kt. össz.	352397	814582	542767	284444	344547	163876	78089	404550	246266	471671	3703289

4. sz. A Magyar Tudományos Akadémia kiadásában megjelent folyóiratok és munkák betűrendes cím- és tartalomjegyzéke 1830—1889. (Bp. 1890.) alapján vizsgáltuk az Akadémia kiadványait szak szerinti bontásban — összevetettük Nagy Iván könyvtárának (1864—66-os katalógusa alapján) hasonlóan részletezett adataival, csak a közös szakcsoportokra figyeltünk, a szépirodalomra nem.

	MTA kiadásai		Nagy Iván könyvtára	
	mű	%	mű	%
Irodalomtörténet, nyelvtud.	391	17,3	148	9,5
Jog- és államtudomány	203	9,0	234	15,1
Orvostudomány	78	3,5	51	3,3
Természettudomány	299	13,2	34	2,2
Bölcsészet	82	3,6	30	1,9
Nevelés- és oktatástan	15	0,7	26	1,7
Történelem és segédtudományai	1032	45,7	803	51,7
Földrajz népismeret	23	1,0	148	9,5
Mennyiségtan, műtan	108	4,8	12	0,8
Haditudományok	9	0,4	14	0,9
Ipar, keresk., mezőgazdaság	20	0,9	54	3,5
Összesen	2260		1554	

Az arányok összehasonlításából kitűnik, hogy mely területeken tért el Nagy Iván érdeklődése az Akadémia kiadványpolitikájától.

5. sz. A napilapok és folyóiratok szakmegoszlása 1780—1880 között
Szalády Antal összesítése ill. Nagy Iván könyvtárában:

	Szalády Antalnál		Nagy Ivánnál	
	lapok száma	%	lapok száma	%
Politikai napilap	95	6,5	8	10,5
Politikai hetilap	135	9,2	7	9,2
Vegyes tartalmú	278	19,0	15	19,7
Szépirodalmi és divat	145	9,9	22	28,9
Ismeretterjesztő képes	50	3,4	4	5,3
Élcz	88	6,0	3	3,9
Egyházi és vallási	77	5,2	1	1,3
Tan- és nevelésügyi	81	5,5	1	1,3
Közigazgatási és katonai	44	3,0	1	1,3
Jogtudományi	23	1,6	1	1,3
Történeti és régészeti	26	1,8	5	6,6
Kritikai és nyelvészeti	57	3,9	6	7,9
Sport és állattenyésztés	9	0,6	1	1,3
Bölcészeti	13	0,9	1	1,3
Gyermek és ifjúsági	42	23,3	—	—
Gazdasági	67		—	—
Ipar- és kereskedelmi	62		—	—
Posta és közlekedési	18		—	—
Erdészeti és bányászati	7		—	—
Nyomdászati és könyvészeti	24		—	—
Színházi	13		—	—
Orvosi és természettudományi	51		—	—
Földirati	5		—	—
Hirdetési	28		—	—
Különféle	23		—	—
Összesen	1461		76	

6. sz. Nagy Iván katalógusaiból kigyűjtött magyar folyóiratait és hírlapjait időrendben, a megjelenés sorrendjében ismertetjük.

(Feltételezhető, hogy voltak nem magyar nyelvű lapjai is, ezeket valószínűleg külön tartotta nyilván, de erre még nem találtunk rá.)

A cím mellett feltüntetjük a kiadási helyet és a szerkesztőt, (ezt általában Nagy Iván is megadta).

A következő adat a megjelenés gyakorisága, amelynek segítségével azt kívántuk érzékeltetni, hogy milyen mennyiségű sajtóanyaggal rendelkezett Nagy Iván. (György Aladárnál 162 kötet, és csak hírlap volt feltüntetve).

Ezt követi csak tájékoztatásul egy érdekes adat, az ár egy évre (h.: helyben, v.: vidéken).

A következő fontos adatok a keletkezés és megszűnés időpontját jelölik (ha ez utóbbi Nagy Iván halála után következett be, akkor az 1898. évet tüntetjük föl).

Emellett hozzuk azokat az évfolyamokat, amelyek ebből Nagy Ivánnak megvoltak.

Az utolsó egységben az év fölötti számmal azt jelöltük, hogy hány írása jelent meg a lap adott évében.

A lap címe, kiadási helye, szerkesztője	Megjelenik	Ára egy évre	Keletke- zett- megszűnt	Nagy Iván kt-ban található évfolya- mok	A lap adott évében hány cikke jelent meg
Magyar Hírmondó Pozsony, Ráth Mátyás	hetenkint kétszer	h.: 6 frt. v.: 8 frt.	1780—1788	1780	—
Magyar Kurir Bécs, Pánczél Dániel majd Decsy Sámuel	hetenkint kétszer	h.: 20 frt. v.: 28 frt. váltópénz	1787—1834	1809—10	—
Magyar Museum Kassa, Kazinczy Ferenc, Baróti Szabó Dávid és Batsányi János	évnegyede- nkont egy füzet	—	1788—1792	1790(?)	—
Hadi és más nevezetes történetek Bécs, Görög Dömötör	hetenkint egyszer	h.: 16 v. 20 frt. váltópénz	1789—1791	1789, 1790	—
Mindenes Gyűjtemény Komárom, Péczy József	hetenkint kétszer	h.: 5 frt. v.: 10 rénusi frt.	1789—1792	1789, 1790	—
Orpheus Kassa, Széphalmi Vince (Kazinczy Ferenc)	havonkont egy füzet	—	1790—91	1790	—
Magyar Merkurius Bécs, Pánczél Dániel	hetenkint kétszer	10 rénusi forint	1793—1798	1794	—
Urania Vác, Kármán József	negyed- évenként egy füzet	füzetén- ként 1 frt.	1794—94	1794	—
Erdélyi Múzeum Kolozsvár, Döbrentei Gábor	évnegyede- des füze- tekben	füzetén- ként 1 frt. 45 váltó- pénz	1813—18	1811—14	—
Tudományos Gyűjtemény Pest, Fejér György, Vörösmarty Mihály. stb.	havonkont egy füzet	h.: 18 v.: 22 frt. váltópénz utóbb h.: 5 frt. 3 kr., vidékre: 7 frt. 12 kr. ezüstben	1817—41	1817-től 1841-ig minden év	—

A lap címe, kiadási helye, szerkesztője	Megjelenik	Ára egy évre	Keletke- zett- megszűnt	Nagy Iván kt-ban található évfolya- mok	A lap adott évében hány cikke jelent meg
Hasznos Multságok Pest, Kulcsár József	hetenkint kétszer	16 frt.	1817—42	1819—20, 1823—50, 1832	—
Helikoni Kedvtöltés Pest, Kis János	időhöz nem kötött füzetekben	1 frt. 36 kr. (egy füzetnek)	1819—20	1819—20	—
Asposia Pest, Kovácsócsy Mihály	az első füzete	30 kr. p. p.	1824—1824	1824	—
Felső-Magyarországi Minerva Kassa. Dulházy Mihály	havonkint egyszer	5 frt. v.: 6 frt. p. p.	1825—36	1825, 1827—29, 1831—32, 1834—36	—
Élet és Literatura Pest, Szemere Pál	időhöz nem kötött kötetek- ben	1 frt. 12 kr. p. p. (egy kötetnek)	1826—27	1826—27	—
Sokféle (a Magyar Kurir toldaléka) Bécs, Márton József	hetenkint kétszer	h.: 20 frt. v.: 28 frt. váltópénz	1828—34	1832	—
Sas Pest, Thaisz András	az első évben hatheten- kint 1, 1832-től negyed- évenként 1 füzet, 1833-tól 3 füzet	hat füzet- nek 4 frt., postán: 5 frt. p. p.	1831—33	1831—33	—
Muzarion Pest, Szemere Pál és Kölcsey Ferenc	időhöz nem kötött füze- tekben	1 frt.	1833—1833	1833	—
Garasos Tár Lipcse, Vajda Péter	hetenkint egyszer	3 frt. ezüstben	1834—1834	1834	—
Tudománytár Pest, Toldy Ferenc, Csató Pál... stb:	évnegyed- enkint egy füzet	h.: 5 frt. v.: 6 frt. 36 kr. p. p.	1834—44	1834—44	—
Fillértár Pozsony, Orosz József	hetenkint egyszer	h.: 5 frt. v.: 6 frt.	1834—36	1834	—

A lap címe, kiadási helye, szerkesztője	Megjelenik	Ára egy évre	Keletke- zett- megszűnt	Nagy Iván kt-ban található évfolya- mok	A lap adott évében hány cikke jelent meg
Századunk Pozsony, Orosz József	hetenkint kétszer	h.: 8 frt. 48 kr., v.: 8 frt. 48 kr.	1838—45	1839—40	—
Literariai Csarnok Pest, Kovacsócsi Miklós (Munkácsy János)	hetenkint egyszer	8 frt.	1840—1840	1840	—
Sürgöny Pest	hetenkint kétszer	8 frt. p. p.	1840—1840	1840	—
A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője Pest, a főtítkár	havonként egyszer	2 frt. az Akadémia tagjai ingyen kapják	1840, leg- újabb folyam 1867—98	„Páratlan teljességű”	1853 ¹ 1860 ² 1877 ¹
Pesti Hírlap Pest, Kossuth Lajos, Szalay László, Csengery Antal	hetenkint kétszer majd hetenkint négyyszer	h.: 10 frt. v.: 12 frt. majd h.: 12 frt. v.: 14 frt.	1841—49	1842—43 1845—47	—
Honderű Pest, P. Horváth Lázár	hetenkint egyszer	h.: 10 frt. v.: 12 frt.	1843—48	1847—48	1848 ¹
Életképek Pest, Jókai Mór és Petőfi Sándor	hetenkint	h.: 10 frt. v.: 12 frt.	1844—48	1848	—
Magyar Szépirodalmi Szemle Pest, Erdélyi János	hetenkint egyszer	h.: 6 frt. v.: 8 frt.	1847—1847	1847	—
Kossuth Hírlapja Pest, Bajza József	hétfőt kivéve minden nap	h.: 16 frt. v.: 20 frt.	1848—1848	1848	—
Reform Pest, Nádaskay László, Zerffy Gusztáv	hetenkint kétszer majd hetenkint hatszor	h.: 10 frt. v.: 12 frt. p. p.	1848—1848	1848	—
Közlöny Pest, Debrecen, Gyurmán Adolf	hetenkint hatszor	h.: 14 frt. v.: 16 frt. p. p.	1848—49	1848—49	—
Magyar Hírlap Pest, Szilágyi Ferenc	hetenkint hatszor	h.: 12 frt. v.: 15 frt.	1849—52	1852	—

A lap címe, kiadási helye, szerkesztője	Megjelenik	Ara egy évre	Keletke- zett- megszűnt	Nagy Iván kt-ban található évfolya- mok	A lap adott évében hány cikke jelent meg
Hölgyfutár Pest, Nagy Ignác	hetekint hatszor majd háromszor	h.: 13 frt. v.: 16 frt.	1850—64	1850—52, 1855, 1859—63	1851 ¹⁷ 1852 ¹
Új Magyar Zúzeum Pest, Toldy Ferenc	havonként egyszer	h.: 6 frt. v.: 7 frt. 30 kr. p. p.	1850—61	1850—51 1853—60	1851 ¹ 1853 ² 1854 ¹ 1855 ² 1858 ¹ 1860 ¹
Pesti Napló Pest, Török János	hetekint hatszor	h.: 12 frt. v.: 16 frt.	1850—98	1853—55	1851 ¹ 1869 ² 1870 ¹ 1875 ²
Remény Pest, Jókai Mór Vachot Imre	időhöz nem kötött füzetek- ben	h.: 5 frt. v.: 6 frt. p. p.	1851—1851	1851	1851 ¹
Budapesti Viszhang Pest, Szilágyi Virgil	hetenként egyszer	h.: 13 frt. v.: 15 frt.	1852—57	1856	1856 ¹
Családi Lapok Pest, Ney Ferenc	havonként kétszer	h.: 7 frt. v.: 8 frt.	1852—59	1854—55	1854 ¹
Divatcsarnok Pest, Frieheisz István	havonként hatszor	h.: 14 frt. v.: 15 frt. majd h.: 5 frt. v.: 11 frt.	1853—63	1854, 1858	1854 ¹
Vasárnapi Újság Pest, Pákh Albert	hetenként egyszer	3 frt. majd 8 frt.	1854—98	1854, 1856 1858—1886	1863 ⁶ , 1864 ³ , 1865 ¹⁵ , 1867 ¹¹ , 1868 ⁸ , 1869 ¹ , 1870 ³ , 1871 ¹ , 1872, 1873 ³ , 1877 ¹
Magyar Néplap Pest, Szabó Alajos	hetenként kétszer	6 frt.	1856—60	1856, 1857	1857 ¹
Magyar Posta Pest, Úrházy György	hetenként hatszor	16 frt.	1857—58	1857	—

A lap címe, kiadási helye, szerkesztője	Megjelenik	Ára egy évre	Keletke- zett- megszűnt	Nagy Iván kt-ban található évfolya- mok	A lap adott évében hány cikke jelent meg
Hazánk Pest, Török János	évenként 8 füzet- ben	h.: 5 frt. v.: 6 frt. p. p.	1857—60	1858—59	—
Nővilág Pest, Vajda János	hetenkint egyszer	h.: 5 frt. v.: 6 frt.	1857—64	1857	—
Budapesti Szemle Pest, Csengery Antal	évenként 10 füzet	10 frt.	1857—69	1857—65	—
Aradi Hírlap Arad, Óváry Lipót	hetenkint egyszer	5 frt.	1858—59	1859	—
Kétgarasos Újság Pest, Vas Gereben	hetenkint egyszer	5 frt.	1858—59	1858—59	—
Üstökös Pest, Jókai Mór	hetenkint egyszer	6. frt. utóbb 8 frt.	1858—98	1858—62	—
Vadász és Versenylap Pest, Bérczy Károly	havonként háromszor majd hetenkint egyszer	10 frt.	1858—98	1862	—
Néfelejts Pest, Bulyovszky Gyula	hetenkint egyszer	12 frt.	1859—75	1859, 1861	—
Figyelő Pest, Arany János	hetenkint egyszer	10 frt.	1860—62	1860—62	—
Bolond Miska Pest, Jóth Kálmán, Kecskeméti Aurél	hetenkint egyszer	6 frt.	1860—75	1863	—
Családi Kör Pest, Szegfy Emilia	—	12 frt.	1860—79	1861—62	—
Anyák Lapja Pest, Vachott Sándorné	hetenkint egyszer	6 frt.	1861—1861	1861	—
Gyulafejevári Füzések Gyulafejevár, Veszely Károly	időhöz nem kötött füzetek- ben	1 frt. (füzetek- ként)	1861—62	1861	—
Győri Történelmi és Régészeti Füzetek Győr, Ráth Károly, Rómer Flóris	évnegy- denként 1 füzet	2 frt. 40 kr.	1861—69	1861—69	1863 ⁴

A lap címe, kiadási helye, szerkesztője	Megjelenik	Ára egy évre	Keletke- zett- megszűnt	Nagy Iván kt-ban található évfolya- mok	A lap adott évében hány cikke jelent meg
Virág Csokor Pest, Majthényi Flóra	hetenkint egyszer	8 frt.	1862—1862	1862	—
Magyar Tudományos Értekező Pest Knauz Nándor, Nagy Iván	az első félévben évben 5 füzet, a második félévben havonként	8 frt.	1862—1862	1862	—
Felvidéki Magyar Közlöny Balassagyarmat, Jeszenszky Danó	hetenkint egyszer	6 frt.	1862—63	—	—
Kritikai Lapok Pest, Riedl Szende	havonként kétszer	8 frt.	1862—63	1862	—
Handabanda Pest, Kecskeméthy Aurél	hetenkint egyszer	6 frt.	1863—1863	1863	—
Koszorú Pest, Arany János	hetenkint egyszer	12 frt.	1863—65	1863—65	—
Magyar Sion Esztergom, Knauz Nándor	havonként 1 füzet	6 frt.	1863—69	1863—69	1869 ¹
Hazánk és a Külföld Pest, Szokoly Viktor Kazár Emil	hetenkint egyszer	6 frt.	1864—72	1865—71	—
Fővárosi Lapok Pest, Tóth Kálmán Vadnai Károly	hetenkint hatszor	16 frt.	1864—98	1864—1886	1876 ¹
Magyarország és a Nagyvilág Pest Ágai Adolf	hetenkint egyszer	12 frt. majd 8 10 frt.	1865—84	1872	—
Jogtudományi Közlöny Pest Ökrös Bálint	hetenkint egyszer	8 frt.	1866—98	1866	—
Esti Lap Pest, Pálffy Albert	hetenkint hatszor	10 frt.	1867—70	1870	—
A Honvéd Pest, Gróf Bethlen Olivér	hetenkint egyszer	6 frt.	1867—74	1867—68	—

A lap címe, kiadási helye, szerkesztője	Megjelenik	Ára egy évre	Keletke- zett- megszűnt	Nagy Iván kt-ban található évfolya- mok	A lap adott évében hány cikke jelent meg
Budapesti Közlöny Budapest, Salamon Ferencz	hetenkint hatszor	h.: 18 frt. v.: 20 frt.	1867—98	1872—75	1873 ¹
Századok Budapest, Thaly Kálmán, Szilágyi Sándor	negyed- évenként 1 füzet, majd évenként 10 füzet	tagok részére 5 frt., nem tagoknak 6 frt.	1867—98	1867—1898	1867 ⁴ , 1868 ¹ , 1869 ¹ , 1870 ² , 1872 ² , 1874 ² , 1875 ¹ , 1876 ² , 1884 ¹
Archeológiai Értesítő Budapest, Hampel József	időhöz nem kötve, majd évenként 10 füzet	3 frt.	1869—98	1885—89	—
Magyar Politika Pest, Kecskeméthy Aurél	hetenkint hatszor	20 frt.	1872—75	1872	—
Athenaeum Budapest, Beöthy Zsolt	hetenkint egyszer	10 frt.	1873—74	1873—74	—
Nógrádi Lapok Balassagyarmat, Horváth Danó	hetenkint egy füzet	6 frt.	1877—98	1877—98	1880 ¹ , 1883 ¹ , 1884 ¹ , 1898 ¹
1. Déliláb	nem volt meg Nagy Iván Könyvtárában				1854 ¹ , 1857 ¹
2. Hon	nem volt meg Nagy Iván Könyvtárában				1864 ¹
3. Turul	nem volt meg Nagy Iván Könyvtárában				1883 ⁶ , 1884 ⁸ , 1885 ¹
4. Irodalomtörténeti közlemények	nem volt meg Nagy Iván Könyvtárában				1893 ¹

7. sz. A magyar kiadású művek száma évenként 1800-tól (az 1864—66-os szakkatalógus alapján)

év	szám	év	szám	év	szám	év	szám	év	szám	év	szám	év	szám	év	szám
1800	11	1805	12	1810	9	1815	10	1820	14	1825	19	1830	20	1835	21
1	12	6	22	11	10	16	12	21	13	26	14	31	21	36	13
2	15	7	18	12	5	17	11	22	9	27	5	32	20	37	25
3	15	8	17	13	9	18	8	23	12	28	13	33	27	38	18
4	14	9	15	14	11	19	7	24	8	29	16	34	13	39	14
Össz.	67		84		44		48		56		67		101		91
0/0	40/0		5,10/0		2,70/0		2,90/0		3,40/0		40/0		6,10/0		5,50/0
															8,50/0

év	szám	év	szám	év	szám	év	szám	év	szám	év	szám	év	szám	év	szám
1845	35	1850	20	1855	15	1860	76	1865	48	1870	14	1875	3	1880	4
46	27	51	24	57	34	61	80	66	42	71	9	76	8	81	2
47	28	52	25	56	44	62	39	67	28	72	7	77	3	82	1
48	40	53	22	58	49	63	41	68	22	73	4	78	1	83	—
49	11	54	30	59	58	64	47	69	12	74	3	79	3	84	1
Össz.	141		121		200		283		152		37		18		8
0/0	8,50/0		7,30/0		120/0		170/0		9,20/0		2,20/0		1,10/0		0,50/0
															0,10/0

1. Ipolyi Arnold elnöki megnyitó beszéde a Magyar Történelmi Társulat 1885. júl. 3–6-án, Budapesten tartott kongresszusán. = Századok, 1885. 8. füzet 7. p.
2. Módszertani szempontból hasznos gondolatokat adott: Havasi Zoltán: Kultúránk írott és nyomtatott emlékeinek kutatása. = Magyar Könyvszemle, 1979. 4. sz. 347–368. p.
Vörös Károly: A 19. sz. második fele tömegkultúrájának kutatási kérdései. = Századok, 1971. 1. sz. 125–133. p.
3. Lásd Kovács Anna: Nagy Iván könyvtára mint egy nemzedék műveltségének tüköre = Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve, 1980. 119–135. p.
4. Választott szempontunk, a művelődési eszmény fontosságára R. Várkonyi Agnes irányította figyelmünket, többek között: R. Várkonyi Agnes: Nagy Iván, a történész. = Palóc-föld, 1961. 5. sz. 19–21. p.
5. Ipolyi Arnold: i. m. 6. p.
6. Dolgozatunkban ennek a csoportnak a körvonalazását, művelődési elképzeléseik bemutatását R. Várkonyi Agnes: A pozitívista történelem szemlélet a magyar történetírásban (Bp. 1973. Akad. Kiadó 1–2. köt.) c. a korszak szellemi mozgalmait átfogó műve alapján végeztük el.
A század végén fellépő csoportok szellemi arculatáról: Német G. Béla: a magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitívizmus korában. A kiegyezéstől a századfordulóig. Bp. 1981. Akad. Kiadó.
7. Az 1872-ben Kecskeméten, 1876-ban Szegeden, 1879-ben Székesfehérváron megrendezett általános iparkiadások után a székesfehérvárosban az első nagyobb szabású országos kiállítást 1885-ben rendezte meg a közigazgatási kormányzat az országos iparegyesület kezdeményezésére.
Ezt követően szakkiallításokat rendeztek, majd az 1896-iki országos ezredéves kiállítás következett e sorban.
8. György Aladár: Magyarország köz- és magánkönyvtárai Bp. 1886. 1. p.
A könyvtárak korabeli állapotát e könyv segítségével írtuk le, kimutatásainkban (táblázat, grafikon) ennek adatait használtuk.
A magyarországi könyvtárakról még:
Berlász Jenő: Könyvtári kultúránk a XVIII. században. Bp. 1939.
F. Csanak Dóra: Az Akadémiai Könyvtár Története a szabadságharcig. Bp. 1959.
Pajkossy Györgyné: Az Egyetemi Könyvtár története. 1690–1774-ig. = Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis... 1966.
Tóth András: A pesti egyetemi könyvtár a modern fejlődés útján. = Tanulmányok Budapest múltjából IX. köt. Bp. 1956.
9. Lásd Tőkés: A házi könyvtárakról. = Vasárnapi Újság, 1881. 7. sz. 101–102. p.
10. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattára (a továbbiakban: MTAK Kézirattára), Magyar Irodalmi Levelezés 4-v. 83. sz. Nagy Iván levele 1854. jún. 18. Balassagyarmatról.
11. MTAK Kézirattár, Ms 786/101–114 Nagy Iván levelei 1882-ből, Horpácsról
Vö. ezt Gárdonyi A.: Közkönyvtári kézirathasználat a XVIII. sz.-ban. = Magyar Könyvszemle, 1938. 379–381. p.
Nagy Iván 1878-ban költözött véglegesen haza Horpácsra, az Egyetemi Könyvtárban szerzett gazdag könyvtárai tapasztalatokkal. (Erről lásd Kovács Anna: i. m.) Itthon a megyében Losonczon két nagyobb könyvtár: a városi és a főgimnázium könyvtára, a legközelebbi a Nógrád vármegyei Kaszinó-egyesület könyvtára Balassagyarmaton volt. Arról, hogy milyen könyvtárral, könyvanyaggal érkezett nincsenek adataink, erre vonatkozóan egyetlen utalást, megjegyzést találtuk betűrendes könyvkatalógusában (NmL. NI. A/II–7.: „A H betűjegy azt jelenti, hogy a könyv 1873–74. Horpácsra kivitetett.”
12. Thallóczy Lajos: A történelmi anyagról. = Századok, 1885. 8. füzet. 24–53. p.
Thallóczy Lajos a M. Történelmi Társulat másodtitkára, akkor a cs. és kir. közös pénzügyminiszter levéltárának igazgatója, az Akadémia levelező tagja a könyvtárakról, de főként a levéltárak helyzetéről beszélt.
Könyvtárakra vonatkozó indítványának lényege: a nyilvános nagykönyvtárak könyvkészletét fejlesszék bizonyos irányban. Ezen belül az MTA Könyvtára legyen az összes külföldi társaságok kiadványainak birtokában; az Egyetemi Könyvtára kövessen encyclopaedicus irányt, a Nemzeti Múzeum Könyvtára tökéletes és teljes magyar nemzeti könyvtár, a Történelmi Társulat pedig állítson föl magyar történelmi szakkönyvtárt.
13. Nagy Iván könyvtárának katalógusai, feljegyzések. = Nógrád megyei Levéltár Nagy Iván akadémikus történész iratai. (a továbbiakban NmL. NI. A/III – melyek közül dolgozatunkban, ha külön nem jelöljük az 1864–66-os szakkatalógusára (A/III–6) hivatkozunk.
14. György Aladár: i. m. 444. p.
15. MTAK Kézirattár, Ms 786/101–114.
E levelekből látjuk, hogy az irodalom egész köre és fajtája a folyóiratoktól – zsebkönyvek-gyászjelentések – a ponyvairodalomig érdeklődése körébe tartozott, sőt ebből még a szakkönyvek sem maradtak ki. V. ö.: OSzK Kézirattár Leveleztár 1908-1. Kazinczy Gábor levelei Nagy Ivánhoz.
16. V. ö.: Brassai: Egy pár szó a naptárakról. = Vasárnapi Újság, 1854. 40. 316–357. p. (Küllös Imola: Régi magyar kalendáriumok. = Élet és Tudomány, 1978. 1555–1557. p.)
17. Hunfalvy Pál: A nyelvtudományok jelen állása. = Budapesti Szemle, 1858. 'II. és VIII. füzet. 67–145. p.

18. A nyelvtudományhoz hasonlóan a főbb tudománysszakok és szakirodalmaik helyzetéről főként – de nem kizárólag – a korabeli vélemények, megítélések alapján tájékozódunk, és ezeket Nagy Iván szakcsoportjaiban található munkákkal is összevetettük:
- történettudomány —
 - Flegler Sándor: A magyar történetírás történelme. Bp. 1877. (Előszavában írta a fordító ifj. Szinyei József: „Tudományos irodalmunk egyik legterjedelmesebb és legkiválóbb ágának történetét veszi itt az olvasó.”
 - Marczali Henrik: A magyar történetírás fejlődése a XIX. században. = A magyar irodalom története. Szerk.: Beöthy Zsolt. Bp. 1900. 552—
 - A szerző szerint látható, hogy „némi ingadozás dacára, valóban folytonos emelkedés, haladás volt történelmi irodalmunkban napjainkig... A legközelebbi szükséges lépés, mely még hátra van a fontos események és különösen a kulturális mozgalmak és változások kritikai megállapítása és elbeszélése.”
 - Az újabbak közül R. Várkonyi Ágnes: A pozitívista történelem szemlélet a magyar történetírásban (Bp. 1973.) c. művének első kötete.
 - természettudomány —
 - Szily Kálmán: Természettudományi mozgalmaink az utolsó évtizedben. = Budapesti Szemle, 1877. 29. sz. 136—158. p.
 - Pethő Gyula: A magyar természettudományi irodalom fejlődése és föllendülése. = A magyar irodalom története. Szerk.: Beöthy Zsolt. Bp. 1900. 584—635. p.
 - Technikai irodalmunk 1876-ban. = Budapesti Szemle, 1877. 26. sz. 377—383. („Szorosabb értelemben vett technikai irodalmunk nem is létezik” — állapítják meg ebben, s ez Nagy Iván könyvtárára is érvényes megállapítás.)
 - történet- és természettudományok kapcsolata —
 - R. Várkonyi Ágnes: Történettudomány és természettudományok a XIX. század közepén. = Magyar Tudomány, 1967. 6. sz. 384—397. p.
 - Általános eligazítást nyertünk: Magyarország története 1848—1890. vonatkozó fejezeteiből (Főszerk.: Kovács Endre. Bp. 1978.) és a Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825—1975. (Bp. 1975.) c. kötet R. Várkonyi Ágnes, Kosáry Domokos (társadalomtudomány), Vekerdí László (természettudomány), Makkai László (műszaki és agrár tudományok) által írt fejezeteiből.
19. H. Balázs Éva: A Történelmi Társulat könyvkiadásának 100 éve. = Századok, 1967. 6. sz. 1169—1173. p.
20. „Fejlettebb irodalmi és közművelődési viszonyok mindig magukban hordják egy-egy összefoglaló enciklopédikus munka után vágyódás csiráját.” = Kremmer Dezső: Enciklopédia és lexikon irodalmunkról. = Könyvtári Szemle, 1914. 3. sz. 71—76. p. 4. sz. 96—104. p.
- Vizsgálatunkban a Pallas Nagy Lexikonán kívül (Bp. 1893-) elsősorban, az 1891-től kiadott Szinyei József által szerkesztett Magyar írók élete és munkái köteteit használtuk, melynek mutatvány ívéről Nagy Iván ezt írta szerzőjének 1887-ben:
- „A mutatvány ível igen igen meg voltam elégedve, az én véleményem is az, hogy nem biographia. hanem csak biographia pontos adatok a kíváncsókak, főleg utalással a bővebb életírásra.” = MTAK Kéziratár Ms 786 101—114.
21. Szinyei József: Hazai és külföldi folyóiratok magyar tudományos repertórium. I. köt. (Bp. 1874.) 10. p.
22. Az olvasóközönség, de az irodalom, a könyvkiadás és kereskedelem fejlődésének általános áttekintését Kovács Máté: Könyv és könyvtár a magyar társadalom életében. (Bp. 1974.) c. két kötetes munkájának elemző (bevezető) fejezetei alapján adjuk meg.
- Ezenkívül értékes adaléku szolgált még e témához:
- Aigner Károly: A magyar nyomdászat fejlődése a XIX. században. = Corvina, 1889. 10. számtól a 20-ig tartó közlemény.
- Semnowitz Adolf: A magyar könyvkereskedelem a XIX. században. = Corvina, 1901. a 2-től az 5. számig tartó visszaillesztés.
- Fülöp Géza: A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején. Bp. 1978.
23. A hírlapok és folyóiratok történetéhez:
- Ferenczy József: A magyar hírlapirodalom története 1780-tól 1867-ig. (Bp. 1887. — azaz színtén a 80-as évek termése.)
- Dezsényi Béla — Nemes György: A magyar sajtó 250 éve. (Bp. 1954. — ennek első kötetét.)
24. MTAK Kéziratár, Ms 786 101—114 Nagy Iván levelei Szinyei Józsefnek Horpácsról.
25. V. ö. Fenyő István: Korai szocialista eszmék jelentkezése a reformkori magyar sajtóban. = Magyar Tudomány, 1967. 1. 4—14. p.
26. V. ö. Bisztray Gyula: Folyóirataink példányszáma és olvasóközönsége az 1840-es 50-es években. = Magyar Könyvszemle, 1967. 177—183. p.
27. MTAK Kéziratár, Magyar Irodalmi Levelezés 4.-v. 83. sz. Nagy Iván levele 1854. márc. 23-ról, Horpácsról.
28. György Aladár írásai a korabeli művelődés, olvasóközönség és irodalom szempontjából is figyelemre méltóak.
- Lásd: György Aladár: Az idő megíjult (Bp. 1981.) — tanulmánygyűjteménye.
- Ezenkívül még témánk szempontjából:
- Pár szó hírlapirodalmunkról c. írását. = Figyelő, 1873. 25. sz. 289—291. p.
29. Ipolyi Arnold: i. m. 13. p.
30. Módszertani szempontból segítségünkre volt Csapodi Csaba: Könyvtermelésünk a XVIII. században. (= Magyar Könyvszemle, 1942. 392—) című írása, melyben 1701—1800-ig a Magyarországon megjelent nyomtatványokat, bibliográfiák alapján, táblázatokban és grafikonokban számba vett.
31. Nagy Iván életéről lásd Kovács Anna említett tanulmánya 6. jegyzetét.
32. Lásd a megrendelő számláját NmL. III/10 1897-ből.

33. OSZK Kézirattár Qu H 1928 — A levélfogalmazványok és feljegyzések között a múzeum felállításával kapcsolatban Petőfit idézi: „Itt a próba, az utolsó nagy próba!”
34. MTAK Kézirattár 5164/77—122 Nagy Iván levele 1890-ből, Horpácsról.
35. A következő — meg nem jelölt — idézetek mind ebből a bevezetőkből valók. = Magyar Tudományos Értekező, 1862. 1. köt. 1. füzet 1—8. p.
36. A közönség tájékoztatása — végső soron a nevelés gondolata már előbb de mindig is foglalkoztatta.
Toldy Ferencnek ezért ajánlotta figyelmébe 1851. június 10-én Balassagyarmaton kelt levelében Menyőfi Tolvaj Ferenc egy könyvét, „mely noha fordítmány, de versekből áll, és erkölcs — s illem oktatást tartalmaz...”
„Cselekedeteidben te légy szemérmetes
Ha nevetsz, az legyen alázatos csendes
Ki maga szavait neveti nem eszes,
Ki soha nem nevet göromba nem rendes”
— és még további 24 soron keresztül idézett Toldynak e munkából. = MTAK Kézirattár Magyar Irodalmi Levelezés 4.-v. 83. sz.
37. Lásd pl. Rómer Flóris — Ipolyi Arnold — Fraknói Vilmos: Egyház, műveltség, történetírás. (Bp. 1981.)
38. Nagy Iván képzőművészeti és zenei szépirodalmi ízlése egy újabb tanulmány tartalma lehet (NmL. NI. A III—8 — zeneművek és arcképek jegyzékei), és további részletes kifejtést igényel a külföldön megjelent ill. a külföldi szerzők műveihez, és a bibliográfiai segédletek csoportjához hasonlóan.
39. Erdélyi János: A bölcsészet Magyarországon. = u. ö.: Filozófiai és esztétikai írások. Bp. 1981. 797. p.
40. MTAK Kézirattár Magyar Irodalmi Levelezés H. v. 163. I. k. Nagy Iván 1862-ből való levelei Ráth Károlyhoz.
41. U. a. mint a 39.
42. Madách Imre és Nagy Iván levelezése. Közli Halász Gábor. = Madách Imre összes művei. 2. köt. Bp. 1942. 927—938., 1109—1112. p.
43. V. ö. Glatz Ferenc: Kísérlet történelmi folyóirat indítására. = Századok, 1966. 6. sz. 1278—1299. p.
Glatz Ferenc: Szerkesztőségi munka az induló Századoknál. = Századok, 1967. 3—4. sz. 665—668. p.
Ezenkívül a korabeli történetírás viszonyairól, körülményeiről lásd még: A Magyar Történelmi Társulat 100. évfordulója kapcsán megjelent tanulmányokat. = Századok, 1967. 1. köt. 1—2. sz. 233—267., 6. sz. 1140—1189. p.

Resümee

Anna Kovács:

Die Bibliothek von Iván Nagy als Beweis eines Bildungsideals

Die aus etwa 10000 Bänden bestehende Bibliothek von Iván Nagy (1824—1898) ist eine reiche Fundgrube der geschriebenen Andenken der ungarischen Kultur, der Produkte ungarischen Verlags, und als solche ist eine hervorragende Quelle für die kulturhistorische Forschung, für die Zusammenfassung ihrer

Kenntnisse im 19-ten Jahrhundert.

In dem ersten Kapitel des Essays: „Allgemeine Kulturverhältnisse mit besonderer Rücksicht auf die Bibliothek von Iván Nagy“ haben wir seine Bibliothek unter gleichzeitigen Kulturverhältnissen untergebracht. Weil wir den spezifischen, eigenartigen Charakter dieser Bibliothek suchten, verglichen wir ihren Zustand mit der Lage von anderen damaligen Privatbibliotheken. Mit der Untersuchung der verschiedenen Fachgruppen und Publikationstypen haben wir eigentlich das Bildungsideal, das sich in der Wahl äusserte, ins Auge gefasst.

In dem zweiten Kapitel „Bildungsvorstellungen mit besonderer Rücksicht auf das Ideal von Iván Nagy“ — haben wir die ausführliche Klarlegung dieses Ideals, seines Bildungsprogrammes gemacht, und damit auch die Bildungsvorstellungen jener Geschichtschreibengruppe nuanciert, in die Iván Nagy gerade auf Grund einer im wesentlichen gemeinsamen Bildungskonzeption einzureihen war. Ihre wichtigere Vorstellungen: ausser der hohen Fachkenntnis der Anspruch der Universalsichtweise und des historischen Blickfeldes, der auch die Kenntnis der bedeutenden geistigen Strömungen, der of gegenübergestellten Anschauungen der Zeit verlangte.

Die Resultate der zahlenmässigen Untersuchung der Bibliothek haben wir in diesem Aufsatz aus einem gewählten Gesichtspunkt: mit der Bekanntmachung des Bildungsideals von Iván Nagy, zusammengefasst, gehofft, dass dieser Gesichtspunkt am besten zum Zurechtkommen in dieser Zeit dient, als es sozusagen lebenswichtig ist, die komplizierte und verborgene Verbindung der Gesellschaft und der Bildung zu kennen.

Miskolczy-Simon János Nógrád vármegye dualizmuskori utolsó főlevéltárnoka

Belitzky János

Dr. Schneider Miklós. Nógrád megye hazakerült Levéltára első levéltárigazgatója emlékének.¹

A századelő nógrádi középértelmeinek sokszínű és helyileg bonyolult érdekkapcsolatokat sejtető tevékenysége és annak hatása a vármegye közéletére, számos vonatkozásában még ma is ismeretlen tényező megyénk történetének alakulása szempontjából. Az értelmiségiek ennek a megyei középértelmeinek csak az egyik csoportját alkották, szerepük azonban számarányuknál jóval nagyobb volt, mert vezető szerepet töltöttek be az egyes települések és a vármegye egészének az életében. Jelentőségük a dualizmus korának utolsó két évtizedében megnőtt, de ugyanakkor a soraikon belüli társadalmi és politikai nézetek közti ellentétek is élesebbé váltak. Szerepük csak látszólag helyi jelentőségű, mert következménye és része az országos társadalmi és politikai problematikának. Ebben a korszakban élt Miskolczy-Simon János, aki 1909-től 1914-ig a vármegye főlevéltárnoki tisztét töltötte be.²

Nógrádba kerülésekor — Ady szavaival élve — „még magasból nézvést megvolna az ország” és a nógrádi „Werbőczy utódok” is látszólag sikeresen igazgatták ezt a rájuk bízott országrészt. A hamu alatt azonban már egyre jobban izzott a parázs, amit levegővel még a magyar és a szlovák nacionalizmusnál is erősebb mértékben a szociáldemokrácia eszméi és már a fajelmélet határán mozgó „keresztény világnézet” gondolkodása táplált.³

Reminiszcenciák a századelő nógrádi társasági életének ismeretéhez

Mindez nem légből kapott állítás, hanem a nógrádi századelőt megért és megélt értelmiségiek egyrészének az élőszóval előadott visszaemlékezéseire alapszik, amit hol jegyzeteimben, hol emlékezetemben őriztem meg. Benyomások és egyéni észrevételek ezek és ezért nem árt néhány jellemzőt közülük megemlítenem, hogy azt a légkört, amelyben Miskolczy-Simon is tevékenykedett jobban érzékelhessük.

Szinte mindegyiküknek az volt az egyéni meggyőződésükké vált nézete, hogy Nógrádban csak az értelmiségieket tekintették „középosztály”-belieknek. Abban is megegyezett a véleményük, hogy az otthonról hozott társadalmi adottságok — paraszt-, kereskedő-, iparos-családból való születés — „hátrányai” csak az intellektüellek második nemzedékében tűntek el, bár még ekkor is inkább az értelmiségi pályán mozgó apát, sem mint a nem értelmiségi nagyszülőket tekintették olyannak, akiről társaságban beszélni „illett”. Elmondásaikból kitűnt az is, hogy a prűderia ezekben a körökben általános jellegű volt. Nők jelenlétében — kivéve persze a szolgálókat, akiket nem egyszer megkörnyékeztek — trágár vagy kétértelmű kifejezéseket sohasem használtak. Rendkívül büszkék voltak arra, ha társaságukban a még földbirtokkal bírókkal kapcsolatban álló „igazi urak”, vagy az átkos gazdasági viszonyok miatt földnélküli dzsentrik is „tegező” barátaik sorába tartoztak.

Az ilyen és ezekhez hasonló véleményük mellett azonban számos részletre nézve is volt saját — egymásétól sokszor eltérő vagy egyedi — nézetük. Függött ez a munkakörüktől is. Pl. a „vármegyeiek” visszaemlékezései szerint „Nógrád megye az ígéretek földje, valóságos Kánaán volt”, ahol a megyei vezetés exponensei ígéretekkel igyekeztek megoldani a fenyegető bajokat, amely ígéretek nem teljesítve újabb ígéretek téve lavíroztak a gazdasági és politikai útvesztőkben.⁴

Minden általánosítás sántít, de azért — ha az a kortársak véleményét tükrözi — van bennük némi igazság is. Így, például, az, hogy Balassagyarmatot a klerikalizmus, Losoncot a szabadkőművesség, Salgótarját pedig a szociáldemokrácia megyei fellegvárainak tekintették, és kiszállásaik során még a megye vezető tisztséget viselői közül nem egy más hangot ütött meg Gyarmaton, Losoncon, avagy Tarjánban, mint amilyen a saját egyéni meggyőződése volt. Ez megfeleltethető a valóságnak az egyén érintkezési körét tekintve, de nem annak a történelmi ténynek, hogy Losonc ekkortájt a nógrádi szociáldemokrata értelmiség fellegvára volt.⁵

Figyelmet érdemelnek a hadsereg és a polgárság kapcsolatai is. Balassagyarmat — ahol honvédszászlóalj székel — és Losonc — ahol a közös hadsereg 25. gyalogezrede és egy tábori tüzéralakulata volt otthon — társaság-beli életük tekintetéből két végletet képviseltek. A katonatisztek ugyanis mind a két város „úri társadalmának” köreiben vendégszeretetre találtak, és így Gyarmaton a „magyar állameszme”, Losoncon pedig az „osztrák-magyar monarchia” nemzeteket és nemzetiségeket egyesítő eszméje lett az uralkodó szemlélet. Losoncon a majálisokon és a kaszinói bálokon cigány és katonazene szólt és ez utóbbit nem kisebb ember, mint Lehár Ferenc vezényelte, amíg ott élt, Gyarmaton pedig cigányzene és zongora hangjai mellett magyar nótákat énekeltek. Tarjánban pedig a bányász zenekar versengett az acélgyárral és talán a cigányzenének itt volt a legkisebb becsülete.⁶

Kis dolgok ezek — és nemis minden, amit fel kellene sorolnunk — de mégsem apróságok, mert az értelmiségiek ünnep- és hétköznapijainak társadalmi és társaság-beli megnyilvánulásaihoz keretül szolgáltak. Keretül, amelybe a huszonkilencéves fiatalember a vármegyei levéltár vezetőjeként „becsöppent”. Ezen felül alkalmazkodnia kellett a megyei vezetők által kialakított politikai és társadalmi szemlélethez is, ha a feltétlenül reávaró közzszereplés buktatóit sikeresen akarta elkerülni. Ez, úgy látszik, sikerült is neki és felül tudott emelkedni az egyes érdekkörök képviselőinek magatartásával összefüggő sze-

mélyes intrikákon. Nehéz és kétes értékű megállapítás volna, ha a vele szemben megnyilvánuló közmegebecsülés mértékét valamilyen mércével akar-nánk a megyei közélet akkori szereplőinek kortársi megebecsülésével egybe-vetni. Az azonban figyelmet érdemel, hogy amikor 1914. szeptember 1-én az orosz fronton tartalékos hadnagyként hősi halált halt, halálának hírére — a hivatalos közlés ellenére sem — nem akarták elhinni és állását évekig be-töltetlenül tartották fenn számára.⁷

Életének és tevékenységének megírására sokáig és sokszor ösztökölt barátom, az alattomos betegség következtében 1981 nyarán hirtelen elhunyt Schneider Miklós salgótarjáni levéltárigazgató. Amikor azután tanulmányom két változatban is elkészült⁸ és Ő azokat elolvasta, egyikünk sem gondolt arra, hogy az egyik változat valamikor az Ő emlékének szentelve fog megjelenni. Az Ő élete is derékbátort, akárcsak Miskolczy-Simon Jánosé. Tervei, levéltár-fejlesztő elgondolásai azonban már részben megvalósultak, és alapjává válva a további megoldásoknak, fontos állomásaivá lettek Nógrád megye sok viszon-tagságon átment Levéltára történetének és további tudományos kutatásoknak. Egyénisége és célkitűzései ma már részei Nógrád megye felszabadulás utáni kultúrtörténetének — „Sic fata volunt”... és az Élet ment és megy tovább!

Simon János miskolci évei

Simon János — hivatalosan még Nógrádba kerülésekor is ez a neve — 1880. március 5-én született Miskolcon. Apja Simon János földbirtokos, anyja Tisser Júlia volt. Azt, hogy Simon János apjának mekkora volt a földbirtoka, forrásaim nem árulják el, de hivatalviseléséről és más foglalkozásáról sem tesznek említést. Azt sem sikerült megállapítanom, hogy ez az idősebb Simon János használta-e a „miskolczy” előnevet, amit fia több nyomtatásban meg-jelent művében kétségtelenül nemesi előnévként illesztett a neve elé. Később, amikor levéltári kutatásai során megállapította, hogy a XVI. és XVII. szá-zadban a Borsod megyében és Miskolcon jelentős szerepet vitt Miskolczy családnak közelebbi vérségi kapcsolatai voltak az akkor élt Simonokkal, fel-vette — egyelőre azonban csak irodalmi művein használta — a Miskolczy-Simon kettős családnevet. A névhasználat jogosságát 1912-ben, balassagyarmati levéltárnoksága idején ismerték el királyi leíráttal.

Nevének „kialakítása” szervesen beilleszkedik a korképbe és része volt a félf feudális közállapotaink egyéni érvényesülést elősegítő törekvéseinek. A Nógrádi Lapok és Honti Híradó már 1888-ban így írt erről a sokrétű problémáról: „Lehetetlen nem észrevenni, hogy a társadalomban erős illi-berális és demokrácia ellenes áramlatok vannak. A címek keresése, a címerek fitogtatása, az előnevek használata, a nemesség hangsúlyozása ma sokkal többször jelentkezik, mint csak 10—12 évvel ezelőtt. Az osztályok közötti anta-gonizmus, a vallásfelekezetek egymással való súrlódása ma sokkal több, mint volt.” Ez a jellemzés a millenniumot követő időkre még fokozottabb mérték-ben igaz. Ekkor már szinte „iparaggá” nőtte ki magát a nemesség kutatás, amiből nem kis jövedelmük származott a vidéki levéltárosoknak is. Miskolczy-Simon János sem volt kivétel, amiről e témakörbe vágó nyomtatásban is meg-jelent tanulmányai is tanúskodnak.⁹

Nemesi származásának hangsúlyozása a dzscentri egyre inkább érezhetővé váló elszegényedésével is összefüggésbe hozható. A középbirtokos nemességnek még nem volt szüksége arra, hogy közhivatalt vállaljon, a birtokát veszítők azonban már igen. Nógrádból is számos példát lehetne arra felhozni, hogy a dualizmus korában milyen rohamosan vált földtelenné a nemesség jelentős része és hogy ezek milyen nagy mértékben szállták meg az állami és megyei hivatalokat. Valószínű, hogy az idősebb Simon János — adatom nincs rá, de feltételezem — már nem rendelkezett olyan birtoktesttel, amely fiának gondtalan megélhetést biztosított volna. Úgy vélem tehát, hogy a levéltárossá lett Simon Jánosnak — kétségtelen tehetségén kívül, de amellett — szüksége volt az összeköttetéseket jelentő nemesi származásnak, és ami szintén fontos volt, a református vallásfelekezethez tartozásának a hangsúlyozására.

Ez a felfogása a millenniumi évek társadalmi ellentmondásokkal terhes légkörében alakulhatott ki. 1896-ban a miskolci református gimnázium tanulója. Tizenhatéves és ettől kezdve — nyilván tanári és felekezeti támogatással — már versei jelennek meg a miskolci helyi lapokban.¹⁰ 1899-ben érettségizett és beiratkozott a sárospataki református jogakadémiára, majd két évfolyam elvégzése után a budapesti tudományegyetem jogi karára. Ekkor már támogatója volt Dr. Szendrei János, akadémiai levelező-tag, Miskolc város történetének írója, aki munkájához való levéltári adatok gyűjtésével bírta meg. Egyetemi tanulmányai utolsó évében már un. „távhallgató” lehetett, mert 1903 januárjától ez év októberéig a miskolci Ellenzék c. lap segédszerkesztője. Az ez időszakig terjedően írt versei és elbeszélései többsége történelmi tárgyú. 1901-ben önállóan jelent meg Sárospatakon az „Electionális vers” c. alkotása, 1903-ban pedig „A Bükk alján” c. verseskötete, amit pártfogójának, Szendrei Jánosnak ajánlott.¹¹

Ezek a szárnypróbálgatásai, valamint az, hogy a fővárosban lakó Szendrei „famulusaként” annak a miskolci ügyeit intézgette, kapcsolatba hozták őt a város akkori kulturális életének kisebb-nagyobb súllyal bíró reprezentánsaival. Az Ellenzéknél való újságíróskodása¹², teret biztosított írásai elhelyezésére, de egyúttal meg is határozta az akkori kormánypárt politikájával való szembehelyezkedését és alapjává vált „kuruckodásának”.

1903 októberében egyéves önkéntesként vonult be a közös hadsereg egyik gyalogezredéhez.¹³ Az az „összmonarchikus” szellem, amely szöges ellentétben állt a független magyar állam megteremtésének eszmevilágával, amit az Ellenzék segédszerkesztőjeként a magáévá tett, felhőrizte és merész lépésre szánta el magát. Még mint „Freiwilliger” röpiratot írt és azt névtelenül ki is nyomtatta. Azért burkolódzott a névtelenség homályába, mert mint a császári és királyi közös hadsereg tisztjelöltje nem szállhatott szembe a hadsereg tisztikara egyik tagjának a magyar nemzeti érzést sértő magatartásával, hacsak súlyos következményeknek nem kívánta magát kiténni. A röpirat címe: „Ne bántsátok a magyart! (Bónis Sándor párbaja Stuchly vadász századossal)”.

Ez az időszak az un. „tulipánmozgalom” és az országszerte kibontakozott „nemzeti ellenállás” időszaka.¹⁴ Ennek az eszmekörnek a jegyében lett az 1901-ben alapított Miskolczi Napló helyettes szerkesztőjévé 1904 őszén 1905-ben is ekként tevékenykedve, korábbi elbeszéléseit is közölve adta ki a „Történetek” c. gyűjteményes kötetét. Ugyanebben az évben pedig a „Zizi rózsái” c.

versével — nyilván az akadémiai levelezőtag Szendrei támogatásával — akadémiai dicséretben részesült.

Sem az újságírói pálya, sem a szépirodalmi tevékenység — hacsak az illető nem rendelkezett egyéb biztos anyagi háttérrel — nem biztosított nyugodt megélhetést. Simon János jól tudta ezt és mivel Szendrei számára már szinte rendszeresen végzett levéltári kutatásokat, elhatározta, hogy a levéltárosi pályára lép. Erre nemcsak a megélhetési körülményei biztosítására való törekvés, hanem az is ösztönözte, hogy a levéltári anyagot cikkek és tanulmányok alakjában feldolgozza. 1905-ben tehát az Országos Levéltárában letette a levéltári kezelői vizsgát, ami feltétele volt a levéltárosi és levéltárvezetői állások elnyerésének.¹⁵ Oklevelét megszerezve, és talán ismét Szendrei támogatását is igénybevéve, 1906 júliusában a Borsod vármegyei Levéltár allevéltárnokává nevezték ki, és mint ilyen működött ott 1909 áprilisáig, amikor Nógrád vármegye Levéltárának levéltárvezetője lett.¹⁶

Allevéltárossá történt kinevezésének politikai vonatkozású előzményei sorába tartozik, hogy a képezése megszerzése után, a „nemzeti ellenállás” időszakában, a vármegye királyi biztosa már kinevezte, de ő az alkotmányellenes tisztet betöltő „diktátortól” nem fogadta el az állást, hanem csak az „alkotmányos” főispántól, 1906. július 4-én. Ez a magatartása a korszak politikai küzdelmeiben szinte ajánlólevélle vált számára.

Simon János kapcsolata a századeleji „avantgard”-dal

Nem ilyen jellegű ajánlólevél volt azonban életének az öt esztendeje, amit 1904-től 1909-ig a miskolci írók „avantgard” köréhez csatlakozva eltöltött és a „Dévénynél új idők új dalaival” betörő Ady Endre tisztelőinek táborához tartozva, maga iránt rokon vagy ellenszenvet egyaránt kivívott. Ez akkoriban országos jelenség az értelmiségiek körében és az ellentmondásokkal telített társadalmi és politikai légkörben.¹⁷ Simon esetében pedig az a helyzet, hogy életútjának néhány fontos meghatározóját nem tudnánk megérteni, ha nem vennénk figyelembe Kaffka Margitnak, az addigi — és talán máig is — legnagyobb írónőnknek hatását a miskolci irodalombarátok és szerzők nézeteinek alakulására.

Az apai részről iparos és honorácior, anyai részről nemes családból származó írónő 1880. június 10-én született Nagykárolyban, Szatmár vármegye székvárosában, és így „évfolyamtársa” volt Simon Jánosnak. A Kaffka nagyszülők Miskolcon éltek és Margit a szatmárnémeti irgalmas nővérek zárdájában ingyenes alapon végzett elemi és tanítóképzői tanulmányai időszakának nyári szüneteit náluk töltötte, 1899-ben pedig az irgalmas nővérek itteni elemi iskolájában teljesítette az ingyenes növendékeknek a szerzet iránti hálából kívánt egyestendei tanítói kötelezettségét. Mivel „csak” tanítói oklevele volt, nem iratkozhatott be egyetemre, de sikerült felvétetnie magát a budapesti Erzsébet-nőiskola polgári tanárképzőjébe és azt elvégezve, 1903 őszétől 1907 júliusáig — amikor Újpestre helyezték át — a miskolci állami polgári iskolában tanított.¹⁸

Nem lehet a célom Kaffka írói fejlődésének a taglalása, de arra rá kell mutatnom, hogy a századfordulón már minden olyan folyóirat — A Hét, Magyar Génusz, Figyelő, Szerda — amit ma a Nyugat elődeiként tartanak

számon, helyt adott írásainak. Miskolci tartózkodása idején jelentek meg fővárosi kiadóknál 1903-ban a „Versek”, 1904-ben „Levelek a zárdából. — Nyár” c. elbeszélései, 1906-ban pedig a „Kaffka Margit könyve” c. verses, és „A gondolkodók és egyéb elbeszélések” c. kötetei.¹⁹ Ezek közül különösen a „Levelek a zárdából” az a műve, amely a mindenre figyelő katolikus klérus rosszaságát magára vonta.²⁰ Kaffka írói munkássága tehát már miskolci tartózkodása idején is országos szinten mozgott. „A Nyugat táborában Ady követői közé tartozott. Jelentőségét az elsők között ismerte fel. Már Miskolcon, kezdő tanárnő korábban egy egész kis irodalmi kör alakult ki körülötte, melynek leggyakoribb vitatémáját Ady költészete adta. A Nyugat táborát kettéválasztó kérdésekre olyan válaszokat adott, amelyek megegyeztek Ady nézeteivel. Ő sem volt megelégedve az országot uraló feudális kultúrával, de tudta, hogy ennek elvetése nem vezethet a hagyományok tagadásához.”²¹

Ennek az irodalmi körnek volt az egyik író tagja Simon János. Az író Miskolcra való távozása után sem szakította meg velük a kapcsolatát. Ennek egyik bizonyítéka, hogy 1909-ben — abban az évben, amikor Simon Nógrád vármegye levéltárosa lett — jelent meg Miskolcon a „Hetén vagyunk” c. antológia, amely verses kötetnek Bán Jenő, Faragó József, Kaffka Margit, Miskolczi Simon János, Péry Ilona, Reichard Piroska, és Sassy Csaba voltak a szerzői.²²

Az, hogy Simon János a miskolci Hetek csoportjához tartozott sokáig vörös posztó volt a katolikus klérus és mindazok szemében, akik nemcsak a moderneskedés, hanem a nemzetietlenség vádjával illették Adyt és a Nyugat köré csoportosult írókat, és nem kis mértékben megkülönböztetve Kaffkát is.²³ A Simon János iránti rosszaságnak, az Ady nézeteit követők táborához, „a nagyváradi bandához” való tartozásának reminiscenciája a leleszi konvent premonstrei rendi kanonok levéltárolásának, Istvánffy Pálnak 1911. november 19-én kelt és Simon egyik neki küldött művét megköszönő levelében még mindig ott vibrál. Simon — némi enyhe célzással — „legújabb bűnöm”-nek nevezte a megküldött művét, amire Istvánffy így reagált: „Október 23-án kaptam meg szíves és megtisztelő figyelméből a tisztelet példányt a „legújabb bűnőből”. Hát ezennel hálás köszönetet „zengek” a kitűnő figyelméért Domine non sum digmus! — Jó cselekményeket szokott elkövetni anélkül, hogy a nagyváradi stb. banda tagja volna. Azokkal végzett!”²⁴

A „nagyváradi banda stb.” Ady és híveinek táborá, és ezek körében nem utolsó sorban Kaffka, aki nő létére — miként Ady férfi létére a nagyváradi kanonok sorban Kaffka, aki nő létére — az apáca internátusok és iskolák titkait tárta olvasói elé. Kaffka nem utánzott senkit, annak ellenére, hogy egy sikon mozgott a Nyugat gárdájával. Ezt bizonyítja Dénes Zsófia is, aki így ír: „Mármint, amikor Kaffkát és Móriczot kapcsolatba hozom, természetesen csak az írásukba vetett szenvedélyességben hasonlítom össze és a magyar szavuk tiszta zengésében. Kaffka — tudjuk — legtöbb írásában a lejtőre érkezett úri társaságot mutatta be nekünk, a nagydzsentrit, akinek nincs útja tovább. No meg a zárdaeletet, az apácakét, mely a mi számunkra addig magas falak mögé rejtett, át nem tekinthető világ volt. Földrészek, pontosabban: országrészek, amelyekben Kaffka otthon volt.”²⁵

Simon János számára Kaffka Margit „tanítása”, vagyis mindaz, ami a miskolci irodalombarátok viszonylag szűk körében beszédtemát képezett, nem maradt hatás nélkül és — ez a meglepő benne — nem csak miskolci idő-

szakának hanem gyarmati időszakának „nemesség kutatói” tevékenységében és az ezzel kapcsolatos kritikai megjegyzéseiben is felismerhető. Olyan probléma ez, amire az alábbiak során még vissza kell majd térnünk.

Miskolci levéltárossága idején folytatott tevékenysége

Az 1906 nyarától 1909 tavaszáig terjedő miskolci időzése során folytatott tevékenységéből semmi olyan sem szűrhető le, ami valami „rendkívüli” újtói törekvésre utalna. Rendkívülinek tekinthetjük azonban sokirányú tevékenységét és munkabírást.

1906 nyarától kezdődően nagyon megszorodtak Simon János társadalmi elfoglaltságai. Jóformán nincs olyan ünnepély, matiné és hasonló társadalmi megmozdulás, amelynek szervezésében nem tevékenykedett volna. Jelentős megbízatásai voltak a Közművelődési és Múzeum Egyesületben, amelynek hatásköre a városra és megyére egyaránt kiterjedt. 1906-ban a Borsod-Miskolczi Múzeum könyvtárnoka, de csakhamar a néprajzi-tár „őri” tisztét is ellátta. 1907-ben a miskolci református női Fülléregylet titkárává választották, 1908-ban pedig közreműködött a Miskolczi Sport Egyesület létrehozásában, amelynek első jegyzője lett. Ezenkívül még más társadalmi egyesületek életében is részt vett, azok jegyzői tisztét elvállalva. Mozgékonyága következtében Miskolc társasági életének egyik legismertebb „aktivistája” lehetett.²⁶

Zeneértő egyéniségének egyik bizonyítéka, hogy 1909-ben feleségül vette Kovács Sarolta zongoraművésznőt. Felesége 1891-ben született a Kolozs megyei Tekén és Miskolcra kerülése után az ottani 1901-ben alapított Zeneiskolában folytatta tanulmányait. Az iskola igazgatója, Lányi Ernő — Simon János bensőséges barátja — irányította tanulmányait. A budapesti Zeneakadémia zongora-szakos évfolyamait magánúton végezte. A hangversenyeken való szereplés mellett kisebb zenedarabokat is szerzett. Simon magyar nótáinak egy részét is ő zenésítette meg. Házasságukból két leány született. — Valószínű, hogy felesége művészi adottságai is hozzájárultak ahhoz, hogy Simon levéltárossá „alakulása” nem jelentette a társaságbeli élettől való visszahúzódását, ami kartársai egyrészénél pályájuk szinte természetes következménye volt.²⁷

Miskolci éveinek egyik legfőbb jellemzője, hogy tudományos és ismeretterjesztő jellegű tevékenységét egybe tudta hangolni a magasabb igényű szakmai, szépirodalmi munkásságát pedig a korszak haladószellemű törekvéseivel. Cikkei közül néhány a Szendreiivel való kapcsolatainak szorosabbá válását is bizonyítja.

A Miskolczi Képes Naptár 1905. évi kötetében jelentette meg a „Nevezetesebb sírok Miskolczon” c. összeállítását és ezzel a helytörténetírás alig figyelembevett forrásainak egyikére hívta fel a figyelmet. A Borsodvármegyei Lapok ezévi egyik számában pedig „Miskolcz monographiája és annak szerzője” c. cikke, valamint az ugyanennek a lapnak 1906. évfolyamában megjelent „Dr Szendrei János” c. eszmefuttatása a helytörténetírás jelentőségének hangsúlyozásán kívül Szendreinek a II. Rákóczi Ferenc hamvai hazahozatala ügyében kifejtett tevékenységét méltatta. 1906-ban pedig a „II. Rákóczi Ferenc és Borsod vármegye” c. történelmi vázlatával addig alig közismert tényeket tárt az olvasói elé. Ez a tanulmánya önálló füzetként jelent meg.²⁸

Tárgykörénél fogva figyelmet érdemel a „Tompai Mihály nemessége” c. cikke a Miskolczi Napló 1908. évfolyamában.²⁹ A cikk címe már önmagában elárulja azt a századforduló és századelő két évtizedére jellemző „irodalomtörténeti törekvést, hogy jeles íróink nemesi származását igazolják. A „nemzetfenntartó” nemesség nimbuszának lehangosabb hirdetői a lecsúszott dzsentrí társadalmi és főleg hivatali pozícióinak védelmezői sorából kerültek ki, és mi sem természetesebb, hogy a saját nemesi származásukra nem sokat vagy semmit sem adó nemzeti nagyjaink ezen „sajnálatos” magatartását legalább utólag korrigálják. — Ez a problematika már csak azért is bővebb taglalásra szorulna országos szinten is, mert nemcsak Simon János Mikszáth-kutatásai-ban, hanem mások ilyen irányú törekvéseiben is találkozunk vele.³⁰

Simon, azaz Miskolczy-Simon János balassagyarmati évei

A Nógrád megyei Levéltár hányattatásainak egyik szomorú következménye, hogy a politikai szempontból egyik legfontosabb dualizmuskori anyag-része, a főispáni iratok, csaknem teljes egészükben elkallódtak és így számos kérdésre nem tudunk pontos választ adni. Ez a helyzet miskolczi Simon János Nógrád vármegyei levéltárosi kinevezésével kapcsolatban is, aminek indítékait csak következtetések útján tudjuk megközelíteni.

Az alapvető indíték az volt, hogy Baloghy Dezső levéltáros 33 évi szolgálat után, 1908 júliusában nyugdíjba vonult és a helyét ideiglenesen betöltő báró Buttler László rövidesen meghalt és így az állás betöltetlen volt.³¹ Indítéknak tekinthető az is, hogy Borovszky Samu főszerkesztői irányításával ekkor készül Nógrád vármegye reprezentatív jellegűnek szánt monográfiája és ennek elkészítése a helyi levéltári anyag szakszerű felhasználása és a megfelelő anyagrészeknek a kutatók számára történő feltárása szakszerűen képzett levéltáros közreműködése nélkül alig megoldható. Indíték lehetett még az is, hogy a megye félhivatalos hetilapjának, a Nógrádi Hírlapnak felelős szerkesztője, Kossaczky Arnold ügyvéd e megbízatásától meg akart válni, és helyébe az újságszerkesztésben már gyakorlott utódott szerettek volna állítani.³²

A fenti indítékok lehetnek az okai annak, hogy Simon János nyerte el 1909 tavaszán a vármegyei levéltárosi állást. Kinevezési okiratát és annak pontos dátumát nem sikerült megállapítani mert az irat nem található. A Nógrádi Hírlap 1909. április 11-i és a Szécsényi Hírlap 1909. április 16-i számában azonban ez olvasható: „Levéltárnoki kinevezés. — Prónay Mihály főispán Simon Jánost, Borsod vármegye helyettes (sic!) levéltárnokát Nógrád vármegye levéltárnokává nevezte ki.” — Valószínű tehát, hogy Simont április első felében nevezte ki a főispán. — Megoldódott a Nógrádi Hírlap problémája is, mert 1909 májusától 1910 augusztusáig Simon János mint felelős szerkesztő, és a helyi ismeretekkel bíró Buday-Plichta Barna árvaszéki ülnök mint főszerkesztő irányították a lapot.³³

A fenti feltételezhető indítékok önmagukban véve is elegendőek Simon kinevezéséhez és nem feltétlenül szükséges Szendrei ajánlására is gondolkunk. Ugyanakkor a szívélyes és barátságos fogadtatás motívumai sorában szerepet játszhatott Simon János történetírói tevékenysége melletti szépirodalmi munkássága is. Az 1908-ban nyugalomba vonult és még élő elődje, Baloghy Dezső,

regényíró, népdalgyűjtő és verselő is volt, az 1898 óta alispán Nagy Mihály is verselgetett, de mind a ketten történelmi tanulmányokat is írtak, miként Simon is. Nagy Mihály 1905-ben Nógrád, Simon 1906-ban Borsod vármegye II. Rákóczi Ferenc-korabeli állapotairól értekezett és hihető, hogy ismerték egymás tanulmányait. A társaságbeli kapcsolatai szemszögéből tekintve pedig talán annak is volt némi jelentősége, hogy miskolci írotársának és barátjának, Sassy Csabának és annak festőművész bátyjának, Attilának, apja Sassy János 1856-ban Balassagyarmaton született és innét került 1882-ben Miskolcra kórházi orvosnak.³⁴

A borsodi dzsentrí Simon János tehát mindenképpen otthon érezhette magát a nógrádi dzsentrík „uram-bátyám” világában, és ebből két, életét befolyásoló tény szűrhető le. Az egyik az, hogy mint vármegyei főtisztviselőnek a nógrádi dzsentrík politikai irányvonalához kellett csatlakoznia, a másik az, hogy szépirodalmi munkásságát tovább folytatva szakíthatott a miskolci avantgárdgal.

A balassagyarmati és a miskolci helyzetkép összehasonlítása

Dolgozatom elején már utaltam arra, hogy értelmiségiek véleménye szerint milyen volt az a társaságbeli légkör, amely Balassagyarmaton, a vármegye 1886 óta nagyközséggé degradált székvárosában levéltárosunkat fogadhatta. A közölt nézetek mellett — és részben azok ellenére és kiegészítésére — ki kell hangsúlyoznunk, hogy a volt mezőváros ekkor alakult át igazán várossá. — Furcsa ellentmondás, de ma már Balassagyarmat történetének e korra vonatkozó részletesebb ismeretében teljes joggal állíthatjuk, hogy ez így igaz. Az 1923. évi papírforma szerinti rendezett tanácsú várossá nyilvánítás nem történhetett volna meg, ha a századelő nagy építkezései és városrendezési elgondolásai 1914-ig nem valósultak volna meg.³⁵

Miskolc és Balassagyarmat ellentétes hangulatának egybevetése csak azért lehetséges, mert mind a két város megyeszékhely is volt. Igaz, hogy az ilyen hangulat-megítélések mindig egyéni jellegűek és magukon viselik a kedvező vagy kedvezőtlen benyomások személyi hatását, mégsem térhetünk ki előlük. Simon János esetében pedig még támpontunk is van: Kaffka Margit. Nézetait nyilván nem zárta magába, hanem miskolci baráti körében is nyíltan hangoztathatta, már csak azért is, hogy az adottságok megváltoztatására ösztökélje őket.

Véleményét — Kertész Erzsébet női szemmel jól meglátott és megfogalmazott összesítését követve — így foglalhatjuk össze: „Margit — noha boldog nyarak emléke fűzte hozzá — soha nem szerette Miskolcot. Nemcsak azért, mert nagyanyja figyelő szemét érezte minden mozdulatán, hanem mert a hároméves pesti tartózkodás után elvágódott „az unalmas, pókhálós csizmadiavárosból”, ahogyan leveleiben írta. ... „Érzés itt nincs, és ebben a környezetben nem is lehet, itt minden „szívügy” a praktikus élet céljaira van berendezve, és minden szerelem fejeződészet.” És műveiben később is hasonló színekben és hangulatban bukkan fel Miskolc emléke. Gyökértelen, *parvenü fészeknek festi*, amely túl gyorsan fejlődött az ősi civisvárosból a felvidék kulcsává, nincs hangulata, *hiányzik belőle a dzsentriréteg*, amely Kaffka világában hibáival együtt is szint adott a magyar vidéknek. És *nincs kulturája*, ezt hiányolta legjobban a szavak és gondolatok szerelmese... *A szociális*

problémákhoz pedig, amelyeket az iparúzó városban megtalálhatott volna, a század forduló elején még nem jutott el.”³⁶

Kétségtelen, hogy írónk Miskolcra kialakult elitélő véleménye egyedi látáson alapult, de az is nyilvánvaló, hogy nézeteit nem rejtette véka alá és azok szűkebb baráti köre — tehát Simon előtt is — ismeretesek lehettek. Az általa elmondottak alapján történő általánosításnak nagymértékben ellentmond az, amit Miskolc története 1911-ben megjelent V. kötetében olvasunk a város kulturális életéről és ennek gyökereiről. Az ebben elmondottak már csak azért is figyelmet érdemelnek, mert azokat Szendrei a mi Simon Jánosunk kutatásait is figyelembevéve adta közre, és ugyanakkor, 1911-ben, ugyan-csak Simon közreműködésével, Nógrád vármegye monográfiája és az belül Balassagyarmat é is napvilágot látott. Van tehát összehasonlítási alapunk.

Eszerint Balassagyarmat korszakunkban egyre inkább a *hivatalnok és iskolaváros* képét ölti magára, és e tekintetben a „megyeházi” *dzsentriknek is kimagasló szerepük van*. A főforgalmi útvonalból kieső város számarányában egyre vékonyodó iparos és kereskedő rétege *nem parvenű*, mert még mindig a volt mezővárosi polgárság soraiból kerül ki. És — hogy csak az országos hírűeket említsem — Madách Imre, Bérczy Károly, Mikszáth Kálmán és Komjáthy Jenő gyarmati időzései és kapcsolatai révén számos városét felülmúló *kulturális hagyományai* vannak.

Persze, Miskolccal szemben, *negatívumok* is szépszámmal akadtak. Gyarmatnak *nem volt* saját múltjában gyökerező *színházi kultúrája és zenei élete, múzeuma*, irodalmi és művészeti „*avantgardja*”, nem volt *vitaképes sajtója* és földrajzi helyzetéből kifolyólag *eleven gazdasági élete*. Sőt — és ez Simon János személyét illetően szintén hiány — nem voltak századok mélyébe visszanyúló *kálvinista hagyományai*.³⁷

Voltak azonban a Balassagyarmatot jellemző pozitívumok- és negatívumokban kecsgető lehetőségek is azok számára, akik az újjászülető városban kellő tehetséggel és tetterővel — miként a Simon házaspár is — valami újat és hiánypótlót szerettek volna alkotni.

Simon János alig valamivel több mint ötesztendő nógádi hivatalviselésének történetét és annak eredményeit akkor ismerjük meg a legjobban, ha azt az öt foglalkoztató témák szemszögéből tekintjük át. Ezzel ugyan némi erőszakot követünk el a kronológián, de mivel ezek a témák kezdettől fogva az érdeklődési köréhez tartoztak, részben pedig feladatainak is részei voltak, eljárásunk az áttekinthetőséget segíti elő.

Simon János mint a Nógrádi Hírlap felelős szerkesztője

Írhattam volna a fejezet címéül azt is, hogy a Nyugat gárdájának bevonulása a Nógrádi Hírlap hasábjaira és annak következményei. Simon felelős szerkesztősége — nyilván Buday-Plichta Barna főszerkesztő nézeteivel összhangban — a hetilap irodalmi rovatának, a Tárcának, a felrészítését is jelentette. Nem kis ügy ez, mert a megvalósítása együttjárt a lap addigi szép-író gárdájának másokkal történő felváltásával és ez felszínre hozta az irodalmi csoportosulások — ha ilyenről Balassagyarmaton egyáltalában beszélhetünk — közti problémákat.

Úgy vélem, hogy e tekintetben helytálló Kolozsvári Grandpierre Emilnek az az észrevétele, hogy „a magyar irodalom története klikkek története, talán

már Kazinczy előtt is, de őutána vitathatatlanul az", amit a mi esetünkben is ki lehet egészíteni azzal a megjegyzésével, hogy „nálunk a klikkek tehet-ségtelenségvédelmi szervek”.³⁸ Minden különösebb irodalomtörténeti jártasság nélkül is megállapítható, hogy a századelő nógrádi sajtójában közreadott versek és elbeszélések — a Simon Jánoséit sem kivéve és csak néhány tartalmasabb megnyilvánulástól eltekintve — igen gyatra alkotások voltak. Simon érdeme, hogy ezt észrevette és a vármegye „félhivatalosában” igyekezett a helyzeten változtatni, mégpedig úgy, hogy a Nyugat folyóirat írógárdájának és az általa ezekhez tartózkodóknak az írásait kezdte el közölni. — Történész szemmel tekintve ez nemcsak irodalmi, de — miként látni fogjuk — politikai cselekedet is volt, és e tekintetben nem számít, hogy ezek a művek korábban már másutt is megjelentek, és az sem, hogy a miskolci „hetek” körébe tartozva a saját alkotásait is „előremutatóknak” vélte.

Íme a közlések sorrendje: 1909. július 18-án *Kaffka Margit* és *Karafiáth Jenő* egy-egy verse, 25-én *Csáth Géza* elbeszélése és *Simon János* két verse, augusztus 9-én *Reichardt Piroska* és *Sántha Dezső* egy-egy verse és *Simon János* elbeszélése, 15-én *Rexa Dezső* elbeszélése, szeptember 12-én *Simon János* verse, 19-én *Oláh Gábor* verse és *Simon János* elbeszélése, november 7-én *Rexa Dezső* elbeszélése. — December 5-én, balassagyarmati hagyományként, *Komjáthy Jenő* „Magyar” c. verse. — 1910. február 6-án *Ady Endre* verse, április 10-én *Ady Endre*, *Lesznai Anna* és *Dutka Ákos* versei. — Ezzel azután befejezést is nyert a Kaffkával kezdődő és Adyval végződő sorozat.

Simon és Buday-Plichta egyetértésének és nézeteik azonosságának egyik legkifejezőbb megnyilvánulása az 1910. március 27-i számban megjelent, „A kaszinó” címet viselő cikk, amelynek írója „egy kaszinótag” — hihetőleg a szerkesztők valamelyike — volt. Ez a cikk a balassagyarmati kaszinó siralmas állapotainak feltárása után a következő javaslatokkal állt elő:

„A magyar irodalom *Ady Endre* és társainak felléptével oly rohamos haladást vett a legutóbbi pár év alatt, amilyen *Petőfi* és *Arany* fellépte óta nem volt nálunk észlelhető. Mi erről a mozgalomról és egyáltalában a modern idők munkásságáról legfeljebb *Rákosi Jenő* azokat lecsepülni akaró cikkeiből értesülünk. A mind nagyobb elterjedtségnek örvendő „*Nyugat*” c. folyóirat, ez a jelenben legértelmesebb és legmagasabb színvonalon álló szépirodalmi lap, amely *Ady Endrének* és a körülötte csoportosuló legkiválóbb modern íróknak (*Babits*, *Hatvany*, *Ignotus*, *Dutka*, *Lesznai*, *Kaffka*, *Csáth*, *Móricz*, *Bodor*, *Oláh* stb.) rendes orgánuma, — Kaszinók közönsége előtt teljesen ismeretlen Becsülöm annyira a kaszinót s felteszem róla, hogy tagjai között számosan vannak, akik az irodalmi viszonyok fejlődését is figyelemmel kísérik velem együtt. Szívesen látnák azért, ha az igazgatóság a Nyugatot is megrendelné és ne kellene azt az azíránt érdeklődő kaszinótagoknak a saját költségükön járátni. — A „*Népszava*” c. napilapot, a szocialisták orgánumát, szintén ajánlom a megrendelésre. Ha ellenségeink támadását nem ismerjük, hogyan védekezzünk ellene sikerrel? — *Strucc*-politikával nem megyünk semmire. Ha mindig csak kellemest hallunk, abból nem okulunk. — Különben nézzük meg a Szent Imre-egyletet és a Gentrykaszinót, oda is jár több példányban a *Népszava*, épp azért, mert a legnagyobb ellentlbasuk. — Egyelőre ennyit akartam elmondani.”

Előfizetett-e kaszinó a Nyugatra és a Népszavára, azt nem tudtam ellenőrizni. „Eredménye” azonban mégis csak volt a javaslatnak: 1910 augusztus-

tusától már nem Plichta a fő-, és nem Simon a „félhivatalos” felelős-szerkesztője. A két megtévedt szövetségest, akik dzsentrí létükre nem átalították a Nyugat és a Népszava előfizetését javasolni egy olyan exkluzív úri testület számára, mint amilyen a balassagyarmati kaszinó volt, nem lehetett megtérni a lap élén. Az „orr”-t azonban már áprilisban megkaphatták. Május 1-én Simon János egy Schillerből készült átdolgozását, 15-én egy csapnivalóan rossz munkapárti kortesverset, 23-án a Balassagyarmaton élő Tábornokné elbeszélését hozta a lap, de a koronát a 29-i számnak az a cikke tette fel, amelyben Kossuth Ferenc és gróf Károlyi Mihály balassagyarmati beszédeit taglalta a 48-asok körében. Stílusára jellemző, hogy így írt: Kossuth után „gróf Károlyi Mihály is úgy tett, mintha szónokolna. Szerencséjére csak a szomszédai értették, hogy mit beszél.”³⁹

A Nyugat köre elleni felháborodásnak a munkapárti jelöltet támogató vármegyei köröknek országosan ismert indítékai voltak. „A nagyváradi stb. banda” — miként 1911 októberében Istvánffy kanonok a Simonhoz írt levelében Adyt és követőit jellemezte — ekkor már a reakció összpontosított támadásának tüzeiben állott. Az Adyval kapcsolatos állásfoglalásuk közismert, a Kaffkával szembeni azonban kevésbé: „A hivatalos irodalom kritikusi már életében is észrevették Kaffka *Nyugat*-beli működésében a társadalmi igényt. A klerikális *Élet* szerkesztője leleplező szándékkal állapította meg róla, hogy „verista”, azaz a társadalmi igazsághoz hű hajlamai vonzották a *Nyugat* körébe. Ady realista értékítéletét érvényesíti kritikáinak jelentős részében.”⁴⁰

És itt, álljunk meg! — Kaffkának ez a „verista” szemlélete a miskolci időzése és Simonnal való érintkezése idejében is megvolt és ezzel vitt új tartalmat baráti beszélgetéseibe. Ez az a szemlélet azonban csak részben hatott Simon Jánosra, aki Kaffkának „a századforduló és századelő városi-polgári irodalmi törekvéseivel” kapcsolatos, a magyar költészet régi hagyományaihoz hű, a népi románcok és balladák világát felelevenítő költeményeiben fedezte fel a maga számára követendő példát. Jellemző erre, hogy a Nógrádi Hírlap hasábjain is a kuruc-költészet motívumaitól gazdag, gyönyörű magyarságú versét hozta újból nyilvánosságra. Ennek az „Uti levelek” c. versnek Simon általi megjelentetésekor azonban Kaffka már felismerte, „hogy az új irodalmi mozgalom nemcsak intellektuális forradalom, és hogy egyszer, tíz év múlva talán, ezek a megdolgozott lelkek majd termőföldje lesznek a politikai és társadalmi forradalomnak.” Ezen regénybeli megállapításai mellett pedig Ady Endrét állandóan úgy szerepeltette karcolataiban, mint forradalmi lírikust.⁴¹

Simon János mindezt nyilván jól látta, de a Nógrádi Hírlap hasábjain megjelentetett „A kaszinó” c. közlemény után és nyomán bekövetkezett „hivatalos” magatartásra, annak nyilván egyéni következményeit is felmérve, megtorpant, és szakított a Nyugat köreivel.

Néhány ecsetvonás Simon János politikai arculatához.

Nem lehet a célom, hogy dolgozatom keretén belül a nógrádi politikai élet útvesztőibe kalandozzak el olvasóimmal, és így Simon Jánossal kapcsolatban is csak néhány mozzanatra kívánok rámutatni. Politikai magatartásának legfőbb jellemzője a dzsentrí mivoltának büszke tudata és emellett az — miként a századelőtt jól ismerő Illyés Gyula a korra nézve jellemzőnek találta⁴² —, hogy Simon is „Kálvin (és Tisza István) felekezete” soraiba tar-

tozott. Oszlopos tagja volt a balassagyarmati református egyházközségnek és mint annak egyik egyháztanácsosa ő tartotta 1912. októberében, a reformáció emlékünnepén, a templomi megemlékezést.⁴³ Történeti tárgyú és nemességkutató cikkei révén a felelős-szerkesztői székből való távozása után is megmaradt a Nógrádi Hírlap munkatársának, ahol szépszámmal jelentek meg kurrucodó és magyar-nóta hangulatú, dzsentrí életstílust elevenítő versezetei, sőt elbeszélései is. Legjelentősebb azonban az, hogy politikai tartalmú írásokat is közölt tőle a lap, mert egyike volt Tisza István politikája helyileg egyik legtehetségesebb szószólójának.⁴⁴

Ezen írásai közül a legjellemzőbb az 1913. június 15-i számban megjelent „Tisza István gróf miniszterelnök” c. vezércikke, amely mindenben helyesli a munkapárti célkitűzéseket és heves támadást intéz a szocialisták ellen. Nacionalizmusa ekkor már a sovinizmus vizeire is áttérőldött.

Simon János pálfordulása a magyar értelmiség belső válságának egyik legeklatánsabb kifejezője és ezért nemcsak kor-, hanem kórkép is. Kórképe egy minden ízében beteg társadalomnak. — Mi maradt meg az egykor az „új utakon” elinduló Simon Jánosból? — A válasz: csak történetírói és levéltárosi tevékenysége néhány erre mutató részlete. Azok a részletek, amelyek „bálványrombolásnak” is tekinthetők a kortársai szemében.

Simon János Mikszáth-kutatásai

Levéltárosunk 1909. tavaszán a Mikszáth Kálmán írói jubileumát előkészítő társadalmi és kulturális megmozdulások mozgalma napjaiban került Balassagyarmatra. Egyéniségét és a saját korának eseményeit megítélő nézeteit ennek a jubileumnak és az ezt követő Mikszáth-kutatásainak tükrében ismerhetjük meg a legalaposabban és ezért ezt a kérdéscsoportot teszem elsőként vizsgálat tárgyává. Elsőként a Nógrádi Hírlap 1909. augusztus 1-i számában „Archivárius” fedőnév alatt írt „Mikszáth szülőháza” c. cikkét nézzük át, mert ebben megénk első Mikszáth-kutatója még a nagy író életében mondja el nézeteit és szklabonyai benyomásait.⁴⁵

Nem lényegtelen, hogy a megye székvárosától néhány kilométerre már szembe találta magát a nemzetiségi kérdéssel. Szklabonyát „egy pár bevándorolt magyar család kivételével jámbor tót atyafiak” lakják, akikről bizony csak nagynehezen sikerült megtudakolnom, az író szülőházának hollétét, mivelhogy *nem értettük egymás nyelvét.*” — Archiváriusunk soraiból kitér, hogy az a néhány magyar család nyilván gyökértelen „gyütt-ment” a faluban. de az is, hogy a mikszáthi szavakkal jellemzett „tót atyafiak”, annak ellenére, hogy Szklabonyán már régebbi óta magyarul tanítottak az elemi iskolában és az 1909/1910. tanévtől kezdődően már a megye egész területén nem volt szlovák nyelvű iskolai oktatás — nem beszéltek magyarul. Velük kapcsolatban a „jámbor” szó használata pedig nem más, mint a szépirodalmi elképzelések és a megyei struccpolitika csökevénye, mert a szlovákok — számos visszaemlékezőt tudnék idézni — mégha értették is azt, amit magyarul kérdeztek tőlük, szlovákul válaszoltak, kijelentve, hogy magyarul nem tudnak. Nem „jámborok”, hanem öntudatos szlovákok voltak, akik így védtek a maguk körében legféltebb kincsüket, az anyanyelvüket.⁴⁶ Az tehát, hogy „nem értettük egymás nyelvét” a nemzetiségi politika minden vonatkozását tekintve érvényes, tragikus tény volt.

Kérdés, hogy a Miskolcra és a magyar Borsodból idekerült Simon János, aki kihangsúlyozza, hogy „magyar vérből, de szláv faluból származott Mikszáth Kálmán,” mily mértékben látott a probléma mélyére? — Nehéz erre választ adni, de az tény — és erre nézve ismét számos századeleji kortárs megjegyzéseire támaszkodhatunk —, hogy a vármegye helyi vezetői tisztában voltak a politikai és gazdasági vonatkozásaiban egyre mélyebbre ható szlovák nacionalizmus különböző megnyilvánulásaival.⁴⁷

A dzsentri magatartású, de irodalmilag kulturált Simon számára Mikszáth személye és életműve a nagy író családjának eredetét tekintve vált kulcskérdéssé. Pozitivista történet szemlélete, az adatokhoz való szigorú alkalmazkodása a valódi tényekből leszűrhető következtetéseket építette be a családtörténeti kutatásaiba és mereven elítélte a „családfagyártók” történetietlen magatartását, ami majd a Mikszáthnéval folytatott levelezéséből is kiderül. Mikszáth családja esetében is ez a helyzet, de szinte mentegetődzik a saját maga dzsentri mivolta előtt annak nem nemesi származása miatt.

A nagy író apja, „Mikszáth János előbb mészáros volt, majd itt a falubeli kis birtokán gazdálkodott. A világirodalom történetében nem ritka eset, hogy mészáros mesterek gyermekeiből híres írók váltak, példa rá Shakespeare és Petőfi. ... Valaki minél alacsonyabban kezdi fényes pályafutását, annál nagyobb a dicsősége. ... Petőfi sem adott semmit Petrovics elődeinek nemesiségére, ellenben atyjának taglóját megénekelte. És volna-e nagyobb költői hírneve, tisztelete, — ha harcegnék született volna?”

Ez a gondolatvezetés nemcsak saját magának, hanem kortársainak is szól: „Mikszáth Kálmán életrírói a családot nemesnek mondják. Nem valószínű ez az állítás, ... mert az országos, sőt világhírű írónak nincs szüksége arra, hogy biográfusai ily valótlan s különben is értéktelen szépítgetéssel hízelegjenek neki.”

Simonnak ezek a kijelentései már csak azért is jelentősek, mert az író életében, a jubileumi ünnepségre való országos előkészület idején hangzottak el. Mikszáth nyilván bölcs mosollyal fogadta ezeket a sorokat, mert ő tudta, hogy igazgatói ajánlásra és közreműködéssel miként lett a selmecbányai evangélikus liceumban nyert érettségi bizonyítványában „nobilis”, azaz nemes ember. Simon, de — és ez még ennél is lényegesebb — Mikszáthné sem tudtak erről az enyhén szólva „csínyről”, és ezzel az író halála után olyan nemeségkutatási akcióba kezdtek, amelynek — akarva, akaratlanul — a Mikszáth-filológia szemszögéből tekintve is jelentősége lett.⁴⁸

Itt nem térhetek ki a Simon János és az özvegy Mikszáthné e tárgyban folytatott levelezésére, de néhány mozzanatot abból mégis ki kell emelnem, mert azokat a Mikszáth-kutatók nem vehették figyelembe. A levelezésre az adott indítékot, hogy — most már — Miskolczy-Simon János a Mikszáth-családra vonatkozó kutatásai végeredményét egy tanulmányban dolgozta fel, és mielőtt azt nyomdába adta volna, adatkiegészítésekért fordult az író özvegyéhez.

Mikszáthné 1914. február 13-án a Horpácson kelt levelében ezeket írta: „Vasárnap vagy hétfőn meg fogom Önt látogatni, és behatóan szeretném a cikk tartalmát megbeszélni. Én ugyan tudom, hogy azt Ön jószággal és tapasztalattal fogja csinálni, de mégis arra akarom megkérni, hogy ne mondja ki egészen, hogy nem volt nemes a Mikszáth család, — mert annak úgy kell lenni, csak nagyon nehéz kimutatni.” — Ezt megelőzően, január 29-én ugya-

nis arra kérte levéltárosunkat, hogy „ne írja meg cikkét addig, míg velem nem beszél.” — A február 13-i levélben még ez is olvasható: „Istenben boldogutt Uram annyiszor felemlíti levelekben és az elbeszéléseiben is, hogy „kiscsoltói” —, hogy szerintem ezt hagyni kell. Ha bizonyítani nem tudja is az ember, de nem kell bántani. *Miután végeredmény még nincs*, tehát a kutatást tovább kell folytatni, és e szerint a cikk is csak úgy lehet megírva, hogy még nincs befejezve a kutatás.”⁴⁹

Mikszáthné — született farkasfalvi Mauks Ilona — aki házasságuk egész ideje alatt meg lehetett győződve férje családjának nemesi származásáról és tudott Simon ilyen irányú tevékenységéről, mindenképpen arra törekedett, hogy kutatónk változtassa meg a Mikszáth-család nem nemes eredetére vonatkozó nézeteit. Miskolczi-Simon azonban e tekintetben hajthatatlan maradt és az özvegynek a végleges kézírral kapcsolatos észrevételei közül az eredeti szövegnek csak ezt a részét fogalmazta át: „Volt egy Mária nevű nővérük is, ki mint viruló szép hajadon 16 éves korában hunyt el 1867-ben. Menyasszonya volt Kaszner Lajos mérnöknek, ki akkoriban tagosítási felméréseket végzett a faluban s eközben bele szeretett Mikszáth Máriába. Mikszáth János uramnak előnyére volt az ismeretség, mert — mint a falu mondja — a kommaszszáció után jóval nagyobb és jobb minőségű földje kerekedett ki a szklabonyai marancsos határból. Közel 100 holdat tett ki a „skvarká”-ja, ami az ottani viszonyok közt nem volt megvetendő érték.”⁵⁰

A végső eredményeket összefoglaló kis tanulmány azután — Mikszáthné beleegyezésével — Az Ujság 1914. március 29-i számában jelent meg. Ezt a „Mikszáth-család harmadfél százéves története” c. dolgozatot, némi bővítésekkel, önálló füzetként Komáromban is kiadta a szerző.⁵¹

A kutatással kapcsolatos részeredményeket a budapesti Egyetértés 1910. június 24-i számában adta közre. Az ebben elmondottakat, újabb adatokkal kiegészítve, a Nógrádi Hírlap 1912. február 11-i számában a „Mikszáth származása” c. cikkében ismételte meg. Ezt a cikket a Mikszáth-kutatók — hihetőleg mert vidéki lapban jelent meg — nem vették figyelembe és így Mikszáth édesanyjának, Veres Máriának a családjáról nem minden tekintetben helytálló képet rajzoltak.⁵²

Miskolczi-Simon ebben a cikkében a XVII. század második feléig tudta visszavezetni a Veres. alias Disznóssy család történetét. Kis tanulmányában már érzékelteti a családtörténeti vonatkozások gazdasági hátterét is és ezért megyetörténeti értéke is van, mert az egy töről fakadó gazdag és szegény rokonság problematikáját középbirtokosi szinten bemutatva, a dzsenti réteg XVIII. századi, már Kármán József által is észrevett kialakulásának kezdeti problémáit is sejteti.⁵³

Miskolczi-Simon két „bálványromboló” tanulmánya.

A „pozitívista” és „oknyomozó” történeti kutatások diadalának is elkönvelhetjük levéltárosunk azon törekvéseit, hogy az adatok fényében a „valóságot” igyekezett feltárni. A magam részéről ebben a törekvésében azonban a Kaffkára jellemző „verista” szemlélet ifjúkori reminiszenciáit is fel vélem fedezni és mintegy önigazolást látok abban, hogy politikai pálfordulása ellenére is megmaradt haladószellemű történelemkutatónak.

Már a Mikszáth-család nemességét tagadó megállapításaiban is szembenállást ismerek fel a szokványos korabeli irodalomtörténeti állításokkal és az özvegy Mikszáthné akarnokságával. Hasonlóképpen szembe fordulás a gróf Széchényi-család élő tagjainak hiúságával és a család múltját föltárázó illusztrációk szerző megállapításaival⁵⁴ az, hogy a familia „ösmagyar” voltát nemcsak kétségbevonata, de meg is cáfolta az 1914-ben közzétett egyik tanulmányában.

Ez a Bártfai Szabó László megállapításait téveseknek igazoló értekezése túlnőtt a családtörténeti kereteken és megyetörténetileg — főleg a mezővárosi polgárság társadalmi helyzetére vonatkozóan — újszerű a maga korában. „A Széchényi-Szabó család” c. tanulmányában kimutatta, hogy a grófi család nem a Bártfai Szabó által Záh-nembelinek feltételezett eredetű alsószécsényi Szécsényi-család sarjadéka, hanem a Szécsény mezővárosban a XVI. és XVII. század fordulóján élt Szabó-családé, amelynek a neve is elárulja egyszerű polgári foglalkozásukat. Ez a család — részben vagy egészben — átköltözött Gyöngyöstre, és az egyik odakerült, származási helyét ragadványnévként viselő Szécsényi Szabó nevű tagja a XVII. század elején nemességet szerzett és mint ilyen lett a grófi család névadó őse.⁵⁵

Egy másik, ugyancsak 1914-ben megjelent kisebb tanulmányában, úgyis mondhatnánk, hogy „szomorú kötelességét teljesítette”, amikor beigazolta, hogy az egyik levéltáros elődje, Nagy Zsigmond (1817—1880) a saját családjára vonatkozó és arra nézve „előnyös” adatokat úgy csempészte be a vármegyei jegyzőkönyvbe, hogy annak eredeti lapját kitépve, a hamisított szövegűt applikálta annak helyére. Ezt a hamisított anyagot fivére, az országos és megyei hírnévnek örvendő családtörténész Nagy Iván (1824—1898), mint hiteleseket dolgozta fel műveiben, hogy a családi nimbuszt emelje.⁵⁶ — Ha volt „bálványrombolás” Nógrádban, akkor ez — az volt. Csak a feltámadt vérzivatar borított fátylat — egy időre — erre a felfedezésére.

Megyetörténeti feldolgozása és egyéb tanulmányai és karcolatai.

Miskolczy-Simon János egyéniségét egyáltalában nem érzékelteti a Borovszky Samu főszerkesztői irányításával létrejött és kiadott Magyarország Vármegyéi és Városai c. sorozat Nógrád Vármegye kötetében írt „Nógrád vármegye közállapotai az 1867. évi kiegyezéstől napjainkig” c. feldolgozása. Ez a fejezet az akkori monográfia szerkesztés és írás sablonja szerint készült, é s így nagyon hasonlít egy „sikeres házifeladat” követelményeinek a teljesítéséhez. Nem járunk messze az igazságtól, ha úgy véljük, hogy nem is törekedett másra, mint a vármegyei közgyűlési jegyzőkönyvek többé-kevésbé sikeres kivonatolására. Van azonban ebben a feladat teljesítésben egy olyan részlet is, ami tulajdonképpen az előző fejezetek témaköréhez tartozott volna és ez a „Nógrád Nemzeti Intézet” 1831-ben kezdődő történetének vázlatos ismertetése, ami arra enged következtetni, hogy a szerző az 1909-ben őt „mellbevágó” problémára, a megye nem magyarnyelvű lakosságának a létre — amit a monográfia néprajzi kérdéssé degradált — felfigyelt. Ez a dolgozata úgy mutatja be őt, mint a vármegye „hivatalos” nézeteinek a társadalmi mozgásokat figyelembe nem vevő és azokat tagadó egyik képviselőjét.⁵⁷

Úgy vélem, hogy ez az írása nem más, mint a levéltárosi tisztével együttjáró feladatok egyikének teljesítése. Sablonos munka, amely ennek következtében hibalehetőségeket is rejtett és rejt magában.⁵⁸

Levéltárosi tevékenysége, amit az 1912. elején sikerrel letett országos levéltári fogalmazói vizsga után *főlevéltárnoki* címmel, már mint Miskolczy-Simon János látott el,⁵⁹ túlnőtt a vármegyei levéltárunk keretein. 1910–1911-ben „főleg az ő buzgalmának volt köszönhető a Törvényhatósági Levéltárosok Országos Egyesületének a megalakulása, mely főtítkárává választotta”. Az 1913-ban megindított Levéltárosok Lapja is őt tekintette az egyik alapítójának és cikkei nagy száma révén főmunkatársának.⁶⁰

Kétségtelen, hogy lapalapítási törekvése a saját cikkei elhelyezését is célozta. Vármegyei szinten ugyanezt igyekezett elérni, amikor 1911-ben Buday-Plichta Barna, Fáy Albert és ő megindították a Nógrád vármegyei Nemzeti Intézet évkönyvét, a Nógrádi Naptárt, amelynek első kötete 1912-re jelent meg.⁶¹

Levéltárosi elfoglaltsága szinte önmagától termelte ki kisebb-nagyobb cikkeit, tanulmányait és történelmi karcolatait. A súlypont azonban a család-történeti kutatások eredményeinek — a korszak szokása szerint rendszerint az érdekelt felek költséghozzájárulásával történő — publikálására helyeződött. Praktikus elgondolásaira jellemző, hogy 1911-ben kiadta a „Nemesi iratok és címeres pecsétek Nógrád vármegye Levéltárában” c. könyvét. Ezzel nemcsak a helyi és távolabbi nemességük iránt érdeklődők számára nyújtott felvilágosítást, hanem saját magát is mentesítette az érdeklődőkkel folytatandó levelezésektől. — Könyve — amit levéltárunk egyik fondját ismertető műnek is felfoghatunk, — mivel kiadójául Nógrád vármegye Levéltára van feltüntetve, az első levéltári forrásközlésünknek is tekinthető.⁶²

A ránk maradt és meglehetősen töredékes levelezéséből kiderül, hogy kutatásokat végzett a Csesznák, a Göde, a Hanzély, a Lehoczky, a Markó, a Mátyássy, a Mikszáth, a Rakottyai, alias Rakottyás, a Sárközy, a Tornyos, az Újhelyi, és nem utolsósorban a saját családja múltját illetően. Ezek közül 1912-ben a „Miskolczy Mihály”, 1913-ban „A Miskolczy-Simon család rövid története”, 1914-ben „A Hanzély család története” és „A Mikszáth család története”, c. dolgozatait hozta nyilvánosságra. Több olyan család történetét is közreadta, amelyeknek a kézirati fogalmazványai nem szerepelnek hagyatékában. Ilyen, például: „A Sztranyovay Sztranyavszky család” c. értekezése a Turulban. Ezen 1914-ben megjelent dolgozata nyilván baráti gesztus, de „hódolat” is lehetett Balassagyarmatnak 1912 áprilisában megválasztott munkapárti képviselője előtt.⁶³

Dzsentrí mivolta készítette arra, hogy 1914-ben „A magyar nemesség” c. felolvasását is megjelentesse. Ez a címzések és címek tisztázására törő dolgozata Mikszáth nem nagy barátjának, a Szécsényben élő „nagy palócnak”, Pintér Sándornak az érdeklődését is felkeltette.⁶⁴ — Meglepő, hogy 1914-ben — szinte előérzetből — mily sok dolgozatát nyomtattatta ki.

Vonzódott a történelmi karcolatok felé is. Ilyen takácssándori hangnemben megírt közlése az 1909 júliusában megjelent „Kuruc kedélyesség” c. adatközlése a Nógrádi Hírlap hasábjain. Ebben a herencsényiek 1708. január 17-i panaszát tárta fel, kellő humorral, a bírójuk ellen. Számos ismertetést is írt és ezek mindegyike alapos felkészültségéről tanúskodik.⁶⁵ A történeti helyrajz tisztázásához is hozzájárult. Ilyen, például, a „Zá-völgye” c. adatközlése a Nógrádi Hírlap 1911. évi egyik novemberi számában.

Cikkeinek és egyéb közleményeinek nagy száma — amiknek csak egy részére tudtam hivatkozni — nagy munkabírása mellett érdeklődési kö-

rének sokrétúségéről is tanúskodik. Ezt bizonyítja az is, hogy a korabeli sajtó tanúsága szerint alig volt olyan társadalmi megmozdulás, emlékünnp, bankett avagy „úri” társaságbeli összejövétel, zeneest stb., amin ne vett volna részt és ilyeneken többször szerepelt is. Kétségtelen, hogy az első világháború előtti Balassagyarmat ünnep- és hétköznapijainak egyik legaktívabb egyénisége volt.

Epilógus

Életének további reményekre és eredményekre jogosító törekvései azonban nem valósulhattak meg. Elmosta azokat az első világháború vérzivatar.

Balassagyarmaton a besztercebányai m. kir. 16. honvéd gyalogezred és a m. kir. 16. honvéd népfőlkelő ezred zászlóaljai állomásoztak. Életkoránál fogva a népfőlkelők sorába tartozott, mint tartalékos hadnagy, Miskolczy-Simon János. 1914. augusztus 13-án vonult be ezredéhez és ott zászlóalj segéd-tiszti beosztást nyert. Ezredét a Przemysl környéki hadszíntérre irányították és azonnal harcbavetették. 1914. szeptember 1-én a Kulikov melletti csatában fejlődés következtében hősi halált halt. Tömegsírba temették el.⁶⁶

Emlékét azonban őrzi néhány levéltári irat és a könyvtárak polcain sorakozó folyóiratok, heti- és napilapok sora, meg egy-két apróbb nyomtatvány, évkönyv és kalendárium. — Csak a port kell azokról lefújni, hogy élénk táruljon egy hajdani élet erényeivel és hibáival egyaránt.

JEGYZETEK

1. Dr. Schneider Miklós levéltárigazgató 1888. április 22-én született Székesfehérvárott. Edesapja, Schneider Miklós, előbb középiskolai tanár, majd 1928-tól 1936-ig Fehér, ettől kezdve pedig az 1945-ben bekövetkezett haláláig Vas vármegye főlevéltárosa volt, Edesanyja, Baumholczer Eleonóra, gyógyszerész. Tanári és levéltárosi pályaválasztása, amit özvegy edesanyja támogatásával nem kis nehézségek után tudott megvalósítani, apai „örökségnek” is tekinthető. — Középiskolai tanulmányait szülővárosában 1943-ban kezdte el az ottani egyházi gimnáziumban, ahol 1951-ben érettségi bizonyítványt is nyert. Az akkori körülmények nem tették lehetővé, hogy ilyen érettségi bizonyítvánnyal egyetemi vagy főiskolai felvételt nyerjen és ezért, hajlalom ellenére, egy évet papi szemináriumban töltött. Ezt otthagya, 1953-ba.. a budapesti Állami Fazekas Mihály gimnáziumban újból leérettségizett, jeles eredménnyel. Mivel arra, hogy az egyetem bölcsészeti karára felvegyék reménye nem volt, az Idegen Nyelvek Főiskolájára jelentkezett. Ide nem vették fel, de felvételt nyert a Budapesti Pedagógiai Főiskola orosz nyelv szakára. Ennek sikeres elvégzése után Nógrád megye Tanácsa alkalmazta és Jobbágyi község általános iskolájához nevezte ki tanárnak. Itt 1955 júliusától 1958 júniusáig működött. Közben, 1957 februárjában a Szegei Pedagógiai Főiskolán történelem-orosz szakos ált. isk. tanári oklevelet szerzett. Ekkor már mellette állt felesége, Murvai Rózsa ápolónő, akivel 1956-ban kötöttek házasságot. 1958-ban született leányuk, Andrea. Hajlalom, de a család egy helyre kerülésének kíváncsi is arra ösztöklétek, hogy munkaadója hozzájárulásával levéltárosi munkakörben helyezkedjék el. Így került a Szentesi Állami Levéltárhoz, amelynek 1958 júliusától 1967 decemberéig levéltárosa volt, miközben 1965 októberében a szegei József Attila Tudomány Egyetemen középiskolai tanári oklevelet is szerzett szaktárgyaiból.

Nógrád megye szétzilált levéltárát 1945 után Budapesten a II. sz. Állami Levéltárban helyezték el. A Megyei Tanácsnak egyre inkább szívfügyévé vált az anyag megyénkbe történő hazaszállíttatása, és amikor erre annak elhelyezésére lehetőség kínálkozott, élt is az alkalommal. Így került 1966. január 1-ével a feladat végrehajtására Salgótarjánba Schneider Miklós, mint levéltárigazgató. Itt vált tevékenysége sok oldalúvá, hogy magára valószínűsítésére külön tanulmányt volna szükséges, és ezért itt csak néhány főbb vonására térhetek ki.

A levéltár fondok szerinti elhelyezését a megye területén lévő anyag fokozatos begyűjtésével egészítette ki és ez szükségessé tette azt, hogy Balassagyarmaton főlevéltárat hozzon létre. Filmgyűjteményt hozott létre a hazai és külföldi levéltárak nógrádi vonatkozású anyagának tárolására, hogy azt a helyi kutatók számára hozzáférhetővé tegye. A megye mai területére vonatkozó levéltári anyagot számos kiadványban vagy maga állította össze, vagy ilyen kiadványokat szerzőtársakkal közösen adott ki. Cikkeket írt a Nógrád napilap és a Palócföld folyóirat hasábjain és ez utóbbi szerkesztőbizottságának is tagja volt. Tanulmányai jelentek meg a Levéltári Közleményekben és a Levéltári Szemleben. Megírta Salgótarján ellenforradalmi korszakának történetét az 1972-ben megjelent

- várostörténeti kötetben. Név- és tárgymutatókat készített a négykötetes Megyei történethez és Balassagyarmat történetéhez, ami azonban ennél sokkal többet jelentett, mert e művek íróit nagymértékben támogatta a források feltárásában. 1971 óta a Magyar Történelmi Társulat nógrádi csoportjának elnöke és a Társulat országos elnökségének tagjaként mindig megtegye a helytörténeti kutatók és kutatások támogatására. 1972 nyarán egyetemi doktori fokozatot szerzett. 1976-tól pedig részt vett a Levéltári Igazgatóság szakmai koordinációs bizottságának a munkájában. Több külföldi tanulmányút is tett, és megtanult szlovákul is, hogy egyrészt levéltárunk ilyen nyelven irt forrásait is megismerje, másrészt, hogy a szlovákiai levéltárakkal közvetlenebbül tudjon érintkezni. 1974-ben a Szocialista Kultúraért, 1978-ban pedig a Szabó Ervin Emlékérem odaítélésével ismerték el közérdekű munkásságát. — Nem volt párttag, de szívvel-lellekkel Pártunk politikai és kulturális célkitűzéseinek megvalósítója a maga területén. Elvégezte a Marxizmus-Leninizmus Esti Egyetem magyar munkásmozgalmi szakosító tanfolyamát és ott 1970 júniusában oklevelet is nyert.
- A Nógrádi Sándor Múzeum épülete 1980-ban elkészülvén, lehetőség nyílt a levéltári épület melletti múzeumi épületrész levéltári célokra történő átadására. Az átalakítás és a két rész összekapcsolásának terveit már 1980-ban elkészítette és az átalakítás 1981 májusában befejezést nyelve nyomban elkezdte az anyag egyrésztének átköltöztetését. Munkatársával együtt megfeszített erővel dolgozott. Június elején nagyon fáradtnak érezte magát. Az orvosi vizsgálat fehérvérűséget állapított meg. Budapestre szállították, azonban már ott sem tudtak segíteni rajta. Ott halt meg 1981. június 16-án.
2. A századforduló és századelő gazdasági-, politikai- és társadalmi-alakulását több adattal jellegű dolgozatban igyekeztem vázolni. Ezek zömmel a Nógrádi Sándor múzeum, részben a Balassi Bálint megyei könyvtár kéziratárában nyertek elhelyezést. Jelen tanulmányom részben azokra épül, részben azokat egészíti ki.
 3. A munkásmozgalmat adminisztratív eszközökkel vélték elintézhetőnek, de ennek „elég-telen voltáról” már elég korán meggyőződtek. Ennek a felismerésnek a jegyében hozták létre a főleg a katolikus klérus által támogatott „keresztény fogyasztási szövetkezeteket” a falvakban és a munkástelepüléseken. V. ö. a „Schmidt bányaigazgató levelei, 1915–1920” c. 1964-ben megjelent tanulmányom 41–42. lapján elmondottaknál.
 4. Apám és baráti körének visszaemlékezéseiből.
 5. **Iványi József** ny. tanfelügyelő visszaemlékezése. Már az 1964-ben megjelent „Nógrád megye közgyűlése és sajtója a munkásság és a parasztság helyzetéről és mozgalmairól 1867–1890 között” c. tanulmányom 53. lapján is hivatkoztam rá.
 6. **Krudy Pál** közlése 1963-ban.
 7. **Leblancné Kelemen Mária:** Adatok a Nógrád megyei Levéltár történetéhez. Levéltári Közlemények. 1974. (XLIV–XLV. évf.) 329. 1. tévesen tette Miskolc-Simon halának évét 1916-ra. Elírásának oka, mivel erre nézve levéltári adatunk nincs, a nógrádi sajtó ezzel kapcsolatos hallgatása lehet. Utódját, Dr. Radics Vendelt csak 1919. március 15-én nevezték ki (1. uo.).
 8. Tanulmányom másik változata Miskolc-Simon János levéltárosi tevékenységével, levéltáros kollégáival levéltári és család történeti ügyekben folytatott levelezésével, a Levéltárosok Egyesületével kapcsolatos ügyekkel foglalkozik és teljes egészében hozzá az özevgy Mikszáth-nál és a Mikszáth-kutatással összefüggő levelezését, valamint a Mikszáth-család leszármazásáról elkészített családfáját. — **Lásd Belitzky János:** Miskolc-Simon János (1880–1914) Nógrád megyei főlevéltárnok levelezése és kutatásai: **Levéltári Szemle**, 1981. évf. 1. sz. 101–134. l.
 9. Miskolc-Simon János egész életútját áttekinti a **Levéltárosok Lapja** 1914. évi II. évf. 3–4. sz. 77–78. lapján olvasható nekrológ. — Életének 1911-ig terjedő szakaszára nézve lásd **Szendrei János:** Miskolc város története és egyetemes helyirata. V. k. Miskolc, 1911. 346–348. 1. és szétszórta. — **Vende Ernő:** Irodalom, tudomány, művészet c. összeállítása a Borovszky Samu által szerkesztett Magyarország Vármegyéi és Városai sorozat Nógrád Vármegye kötetében — a továbbiakban (Borovszky, 1911.) — 307–308. 1. — V. ö. a **Kozoca Sándor** által szerkesztett Magyar Könyvészet 1911–1920. Budapest, 1942. c. művel is. — A kettős névhasználatra lásd **Nógrád megye Levéltára**, a levéltárosok hátrahagyott iratai c. fondban Miskolc-Simon János iratai — a továbbiakban **N m L Miskolc-Simon** — között a Göde-család ügyében folytatott levelezésében, 1912. ápr. 16. Debrecen, Boldizsár Kálmán gratulációja a királyi engedéllyel történt és a Budapesti Közlönyben kihirdetett névhasználatához. — A **hírlapokból** idézettek a szövegben között dátum alatti számokban találhatók meg. — Az 1895. évi Gazdacimtárban apja a 100 holdon fejlő birtokosok sorában nem szerepel, 1. 284. 1.
 10. **Szendrei I. m.** 346. 1. — **Vende** (Borovszky, 1911.) 308. 1. — Vende adatainak kiegészítéséhez Miskolc-Simon is hozzájárult. Lásd felhívását a vármegye „Színnyei-ben nem szereplő” íróihoz, Szécsényi Hírlap, 1910. jan. 14-i sz.
 11. **Szendrei I. m.** 346–347. 1. — Az, hogy az abszolutizmust megszerezte-e, nem tűnik ki adataimból.
 12. A Miskolcon megjelenő **Ellenzéknek Szendrei** szerint segédszerkesztője volt.
 13. Az, hogy önkéntes évét melyik alakulatnál szolgálta le, nem tűnik ki az adataimból. Valószínű, hogy a közös hadsereg egyik ezredénél, bár a honvédség tisztjelöltjeitől is megkívánták a német szolgálati nyelv ismeretét.
 14. A parlamenti obstrukció és az ún. „nemzeti ellenállás” története közsismert. Ennek része volt az u. „tulipán mozgalom” amely a Kossuth-féle Védegylet mintájára a magyar ipari termékek fogyasztását tűzte ki tagjai számára példamutató kötelezettségül. Nógrádi visszaemlékezéim szerint ennek itt sovinszta-nacionalista színezete is volt és ezért szinte arcucsapként hatott az akkori szlovák részről „felfedezték”, hogy a kabátajtókákon és női blúzokon viselt tulipános jelvényeket, a magyar ipar nagyobb dícsőségére, egy bécsi osztrák cég állította elő és ügynökkel révén szép haszonra tett szert azok elárul-tásából.

15. **Szendrei i. m. 348. 1.** Az Országos Levéltárban leteendő levéltárkezelői vizsga a „levéltáros” cím viselésére jogosított. V. ö. az 59. sz. jegyzettel a „főlevéltáros” címet illetően.
16. A borsodi levéltárban betöltött címe bizonytalan. hol al-, hol helyettes levéltárosnak nevezi a sajtónk.
17. Ady fellépésének irodalomtörténeti, majd pedig politikai jelentősége annyira közismert, hogy itt arra nem térek ki. A Nyugat körével szemben **Rákosi Jenő** az általa szerkesztett **Budapesti Hírlap**-ban, később pedig **Herczeg Ferenc** az **Új Idők**-ben vette fel a harcot. A katolikus klérus szócsöve pedig az **Élet** című szépirodalmi lap volt. A kör azonban egyre tagult.
18. **Kertész Erzsébet**: Úttörő asszonyok. Budapest, 1979. 307–313. 1. — **Kafka Margit**: Önéletrajz. Válogatott műveinek a Magyar Klasszikusok c. Bodnár György által összeállított kötetében. Budapest, 1956. 7–9. 1. — **Uo. Bodnár György**: Bevezetés c. értekezésében utalásokkal eszmei fejlődésére és a Jegyzetekben, 543–544. 1. a fontosabb dátumokkal. — **Kafka Margit** munkásságának legkorábbi feldolgozó! és értékelő! **Dénes Tibor**: **Kafka Margit**. Pécs, 1932. 60 oldal. — **Radnóti Miklós**: **Kafka Margit** művészi fejlődése. Szeged, 1934. 104 oldal. és **Agoston Julián**: **Kafka Margit**. Budapest, 1934. 164 oldal. Ez utóbbi cisztercita-rendi szerzetes.
19. **Bodnár György i. m. VII–VIII. 1.**
20. **Kafka Margit** édesapjának, **Kafka Gyulának**, Szatmár vármegye főügyészének halála után az anyai ági dzsentri Uray rokonság közbenjárására. Schlauch püspök engedélyével, ingyenes helyre nyert felvételt az irgalmasnővérek szatmárnémeti anyaházába, ahol hatéves korától tanítónői oklevele megszerzéséig bentlakó növendék és csak a nyári szünetekben tartózkodik nagyanyjánál Miskolcon (**Bodnár i. m. 543. 1.**) — Érthető tehát, hogy amikor a zárdai élet rejtelmeit leleplezte írásában, az apácák és a klérus frontális támadást intézett „a hálátlan teremtetés” ellen. A hibát Kaffkában és nem önmagukban vélték felfedezni.
21. **Bodnár György i. m. XVII. 1.**
22. A kötet szerzői igen különböző értékű művek alkotói voltak. Együttesen azonban a miskolci „avantgard” tagjai és ezért, mégha a legkonzervatívabb jellegű alkotásokkal léptek volna a színré, a **Kaffkával egy kötetben való szereplésük miatt** úgy könyvelték el őket mint a **Nyugat** köréhez tartozó írókat. A tény kétségtelen és jellemző az „elklíkkesedett” irodalmi szemléletünkre. V. ö. a 38. jegyzettel.
23. V. ö. **Bodnár György i. m. XVI–XVII. 1.**
24. **N m L Miskolczy-Simon**. A Göde-család ügyében folytatott levelezésben Istvánffy levele, 1911. nov. 19. Lelesz.
25. **Dénes Zsófia**: **Úgy, ahogy volt és ...** Budapest, 1980. 208. 1.
26. **Szendrei i. m. 247, 385, 624–625 és 628–630. 1.**
27. Felesége életrajzi adataira nézve lásd: **Vargáné Zalán Irén**: Miskolc zenei élete a két világháború között. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. XIX. Miskolc, 1980. 180–182. 1. „Thurzó Nagy Lászlóné sz. Kovács Sarolta, előzően Miskolci Simon Jánosné zongoraművész”. c. alatt. — Ehhez kiegészítések: Szülőfaluja, Teke, Kolozs megyében van. Esküvőjüket Miskolcon 1909. június 19-én tartották, édesapja Kovács Gusztáv főerdőmérnök volt (Nógrádi Hírlap, 1909. jún. 20.). — 1918-ban „június közepén alakult meg a Balassagyarmati Kamarazene Társaság Miskolczy-Simon Jánosné okleveles zongoratanár és Czapkó Gyula hegedűtanár vezetésével. A szezonban 9 koncertet adtak, ebből hármat a propagandabizottság felkérésére. A szezonzáró július 16-i vármegyei hangversenyükön mintegy ezren vettek részt, és a bevétel megközelítette az 5000 koronát”. Gulya Pál fejezete a „Balassagyarmati Története” c. mű (lásd a 35. jegyzetben) 316. 1. Szövegét itt a dátumhibák kijavításával közlöm.
28. **Szendrei i. m. 134, 154 és 347. 1.** — **Szinnyei i. m. 1054–1055. hasábj.**
29. Tanulmányában bebizonyította, hogy Tompa Mihály családja nem erdélyi eredetű, miként a köztudatban elterjedten vélik. hanem alföldi származású és hogy a nemességszerző és 1665-ben Tiszakesziben élt. V. ö. **Nógrádi Hírlap** 1912. febr. 11. sz., amikor a Mikszáth-kutatásaival kapcsolatban is hivatkozik erre.
30. A probléma irodalomtörténeti fontosságára — éppen Kaffkával kapcsolatban és így közvetve a miskolci avantgardra gyakorolt hatását is sejtethetően — **Bodnár György i. m. IV–VII. 1.** mutatott rá. A gondolatmenet lényegét, mivel azt Simon János családörténeti kutatásainak háttérben is felismerni vélem, idézem. Eszerint **Kafka** személyes élményei-ben „nagy nemzeti válságok fejeződtek ki. A dzsentri pusztulásában a polgárosodó Magyarország történelmi ellentmondásai sűrűsödtek. — Sorsában egyszerre öltött testet egy történelmileg túlhaladott társadalmi rendszer halálraítéltsége és a kirekesztés utáni természetellenes fejlődés ellentmondásossága. A hatalmas hitbizományi birtokok még virágzóbbak lehetnek, mint valaha, de **lényegileg** már azonosak a dzsentri pusztuló majorjaival: a dzsentri sorsa leplezetlenül, végleges formájában mutatja a történelem logikájának érvényesülését, amit az arisztokráciának a kiegyezéssel még sikerült ideig-óráig elhárítania. Az arisztokrácia még szilárdan őrzi a „nemzetfenntartó” elem jogait, de valódi szerepéről már nyíltan árulkodik az elődai dzsentri.”
31. **Nógrádi Hírlap** 1909. ápr. 4-i sz. közli, hogy „báró Buttler László Nógrád vármegye helyettes levéltárosa f. é. március 29-én elhunyt. 42 éves volt.” — Április 11-én viszont már Simon János levéltárosi kinevezéséről adott hírt, tehát a vele való előzetes állásügyi tárgyalásoknak már Buttler betegsége idejében meg kellett történniük.
32. A nógrádi sajtó múltjával kapcsolatos érdeklődéseim során **Iványi József** ny. tanfelügyelő a 60-as évek derekán úgy informált, hogy a Nógrádi Hírlap politikai és kulturális irányának a háttérében a balassagyarmati „úri kaszinó” nem mindig és nem mindenben egyetértő „kártyakompániája” állt. A hangadó Sztranyavszky Géza, a Marcalban birtokos

- földesúr, majd pedig fia, Sándor, a közigazgató volt. Sz. Sándor és Kossaczky között pedig egyre fokozódó nézeteltérések támadtak.
33. Buday-Plichta Barna és Simon János között **Iványi József** szerint — ezt a későbbi közös kiadói vállalkozásaik is igazolják — baráti viszony állt fenn. Úgy tudta, hogy rokonok is voltak.
 34. **Vende Ernő** (Borovszky, 1911.) Baloghya 263., Nagyra 296., Sassyra 307. 1. — **N m L** Miskolczy-Simon, a Vegyes iratok között található névjegykártya, keltezés nélkül, de Simon édesanyjának halála utáni napokban. Sassy Attila Budapesten élő festőművész kiállítását szeretett volna Balassagyarmaton rendezni. Ez ügyben Simon járt el, de sok nehézsége támadt a helyiséggel kapcsolatban. Sassy tehát visszalépett.
 35. Mindez már **Haraszthy Lajos**: Balassagyarmat c. monografikus leírásából (Borovszky, 1911. 687–721. 1.) is kitűnik. — Történeti távlatból pedig a Balassagyarmat története 896–1962. Balassagyarmat, 1977. c. műben **Németh Béla-Gulya Pál**: A várossá fejlődő Balassagyarmat c. fejezetéből a 236–253. lapokon.
 36. **Kertész Erzsébet** i. m. 311. és 313–314. 1.
 37. Megyetörténeti ismereteim tükrében úgy látom, hogy Balassagyarmat hanyatlása a vasút-talanságon kívül a Balassa-uradalom vagyoni összeomlásával, a Zichy-uradalom divényi központosításával, a környező falvak földbirtokos rétegének elszegényedésével és a főleg terménykereskedelmet folytató nagyszámú zsidóság elkötözésével függött össze. Ezek a tényezők hatottak a kézműipar hanyatlására és a mezőváros elfalusiasodására, ami a kulturális életnek összeszűkülését is eredményezte.
 38. **Kolozsvári Grandpierre Emil**: Az utolsó hullám. Hullámtörők. Béklyók és barátok. 2. kiad. Budapest, 1981. 432. és 264. 1. — V. ö. a 22. sz. jegyzetemmel.
 39. A kiemelések tölem. — A balassagyarmati írókat még azzal is kiszorította a lap hasábjairól, hogy a saját történeti vonatkozású cikkeit is hozta: 1909. jún. 12. **Archivarius**: Nemes levelek Nógrád megye levéltárában; júl. 11. **Simon János**: Kuruc kedélyesség, júl. 18. **Archivarius**: Adatok az utolsó nemesi felkeléshez; aug. 1. **Archivarius**: Mikszáth szülőháza; okt. 10. **Archivarius**: Gömör-Kishont vármegye nemes családai; okt. 17. **Simon János**: Déryné emléktárgyai; dec. 5. valószerűleg tőle való a „Komjáthy Jenő” c. és az 1910. márc. 5-i „Az utolsó nemesi felkelés” c. könyvismertetés; jún. 1. **Simon János**: Mikszáth származása.
 40. **Bodnár György**: i. m. XVII–XVIII. 1.
 41. Amennyire ismerem Simon János „költészetét”, verseiből, de elbeszéléseiből is azt szűröm le, hogy Kaffkának Szabolcsa Mihályra és Kiss Józsefre visszavezethető hangulati indítékai (v. ö. Bodnár, X–XI. és Kaffka, 8. 1.) nála epigonizmussá váltak. Kaffkának az 1913-ban megjelent Mária évei c. regényét — ebből való a szövegben levő idézet **Bodnár György** i. m. XVII. I. alapján — azonban nyilván ismerte és nyilván figyelemmel kísérte az ezt megelőző alkotásait is. A Nógrádi Hírlap 1910. okt. 23. számában közölt **M. J.** aláírású Panasz c. verse ugyanis annyira elűt tartalmilag és érzelmileg a többi ilyen szignóval ellátott verseitől, hogy abban szinte lehetetlen nem felismernünk Kaffka — vagy talán Ady — hatását.
 42. **Illyés Gyula**: Beatrice apródjai. Budapest, 1979. 162. 1.
 43. Balassagyarmaton 1867 után kezdtek református családok megtelepedni. Számuk, főleg az odahelyezett állami alkalmazottak révén csak lassan emelkedett. Templomukat 1904-ben avatták fel. **Németh Béla — Gulya Pál**: i. m. 237. és 241. 1. — **Nógrádi Hírlap**, 1912. okt. 17: Ugyanebben a számban jelent meg Miskolczy-Simon beköszöntő verse az 1913. évi Nógrádi Naptárhoz.
 44. Verseit hol Simon János, hol Miskolczy János néven, de gyakran csak S. J. és M. J. szignóval jelölte. Kortesverseinél a lap mindig kitette a nevét. Pl. amikor gróf Wickenburg lemondott a balassagyarmati kerület mandátumáról és helyébe Sztranyavszky Sándort jelölte a munkapárt, az 1912. ápr. 21. számban ezt olvastuk: „A tegnapi fényes közebél alatt Miskolczy János tollából az alábbi rögtönzött kortesnóták keltek szárnnyra”. és leközzöl négyet a Kossuth-nóta dallamára. Ezek a szörnyűségek és izléstelen versezetek annyira korjellemzők, hogy nem állhatom meg az azokból való idézést. Van olyan, amelyik így kezdődik: „Deák Ferenc azt izente/ Követ kell a parlamentbe”, avagy „A munkapárt zaszlajára/ Rásütött a napsugára, Ragyog egész Ipoly völgye,/ Követ lesz a város gyöngye...”, de talán még ennél is förtelmesebb ez: „Sztranyavszkynak nincsen párja,/ Gyönyörűség nézni rája./ Űde, ifjú, mint a harmat./ Büszke lehet reá Gyarmat...”. — Példák, amelyek azt igazolják, hogy a napi politika miként alacsonyított le egy különben tehetséges levéltárost a hétköznapiapnál is alacsonyabb szintre. De ez is ő.
 45. Cikke olyan felkészültségről tesz tanúságot, ami azt sejteti, hogy Miszátthl már korábban foglalkozhatott. Ez nyilván összefüggött mindkettőjük dzsentri szemléletével, illetve Mikszáth dzsentri ábrázolásainak ekkor már annak a züllését bemutató megnyilvánulásával. V. ö. **Bodnár György** i. m. XIV. és XXXIV. 1.
 46. Jellemző a századeleji helységnev-magyarosítású „jáványra”, hogy Szklabonya ősi nevét ekkor, mielőtt Mikszáth-falva lett, Kúrtabony-ra változtatták.
 47. A **Nógrádi Hírlap** ezekben az években kezd egyre hevesebben hadakozni a szlovák nemzeti törekvésekkel és támadja **Dr. Bazovszky Lajos** losonci ügyvéd, megyebizottsági tag „pánszlávizmusát”. Szlovák hazafiságára jellemző, hogy 1918-ban ő lett Nógrád vármegye cseh-szlovákiai területének első zsupánja.
 48. **Scheiber Sándor — Zsoldos Jenő**: Kiadatlan Mikszáth-levelek az Országos Széchényi Könyvtárban. Budapest, 1969. 13. l., valamint a 76. l. 9. és a 77. l. 21. sz. jegyzete.
 49. **NmL** Miskolczy-Simon, Mikszáth-család. a szövegben szereplő keltezésű levelek.
 50. **NmL** uo. Miskolczy-Simon János eredeti fogalmazványának gépirásos szövege, ami lehetővé tette a kihagyások szövegének a megismerését.

51. Miskolcgy-Simonnak ez a tanulmánya tulajdonképpen csak az addig elért eredményeinek az összefoglalása és ezért nemcsak családtörténeti, de filológiai szempontból is számos kiegészítésre szorul a Mikszáth-kutatás szemszögéből tekintve.
52. Ez a cikke is kiegészítésekre szorul. A NmL adatai alapján pl. igazolható Mikszáth édesanyjának és Veres Pál alispánnak nemcsak a névleges, de tényleges rokonsága.
53. E tekintetben érdekes a Disznóssy, alias Veres család elszegényedő tagjainak honorációrok-kal történő házassága, amit az anyakönyvi másodpéldányok alapján megközelítő részletességgel, a XIX. sz. első felére nézve, lehet igazolni. — Kármánra nézve lásd: **Gálos Rezső**: Kármán József. Budapest. 1954. c. nagyszabású művét. Kármán művei nyomán a **Palócföld** 1969. évi évfolyamának 88–93. lapján, a Kármán József c. cikkemben igyekeztem ezt a problémát is érinteni.
54. **Bártfai Szabó László**: A sárvár-felsővidéki gróf Széchenyi család története. I. k. 1252–1732. Budapest, 1911.
55. A tanulmány a **Turul** 1914. évi évfolyamában jelent meg, de 11 oldalas különnyomata is van.
56. **Miskolcgy-Simon János**: Hamisítványok Nógrád megye Levéltárában. **Turul**, 1914. 127–129. l. — A felsőőri Nagy családból egymást követően hárman — Ferenc és két fia Zsigmond és Ferenc — viselték a vármegye levéltárosi tisztét a reformkorban. Nagy Ivánnak tehát az apja vagy a két bátyja követhette el az irathamisításokat Miskolcgy-Simon szerint. En úgy vélem, hogy ezzel, néhány jellemző tollvonás alapján, inkább Nagy Zsigmond gyanúsítható. — Nagy Iván Balassákkal kapcsolatos részrehajló állításait már 1898-ban — még életében — leleplezte **Szabó Jakab Elek**: Kékkői visszhangok, és Képek a múltból (Reflexiók Nagy Iván cikkére), c. tanulmányaiban a **Nógrád-Honti Ellenzék** 1898. áprilisi és májusi számaiban. A Szécsényi Tamás erdélyi vajda 1333. évi osztálylevelével kapcsolatos hamisítás számba menő oklevélfeldolgozására pedig én mutattam rá a Szécsény és földesurai (Kiegészítések és kiigazítások Szécsény középkori történetéhez), c. tanulmányomban, a **Tanulmányok Szécsény múltjából**, 4. k. Szécsény, 1981. c. sorozat 25–27. lapján.
57. **Simon János**: Nógrád vármegye közállapotai az 1867. évi kiegyezéstől napjainkig. (Borovszky, 1911. 546–567. l.). — A nemzetiségi kérdéssel kapcsolatban elfoglalt álláspontja még azzal is magyarázható, hogy Sztranyavszky Sándorral együtt jegyzője volt az 1908-ban újjáalakított Nemzeti Intézetnek (uo. 551–552. l.).
58. Mikszáth megyei esküdségére és aljegyzőségére vonatkozó tévedését az **Irodalomtörténet** 1975. évf. 790–799. l. lévő „Újabb adatok Mikszáth Kálmán életéhez” c. tanulmányomban igazítottam helyre.
59. Az Országos Levéltárban leteendő fogalmazói vizsga anyagát a kezelői vizsgánál is megkivánt ismereteken kívül oklevéltan, pecséttan, jogtörténet és magyar történelem képezték.
60. **Levéltárosok Lapja**, 1914. 78. l.
61. **Nógrádi Hírlap**, 1912. okt. 27.
62. Levéltárunk saját kiadványainak sorozatát csak évtizedek múlva **dr. Schneider Miklós** indította meg.
63. Pl. a Levéltárosok Lapjában jelentek meg a Miskolczi Bodnár, a Losonczy Gyürky, a Kesztesi Jeszenszky és a Latkóczy Latkóczy családokról írt értekezései.
64. **NmL** Miskolcgy-Simon, Mikszáth-család, Pintér Sándor levele, 1914. február 22. Szécsény.
65. Műveinek teljes jegyzékét nem tudtam összeállítani. Ennek legfőbb oka, hogy oly sok napi-es hetilapban, folyóiratban és időszaki kiadványban írt és írhatott, hogy azok 1896-tól 1914-ig való átnézése csak hosszabb budapesti tartózkodás esetén valószínűsíthető meg. Szendrei, Vende és a Nógrádi Hírlap adatai alapján írásai jelentek meg a következő hír- és időszaki lapokban: 1. Az Or 2. Borsodmegyei Lapok — 3. Borsodvármegye — 4. Budapesti Hírlap — 5. Budapesti Napló — 6. Diákélet, a Független Magyarország melléklapja — 7. Egyetértés — 8. Ellenzék — 9. „1848” — 10. Független Magyarország — 11. Gaudeamus — 12. Hadtörténelmi Közlemények — 13. Jövendő — 14. Levéltárosok Lapja — 15. Magyarország — 16. Magyar Szó — 17. Miskolczi Napló — 18. Nógrádi Hírlap — 19. Pesti Napló — 20. Sárospataki Ifjúsági Közlöny — 21. Szabadság — 22. Tanulók Lapja — 23. Turul — 24. Új Idők — 25. Újság — 26. Vasárnapi Újság. Egyebekben: 1. A Borsod-Miskolczi Közművelődési Egyesület Évkönyve — 2. Adalékok Zemplén vármegye Történetéhez — 3. Koszorú, A Magyar Protestáns Irodalmi Társulat népies kiadványa — 4. Miskolczi Képes Naptár — 5. Nógrádi Naptár, a Nógrád megyei Nemzeti Intézet Évkönyve — 6. Színházi Jubileumi Album.
66. **Levéltárosok Lapja**, 1914. 77. l.

Resümee

János Belitzky:

János Miskolczy-Simon, der letzte Hauptarchivar des Komitats Nógrád der Dualismuszeit

Er ist 1880 in Miskolc in einer Gentry-Familie geboren. Seit seinem 16 jährigen Alter erschienen seine Gedichte und Erzählungen in den lokalen und später in den hauptstädtischen Zeitungen. Nach der Absolvierung seiner juristischen Studien war er auch Zeitungsredakteur. Wegen seiner Zuneigung zu der Geschichte nahm er als Archivar eine Stellung an. Seit 1906 bis Frühling 1910 war er Unterarchivar des Komitats Borsod, und danach der Hauptarchivar des Komitats Nógrád und als solcher einer der Begründer des Landesvereins der gesetzamtlichen Archivare, und der Hauptmitarbeiter des Blattes der Archivare. Er hat viele, die Familiengeschichte betreffende Atrikel geschrieben. Die bedeutendsten davon sind diejenigen, die sich mit der Abstammung der Familien unseres Dichters Mihály Tompa und der des Schriftstellers Kálmán Mikszáth beschäftigen. Auch komitatsgeschichtlich ist es wichtig, dass die Graf Széchényi-Familie die Abgestammte der Nógráder Szabó-Familie aus dem Maktflecken Szécsény ist, und nicht die des frühmittelalterlichen Záh-Stammes. Er hat auch die Nógráder Komitatsgeschichte der Jahre 1867 bis 1910 geschrieben. Die wichtigste Charakteristik seiner Belletristiktätigkeit ist dass er sich der Avantgardbewegung des Jahrhundertanfang anschloss, wo auf ihn die Anschauungen der bedeutendsten Representative Endre Ady und Margit Kaffka eine Wirkung ausübten. 1911 hat er aber aus politischen Gründen mit dieser Richtung gebrochen und ist zum begeisterten Anhänger der von dem Grafen István Tisza geleiteten Nationalen Arbeitspartei geworden. Seine Frau, Sarolta Kovács war eine Klavierkünstlerin, die mehrere von seinen Gedichten vertonte. An dem gesellschaftlichen Leben von Miskolc, später auch an dem von Balassagyarmat nahmen sie beide tätig teil. Als der Krieg ausbrach, rückte er zu seinem Regiment als Reserveoffizier ein und am ersten September 1914 ist er auf der russischen Front mit Heldentod gestorben. Er wurde in einem Massengrab beigesetzt.

Újabb adalékok Nógrád megye forradalmi ifjúsági mozgalmának történetéhez

1919 — 1944

Vonsik Ilona

Nógrád megye s ezen belül is elsősorban Salgótarján és a szénmedence különösen fontos helyet foglalt el a Tanácsköztársaság gazdasági és politikai rendszerében. Bár Salgótarján nagyközség lélekszáma a külterületekkel együtt nem haladta meg a 15 000 főt, de abban nagy volt a munkások aránya, jelentős volt ipari termelése. Elsősorban a szén miatt volt fontos e terület. A salgótarjáni iparvidéken volt az ország egyik szénmedencéje, amely a Tanács-hatalomnak termelt, ezért védelme különleges feladattá vált. A szénmedence megtartása a proletárdiktatúra egész fennállása alatt mindennél előbbre való volt a helyi proletárszervek számára. Valamennyi megoldandó feladat a védelemnek volt alárendelve.

Többek között ennek tulajdonítható, hogy az ifjúsági mozgalom nem terebélyesedhetett ki! Bár Salgótarjánban és Salgóbányán létrejött KIMSZ csoport, s a salgótarjáni csoportból küldött is volt a KIMSZ I. kongresszusán, de önálló, jelentős ifjúsági mozgalomról még sem beszélhetünk. Ennek csak később jött el az ideje, amikor a Tanácsköztársaság 10—12 éves nemzedéke az 1920-as évek végére felnőtté vált.

Fölvethető a kérdés, honnan jutott el a forradalmi eszme a fiatalokhoz? Jóllehet a Tanácsköztársaság rövid idejű fennállása nem tette lehetővé, hogy az iskola szelleme teljesen átalakuljon, de a néhány hónap elég volt arra, hogy a tanulóifjúság megismerkedjen, — ha nem is volt túl részletes ez a kép — az új szocialista szellemű tanokkal.

A Tanácsköztársaság idején Nógrád vármegye Intéző Bizottsága rendeletben szabályozta az iskolai oktató-nevelőmunka tartalmát. A rendelet hangsúlyozta, hogy a vallásügytől függetlenített közoktatásügy, a lelkek forradalmasítása nyomon fogja követni a gazdasági és politikai átalakulást. A növény- és állattenyésztés, az ipar, a mezőgazdaság, a szénbányászat, a közlekedés, az egészségügy, az oktatás, a kultúra, a hadügy, a belügy, a közigazgatás, a társadalmi és gazdasági harcoknak a történetét, melyek a jelenlegi osztályharcnak történelmi előzményei voltak s amelyekből a dolgozó nép politikai és gazdasági elnyomásából nyerhetnek a tanulók alapos ismereteket. Alapos is-

meretet kell nyújtani azokról a fogalmakról is, melyek a forradalmi átalakulás megértéséhez szükségesek. Ilyen fogalmak pl. a feudalizmus, a kapitalizmus, az imperializmus, a szocializmus, a burzsoá és proletár. A gyermekek 10—12 éves korban ismerkedtek e fogalmakkal, de a gyakorlatban átérték a proletariátus hatalmának mindennapjait.

Ez az elméleti és gyakorlati ismeret bár csak néhány hónapra szorítkozhatott, nem múlt el nyomtalanul. Szélesedett és mélyült a felnőtté válás folyamán.

A Tanácsköztársaság megdöntését követő években a hivatalos politika nem véletlenül emelte községpolitikai szintre Salgótarjánban a működő négy elemi iskola és egy óvoda jelentőségét. Salgótarján nagyközség előljárósága 1920 második felében a honvédelmi miniszterhez címzett beadványában az iskolák mentesítését kérte a mintegy 800 fő, — katona, rendőr, csendőr, pénzügyőr — elszállásolása alól. A község előljárósága indokolásában hivatkozott arra, hogy nem hagyhatók a gyermekek oktatás nélkül, különösen itt nem, „ahol zsenge lelkük már a családi tűzhelyen alkalmas fészket lel a bolsevizmus eszméinek felszívására, melyet egyedül csak az iskola képes ellen-súlyozni. Ez a körülmény is képez oly fontos állami érdeket, amellyel foglalkozni nemcsak érdemes, de elsőrangú kötelezettség is” — fejeződik be az indokolás.

Bár az iskola, a tanintézetek jelentősége ténylegesen nem volt mellőzhető a jövő nemzedékek nevelése szempontjából, de jobb tanítómesternek bizonyult maga az élet, a politikai elnyomás és a gazdasági kizsákmányolás, mely meghatározta életüket. Ezért léptek apáik, nagyapáik nyomdokába az éppen felserdült fiatalok, akik saját maguk is tapasztalhatták a tőkés- földesúri rendszer másokra nehezedő nyomását.

Nógrád megye munkásságának legjobbjai az illegalitás negyedszázadában mindvégig a proletariátus hatalmának megteremtéséért küzdöttek. Az 1920-as évek végére, az 1930-as évek elejére különös erővel tört fel a proletár diktatúra akarásának igenlése az iparmedence kommunista és munkásmozgalmában. Erre az időre bontakozott ki és szilárd bázissal is rendelkezett a kommunista ifjúsági mozgalom. Bizonyíthatóan azok a korosztályok vették kezükbe az ifjúsági mozgalom szervezését és irányítását, akik az első magyar proletár állam idején még az elemi iskola felső osztályaiban tanultak. A 20—22 éves fiatalok jelentős szerepet vállaltak és töltöttek be a munkásosztály harcaiban. Szervezték és gyűjtötték a munkásfiatalok forradalmi erőit, nem kisebb cél, mint a II. Magyar Tanácsköztársaság megteremtése érdekében.

A salgótarjáni iparvidék munkásifjúságának helyzete az ellenforradalmi rendszerben

Nem célokom részletesen ismertetni az ifjú korosztályok gazdasági helyzetét, a teljes kiszolgáltatottságot, a munkanélküliséget, a megélhetésért, vagy egy szakma megszerzéséért folytatott erőfeszítéseit, de szükségesnek tartom egy átfogó általános kép felvázolását annak érdekében, hogy érthetőbbé váljanak számunkra azok a cselekedetek, melyek sokszor az idősebb korosztályok felfogását meghaladó élettapasztalatról, gondolkodásmódról, tenniakarásról, bátorságról, olykor meggondolatlan vakmerőségről tettek tanúbizonyságot.

Az 1920-as években a munkásság követelésére, a közvélemény nyomására a kormány több ízben is foglalkozott az ipart tanuló, vagy az iparban foglalkoztatott gyermekek és fiatalkorúak kérdésével, de egészen a felszabadulásig már 12 éves gyermekeket is alkalmazhattak munkára, vagy szerződhetettek tanoncnak. Magyarországon az 1922: XII., majd az 1928: V. tc-nek volt olyan rendelkezése, mely korlátozta a 14 éven aluli gyermekeknek az iparban való foglalkoztatását, ez azonban sohasem vált gyakorlattá. A gyermekek, a fiatalkorúak, a tanoncok bérezését a munkaadóra bízták. Az ipartanuló, vagy gyermekmunkás törvényesen megengedett napi munkaideje 1937-ig 14 éven alul 10 óra, 14 éven felül 12 óra volt. A nyolcórás munkanap törvénybe iktatásának hatálya kiterjedt az ipari tanulókra és a gyermekmunkásokra is, de pl. a háború idején a bányákban túlműszakok teljesítésére voltak kötelezettek.²

Nógrád megyében az ifjúság munkábaállása, az iparban való elhelyezkedése, valamely szakma megszerzése számos tényező függvénye volt. A bányák, az ipari üzemek a megrendelésektől tették függővé a munkások s még inkább a fiatalok alkalmazását. A szezonálisan működő üzemek időszaki munkásokat alkalmaztak. Igen gyakori volt, hogy az üzemekben csak 16 éves korban vállalhattak munkát a keresetre rászoruló fiatalok. Addig a MÁV-nál s magánszemélyeknél igyekeztek időszakos, vagy alkalmi munkát találni: vasúti síneket tisztítottak, kapálták a gáz a sínek közül, vasúti kocsik kenésével, bélyegzésével foglalkoztak, középparasztnál vállaltak minden munkát, tisztviselőknél cselédeskedtek, kifutófiúk voltak, általában elvállaltak minden munkát, hogy pár fillérrel hozzájáruljanak a nagylétszámú család megélhetéséhez.³

S ha a bányatársulatok, a munkaadók érdekei úgy kívánták, „szívesen” alkalmaztak gyermekmunkásokat is felnőttmunkára, természetesen fele, negyedannyi bérért, mint amennyit a végzett munkáért egy felnőtt dolgozónak fizetniük kellett volna.

A fiatalkorúak munkájából származó anyagi haszon szerzésére vonatkozó gazdasági szemléletet juttatta kifejezésre a nagybányai bánya vezetőjének tiltkozása 1923-ban a fiatalkorúak és a nők védelméről szóló törvényjavaslat ellen felterjesztett észrevétele, tiltakozása.

„...Itt nem lehet szó munkaközbeni pihenésről, a munkaidőnek 6 órában való megszabásáról, előírásáról annak, hogy a fiatalkorúakat esti 10 órától reggel 5 óráig, vagy pláne este 8 órától reggel 6 óráig foglalkoztatni nem lehet... E törvényjavaslat a fiatalkorúaknak a bányamunkából való kizárásával egyértelmű, ámde akkor, ha a bányászat nem kap utánpótlást, akkor léte is kockán forog.

Választalanul marad, pedig nem kis fontosságú a kérdés, hogy mit tegyenek a fiatalkorúak, ha munkaidejük pl. a harmadik 8 órába esik, vagyis este 10-től reggel 5-ig? Mit tegyünk velük, amikor pótműszak van? Mit, ha az a csapat, amelyhez be van osztva, vasárnap munkára rendeltetik be?

Ha e törvényjavaslatból törvény lesz...nem marad más hátra, mint, hogy a fiatalkorúakat a felvételtől kizárjuk. Egyébként is azt hisszük, hogy holmi pihenési és pihentetési előírásokra semmi szükség nincs, mert különösen gyermekekkel sem fiatalkorúakkal soha testi erejüket meghaladó munkákat nem végeztetnek.

Felmerül többek közt az a kérdés is, vajon mi lesz az osztályozó művek palaválogató gyerekeivel és magával a palaválogatással, ha ezeket csak nappal és csak 6 órán át lesz majd szabad foglalkoztatni? Opportunosnak (helyénvalónak) tartjuk-e, hogy egy gyereknek 6 órai munkájáért adjunk vételezést és keresetet. Ha pedig éjjel a palaválogatáshoz felnőtteket állítunk, akkor ezek bére a szénosztályozás költségeit legalább háromszorosára fogja felhajtani.

A mai helyzet mellett az egész osztályozóművünk 5 felnőttet és 10 gyermeket foglalkoztat, ámbár elbírna 12-t is. Képzeliük el, mi lesz ha 10, pláne 12 gyermek helyét 12 felnőtt fogja — ha csak az éjjeli üzem idejére is — elfoglalni?

Maga a palaválogatás játékszámba menő munka és amellett nem is folytonos, mert a szállításnak s így az osztályozómű üzemének is szünetei vannak.”⁴

E tiltakozó beadványból is világosan kitűnik, hogy a gyermekek és fiatalok munkába állításának elsődleges szempontja az olcsó munkaerő kihasználása volt, hiszen a felnőttek ugyanezt a munkát csak magasabb bérért voltak hajlandók elvégezni. A magasabb bér pedig legalább háromszorosára növelte volna a szénosztályozás költségeit, mint ahogy ezt a törvényjavaslat elleni tiltakozásban olvashattuk.

S ha a fiatalok még oly csekély bérért vállaltak is volna munkát, akkor még mindég nem biztos, hogy alkalmazták volna is őket, mert felvétel előtt vizsgálat tárgyává tették nemzeti érzésüket, politikai megbízhatóságukat. Ezen felfogás és gyakorlat alapján érthető, hogy a salgótarjáni szénmedencében a fiatalok nagy többsége miért nem kapott állandó munkát csak 16—18 éves korában, holott az ő keresetükre is nagy szükség lett volna már korábban a családban. A gyakorlat ugyanis az volt, hogy inasnak, tanoncnak is az esetek többségében csak 16 éves kortól szerződtették a fiatalokat, különösen azokban a szakmákban, ahol az inasévek alatt — ha igen csekély mértékben is — bérezték a tanoncokat, pl. kőműves, ács, asztalos szakmákban. A kőműves mesterekhez szerződött tanoncok csak tavasztól őszig dolgoztak, télen a munka szünetelt. Erre az időre természetesen a néhány filléres órabér sem illette meg őket. Gyakori volt, hogy a mesterek házimunkára is felhasználták a tanoncokat: konyhakert művelés, háziállatok ellátása, bevásárlás stb., egy szóval a cseléd szerepét is betöltötték.

A tanoncok munkaideje nem különbözött a felnőttek munkaidejétől. Általában reggel 6-tól este 6—8 óráig tartott egy műszak, kivéve a hét 2—3 napját, amikor a tanoncoknak iskolába kellett mennie. A tanoncok elméleti oktatására általában délután 3—8 óráig került sor. Salgótarjánban a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. tanonciskoláján kívül egy iparostanonc iskolája volt, ahol nem szakmanként folyt az oktatás, hanem azonos tárgyat tanult a lakatos, a villanszerelő, öntő, pék, hentes, pincér, fodrász stb.⁵

Nyilvánvaló, hogy ilyen feltételek mellett, ilyen gyakorlat alkalmazásával a szakma mély elsajátításáról nem beszélhetünk. A tanonciskola alapvető feladatának tekintette, hogy a fiatalokat istenfélő, a sorsukba, helyzetükbe belenyugvó, engedelmes munkásokká formálja. Ezt szolgálta a rendszeres hitoktatás, a kötelezően előírt és számonkért templombjárás, a nacionalista, sovíniszta történelemszemlélet tudatosítása. Ez a tanítási szellem, nevelési kódex fogalmazódott meg a salgótarjáni községi iparostanonciskola történetét feldolgozó tanulmány utolsó mondataiban is. „Erkölcsei magaviselet

szempontjából sem eshetnek kifogás alá tanoncaink. Az Isten, a haza és emberszeretet érzelmei, a fegyelem, kötelességtudás és munkaszeretet mind olyan erkölcsi magvak, amelyek tanulóink szívében, lelkében termékeny talajra találnak.

Ezek után nyugodt lélekkel illeszthetem ide zárógondolatomat, hogy az iskolánkból kikerülő iparostanoncokon keresztül gyűjtjük az erőt Nagy-Magyarország feltámadásához.”⁶

Voltak olyan szakmák is, ahol a mesternek fizetni tartoztak a szülők gyermekeik taníttatásáért, pl. szabó, cipész, borbély. Ezért ezekben a szakmákban kevésbé mutatkozott elhelyezkedési igény.⁷

A fiatalok többségére az a sors várt, hogy az üzemek előtt sorban álltak, felvételre vártak. A bányák, a Hirsch és Frank Vasöntöde és Tűzhelygyár, a Palacküveggyár, a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. csak segédmunkára, kiszolgáló tevékenységre alkalmazta az olcsó munkaerőt: palaválogató, üvegbehordó (antréger), öntvényhordó, szegcsomagoló. Akik a palacküveggyárban nyertek alkalmazást, 10 filléres órabér mellett műszakonként 1000 db. üveget hordtak a kemencébe. A fiatal behordók a végzett munka arányához keveselték a bérüket és munkabeszüntetéseket kezdeményeztek. Két fillér órabér emelést kaptak ugyan, de hamarosan leszámolták őket. Némelyikük a többszöri sorbanállás után a Tűzhelygyárban kapott munkát. Nehéz öntvényeket (vasaló, husdaráló, mákdaráló, zsemledaráló, kilincs) kellett ládában cipelniük. Ha kárt tettek az öntvényekben, elejtették, s azok összetörték a tetteleges bántalmazás után azonnal elbocsátották őket. Volt olyan fiatal is, aki csak 24 éves korában kapott állandó munkát, addig csak szezonális munkán, időszakosan dolgozott.⁸

A nagyobb ipari üzemek az inasokat megválogatták. Különösen állt ez a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt.-ra, ahová tanoncnak csak saját dolgozók gyermekeit vették fel, — viszonylag keveset — természetesen őket is válogatva, kiszűrve a megbízhatatlanokat. Itt nagyobb gondot fordítottak az ellátásra, az oktatásra a saját szakmunkás szükségletük kinevelése érdekében.⁹

A nagyiparban dolgozó munkásleányok helyzetét tükrözi egy munkásnő levele, melyet a KMP illegális folyóiratához küldött: „A salgótarjáni vasgyárban a nőmunkások helyzete nagyon rossz. Reggel 4 óra után megindul a menetelés a gyár felé, hogy a sápadtarcu lányok a jármot minél hamarabb a nyakukba vegyék. Iparkodnak, hogy kifizetéskor minél több pénzt kapjanak mert akkordmunkát végeznek. Egész napon át ölik magukat. Este 6 órakor szeretnék a munkát abbahagyni, mer már fáradtak is, és egy kis esti szabadságot is szeretnének élvezni. De ezek a számítások meghiusulnak, mert az üzemvezető urak különböző megjegyzéseket tesznek, amivel megfékezik a munka abbahagyását. Röviden így intézik el a dolgot: aki nem marad 8 óráig, az másnap jöhet a leszámolásért... A napi munka erejének az ára végül 2 pengő, vagyis 14 órát dolgozik, tehát órábère 14 fillér. A következményekről már nem írok. A férfiak ehhez hasonlóan 40 fillér órabérig emelkednek fel. Aki ennél többet keres, az már hajcsár.

A tarjáni üveggyári munkásnők fiatalja-nagyja ugyanilyen óráberekért 16—18, sőt még 20 órát is dolgozik. A két hét letelte után olyan hét is van, akinek 50 órát kitörölnek. Válaszul az a felelet, hogyha nem tetszik, akkor elmehet. Kiírják a kapura, hogy nők felvételnek és el van intézve. Máris van munkaerő, akiket tovább lehet kiszípolozni...”¹⁰

Az ipari üzemekből kiszorult s a kisipar mestereinél nem alkalmazott fiatalok alkalmi munkák végzéséből származó filléreikkel járultak hozzá a család létfenntartási költségeihez. Az alkalmi munkáknál gyakoribb volt azonban, hogy a bánya meddőhányóin szenguberálással keresték meg mindennapi kenyerüket. A meddőhányón kiválogatott szenet adták el a megye távoli községeiben a parasztoknak. A rendszer jóvoltából a bányai meddőhányó lett sok fiatal, de ugyanakkor sok kommunista „munkahelye”, egyúttal gyülekezőhelye is. A bányatársulat szerette volna innen is „leszámolni”, eltiltani őket, de ez nem sikerült. A bányászok sajátos módon részesítették „segélyben” a munkanélküli „osztálytársaikat”. Gyakran előfordult, hogy a bányákban a csilléket háromnegyed részig szénnel rakták meg, s hogy ez ne látszódjék, letakarták meddővel. Az ilyen csilléket számmal jelölték meg. A meddőhányón, a bunkernél az ürítéskor mindenki tudta, hogy megjött a „segély”. Erre felfigyelt a szolgálatot teljesítő felügyelő is és jelentette a bányaigazgatóságnak. Eredményeképpen a bányákban megszigorították az ellenőrzést, de a bányászok támogatásának megszüntetését nem tudták.

A szénválogatók e kényszerű helyzetüknél fogva jó talajt jelentettek a szocialista eszmék befogadására. A kommunisták felhasználták ezt a lehetőséget. Rendszeres egyéni és csoportos beszélgetéseket folytattak. A fiatalok eleinte, — anélkül, hogy bele tudtak volna szólni a beszélgetésekbe, vitákba — csak haligatták őket. Igazságként fogadták el, amit mondtak. Az idősebb kommunisták végtelen türelemmel és jóindulattal foglalkoztak a fiatalokkal. Javasolták nekik, hogy olvassanak, tanuljanak, melyekhez könyveket, folyóiratokat is biztosítottak. A fiatalok szimpatizáltak a kommunistákkal és tisztelték azokat, akik megjárták Horthy-börtöneit. (A börtön „élményekről” sokat beszéltek.) A megélhetés, az állandó munka létének bizonytalansága meghatározó volt a fiatalok későbbi életét illetően.¹¹

A KMP az illegális nehéz éveiben soha nem tévesztette szem elől, hogy a sajátos ifjúsági problémákra is ráirányítsa a párttagok figyelmét. Elméleti folyóiratában, az Új Márciusban is meghatározta azokat a feladatokat, melyek az illegális pártszervek és párttagok előtt álltak napi munkájuk végzése közepette. „...Követelni kell a tanoncság helyzetének vizsgálatát és az ifjúmunkás követelések felállítását. A szakszervezetek indítsanak akciót az ifjúmunkásság munkaidejének és munkabérének rendezéséért. Az ifjúmunkásság munkaideje 10—12 óra — követelni kell a 8 órai munkaidő keresztülvitelét. Ifjúmunkásnak nincs megállapított bére — minden bértárgyalásnál fel kell vetni az ifjúmunkások bérének kérdését, követelni kell a gyermekmunka eltörlését, az esti tanonciskola eltörlését, a nappali munkaidőbe beszámított iskolaidő bevezetését. Követelni kell a testi fenyték eltörlését...”¹²

Bár az illegális KIMSZ helyzete természetesen nem tette lehetővé széleskörű egzakt felmérést, a szövetség alapján véve helyesen értékelte a dolgozó fiatalok helyzetét. Röpirataiban a tényeken alapuló ismereteket, tapasztalatokat igyekezett széles körben elterjeszteni és tudatosítani. Az ellenforradalmi korszak alatt kiadott számos rölpapjában, röpiratában és sajtó orgánumban, az Ifjú Proletárban szólt a munkás és paraszt fiatalokhoz, a tanoncokhoz, melyekben feltárta az ifjúság gazdasági és politikai helyzetét, jogfosztottságát, megaláztatását.

„...Az ifjúmunkások teljesen ki vannak szolgáltatva a munkáltatók kényének, kedvének. A tanoncok bérei gyalázatosak. A szervezetileg még ki

nem fejlett ifjakat, igen gyakran 12—14 éves, sőt 12 éven aluliakat is 12—14 óra hosszáig és még ennél is tovább dolgoztatnak.

A munkásifjúságnak nincs szervezkedési szabadsága, hogy védekezhessenek a rájuk fokozott mértékben nehezedő kizsákmányolás ellen... Kihasz-nálják a dolgozó ifjúság teljes védtelen helyzetét és egyre súlyosabb munka-viszonyokat kényszerítenek... a munkásifjakra és munkás leányokra. Béréiket lassan és fokozatosan, de határozottan és állandóan leszorítják, munkaidejüket pedig felemelik.

Szervezkedési joga és szabadsága nincs az ifjúmunkásoknak, ellenben van joga napi 12—14 órát háziállat módjára robotolni, túrva a nyomort a meg-aláztatást. ...egész héten nyúzzák a fiatal proletárokat, még a vasárnapi szabadidejüket is elrabolták. Templomokba és levante egyletekbe kényszerí-tenek bennünket... ”¹³

A gyermekmunkások, az ifjúmunkások, a tanoncok, a munkásleányok munkaideje, munkabére, szervezkedési jogának megvonása, a fizetett szabad-ság hiánya Nógrád megyében is azt a valós tényt tükrözte, melyet a KMP és a KIMSz röpirataiban általánosított. S ha a fiatalok tiltakoztak e társadalmi igazságtalanság ellen, és visszautasították a durvaságot, gorombaságot, az erő-szakot, akkor elvesztették a megélhetésüket biztosító, kenyeret adó munkát s munkanélkülivé váltak. Ismét megkezdődött a körforgás: ácsorgás a gyárak, üzemek kapuiban felvételre várva, kilincselhettek, csatlakozhattak az inség-munkások nagy táborához. S ha sikerült munkához jutniok türtek, vagy a legközelebbi szanalás alkalmával ők kerültek ki leghamarabb a gyárak kapuin.

A munkaviszonyban álló és munkanélküli fiatalokat egyaránt érintette a levante egyesületekben a kötelező katonai kiképzésben való részvétel. A levante egyesületek intézményrendszerét az ellenforradalmi rendszer 1921-ben törvényerejű rendelettel hozta létre azzal a céllal, hogy az ifjúság fasiszta-militarista nevelését szolgálja s a fiatalok katonai kiképzését biztosítsa. Le-vente-köteles volt minden 12—21 éves fiatal.

Salgótarjánban 1925. január 27-én az Acélgyárban alakult meg a város első levante egyesülete, közel 200 fővel.¹⁴

Ezt követte áprilisban a városi, bányai, hirsch-gyári, zagyvapálfalvai egyesü-letek megalakulása.¹⁵ Az év végére már Karancsalján, Lapujtón, Karancsápát-falván, Litkén, Mihálygergén, Liptagergén, Kisgergén, Ipolytarnócon is letet-ték az előirt fogadalmat a levante egyesületek tagjai.¹⁶

Salgótarjánban 1927. október elején került sor a négy városi levante egyesület zászlószentelésére, melyről a helyi polgári lap így számolt be: „...fontosnak tartjuk a levante mozgalomnak fejlesztését Salgótarjánban. Az itteni, állandóan forró közhangulat, a kenyérkérdés előretolulása, a szinte folytonos izgatás a külszin alatt szükségessé teszik, hogy külső demonstráci-ókkal is alátámasszuk nemzeti irányú szervezkedéseinket buzditásul barátaink-nak és megfélemlítésül ellenségeinknek...” A megye főispánja, aki szintén részt vett a zászlószentelésen, annak a meggyőződésének adott kifejezést, hogy a magyar munkásság sohasem hagyta el a nemzeti alapot. „...Lehet, hogy különböző politikai irányba szeretnék elterelni egyesek a tömeget, de hitet, boldogságot, kenyeret csak a megszeretett föld tud adni, a nemzetköziség pedig csak sivár lelket, pusztulást...”¹⁷

A nemzeti gondolat jegyében politikamentes szervezetnek tüntették fel a levante intézmény-rendszert, ahol a „vidámság, fiatalság, erő csoportosul,

színesedik...” Vidámság, erő ott, ahol létbizonytalanság uralkodik s kényszerítik a fiatalokat, hogy munkaidőn túl, kevés pihenőidejükben elméleti és gyakorlati katonai kiképzésben vegyenek részt. Kötelesség és kényszer a „politikamentes” egyesületek létalapja. Ezt egészíti ki a tiltás a munkásosztály szervezeteiben, harcaiban való részvételtől. De ezen túlmenően „A levente-intézmény céljának és rendeltetésének szelleméből kifolyólag önmagától is értetődik, hogy leventék, vagy levente-egyesületek, mint olyanok, a varasztási küzdelmekbe nem kapcsolódhatnak be...”¹⁸

A levente-egyesületek célja és módszere ellen a MSZDP 1929-es országos pártgyűlése — ha mérsékelten is — hangot adott nemtetszésének. „A leventemozgalom, amely az ellenforradalom kormányzati rendszerének, saját bevalása szerint is egyik előretolt hadoszlopa a „vörös veszedelem” ellen, az elmúlt esztendőkből is sokat foglalkoztatta a munkásközvéleményt. Az a körülmény, hogy a leventeoktatás élére nem mindig az arra predesztinált oktatóerőket állítják, valamint az a körülmény, hogy az ország különböző részeiben a leventefjaknak nemcsak testnevelési és sportszerű képzésével foglalkoznak, hanem sok esetben politikumot kevernek az oktatásba, mérhetetlen panaszra és elkeseredésre adott alkalmat. A durva bánásmódnak, a felesleges vegzátúrának első visszahatásaként szaporodott azoknak a száma, akik elmaradoztak a tanórákról és a gyakorlatokról, amiért azután a szülőket drákói szigorral büntették meg a hatóságok... Salgótarjánban is végigpofozták a munkásokat. Vasárnaponként kora reggel összeszedik az ifjakat, majd beviszik őket a rendőrlaktanyába és ott tartják őket... Nem csoda tehát, ha ilyen körülmények között a leventezés máig sem tudott népszerű intézménnyé válni... ez az intézmény tisztán azt a célt szolgálja, hogy a leventeköteles ifjakban az ellenforradalmi szellemet ápolja és szembehelyezze őket jobb jövővért harcoló önvéreinkkel...”¹⁹

Az MSZDP — ellentétben a KMP-vel — nem létében támadta az intézményt, hanem csak a kinövéséi ellen hadakozott, jórészt propagatív eszközökkel és nem tömegmozgalommal harcoltak ellene. A pártgyűlésre készített jelentésnek a leventézzel foglalkozó része is csak a munkásközvélemény által feltárt és kifogásolt addigi gyakorlatot és módszert okolta azért, hogy a leventezés nem népszerű a fiatalok körében.

A levente-rendszer ellen indított harc vezetője, szervezője és agitátora az illegális KMP és KIMSz volt, mely felismerte és ismertette a levente-törvény megalkotásának célját, jellegét és következményeit. Ezért vált az ifjúság irányában végzett tevékenységük szinte állandó velejárója a levente-egyesületek igazi arculatának feltárása, az ellene való harc formájának, eszközének tudatosítása.

Az illegális KIMSz által kiadott rölapok, felhívások a munkaviszonnyal kapcsolatos kérdéseken túl mindég foglalkoztak az ifjúság testi-lelki nyomorítását szolgáló leventézzel is. „...A munkaidőn túl még tanonciskolába, leventé, templomba járhatnak benneteket... Ha nem jártok el rendesen a leventére, súlyos pénzbüntetéssel sújtanak, amit nyomorúságos béretekkel kell megfizetni... Ha még ez sem használ, vasárnap hajnalban rendőr ráncigál ki az ágyatokból. Így kényszerítenek benneteket a leventébe, katonákat nevelnek belőletek. A levente-oktató helyettesíti az őrmestert, sőt durvaságban, gorombaságban gyakran felül is múlja...”²⁰

Megyéink kommunistái és KIMSZ tagjai helyesen értelmezték a párt által meghatározott levante-ellenes tevékenység lényegét: szembefordítani a fiatalokat a levantezéssel, belsőleg bomlasztani a militarista nevelést szolgáló levante-egyesületeket. Az ifjú kommunistáknak ez nem is jelentett különösen nagy feladatot, hiszen a levanteköteles fiatalok többsége utálta a szabadidejüket elrabló foglalkozásokat. Gyakoriak lettek a hiányzások, a kötelező tempomba járásnál a szökések. A baglyasaljai fiatalok gúnyt űztek a katonásdiból, pl. Blaskó Lajos rongyos ruhában, első világháborús lábszártkeresztet tekerve magára jelent meg a foglalkozáson. A többször hiányzó, renitenskedő fiatalokat levante pótfoglalkozásokra a csendőrség szedte össze és kísérte a fősolgabíróhoz. Ezt követte a büntető gyakorlatok mind gyakoribb bevezetése, melyen jelen voltak csendőrök is.²¹

A büntető gyakorlatok sem jártak azonban teljes eredménnyel. Bevezették a pénzbüntetéseket, illetve felhívták a munkáltatókat a hiányzó levante-kkel szembeni szigorú eljárásra. Vaniga József salgóbányai levante száz ezer korona pénzbírsággal büntette Salgótarján büntető hatósága jelentkezési kötelezettségének elmulasztása miatt. A mátranovái levante egyesület I. csoportjának parancsnoka, Bányász Gyula kimutatást készített az igazolatlanul mulasztó levantekötelesekről s kérte az üzemvezetőséget, hogy a legszigorúbban járjon el velük szemben.²²

A levante-kényszer hatékonyságának növelése érdekében a közigazgatási hatóságok megyeszerte szorgalmazták a lőterek építését. Szécsény járás fősolgabírája Etes község jegyzőjéhez intézett levelet levante-lövöldék építése tárgyában.

„A levante egyesület fő célja, hogy tagjait a lövészetre kioktassa. Ez nem csak öncélja az egyesületnek, hanem hazánk érdeke is, hogy jó lövészek álljanak annak idején a hadseregünk rendelkezésére. Megfelelő lövöldék nélkül ezen célt elérni nem lehet. Előbb-utóbb úgyis fogják kötelezni a községet ilyen lövöldék építésére. Kíváncsian lenne tehát, ha most az alkalmat, hogy úgyis minden községben munkanélküli segélyeket adnak, megragadva a segélyben részesülőkkel mint közmunkát, lövöldéket építtetnének. Követendő példaként említem meg, hogy az egyik vármegyében már 30 lövöldét létesítettek munkanélküli segélyből...”²³

A háborús előkészületek során, de méginkább a második világháború megindulásakor mind gyakrabban hangoztatták az ifjúság katonai előképzésének jelentőségét. „...nemzetvédelmi nevelést hivatott végezni a katonai előképzést adó levante-intézmény, a kötelező munkaszolgálat, a honvédség, majd a katonai utóképzést adó lövészingintézmény. Hatásosan egészítené ki és könnyítené meg ezen intézmények működését az, ha az ifjúság nemzetvédelmi nevelésébe szorosabban vonnák be a cserkész szövetséget, a MOVE-t és más olyan társadalmi egyesületet, amely alkalmas a nemzetvédelmi munkaközösségbe való bekapcsolódásra...”

„...A katonai előképzés hazánkban a honvédelmi miniszter legfelsőbb irányítása mellett a levante intézmény kebelében történik. A kiképzésen való részvétel törvényszabta kötelezettség, amelynek minden magyar ifjúnak meg kell felelnie 12. életévétől addig a korig, amíg tényleges szolgálatra a honvédségbe jut. Szépen fejlődő és nagy ügyszeretettel vezetett intézményünk életképességéről ez év tavaszán Kárpátalja visszafoglalása alkalmából tett tanúbizonyságot. A honvédség egyhónapos ujoncai, akik azonban hosszú éveken

át nyertek leveinte kiképzést, a világ meglepetésére bebizonyították, hogy feltartóztathatatlan hadműveletek végrehajtására is alkalmasak.”²⁴

1942. május 5-én kiadott BM rendelet értelmében levante köteles ifjú — tekintet nélkül korára — semmiféle politikai tevékenységet nem fejthet ki. Politikai pártba, vagy bármely más megjelölésű politikai szervezetbe tagként be nem léphet, illetőleg annak tagja nem maradhat, működésében részt nem vehet, gyűlésen, összefüvetelen nem jelenhet meg, annak jelvényét nem viselheti, anyagilag nem támogathatja. Aki megszegi, 6 hónapig terjedő elzárással büntetendő.²⁵

S amikor már nyilvánvaló volt, hogy Németország elveszítette a háborút, Solymossy Ulászló vezérőrnagy a levanték országos parancsnoka a levante intézményről úgy nyilatkozott, hogy az „ma az állam leghatalmasabb egységes nevelőszervezete, amely uralkodó szerepet tölt be minden egyéb ifjusági szervezet felett...”²⁶

Jóllehet e kényszer szervezet Nógrád megyében is a legnagyobb létszámú ifjúságot tömörítette magába — hiszen már 10—19 éves leányok részére is alakítottak levante egyesületeket — de a soraiba kényszerített fiatalok legellenszenvesebb intézménye volt. Igazi arculata különösen akkor vált nyilvánvalóvá minden fiatal számára, amikor megkezdődött a levanték Nyugatra irányítása. A fiatalok tömegesen tagadták meg a bevonulást, bujkáltak, a legkülönbözőbb helyeken kerestek és találtak menedéket az elhurcolás ellen. Aki- ket mégis sikerült útnak indítani, azok közül is sokan kerekét oldottak, megszöktek s a felszabadulás után visszatértek szülőhelyükre.

A kommunista ifjúsági mozgalom Nógrád megyében

A Tanácsköztársaság megdöntése után — a fehérterror éveiben — a legátisan működő szociáldemokrata párt a szakszervezetekre bízta a szakmai ifjúsági csoportok létrehozását, melynek központi szerve a Szakszervezeti Tanácsban belül az Ifjómunkások Országos Bizottsága volt. Az MSZDP 1920-ban Ifjómunkás címmel lapot indított, melynek hasábjain az ifjúsággal kapcsolatos álláspontját így összegezte: „Nem szabad a tanulásra utalt fiatalság fejét megzavarni azzal, hogy az ifjómunkásokat a napi politikába bevonjuk, aminek semmi gyakorlati célja nincsen, hiszen az ifjúságnak nincsen politikai cselekvő joga, meg azután — hiszen jól tudjuk — ugyancsak groteszkül fest az, amikor a fölnttek komoly küzdelmeibe a még gyerekesen gondtalan ifjómunkások — az akció komolyságát diszkreditálva — belesüvölködnek. Nincsen ennek semmi, de semmi erkölcsi értéke az ifjómunkások nevelésében. A fölnttek politikai erkölcsait és hitvallását az ifjómunkásoknak úgy kell látniok és megbecsülni tanulniok, mint egy magasabb életföladat teljesítését, amelyre előbb érdemessé kell magukat tenniök azzal, hogy komoly munkásokká válnak ismereteik kellő gyarapításával.”⁷²

Az ifjúsági mozgalom hasztalanságát, fölöslegességét bizonyította a fenti idézet, hiszen az ifjúságnak nincsen politikai cselekvő joga s a gondtalan ifjómunkások nem vehetnek részt a fölnttek komoly küzdelmeiben. Mintha az ifjómunkásoknak más lett volna a sorsuk, az életük s ez a más jobb lett volna, mint a fölntteké.

Ezt az állásfoglalást tükrözte az ugyancsak szociáldemokrata szellemű Nőmunkás c. lap is, mely azonos álláspontot alakított ki az ifjúmunkások ügyében. Így írt: „A szakmai szervezetek főadata lesz ezentúl a szakmát tanuló ifjúságot, fiúkat, lányokat egyformán szaktudásra, ismeretekre oktatni. E célból gondoskodni kell minden szervezetben arról, hogy az ifjúmunkások a hét egy alkalmas napján a szervezet által rendelkezésre állított helyiségben összejöhessenek. Az így nevelt ifjúság komoly munkása lesz majd a társadalomnak. Az egyes szakmák figyelmét ezúton is szeretnénk fölhívni arra a körülményre, hogy a leánytanoncok számára rendezendő tanfolyamok közé ajánlatos volna fölvenni a háztartás körébe vágó ismeretek, továbbá a varrás, foltozás, női kézimunka stb. tanítását.”²⁸

A Nőmunkás c. lap a szociáldemokrata alapon álló szakszervezetek feladatául határozta meg, hogy gondoskodjanak az ifjúság számára olyan alkalmas helyiségről, ahol a fiatalok összejöhetnek, tanulhatnak, gyarapíthatják ismereteiket, megbeszélhetik közös gondjaikat, problémáikat.

A szakszervezetek ilyen jellegű feladatot — jóllehet, hogy csak Nógrád megyében — nem láttak el. Az 1920-as évek második feléig a munkaadókon és a hatóságokon kívül szinte senki nem foglalkozott szervezeten a felnövekvő nemzedékkel. A munkaadókat az ifjúság csak két vonatkozásban érdekelte: a munkásifjúság munkájából származó haszon és a politikai megbízhatóság. Az utóbbira példa a nagybányai bányaaigazgatóság megkeresése a kisterenyei jegyzői hivatalhoz abban a kérdésben, hogy az üzemnél felvételre jelentkező hét személy — köztük öt fő 15—23 év közötti — politikailag megbízható-e. A bányaaigazgatóság levele szerint: „Minthogy társulatunk súlyt helyez arra, hogy az üzemhez csakis olyan munkásokat alkalmazzon, akiknek nemzeti érzése és politikai megbízhatósága kétséget nem szenved...” Kérte a jegyzői hivatalt, hogy jelölje meg a szélsőséges elemeket. A megjelöltekre vonatkozóan a nagybányai bányaaigazgatóság megjegyzését az alábbiakban összegezte: „Megfigyelendőnek és a legkisebb előforduló esetről elbocsátandónak” tartják.

Mint a fentiekből kitűnik, a munkaadók és a közigazgatás kölcsönösen informálták egymást, ennek tulajdonítható sok esetben, hogy a baloldali elemek, a munkásmozgalomban aktív részt vállalók, az általuk „szélsőségeseknek” ítélt munkások, köztük szép számmal fiatalok is igen gyakran munka nélkül maradtak.²⁹

A Tanácsköztársaság megdöntése után illegalitásba kényszerített KIMSZ 1922. szeptemberében tartotta meg első végrehajtó bizottsági ülését. A Kommunista Ifjúsági Internacionálé III. kongressza 1922. decemberében ülésezett Moszkvában. A kongresszus az ifjúmunkás mozgalom szervezeti elveit dolgozta ki. Határozatait a KIMSZ 4. elnökségi ülése 1923-ban erősítette meg. Az elnökségi ülés az alábbiakban határozta meg a KIMSZ előtt álló legfontosabb feladatokat:

1. a vezetés erős centralizálása
2. a szervezet átépítése az üzemi sejtek alapján
3. nagyobb súlyt kell helyezni a vidékre
4. javítani a kapcsolatot a külföldi titkársággal
5. a párttal való kapcsolat megjavítása és szoros együttműködés vele.

A helyi mozgalom feladatait az alábbiakban összegezte:

- a központ utasításai szerint kell a helyi mozgalmakat irányítani
- sejtek kialakítása, fenntartása és a velük való kapcsolat
- gazdasági harc
- oktatómunka, propaganda tevékenység
- üzemi sejtek, vagy foglalkozás szerinti sejtek szervezése
- szimpatizánsokból körök, egyletek, egyesületek létrehozása
- kapcsolatfelvétel a vidékkel, elvtársak kiküldése, szoros, jó kapcsolat kialakítása. A helyi sejteket, csoportokat ellátni utasításokkal. Taglétszám emelés, széles tömegbázis megteremtése. Az elnökség az egyik legnehezebb feladatként értékelte a vidékkel való kapcsolat újrafelvételét.¹⁰

A KIMSZ 1922. szeptemberi végrehajtó bizottsági ülése, valamint a K.I.I. III. kongresszusa után, 1923-ban megtartott KIMSZ 4. elnökségi ülésén megfogalmazott feladatok alapján még inkább bizonyíthatónak látszik azon álláspontom, hogy Nógrád megyében az 1920-as évek elején nem jöhetett és nem is jött létre a KIMSZ, sejtjei, csoportjai nem működtek.

A KIMSZ elnökségi ülés határozatai között első helyen szerepelt a vezetés erő centralizálása, amely egyben azt is jelentette, hogy erős központi irányítás nélkül nem volt megvalósítható a KIMSZ újbóli szervezeti kiépítése. Ugyanakkor a KIMSZ magyarországi vezetése fenntartotta magának azt a jogot, hogy a helyi mozgalmakat a központ utasításai szerint kell irányítani. Másrészt a határozat többször is utalt arra, hogy az egyik legnehezebb feladat a vidékkel való kapcsolat újrafelvétele. A KIMSZ ellenforradalmi rendszer által szétzilált vezetése saját soraik rendezte s a működés elvi, szervezeti és gyakorlati kérdéseinek kidolgozása, átgondolása képezte feladatát az illegálitás első éveiben.

A vidéki — így a salgótarjáni szénmedence — ifjúsági mozgalmának újbóli megszervezésére olyan elvtársakra volt szükség, akik hatékonyan tudták segíteni a KIMSZ helyi csoportjainak, sejtjeinek létrejöttét, működését. Az elnökségi határozat üzemi, vagy foglalkozás szerint sejtek létrehozását jelölte meg, amely a szervezet átépítését jelentette. A KIMSZ területi működéséről áttérni üzemi, vagy foglalkozás szerinti szervezeti működésre méginkább megnehezítette ezt a munkát. Ugyanis a fiatalok többsége nem rendelkezett állandó munkaviszonnyal, időszakos kereseti lehetőséggel is csak kevesen, így megynkben szinte kizárt dolog volt az üzemi sejtek szervezése. (A KPM-nek is csak 1—2 sejtje működött üzemben: Üveggyár, Hirsch-gyár) Kutatásaim eddig feltárt adatai alapján az egész ellenforradalmi korszakban nem volt arra példa, hogy KIMSZ sejt üzemben, vagy szakmai azonosság alapján jött volna létre. Az 1920-as évek végére létrejött KIMSZ sejtek kizárólagosan területi sejtekként működtek.

Az előző tanulmányomban már írtam arról, hogy 1926-ra tehető az az időpont, amikor Salgótarjában és környékén intenzívebb, szervezettebb munka folyt annak érdekében, hogy KIMSZ sejtek alakuljanak. A helyzet ugyan korábban is megérett a szervezkedésre, de főként pénzügyi okok miatt késett. Ennek jellemzésére a KIMSZ KB egyik 1925-ös jelentéséből idézek: „Magyarországon még mindig sok olyan bányász és üzemi terület van, ahol lenne lehetőségünk arra, hogy kommunista ifjúságunk csoportokat hozzunk létre, de a rendkívül magas utazási költségek miatt helyiségre való pénz hiányában ott lehetetlen a szervezés és arra számítani, hogy az itteni mozgalom anyagilag

önmagát fenntartsa az teljesen lehetetlen, mert a munkabér, különösen a vidéki ifjúság bére oly alacsony, hogy az utazási költség kis részét vagy az öltözködését sem tudja fedezni.”³¹

Az MSZMP lapja, a Szocialista Munkás 1926. május 1-i száma hírt közölt arról, hogy egy régi szervezett salgótarjáni bányász kereste fel az MSZMP központját és kérte a központ segítségét, hogy Salgótarjában is alakítsák meg a legális munkáspárt szervezetét. Ezt követően Salgótarjában vasas nagygyűlés volt, — természetesen a szociáldemokrata párt szervezésében — ahol elhangzott, hogy „Salgótarjában is felütötték már fejüket a „Vágisták...! A munkások ezt a bejelentést örömmel vették tudomásul s hangoztatták, hogy „Csakhogy már ide is eljutottak!”³²

Egyes források szerint 1926. első felében Löwy Sándor az MSZMP ifjúsági alosztályának vezetője és a KIMSz KB tagja, — később titkára — Salgótarjában járt a KPM és KIMSz szervezésének megindítása ügyében.³³

Feltehető, hogy Löwy Sándor salgótarjáni tartózkodása idején került sor első ízben arra, hogy a KIMSz szervezését is megbeszélje a legálisan működő MSZMP szervezeti keretein belül. Így még inkább valószínű, hogy csak 1926. végére jött létre az illegális ifjúsági mozgalom szervezeti alapját képező első KIMSz sejt az MSZMP szervezeti keretein belül s csak később, az MSZMP betiltása után — illegális körülmények között — gyarapodott a KIMSz sejtek száma. A szervezeti kiépítés csúcspontján, 1931—1932-ben mintegy 40—45 KIMSz taggal lehetett számolni a megyében, mely elsősorban a salgótarjáni iparmedencére s annak vonzáskörzetére koncentrált. Természetesen ebben az esetben sem beszélhetünk állandó létszámról. A KIMSz-ben dolgozó fiatalok létszáma változó volt. Ma már szinte lehetetlen visszamenőlegesen megállapítani, hogy pontosan kik voltak azok, akik részt vettek a KIMSz szervezésében és munkájában, de hozzávetőleges képet kaphatunk az alábbi névsorból, mely megyénk Szocialista Hazáért Érdemrenddel kitüntetett illegális kommunistáinak nevét és életkorát tartalmazza, akik a KMP-be való belépésük idején még nem töltötték be a 30. életévüket.

Alics János	26 éves
Andó István	18 éves
Angyal János	18 éves
Balla Béla	28 éves
Bodor László	25 éves
Bozsik Péter	19 éves
Böjtös Sándor	28 éves
Bristyán József	22 éves
Csincsik Gábor	22 éves
Domonkos B. Alajos	20 éves
Domonkos Ferenc	19 éves
Domonkos Péter	25 éves
Földi István	27 éves
Földi József	18 éves
Godó Lajos	19 éves
Hajas J. Joachim	27 éves
Halász Sándor	24 éves
Iványi Ferenc	21 éves

Jakab Ferdinánd	19 éves
Jeszenszki Aladár	27 éves
Kakuk Pál	23 éves
Kakuk István	20 éves
Kakuk Gusztáv	22 éves
Kádasi Pál	29 éves
Kusz János	25 éves
Kálmán János	24 éves
Kicsiny József	19 éves
Kiss Lajos	18 éves
Kiss István Barna	28 éves
Kisbali István	25 éves
Kisbárnai András	21 éves
Kómár Gábor	15 éves
Kovács Imre Alajos	23 éves
Kovács faragó Ernő	21 éves
Kovács János Ferenc	28 éves
Kovács P. István	27 éves
Kristóf József jankó	27 éves
Lengyel tusi István	24 éves
Laukó György	26 éves
Máthé János	22 éves
Mrázik Ferenc	18 éves
Nagy Lajos	18 éves
Nagy József	17 éves
Pádár András	19 éves
Pervai István	28 éves
Pothornik József	19 éves
Rátkai Tibor	22 éves
Rátkai István	21 éves
Rozgonyi Lukács	19 éves
Sándor Béla	28 éves
Sándor György	22 éves
Sándor Illés József	26 éves
Sándor Pál	20 éves
Sukerek Lajos	19 éves
Sukerek Lajosné	23 éves
Szabó Lajos	24 éves
Szeberényi István	21 éves
Szegedi Sándor	19 éves
Szomszéd Károly	26 éves
Szolnoki József	27 éves
Szomszéd gy. József	21 éves
Szóllós János	22 éves
Takács Vilmos	25 éves
Telek Gyuláné	18 éves
Tóth Gyula	19 éves
Tótok Sándor	29 éves
Tózsér K. János	23 éves

Várszegi Ferenc	28 éves
Vincze Kálmán	19 éves
Zeke János	18 éves

A 106 illegális kommunistából 71 fő 30 éven aluli, amely 67 százaléknak felel meg. A 71 főből 25 éven aluli 49 fő, 20—25 év között 25 fő, 20 éven aluli 24 fő.

A fenti névsor még kiegészül azokkal, akiket korai haláluk ragadott el az ifjúsági mozgalomból — Lovász József, Salamon Imre, Furák Teréz-, akiknek politikai üldöztetésük következtében emigrálniuk kellett — Furák András, Hován József, Kakuk Ferenc, akik elköltöztek a megyéből, pl. Szabó József, Polyák János, Oczel János, Selmeczi János, Pádár András, Vincze Béla, Kátai Rezső, Eppich Albert, s olyanok akik különböző okoknál fogva már nem vehették át az őket megillető kitüntetést — Bóta Árpád, Edelin Károly, Blaskó Lajos és mások.³⁴

A fentebb leírtak nem jelentik azt, hogy valamennyien azonos időben voltak tagjai az illegális mozgalomnak. Ki előbb, ki később csatlakozott a forradalmi maghoz, de tulajdonképpen egy folyamatosságról beszélhetünk. A létszám ingadozást, a változást számos tényező befolyásolta. Voltak néhányan, akik a csendőrség, rendőrség brutalitása következtében leszakadtak a forradalmi mozgalomtól. Legtöbbjük azonban — az illegális KMP tagok sorozatos letartóztatása következtében — a börtönök „lakóinak” helyébe lépett s a KMP-ben folytatta illegális tevékenységét. Voltak fiatalok, akik az első lépéscsőt, a KIMSZ-ben folytatott tevékenységet kikerülve csak az illegális KMP-ben kezdték a mozgalmi munkát.

Egyes illegális kommunisták visszaemlékezése szerint a salgótarjáni szénmedencében az illegális KMP működésében az a gyakorlat alakult ki, hogy amikor egy KIMSZ tag betöltötte a 21. életévét, az automatikusan párttaggá vált, ott vállalt és kapott megbízatást. Ezzel, mintegy felnőtté válásával már „kinőtte” a KIMSZ-t, s amennyiben megfelelt a párt normáinak, mint KIMSZ tag kiérdemelte, hogy a pártnak lehessen a tagja, formailag, szervezetileg szakított az ifjúsági mozgalommal s a felnőttek mozgalmában — nem egyszerű mint sejtítőkár — tevékenykedett. Amennyiben a 21. életévét betöltve nem bizonyult alkalmasnak arra, hogy a pártnak végezze politikai-mozgalmi tevékenységét, nem mint KIMSZ tag, hanem mint a párt megbízható szimpatizánsa a párt tartalékát képezte.³⁵

Más illegális kommunisták visszaemlékezése alapján a KIMSZ soraiból csak a legrátermettebbek léphettek a párt soraiba, s akik még nem érdemelték ki párttagságukat, azok továbbra is a KIMSZ-ben dolgoztak, illetve a párt szimpatizánsai közé tartoztak.³⁶

A kommunista ifjúsági mozgalomban részt vevők arányát befolyásolták és megváltoztatták a sorozatos letartóztatások is.

Ahogy a KMP sorait, úgy a KIMSZ sorait is gyakran ritkította a hatósági, csendőrségi, rendőrségi üldözés, a letartóztatás, a fogház és börtönbüntetés, a REF alá helyezés, mely rövidebb-hosszabb ideig lehetetlenné tette a mozgalomban való aktív részvételt. A KIMSZ tagok sorait 1929-ben érte az első nagyobb letartóztatási hullám. 1929. június 24-től előzetes letartóztatásba, illetve vizsgálati fogságba került ifj. Oczel János 18 éves szobafestő tanonc és Vincze Béla 19 éves asztalos segéd. Július 24-től november 20-ig fogházi

őrizetben volt Vincze Kálmán 17 éves napszámos, Tóth Mihály 30 éves asztalos segéd. Augusztul 9-től előzetes letartóztatásba, illetve vizsgálati fogságba került Domonkos Ferenc 19 éves kazári bányász, ifj. Pádár András 18 éves mátranováki kőműves tanonc, Furák András 23 éves baglyasaljai asztalos és Sopronyi László Inászó-bányatelepi géplakatos tanonc. Velük együtt letartóztattak több KMP tagot és szimpatizánst is. Az 1929-ben kiadott vádirat szerint „ifj. Oczel János Salgótarjában Vincze Béla és fk. Vincze Kálmánnal együttműködve az ifjúmunkások körében irányította a kommunista sejtszervezkedést, továbbá a leventeellenes mozgalmat. A budapesti központból hozzátűjtatott lázító tartalmú röpiratokat és az Ifjú Proletár c. lapot úgy Salgótarjában, mint a vidéken terjesztette és e terjesztésre, valamint a leventeegyesület tagjainak kommunista irányú megszervezésében a fegyelem megbontására utasította Vincze Bélát, Vincze Kálmánt és az általa ugyancsak beszervezett Sopronyi László terhelte is.

Szöllősi Lajos (38 éves asztalos segéd — V. I.) és Tóth Mihály Salgótarjában úgy a felnőtt, mint az ifjúmunkások körében folytatott kommunista sejtszervező munkát és pedig házi agitáció s röpirati propaganda útján.

Domonkos Ferenc Kazár községben szóbeli, házi és röpirati agitáció útján kommunista sejteket alakított és a KIMSz érdekében levente ellenes mozgalmat irányított. A kommunista sajtótermékeket Salgótarjából ismeretlen egyéntől kapta.

Ifj. Pádár András és Furák András Kisterenye, ill. Baglyasalja községekben fejtettek ki a fentebb... részletezett bomlasztó munkát az ugyanott vázolt módon.

Ifj. Oczel János, Vincze Béla és Vincze Kálmán a vidéki — az utóbbi három terhelt főleg az ifjúmunkások körében végzendő — sejtszervezést és az augusztus 1-i nagy tüntetésnek ugyancsak vidéki megszervezését irányították.

Domonkos Ferenc, Pádár András és Furák András a vidék különböző helyein irányították a kommunista sejtszervezést és az e cél szolgálatába vont levente ellenes mozgalmat.”³⁷

A vádirat alapján — bár a benne foglaltakat tagadták — a fiatalokat különböző mértékű börtönbüntetéssel sújtották.

A vád, melyet a kihallgatások során tagadtak, igazak voltak. Az akkor elítélt fiatalok közül még él Oczel János, Vincze Kálmán és Pádár András. Az ő visszaemlékezésük részletesen feltárja azokat a körülményeket, melyekben dolgoztak, és azt a tevékenységet, melyet folytattak.

Mint elmondották, illetve leírták: idősebb kommunisták, vagy a szociáldemokrata párt baloldalán álló munkásokon keresztül kerültek kapcsolatba a munkásmozgalmmal. Minden esetben a párt által rájuk bízott feladatokat hajtották végre. Létrehoztak KIMSz sejteket, s abban tevékeny szerepet vállaltak.

Önálló akciókat ugyan nem kezdeményeztek, de részt vettek minden olyan megmozdulásban, sztrájkban, tüntetésben, ahol a párt igényelte a fiatalok mozgékonyágát, rugalmasságát, gyorsaságát és megbízhatóságát. A párt röpiratszórásai, jelszó festései, futári akcióiban szinte kizárólagosan fiatalok vettek részt. Gyakori volt, hogy a fiatalok olvasták fel az illegális röpiratokat és sajtótermékeket házaknál, erdőkben, illegális találkozó helyeken, fonókban,

mindenütt, ahol erre lehetőség nyílt. Sztrájkok alkalmával a fiatalok voltak a futárok, akik az aknák között tartották a kapcsolatot, vitték a párt utasításait.

A párt által szervezett és irányított nagyobb megmozdulások alkalmából a fiatalok festették a különböző jelszavakat, feliratokat a házak, kutak, hidak, csillék oldalára. A fiatalok csempészték be éjjelente a szenesládákba, ajtórésekbe, lábtörlők alá a párt illegális rölapjait, röpiratait. Nagy szolgálatot tettek ezzel a mozgalomnak, hiszen a lelkesítő írott szavak mindig újabb erőt adtak a további munkához. Iványi Ferenc volt KIMSZ-es, illegális kommunista is részt vett jelszavak festésében (együttal a feszületet is bekenték piros miniummal) és röpirat szórásban. Természetes volt részükről, hogy az általuk szórt, terjesztett, szállított (kerékpár vázában) rölapokat maguk is elolvasták, sőt volt olyan kisméretű, kevés szövegű rölap, melynek mondanivalóját meg is tanulták.

Horthy Miklós, Horthy diki,
Lesz még egyszer proli diki!
KPM ám nehéz dió,
Éljen a Szovjetunió!

Teljesítették a fiatalok a párt és a KIMSZ által kitűzött olyan jellegű feladatokat is, hogy beépülve a különböző egyesületekbe, egyletekbe, ott szervező, illetve bomlasztó munkát végeznek. Ott voltak a fiatalok a dalárdákban, a munkás zenekarokban, amely különösen hasznos volt a mozgalom számára, hiszen e művészeti csoportok gyakran járták a környező községeket, ahol különböző ünnepek alkalmából műsorokat adtak. Az ilyen utakon lehetőség nyílt arra is, hogy kapcsolatokat teremtsenek és építsenek ki. Gyümölcöző volt a fiatalok tevékenysége a munkásotthonban is. A gyakori munkanélküliség, — sokan azok közül is, akik tanoncok voltak, pl. kőművesek, — télen nem dolgoztak, így a fiatalok gyülekező helye a Munkásotthon volt. Ott is nyílt lehetőség arra, hogy a Munkásotthont látogatókkal beszélgetéseket, vitákat kezdeményezzenek és folytassanak.

A bomlasztó munkát elsősorban a levante egyesületekben végezték, hiszen ők maguk is levante-kötelesek voltak Ilyen alapon lehetőségük volt arra, hogy a fiatalokat felvilágosítsák a levantézás igazi céljáról. Az ifjú párttagok és KIMSZ-esek arra biztatták a fiatalokat, hogy mind kevesebben vegyenek részt a kötelező levante foglalkozásokon, fegyelmezetlenkedjenek s tegyék gúny tárgyává a fapuskával való gyakorlatozásokat. Természetesen a fiatalok sokrétű tevékenysége nem jelentette és nem jelenthette azt, hogy ennek következtében széles tömegbázisra tettek szert s még kevésbé azt, hogy nagy létszámú szervezetet hoztak ezúton létre.

Ami a vádirat azon pontját illeti, mely szerint a letartóztatott fiatalok részt vettek az 1929. augusztus 1-i tüntetésben, a következő tényeken alapszik. A KMP illegális lapja, a Kommunista cikket jelentetett meg „A fenyegető háború és a munkásság” címmel. A cikk közölte, hogy 1929. május 16-án Brüsszelben 13 kommunista párt képviselői konferenciára gyűltek össze. A konferencia 1929. augusztus 1-ét, az első világháború kitörésének 15. évfordulóját háborúellenes napnak nyilvánította és harcra hívott a háború ellen, a Szovjetunió védelméért.³⁸

A konferenciát követően, — 1929-ben — a KMP és a KIMSZ is felhívást bocsájtott ki a készülő háború ellen. A KIMSZ a felhívásban különösen a levé-
tézés ellen szólította harcba a fiatalokat, mely nem más, mint előkészítés
a háborúra, a vágóhídra. Arra ösztönözte a fiatalokat, hogy a levétében a
durvaságra összetartással feleljenek. Mind nagyobb létszámban lépjenek be a
fiatalok a szakszervezetekbe és ott is fejtsenek ki háborúellenes propagandát.
Feladatul tűzte a fiatalok elé, hogy a bérharcokban járjanak élen.³⁹

A KMP felhívása kímelte az augusztus 1-i tüntetéssel kapcsolatosan, hogy
szükséges az ifjúság bevonása a tüntetés ideológiai, szervezeti előkészítésébe.⁴⁰

Az első nemzetközi háborúellenes napon, augusztus 1-én Salgótarjánban
és környékén is érezhető volt a KMP és a KIMSZ felhívásának hatása. A KMP
kerületi bizottsága a salgótarjáni szénmedencében is megkezdte a háború
ellenes tüntetés, vagy rövidebb tüntető munkabeszüntetések szervezését
augusztus 1-re. A kommunisták Pothornik József, Hován József és Eppich Ede
vezetésével értekezletek, vezetőségi és csoportgyűlések megtartásával készí-
tették elő a háború elleni megmozdulást, s ennek során 400 illegális röpiratot
osztottak szét a munkások között.

A salgótarjáni rendőrkapitány Issekutz Aurél h. államtitkárhoz küldött
jelentésében számolt be az 1929. augusztus 1-re tervezett tüntetésről.
„A kommunisták által augusztus 1-re tervezett 1 órás tüntető sztrájkra vo-
natkozó pozitív adatokat hatóságom területén beszerezni nem sikerült...
a tervezett 1 órás leállás csak a járás területén lévő Szánas és Sára aknákon,
valamint Géza tárón határozatott el, az ott dolgozó kommunista érzelmű
munkások által. Hogy ezt a leállást tényleg keresztül fogják-e vinni, erre
vonatkozólag ezideig pozitív adat nincs.

Hogy a kommunisták utcai demonstrációkkal akarnák augusztus elsejét
megünnepegni, erre vonatkozólag ezideig semmi néven nevezhető adat ható-
ságom területén fel nem merült. De értesülesem szerint ez a járás területén
nincs tervbe véve... a helybeli szociáldemokrata érzelmű munkásság körében
akció van folyamatban, hogy a kommunisták szándékait kontrakarikírozzák.
Bizalmas értesülesem szerint a szociáldemokrata párt helyi szervezete kebe-
lében egy ugynevezett „választmányi bizottságot” alakított, vagy fog alakítani,
amelynek az lesz a célja, hogy azon szakszervezeti tagokat, akikről beigazoló-
dik, hogy a kommunista párt érdekében tevékenységet fejtenek ki, a párt,
illetőleg szakszervezetből kizárja...”⁴¹

Ilyen körülmények között természetesen nem volt könnyű az augusztus
elsejei megmozdulást megszervezni. A kommunisták — a hatóságok és a bányá-
igazgatóság félrevezetése céljából — úgy határoztak, hogy különböző sérelmek
orvoslása miatt a baglyasaljai bányászok augusztus 1-én sztrájkba lépnek és
szolidaritásból még három tárna egy-egy órára beszünteti a munkát.

A tervezett sztrájk Baglyasalján augusztus 1-én ki is tört. A csendőrök
letartóztatták Pothornik Józsefet és még néhány kommunista bányászt.
A bányamunkások szabadonengedésüket követelték. A csendőrök megkísérél-
ték a mintegy 400—500 főnyi munkástömeget szétszlatni, meg akarták aka-
dályozni, hogy az igazgatósági irodához menjenek. A munkások azonban
nem riadtak meg, mire a csendőrök parancsnoka „szuronyt szegez!”-t vezé-
nyelt. sőt ijesztésképpen a levegőbe is lőtt. Ez még jobban felbőszítette a

bányászokat. Követelték, hogy az egész vezetőséget engedjék az igazgatóhoz tárgyalni. A csendőrtiszthelyettes, látva a bányászok hajthatatlanságát, végül engedett a követelésnek.

Az egy órás leállás nem sikerült a három tervezett tárnában. Az egyikben beszüntették a munkát, a másikban a munkásoknak csak egyharmada tette le a szerszámot, a harmadik tárnában sikerült a szociáldemokrata jobboldali vezetők mesterkedése, félrevezették a munkásokat, dolgoztak.

A hatóság tudta, hogy nem a régi sérelem az ok, az igazi ok: augusztus elseje. De nem tudták bizonyítani, így nem tudták a sztrájkot meggátolni és a szervezők ellen eljárni.

„Habár a salgótarjáni kommunistáknak nem sikerült az első nemzetközi háborúellenes napon nyílt tüntetést szervezniük, munkájuk mégis eredményes volt. Viszonylag széles munkásréteget világosítottak fel arról, hogy új háborús veszedelem fenyeget. Elérték, hogy — a csendőrségi megtorlás veszélyét is vállalva — a mintegy 500 baglyasaljai sztrájkoló mellett több száz bányász fejezte ki rövid sztrájkjal, hogy egyetért a KMP háborúellenes politikájával.”⁴²

Az első háborúellenes nemzetközi nap eseményeit követően a KMP KB és a KIMSz KB röpiratban értékelte az országos akció eredményeit. „Augusztus elsején a világ forradalmi munkásságának harci napján az egész világ osztálytudatos munkássága egy emberként sorakozott fel a készülő imperialista mézszárlás ellen, a nemzetközi fasiszta terror ellen, a Szovjetunió leigázására készülő imperialista blokk ellen, a Szovjetunió forradalmi védelmére. Tízezrével jutottak el röpirataink az üzemekbe, a munkáslakásokba, a földműves viskókba, a kaszárnyák falai mögé. Nemcsak Budapest, de Győr, Szeged, Salgótarján, Pécs stb. dolgozói... közé is elhatolt forradalmi szavunk. Velünk dobogott, velünk érzett augusztus 1-én Magyarország dolgozó tömegeinek szíve.

Hiába volt a terror! A kommunista párt felrázta az ország kizsákmányolt, dolgozó tömegeit. Igaz, a kommunista pártnak nem sikerült még augusztus elsején az üzemek munkásságának ezreit és tízezreit felvonultatni az utcára, még nem sikerült elég széles munkástömegeket tüntetésre vezetni...”⁴³

„1929. augusztus 1-ének utcai tüntetései és tüntető sztrájkjai első fejezetei voltak a világproletariátus forradalmi felvonulásának az új imperialista háború ellen, a Szovjetunió védelmére!... A gyárakba és műhelyekbe, a bányákba és munkásnegyedekbe ezrével jutottak el a kommunista párt röpiratai. Vörös plakátjaink, harcos jelszavaink ott viritottak a munkásházák, az üzemek falain! A tömegek meghallották a kommunista párt forradalmi szavát, a rendőrterror nem tudott szakadékot vágni a kommunista párt és a munkástömegek közé!”⁴⁴

A kommunisták már augusztusban kidolgozták az őszre tervezett mozgalom főbb követeléseit: bérjavítás, a helyi sérelmek orvoslása, az ifjúmunkásoknál a két heti szabadság betartása, a szervezkedést korlátozó rendszabályok megszüntetése, a csendőrségnek a bányatelepekről való elvezénylése. Az 1929 őszére összeállított követelések minden dolgozót érintettek, de a KMP útmutatásainak megfelelően a követelések közé olyan, csak az ifjúságot közvetlenül érintő pontot is beiktattak, mint az ifjúmunkások részére a két heti szabadság biztosítása.

Egyidejűleg előkészületeket tettek aknaközi bizottságok létrehozására, aknabizalmiak választására. Salgótarjában az aknaközi bizottság létre is jött s 1929-ben önálló felhívással fordult a szénmedence bányamunkásaihoz. Felelős kiadója az akkor 26 éves Pothornik József volt. Az aknaközi bizottság, mint féllegális szerv alkalmas volt arra, hogy összefogja a különböző befolyás alatt álló bányászokat és közös érdekeit képviselje. Alkalmas volt arra is, hogy a kommunisták e forradalmi szerven keresztül befolyásukat még jobban érvényesítsék és a készülő mozgalmat oly módon irányítsák, hogy az erőszak-szervek előtt fedve maradjanak.⁴⁵

A salgótarjáni szénmedence az 1929-es nagy munkásmegmozdulás előkészületeit különös figyelem kísérte a hatóságok részéről. A salgótarjáni járás főszolgabírájának a belügyminiszterhez küldött jelentése beszámol a szociáldemokrata párton belüli ellentétekről és annak hatásáról. (A Peyer Károly és Ocskovszky-Fodor közötti nyilvános pártviszályról s annak megyei kihatásáról.) A jelentés alapján Ocskovszky-Fodor a radikálisabb úton járnak, mely út „különösen a baglyasaljai szénkerületben az ifjúmunkások között talált lelkes híveket. Az itteni vezetők Pothornik József, Kakuk József, Eppich Ede, Hován József és Salamon Imre mind fiatal 22—27 évesek.” (Eppich Ede és Kakuk József kivételével ténylegesen 27 éven aluliak. — V. I.) „Különb tudomásom szerint a vezetőség előreláthatólag még e hónapban egy 25 pontból álló követelést tartalmazó kérést nyújt be a bányagazgatósághoz, ezen mozgalomban állítólag az egész ország bányamunkásai is bekapcsolódnak, s amennyiben a kérvényben foglalt követelések nem nyernek megfelelő elintézt, úgy november hó közepe táján egy országos sztrájk fog kiütni.”⁴⁶

A tervezett sztrájk a salgótarjáni szénmedencében 1929. november 2—28 között zajlott le. A bányászok követelései, melyet a rendkívüli bányász szakszervezeti kongresszuson országos követelésként akartak elfogadtatni, alapvetően a 15 százalékos béremelésre irányult, de a követelések között szerepelt „a 24 éven aluliaknak is fizetett szabadság” biztosítása, valamint egyéb helyi sérelmek orvoslása.

„...A salgótarjáni bányamunkások aknaközi bizottságot választottak a sztrájk előkészítésére...A sztrájk kitörése előtt az egész medencében lelkes volt a hangulat a sztrájk iránt...” A november 7-i tüntetést a sejtek készítették elő. A munkástömegek a csendőrkordonok ellenére vonultak a salgótarjáni Munkásotthonba. November 8-ra már 5000 fő volt a sztrájkolók száma. A sztrájkvezetőséget, 25 főt letartóztatták, és Budapestre szállították. Egy hétig nem volt sztrájkvezetőség, majd 7 fővel újraválasztották. Ez a sztrájkvezetőség nem volt hajlandó tárgyalni az igazgatósággal.

A sztrájkolókkal szemben „megfélemlítési kísérleteket” alkalmaztak. Naponta tartóztattak le 20—30 embert, de másnap szabadonengedték őket.

A sztrájktagja a Munkásotthonban volt, ahol gyakran tartottak rögtönzött gyűléseket. A negyedik héten „a munkások elhatározták, hogy ha a letartóztatottakat szabadonengedik, a munkát felveszik. A felvételére rá voltak kényszerítve, az éhség, a hatósági terror, a szociálfasiszták árulása, a sztrájkjtörők szaporodása miatt...A sztrájkolók felvették a munkát és a letartóztatottakat szabadon bocsájtották.”⁴⁷

Az SZDP jobboldali vezetése nem csak helyileg, de országosan is tapasztalhatta, hogy a munkásosztály politikai, gazdasági megmozdulásaiban aktívan részt vesznek fiatalok is, mely nem elszigetelt jelenség, hanem mint ahogyan ők nevezték „tervszerű aknamunka.” A kommunista mozgalom „titokzatossággal bír” s ez a titokzatosság tetszik a fiataloknak, hatással van rájuk. Ezért következképpen többet kell foglalkozni a fiatalság nevelésével, hogy megismerje a” munkásmozgalom céljait, tanuljon, de ne bíráljon.”⁴⁸

1930. szeptember 6-ra a KII döntése alapján a KIMSz is csatlakozott a Nemzetközi Ifjűmunkásnap megrendezéséhez, mely a béke és szocializmus jegyében került meghirdetésre. Az Ifjűmunkásnap megrendezésének tervéről a hatóságok is tudomást szereztek. A belügyminiszter körlevélben fordult valamennyi főispánhoz és alispánhoz, hogy a szükséges intézkedéseket saját hatáskörükben tegyék meg. „A kommunista ifjűmunkások folyó hó 6-án és 7-én forradalmi harcok tüntetést terveznek... Szükségesnek tartom megfelelő óvintézkedések megtételét. Ezért a mai napon számjelkulcsos táviratban felhívtam a kerületi főkapitányokat hatóságaiknak olyirányú utasítására, hogy a jelzett napokon, különösen az esti órákban készültségben legyenek és a netáni kísérleteket csírájukban elfojtsák. Egyben arranézve is adtam utasítást, hogy a röpiratok terjesztésének meggátolásáról is gondoskodjanak. Ugyancsak számjelkulcsos táviratban hívtam fel a csendőrkerületi parancsnokokat arra, hogy az őröket különösen éberségre utasítsák és ahol kommunista megmozdulás történne, azt csírájában fojtsák el. A csendőrkerület parancsnokokat szintén felhívtam arra is, hogy a röpiratok terjesztésének meggátolására alkalmas utasításokat adjanak ki...”⁴⁹

A csendőri és rendőri készültség ellenére a salgótarjáni iparmedencében a kommunista fiatalok — méltóan eddigi tevékenységükhöz — emlékezetessé tették szeptember 6-át és ismételten tanújelét adták elkötelezettségüknek, bátorságuknak. „1930. augusztus 17-én a salgótarjáni telepeken ismét kommunista röpiratokat szórtak szét és szeptember 5-én éjjel a baglyasaljai községi szövetkezet falára 3 helyen „Világ proletárjai egyesüljete!”, a Brenzajlakolóniában 4 ház oldalára és az Andrástelep egyik házára „Éljen a K. M. P.” kommunista jelszavakat festették vörös festékekkel. A Katalinaknán lévő kút állványára szabadkézzel, ugyancsak vörös festékekkel „Éljen a K. M. P.!” „Éljen a Szovjetunió!” kommunista jelszavakat festették. Etes községhez tartozó Albert-aknai bányakocsirendezőn lévő őrbódé falára piros krétával „É. P. Ü. Sz. 6.” (Éljen a proletár ünnep, szeptember 6.) felírást írták.” A rendőrség politikai nyomozó főcsoportjának jelentése beszámol arról is, hogy Somoskői Józsefet és 9 társát letartóztatták és a budapesti főkapitánysághoz előállították.⁵⁰

Jóllehet a jelentés igyekezett konkrétan jelezni a kommunista akciót, de ennek ellenére sem bírtak tudomással a fiatalok sokrétű tevékenységéről és ez alkalommal sem sikerült a kommunista akció valamennyi résztvevőjét letartóztatni. Iványi Ferencnek és baglyasaljai társainak sikerült kijátszaniok a megerősített rendőri készültség éberségét.

Az 1930. szeptember 6-i kommunista akciót követően sem maradt el a hajsza a kommunisták ellen. Szeptember végén 42 kommunistát és szimpa-

tizánst fogtak el, közöttük ifjúkommunistákat is. Letartóztatták többek között Eppich Albertet, Erdélyi Károlyt, ifj. Pádár Andrást és Lovász Józsefet, a KIMSZ kerületi bizottságának titkárát is. Lovász József 1930. október 1-től november 10-ig előzetes letartóztatásban, november 10-től 1931. március 24-ig vizsgálati fogságban volt. Brutális, kegyetlen vallatása Baglyasalján a csendőrlaktanyában vette kezdetét, majd folytatódott Budapesten a Mosonyi utcai toloncházban. A letartóztatottak közül 19 ellen emeltek vádat. Lovász József a 25644/1931. k. ü. sz. vádirat alapján 16. rendű vádlottként szerepelt.

A kommunisták elleni eljárás alapját a salgótarjáni vidéken megindult szervezkedés képezte. A vádirat különösen az 1929-es bányász sztrájkot emelte ki, de felsorolta mindazokat a „bűnöket”, melyek a letartóztatottakat terheltek: röpirat és sajtó közvetítés, illetve terjesztés agitáció, utasítások átvétele és végrehajtása, jelszavak festése — Éljen a KMP! Világ proletárjai egyesüljete! P. R. D. (proletárdiktatúra) — Vörös Segély gyűjtés.⁵¹

Lovász József a vallatás közben elszenvedett kínzások következtében 1932 nyarán mártírhálált halt. Életről, tevékenységéről a Sarló és Kalapács c. illegális sajtó így emlékezik meg:

„Lovász József élt huszonnégy évet. Született Magyarországon, meghalt a Szovjetunióban. Született, élt, harcolt és szenvedett abban az országban, amelyben rövid időre diadalmas ragyogással szökött a magasba az ótágú vörös csillag... Lovász József még csak kisgyermek volt. Kis proletár. A öt-ágú csillag kihunyta után csak bitókat, proletárok börtönét, korbácsok suhogását hallotta, látta. Gyermekkorának ez volt a panorámája. A magyar munkásság felszabadító harcainak egyik nagy gyűjtőmedencéjében, Salgótarjánban élt. 16 éves korában, mint bányász gyerek tagja lett a KIMSZ-nek. 19 éves korában az Ifjómunkás Szövetségből a KMP-be lépett. Egy év múlva belépet a reformista Bányamunkás Szövetségbe. 1931-ben letartóztatták. Borzalmasan megkínozták. A veséjét szétverték... 1931 őszén a börtönorvos ajánlatára kiengedték a rabkórházból. „Haljon meg otthon” — volt az orvos indoklása. Halálos beteg ment vissza Salgótarjánba. Jelentkezett a pártnál. Munkába állt. A biatorbágyi provokációs merénylet után a magyar rendőrség annyi más kommunista harccsal együtt őt is újra le akarta tartóztatni. Az elvtársak elrejtették. A párt a Magyarországi Vörös Segélyhez fordult. Annak segítségével a halálosan beteg Lovász József a Szovjetunióba került. A leggondosabb orvosi kezelés alá vették, de állapota egyre rosszabbodott. Orosz ifjómunkás elvtárs véréből eresztettek vért elhaló ereibe. Hiába. Meghalt otthon... a munkásság egyetlen hazájában...

Moszkvában a Politikai Emigránsok Klubjából temették. Vörös drapériákkal leborított ravatala mellett német politikai emigráns ifjómunkások álltak, vörösfrontharcos egyenruhájukban — díszőrséget. Bokányi Dezső elvtárs mondta a búcsúztatót. A Klub nagytermét megtöltő gyászoló elvtársak megrendülve hallgatták szavait. „A halálba kínzott Lovász József elvtárs nemzedéke építi a Második Tanácsmagyarországot. Ezé a nemzedéke a jelen és a jövő...” Egy német emigráns elvtárs búcsúztató szavai után a katonazenekar kísérete mellett elindult a nagy gyászmenet a krematóriumba.

Az elhamvasztás előtt Lantos Ernő elvtárs, a KMP képviselőjében búcsúztatta a párt hősi halottját. Matuzsán Béla elvtárs az emigráció nevében beszélt, Hidas Antal elvtárs verssel búcsúzott Lovász Józseftől.

LOVÁSZ JÓZSEF VÁDOL

Huszonnégy esztendő, ifjúkor, semmi,
S mégis, mert merészelt az osztályért lenni:
szétrombolták a magyar rendőrekek.

Nézzétek — itt fekszik — sápadtan, halva.
Több szóra nem fog már megnyílni az ajka.
A forradalom fájáról lezúztak egy rügyet.

Az anyja valahol messze — egyre messzibb.
Nem tudja, hogy fia kiterítve fekszik.
Boldogan gondol a Szovjetházára:

aki befogadta az ő fiát is végre:
„Gyógyító irt talál ott majd a sebére”
De e sebek szája többé be nem heged.

Halljátok fölkiált, lázít, verdes, vádol,
országhatáron túl, messze az országtól,
vádol és harcra hív minket — benneteket.

Vádolja azokat, akik megkínozták,
vetemült ebekként börtönbe botozták,
akik miatt jajjal panaszol az élet.

Vádolja azokat, akik megcsúfolták,
a szegénység ügyét, akik elárulták:
korhadtt alkuvókat, keshedt vezéreket.

S vádolja őket is, akik elszakadtak,
akik a fülükbe sűrű vattát raktak,
mondván: „Magyarország nincs többé e földön!”

... Lovász József elvtárs, pártunk katonája,
Szovjetföldben fekszel immár nemsokára.
Becsület s tisztesség kísérfen utadon.

Emlékszünk szavadra, amit akkor mondtál,
a haláltól mikor csak arasznyira voltál:
„Üdvözet... azoknak...
akik... a harcunkat...
a győzelemig viszik!”⁵²

Lovász József helyét a kommunista ifjúsági mozgalom kerületi bizottsága Nagy Józseffel, a baglyasaljai KIMSZ titkárával töltötte be. Nagy József egyben egy fiatalokból álló KMP sejt titkára volt. Visszaemlékezése alapján a fiatal és idősebb párttagok között nagyon szoros kapcsolat alakult ki. Sokszor szinte el sem lehetett választani, nem lehetett megkülönböztetni a párttagokat és a KIMSZ tagokat. A tanulásban, az oktatásban, könyvek, olvasmányok kiválasztásában azonban figyelembe vették a sajátos ifjúsági érdekeket. A fiatal kommunisták számára az Ifjú Proletár olvasása kötelező volt.

A KMP és KIMSZ között nem volt szervezeti különállás, aki KIMSZ tag volt, az automatikusan tagja volt a KMP-nek is. A párt a fiatalokat használta fel olyan munkára, ahol leleményességre, gyorsaságra volt szükség. Ha a felnőttek, az idősebbek azt mondták, hogy a KIMSZ végzi el ezt, vagy azt a munkát, akkor azt úgy értették, hogy a fiatal párttagok.⁵³

A kommunista ifjűmunkások a veszteségeik ellenére is hallattak magukról. 1931-ben és 1932-ben is eljutottak hozzájuk a KMP és KIMSZ röpiratait, amelyek további segítséget adtak illegális munkájukhoz. Az országos röplapok adták az ötletet számukra, hogy mikor miért tiltakozzanak s azt a mozgalom módszereivel miként fejezzék ki. 1932. júliusában eljutott illegális kerületünkbe a KMP-nek és a KIMSZ-nek az a röpirata, mely tiltakozott Sallai Imre, Fürst Sándor és Karikás Frigyes statáriális bíróság elé állítása ellen. A baglyasaljai fiatalok azonnal reagáltak és hozzáálltak a feliratok festéséhez. „Le a statáriummal! Le a gyilkosokkal! Mentsük meg Sallai és Fürst elvtársakat!” hirdették állásfoglalásuk a házak és csillék oldalán. De kifejezésre jutott tiltakozásuk abban is, hogy a bányákban elvágták a telefonvezetékeket, a bánya szájánál felszedték a platnikat csilleforgató lemezeket).⁵⁴

1932-ben ismét egy nagy letartóztatási hullám söpört végig az országon, mely a salgótarjáni iparmedencét sem kerülte ki. A letartóztatottak és elítéltek között ifjúkommunisták is voltak. A kommunista mozgalom vesztesége e munkáslakta vidéken olyan súlyos volt, hogy nem kevés időbe telt, amíg a lebukottak helyébe újak léptek. Erről tanúskodik a M. kir. államrendőrség balassagyarmati kapitányságának jelentése is, melyet a belügyminiszterhez küldtek. „Nagyméltóságodnak rendeletére tisztelettel jelentem, hogy a salgótarjáni szénmedencében új vezetőség alatt szervezkedő kommunistáknak Szécsény — Balassagyarmaton keresztül Budapestre irányuló összeköttetéseik kiépítése tárgyában a legmesszebbmenő nyomozást lefolytattam, azonban sem az én, sem bizalmi embereim megfigyelése során olyan adatokat beszerezni, amelyből a szervezkedésre lehetne következtetni — nem sikerült.

Hatósági területemen lakó néhány oly egyén és azok lakása, akik a kommün alatt tevékenységet fejtettek ki, megfigyelés alatt vannak tartva, de megfigyelés alatt állanak azon szociáldemokrata érzelmű egyének is, kikről feltehető, hogy a szélsőséges irány felé hajlanak. Ezen egyének alig érintkeznek egymással, de nem érintkeznek olyanokkal sem, kikről feltételezhető, hogy a szervezkedésben részt vehetnének...⁵⁵

Az 1932-es letartóztatás után az ifjúság forradalmi szervezete, a KIMSZ beszüntette tevékenységét a salgótarjáni szénmedencében. A letartóztatással a kommunista erők nagyon megfogyatkoztak. 1933-ban a létrejött új KMP kerületi bizottságának sem ereje, sem ideje nem volt arra, hogy a KMP mellett a KIMSZ-szel is foglalkozzanak. Az új kerületi bizottsági tagok csak néhány éves mozgalmi múlttal rendelkeztek. A KMP kerületi bizottsága három tagból állt: Kakuk Pál, Rátkai Tibor és a KIMSZ kerületi bizottságának volt titkára, Nagy József.⁵⁶

Amíg a KIMSZ országosan csak 1937-ben szüntette be tevékenységét és egyrészt csatlakozott a legális szervezetekben a kommunistákhoz, a felnőttek mozgalmához, harcához, másrészt belépett az Országos Ifjúsági Bizottsághoz tartozó csoportokba, — mellyel ott a kommunista befolyást tovább erősítették — addig Nógrád megyében 1933-tól nem beszélhetünk KIMSZ-ről,

de más haladó ifjúsági szervezetről sem, hiszen az OIB csoportjai nem jöttek létre megyénkben.

Az újjáalakult KMP kerületi bizottság 1937-ig működött. Budapesti kapcsolat híján nagyrészt tanulással, képzéssel foglalkoztatták a még működő pártsejteket, amelyekben fiatalok is részt vettek. A tanuláshoz legális és illegális könyvek, folyóiratok, sajtótermékek álltak rendelkezésükre, melyeknek jó része Szlovákiából származó magyar nyelvű kiadvány volt. De olvasták a „Gondolat” majd minden számát, a KOMINTERN VII. kongresszusának anyagát, a Rákosi-pert. Az 1930-as évek végén Andó István ifjómunkásokból álló önálló KMP sejtet szervezett Bóta Árpád, Fülöp Sándor, Tóth Gyula, Angyal István és Németh Gyula részvételével.⁵⁷

A sorkatonai szolgálatot teljesítő ifjú kommunisták öntevékenyen vakmerő feladatokat is megoldottak. Illegális, féllegális anyagot juttattak be a kaszárnnyába és csempészték be katonatársaik holmija közé a háborúellenes felhívásokat.⁵⁸

Az 1930-as évek második felében bár szervezett kommunista ifjúsági mozgalomról nem beszélhetünk, az „állambiztonsági szempontból veszélyes és nem kívánatos” fiatalokat Baglyasalján a csendőrorrs jegyzékében találhatjuk, mely kimutatást megküldték a bányatársulatnak. 1937-ben a „más bányánál nem kívánatos” 30 főből 10 fő, 1938-ban a felsorolt 19 főből 6 fő 30 éven aluli volt.⁵⁹

1941 szeptemberében a KOMINTERN segítségével a Szovjetunióban élő kommunisták megindították a Kossuth Rádió adásait, mely a magyar dolgozókhoz sugározta üzeneteit, felhívásait, híreit. Antifasiszta nemzeti egységre, sztrájkra, szabotázsakcióra szóló felhívásai — ha kevesek útján is, de ismertté váltak a salgótarjáni iparvidék munkásságának körében. A néhány lakásban lévő rádió — köztük volt olyan is, melyet ügyeskező fiatalok barkácsoltak — a Szovjetunióból érkező felhívásokat fiatalok is hallgatták s terjesztették. Még inkább megnőtt a rádión keresztül érkező hírek szerepe, miután 1942. november 4-én reggel a salgótarjáni bányamedence munkásaihoz szóló felhívást hallgatták. A munkások számára e jelentős eseményről a salgótarjáni rendőrkapitányság vezetője így számolt be a belügyminiszter ternek. „Az úgynevezett Kossuth-rádió november 4-én reggel 6 óra 40-kor Salgótarjánnal, helyesebben a salgótarjáni bányamedence munkásaival külön foglalkozott, azokhoz felhívást intézett. Arra ösztönözte őket, hogy november 7-én, a szovjet 25 éves fennállásának emlékünnepe 10 perccel előbb hagyják abba a munkát. Továbbá felhívta őket szabotázscelemekények elkövetésére és arra oktatta, hogy az ezekhez szükséges robbanóanyagokat miképpen hordják ki a bányából. Nincs kétség aziránt, hogy a felhívás termékeny talajra talált. . .”⁶⁰

A felhívás valóban termékeny talajra talált. A szabotázsakciók kivitelezői gyakran fiatalok voltak. Felszedték a bányai kisvasút sineit, valamint a csillék forgatóplatnijait, elvágták a csilléket húzó sodronyköteleket, megrongálták a jelzőberendezéseket, melyeknek következtében rövidebb-hosszabb ideig szünetelt a munka, akadozott a termelés. A baglyasaljai bányai központi javítóműhely működését szintén fiatalok bénították meg. A gépekről leszedték a szijakat, — a kováshámoren pl. 16 m hosszú, 20 cm széles szij volt —, üzemképtelenné tették a motorokat és más termelőberendezéseket. Az akció következménye volt, hogy az üzem két hétig állt.

A Hirsch-gyárban dolgozó fiatalok a hadiipar részére lefoglalt cinkészlet jelentős részét ellopták, ólommal beolvasztva, rudakba öntve eladták, mint forrasztócinket. Az ebből szerzett pénzt az internáltak hozzátartozóinak megsegítésére fordították.⁶¹

A németeknek az üzemek bénítását és kirablását célzó szándékaival szemben a munkások, az ellenállási politikával egyetértők és szimpatizálók a gépek és villamosberendezések elrejtésével, a termékek bevagonírozásának késleltetésével, a leszerelési munkákról való önkényes távolmaradással segítették a fasisztaellenes mozgalmat.

A háború megindulásával hadiüzemekké nyilvánított bányák személyzeti parancsnokai nem fukarkodtak a büntetéssel az előírásokat megszegőkkel szemben. Danyi András (hanyus) 20 éves Nemti-Ilonabányai hadiüzemi munkást haditörvényszék elé állították, mert leszámolását nem fogadták el, de nem járt műszakba, „munkahelyét önkényesen elhagyta.”⁶²

Ifj. Sirkó Lajos 28 éves segédvájár a kihallgatáson fegyelmezetlenül viselkedett és előljárójával szembeszállt. Mint hadiüzemi munkást ezért 2 órai megkötözéssel fenytették.⁶³

Ádám József 17 éves nemti-i levente csillést 20 napi szigorított fogsággal fenytették, mert mint honvédelmi munkára igénybevett és kötelezett hadiüzemi munkás a munkahelyét önkényesen elhagyta, a zászlóalj parancsnokának a munka felvételére vonatkozó parancsát nem teljesítette. „Tekintettel igen fiatal korára kivételesen csak 20 (húsz) napi szigorított fogsággal fenytetem meg...”⁶⁴

Nógrád megye fiataljai többen részt vettek fegyveres ellenállásban is. A Nógrádi Sándor vezette partizánegység két legfiatalabb tagja Bandúr Árpád és György Béla volt. Bandúr Árpád hősi halált halt az abroncsospusztai ütközetben.

1944. november végén a karancslejtősi bányászok tanúsítottak ellenállást a németek hadimunkára utasító parancsával szemben. Ennek az ellenállásnak három fiatal hősi halottja volt: Páles Jenő 18 éves etesi, Lukács Sándor 22 éves karancskesz-i és Mahinyák József 24 éves zagyvarónai bányászfiatalok.

1944. november 10-én Nagyoroszipban az építőmunkások szervezetének vezetőit letartóztatták, koncentrációs táborba vitték, ahonnan egyikük sem tért vissza. Köztük volt ifj. Doris Miklós felsőfokú építőiskolai tanuló is.

Schujer Ferenc 24 éves lakatos segéd, partizán, feladata teljesítése közben halt hősi halált.⁶⁵

A megye forradalmi ifjúsági mozgalmának történetéhez adalékul szolgáló jelenlegi s a két évvel korábban írottak is bizonyítékul szolgálnak arra, hogy megyénk munkásságának legjobbjai az illegalitás negyedszázadában mindvégig a proletariátus hatalmának megteremtéséért küzdöttek.

Az 1920-as évek végére, az 1930-as évek elejére különösen elemi erővel tört fel a proletárdiktatúra akarásának igenlése az iparmedence kommunista és munkásmozgalmában. Erre az időre bontakozott ki és szilárd bázissal is rendelkezett a kommunista ifjúsági mozgalom. Bizonyíthatóan azok a korosztályok vették kezükbe az ifjúsági mozgalom szervezését és irányítását, akik az első magyar proletár állam idején még az elemi iskola felső osztályaiban tanultak. A 20—24 éves fiatalok jelentős szerepet vállaltak és töltöttek be a munkásosztály harcaiban. Szervezték és gyűjtötték a munkásosztály forradal-

mi erőit nem kisebb cél, mint a II. Magyar Tanácsköztársaság megteremtése érdekében.

A KMP és a KIMSZ salgótarjáni kerületi bizottsága által az 1930-as évek elején kiadott röplapok mindegyikén a napi követelések mellett felhangzott e követelés is. Ez a program a KMP akkori és később korrigált stratégiájából, irányvonalából eredt, azzal a szénmedence ifjúságának legjobbjai is azonosultak.

Minden tett, a napi és közeli célok megvalósításáért vállalt erőfeszítések, a jobb élet- és munkakörülmények megvívásáért szervezett akciók ezért a távolinak nem tűnő cél megvalósítása érdekében folytak. A munkabér felemeléséért, a munkaidő csökkentéséért, — az olykor irreális 7 órás munkanap követeléséért — a politikai szabadságjogok biztosításáért kezdeményezett és lefolytatott munkásmegmozdulások, az elbocsájtások, a kilakoltatások, a munkanélküliség megszüntetéséért történt fellépések, az osztályharcos munkások bebörtönzése elleni tiltakozások, — mint a napi harcok motíválói — mindég összekapcsolódtak a végső nagy cél, a proletárforradalom, a munkáshatalom követelésével.

Forradalmi munkásmozgalmunk számos esetben szolgáltatott bizonyítékot arra, hogy nem múltak el nyomtatlanul azok az 1919-es hónapok, amelyekben kirajzolódtak az ifjúság boldogabb, emberibb életének körvonalai. Az ez időből mély nyomokat hagyó emlékek hatványozódtak a mindennapi élet nyomorúságában s ezek is motiválták az ifjúság rendszer elleni tiltakozásának tartalmát és módszereit. A sztrájkok, a politikai demonstrációk, a tüntetések mindennapi velejárói voltak a papírsablon segítségével, vörös míniummal a házak falára és a különböző helyekre festett jelszavak. Gyakorta hangzott fel szűk körben a fiatalok ajkán az Internacionálé dallama is.

1929. november 7-én, a nagy bányász sztrájk idején Salgótarjában, Baglyasalján és Forgách-bányatelepen a házak falán két jelszó egyszerre hirdette a munkásosztály harcának célját: Éljen november 7! Éljen a proletárdiktatúra! A rendőrség által ismeretlen tettesek, — akik a feliratokat készítették — fiatalok voltak, akik leleményesen és gyorsan dolgozva az éj leple alatt a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 12. évfordulójának tiszteletére festett Éljen november 7.! szöveg mellé a magyar proletárdiktatúra éltetését kapcsolták. Az orosz forradalom, mint példa, a magyar proletárdiktatúra éltetésével párosult.

S amikor ugyanezen a napon a környező községekből — Etesről, Karancsaljáról, Baglyasaljáról — tüntető felvonulással többszázan Salgótarjába tartottak, a csendőrség útjukat állta. Bátor munkásfiatalok, alig 20 évesek, felháborodásuknak azzal adtak kifejezést, hogy a csendőrök felé kiáltották: „Le a csendőrökkel! Le a kakastollal! Nekünk is lesz a kezünkben nemsokára fegyver!”

A fiatalok gyermekkori saját emlékei az idők folyamán új ismeretekkel bővültek. Az idősebbek elbeszélései, az itt-ott elrejtett tanácsköztársasági kiadványok, röplapok segítettek felidézni a proletárdiktatúra emlékeit. A fiatalok közül sokan szívesen és nagy érdeklődéssel hallgatták az idősebbek elbeszéléseit. A KMP kerületi bizottsága ki is használta, de egyben ki is elégitette a fiatalok egészséges kíváncsiságát. A kerületi bizottság tagjai szükségesnek tartották a fiatalok felvilágosítását, nevelését, tanítását és számos alkalmat teremtettek e cél érdekében. Ezek közül is leggyakoribb volt a kirán-

dulás, melyet e cél szolgálatába állítottak. A szimpatizánsok körében kedvelt volt ez az ismeretszerzési, ismeretgyarapítási forma. A közeli erdők gyakran adtak otthont, de ha a szükség úgy hozta, menedéket is a mozgalomnak.

A munkáshatalom újbóli megeremtésére számítottak azok is, akik a Tanácsköztársaság megdöntése után fegyvereiket nem szolgáltatták be, hanem elásták azzal a szándékkal, hogy a proletariátus hatalmának védelmére kapott fegyver más célt ne szolgálhasson. S ha ismét felragyog a proletariátus napja, legyen mivel megvédeni a munkások hatalmát.

S hogy mennyire hittek abban, hogy eljön ismét a nap, azt bizonyítja Sótér Alajos fiatal munkás kijelentése 1920. novemberében, mely szerint „a kommün nem bukott meg, csak alszik.”

A nógrádi, a salgótarjáni munkásfiatalok mindennapjai sok szálon forrtak egygyé a munkásmozgalommal, a forradalmi hagyományok ápolásával. A valóság feltárása, a történeti események és összefüggések ismertetése ezért is jelent számunkra ma is alkotó feladatot.

A megye forradalmi ifjúsági mozgalmának történetét gazdagító jelen tanulmányommal nem tekintem befejezettnek a kutatómunkát. Az újabb és olykor más megvilágításba helyezett adalékok még mindég nem mutatják be teljességgel a forradalmi ifjúság helyzetét Nógrád megyében. A jelen tanulmányomban is fellelhető hézagok, olykor a miértek és a következtetések hiánya is indokolja, hogy néhány éven belül egy folyamatosságot bemutató, de ugyanakkor egy átfogó, konkrét képet kapjunk megyénk forradalmi ifjúsági mozgalmáról.

JEGYZETEK

1. Nógrád megyében 1919. előtt az ifjúsági mozgalomnak nem volt hagyománya. A szociáldemokrata párt elvi alapján működő vasas és építőmunkás szakszervezetek is kis létszámmal működtek. A bányász szakszervezet helyi csoportjai csak 1918-ban épülhettek ki. A munkaadók „munkáspolitikája” számos példát szolgáltatott arra, hogy a politikai mozgalmótól távol tartassa munkavállalóit. (Ennek részletes tárgyalása egy későbbi tanulmányom témája lesz.)
Nógrád megyében általában, de Salgótarjánban is az 1919. március 21-ét követően létrejött direktóriumok s az áprilisi ban lezajlott választásokkal megerősített helyi államhatalmi szervezetek tagjai többségükben volt szociáldemokrata helyi vezetők közül kerültek ki, melyek között megtalálható volt a szociáldemokrácia jobboldali, ill. centrista álláspontját képviselő direktóriumi tag is.
Valószínű, hogy más okok is szerepet játszottak, ennek megvizsgálása további kutatómunkát igényel.
2. Kővágó László — Pintér István: Munkássors — munkásgond. 1919—1944. Bp. 1962. 20—21. p.
3. Iványi Ferenc, Nagy József, Kádasi Pál, Kakuk István, Rátkai István illegális kommunistaák visszaemlékezése. Saját gyűjtés. A Nógrádi Sándor Múzeum Adattárába kerül elhelyezésre.
4. A bányászok élete a Horthy-rendszerben 1919—1944. Válogatott dokumentumok gyűjteménye. Szerk. Kubitsch Imre—Szekeres József. Bp. 1960. 81—82. p.
5. Iványi Ferenc, Nagy József visszaemlékezése.
Andó István visszaemlékezése. MSZMP Nógrád megyei Archivuma 37. f.
A salgótarjáni városi iparostanonc fiú iskoláról a helyi lap. A Munka 1929. március 16-i száma közöl adatokat. 1925-ben 296, 1926-ban 251, 1927-ben 294, 1928-ban 310 tanonc iratkozott be. 1927-ben női iparostanonc iskolát is létesített a város. Az alapítás évében 61, 1928-ban 57 tanonc iratkozott be.
6. Nógrádi Sándor Múzeum Dokumentumtára 72.59.1.
Nagy Antal: A salgótarjáni községi iparostanonciskola megszervezése és története 1883—1933. Kézirat.
7. Andó István, Kádasi Pál és Rátkai István visszaemlékezése.
8. Rátkai István visszaemlékezése.
9. Az acélgyári tanonciskolába 1925-ben 171, 1926-ban 135, 1927-ben 123, 1928-ban 105 tanonc iratkozott be. Közli A Munka. 1929. március 16-i száma.
10. Új Március. 1928. szeptember. A nők kizsákmányolása Salgótarjánban c. cikk.
11. Andó István visszaemlékezése.
12. Új Március. 1926. október
13. Nógrádi Sándor Múzeum Röpiratgyűjteménye 72.74.1. KIMSz rölap. 1928.
14. A Munka. 1925. január 31.
15. Uo. 1925. április 25. A salgótarjáni levélték létszáma 1928-ban: acélgyári levétegyesületnél 295, a salgói egyesületnél 79, a bányatársulati levéte egyesületnél 246, a Hirsch-gyári egyesületnél 115, a városi egyesületnél 418. összesen: 1153 fő. Közli A Munka. 1929. március 16-i száma.
16. A Munka. 1925. november 7., december 5.
17. Uo. 1927. október 8.
18. Levente. 1926. november-december
19. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt vezetőségének és a párt parlamenti csoportjának évi jelentése az 1929. évi május hó 19-én és a rákövetkező napokon tartandó pártgyűléshez. Bp. 1929. Világosság-Könyvnyomda Rt.
20. Nógrádi Sándor Múzeum Röpiratgyűjteménye 72.74.3., 72.74.6. KIMSz rölapok, 1930.
21. Andó István, Iványi Ferenc, Rátkai István visszaemlékezése.
22. A Munka. 1926. december 4.
Nógrád megyei Levéltár Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. iratai. Az igazolatlanul mulasztó levétekötelesek: Gecse Ferenc, Ország András, Hegyes Ignác, Fodor János, Kotroczó Albert, Suszter István, Farsang József.
23. Nógrád megyei Levéltár Etes nagyközség iratai 439/1932.
24. A Munka. 1939. szeptember 23., 1940. január 6.
MOVE = Magyar Országos Véderő Egyesület
25. Dokumentumok a magyar párttörténet tanulmányozásához 1935—1945. Bp. 350. p.
26. A Munka. 1944. január 29.
27. Ifjúságunk. 1920. január 1. — Szakszervezeti Értesítő. 1920. február. — Az MSZDP az ifjúsági munka irányítására ellenőrzésére 1931. március 16-án alakította meg hivatalosan az Országos Ifjúsági Bizottságot, mely 1942. júniusáig működött. Ezt megelőzően 1924-től, de különösen 1927—1928-ban KIMSz kezdeményezésre, — az ellenék közreműködésével pártifjúsági csoportokat hoztak létre Budapesten és az ország más vidékén.
28. Nőmunkás. 1920. február 15.
29. A bányászok élete a Horthy-rendszerben 1919—1944. 64. p.
30. Dokumentumok a magyar párttörténet tanulmányozásához 1919—1929. Bp. 210—213. p.
31. MSZMP Párttörténeti Intézet Archivuma. 500. f. 5/7. ó. e. 28. p.
32. Szocialista Munkás. 1926. május 1. 16. p.
33. Dokumentumok a magyar párttörténet tanulmányozásához 1919—1929. 286—287. p. — 313—314. p. Salgótarjánban 1925. decemberéig MSZMP szervezet nem működött. Az 1926. június 14-én

- megjelent BM tájékoztató köriratában már Salgótarján szerepel a felsorolt MSZMP szervezetek között. A listán olyan községek neve is fel van tüntetve, ahol a pártszervezet nincs hivatalosan megalakítva, de a Vági-párt megbízottai működnek. A kisközségek pártszervezetei a városok pártszervezeteihez tartoztak.
34. A Nógrádi Sándor Múzeum adatai és Pothornik József 1957-es leírása alapján. — Szabó József illegális kommunista visszaemlékezése.
 35. Iványi Ferenc visszaemlékezése.
Az illegális párt tagjává válás lehetősége országosan nem kötődött életkorhoz. Így nagy a valószínűsége annak, hogy a KIMSZ fiatalok a párt ifjúsági vonalát képezték s a fiatal párttagok, vagy ifjúsági pártsejtek, csoportok voltak tulajdonképpen a KIMSZ tagjai. Ezt bizonyítják a későbbiekben vázolt cselekedeteik is.
 36. Nagy József visszaemlékezése. Ez az állítás közeláll ahhoz a tényhez, melyet többen is hangsúlyoztak, azt ti., hogy a KIMSZ fiatalok a párt ifjúsági vonalát képezték s a fiatal párttagok, vagy ifjúsági pártsejtek, csoportok voltak tulajdonképpen a KIMSZ tagjai. Ezt bizonyítják a későbbiekben vázolt cselekedeteik is.
 37. Nógrádi Sándor Múzeum Dokumentumtára 228. Vádirat.
REF = közigazgatási eljárás, a Tanácsköztársaság megdöntése után került alkalmazásra. „A forradalmi munkásmozgalom harcsoait, főként az illegális KMP tagjait sújtották vele. . . A ref. alá helyezett személy kijelölt lakhelyét és bizonyos napszakokban lakását nem hagyhatta el, köteles volt meghatározott időben az illetékes csendő- vagy rendőrsőn jelentkezni, nyilvános helyeket nem látogathatott, telefont nem használhatott és postai küldeményeit ellenőrizték.” A szabályok megszegőit 2–6 havi elzárásra ítélték.
Munkásmozgalomtörténeti lexikon. Bp. 1972. Kossuth Kiadó, 489. p.
 38. Dokumentumok a magyar párttörténet tanulmányozásához. 1919–1929. 431–434. p.
 39. Uo. 434–438. p.
 40. Uo.
 41. MSZMP Párttörténeti Intézet Archivuma 651. f. 2/1929–1–5820. 71. p.
 42. Kubitsch Imre: A magyar bányamunkásság küzdelmei (1919–1933) Bp. 1965. Kossuth Kiadó. 184–187. p.
Forrássanyag hiányában nem lehet biztonsággal megállapítani, hogy ez a háborúellenes megmozdulás milyen hatással volt a fiatalokra. Csak következtethetünk az 1929-es sztrájkban vállalt és játszott szerepükből, valamint a második világháború idején végrehajtott passzív ellenállásukból.
 43. Nógrádi Sándor Múzeum Fotótára. Röplap másolat. Negatív.
 44. Uo.
 45. Kubitsch Imre: A magyar bányamunkásság küzdelmei. 187–188. p.
 46. Dokumentumok a Nógrád megyei bányászok életéről és harcáról 1919–1944. Bp. 1971. 95–97. p. MSZMP Párttörténeti Intézet Archivuma 651. f. 2/1930–3–3153. 2. p.
 47. Uj Március. 1930. január-március 62–67. p.
A KMP salgótarjáni kerületi bizottsága egyik tagjának írása. A salgótarjáni bányamunkások harcban az osztályellenességgel címmel.
 48. Szakszervezeti Értesítő, 1929. november
 49. „Előre, harcra ifjúnunkás!” 1919–1945. Összeáll.: Svéd László. Bp. 1954. 368–389. p.
 50. A bányászok élete a Horthy-rendszerben. 157. p.
 51. Nógrádi Sándor Múzeum Dokumentumtára 231. Vádirat.
 52. Sarló és Kalapács, 1932. 7. sz. 56. p.
 53. Nagy József visszaemlékezése.
 54. Iványi Ferenc visszaemlékezése.
 55. Nógrádi Sándor Múzeum Fotótára 257–258. Negatív.
A M. kir. államrendőrség balassagyarmati kapitánysága 65/1/1933.
 56. Nagy József visszaemlékezése.
 57. Andó István visszaemlékezése.
 58. Rátkai István visszaemlékezése.
 59. MSZMP Párttörténeti Intézet Archivuma 651. f. 11/85. 1. p.
 60. Dokumentumok a magyar párttörténet tanulmányozásához. 1939. szeptemberétől — 1945. áprilisáig. 113. p. A bányászok élete a Horthy-rendszerben. 286. p.
 61. Andó István visszaemlékezése.
 62. Dokumentumok a Nógrád megyei bányászok életéről és harcáról 233–234. p.
 63. Uo. 260. p.
 64. Uo. 253. p.
Szigorított fogság: „Fenyített egyén köteles a reá háruló szolgálatot teljes mérvben elvégezni. Szolgálatmentes idején kívül közös zárt fogdahelyiségben tartandó, amely a dohányzás tilalmával és kemény fekhelyei kapcsolatos. A fenyített egyén szalmazsák helyett csak ágytakarót használhat. Önmagát köteles élelmezni, ha az üzem, vagy a munkahely közelében van a fogság. Egyébként az ellátási költségeket tartozik megfizetni.
 65. Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből. 1935–1945. Bp. 1964. Kossuth Kiadó. 588–589. p. Schujer Ferenc 1920–1944.
Lakatos segéd. Mint katona szovjet hadifogságba esik. Ott antifasiszta és partizániskolát vezet. 1944. augusztus 10-én Sztrokaacs altábornagy parancsa értelmében Kijev-Szvjatosino városban megalakult egy 22 főből álló partizánkülönítmény Priscsepa parancsnoksága alatt. 1944. augusztus 25-én 9 fővel a repülőgép — ismeretlen okból — egy km-re a klugrás helyétől lezuhant és elégett a Martinszki Kameny-hegyen. A repülőgép személyzete és az utasok elégték. A lezuhanás helyén temették el őket.
Schujer Ferenc e partizánkülönítmény tagjaként hősi halált halt.

Resümee

Ilona Vonsik:

Neuere Beiträge zu der Geschichte der revolutionären Jugendbewegung im Komitat Nógrád (1919—1944)

Dieser Aufsatz ist eine Ergänzung beziehungsweise eine Fortsetzung des in dem Museumjahrbuch 1980. erschienenen gleichnamigen Aufsatzes. In dieser der Autor über die wirtschaftliche und politische Lage der Jugend, über ihr Einzwängen in die Degenvereine und über den Kampf gegen sie. Der Aufsatz widmet dem Organisationszusammengehören und der gemeinsamen Tätigkeit der Mitglieder der illegalen KMP (Kommunistische Partei) und KIMSz (Verband Kommunistischer Jungarbeiter) — als der von der Landesgeschichte der Arbeiterbewegung abweichenden Eigenart der des Salgótarjáner Industriegebietes — der Rolle der Jungkommunisten und der Widerstandsbewegung der kommunistischen und linksgerichteten jungen Leuten ein grösseres Feld. Die Forschung der Lage und des Kampfes der revolutionären Jugendbewegung im Komitat Nógrád ist mit dieser Publikation noch nicht zu Ende. Die ausführlichere Klarlegung der Zusammenhänge und der Ununterbrochenheit, die Vorstellung der Wirkung der konkreten Tätigkeit der Jungkommunisten brauchen noch weitere Forschungsarbeit.

Adatok Nógrád megye földművelésének XVIII — XIX. századi történetéhez

Zólyomi József

A XVIII—XIX. századi parasztság anyagi javainak feltárását, számbavételét több éve programunkba vettük. A kutatások eddigi eredményeit rögzítő tanulmány jelent meg a XVIII—XIX. századi népi építkezésről, a lakóház berendezéséről, a telki-föld másfél évszázados történetéről, az ezzel szorosan összefüggő paraszti sorsról. Egy közleményünk pedig néhány XVIII. századi paraszti háztartás anyagi javainak leltárszerű bemutatására vállalkozott.¹

Jelenlegi tanulmányunk a parasztság anyagi ellátottságából a földműveléshez kötődő ismereteket és gyakorlatot fogja össze a XVIII. század elejétől a XIX. század közepéig. Azokat a tárgyakat, amelyek funkciója nem szűnt meg a múlt század közepén, időben addig követjük, amíg eredeti rendeltetésüket megőrizték a paraszti gazdálkodásban.

A szántóföldön termelt növények közül csak a gabonafajtákkal foglalkozunk. Tudjuk, hogy a szántóföldről betakarított növények közé tartozott a lencse, a csicséri borsó, a tök, a bab, a mák, a XVIII. század hetvenes éveitől a kukorica, a század végétől a burgonya. Jelentős vetésterülete volt a kendernek, fontos volt a rétgazdálkodás, az ezzel összefüggő szénamunka. Többesükről azért nem szólhatunk, mert e növényeknél a vetés, az ápolás, a betakarítás, a tárolás módjáról szinte semmit nem tudhatunk meg forrásainkból. A kender- és a szénamunkával már nem ilyen szűkszavúak levéltári adataink, de az összegyűjtött anyagot a népviseletről és az állattartásról később megírásra kerülő tanulmányunkban kívánjuk bemutatni.

A paraszti gabonatermelés mellett az uradalmi és nemesi birtokok gazdálkodására is kitérünk. A kettő összevetésével azt szeretnénk érzékeltetni, hogy az általunk vizsgált időszakban a paraszti és uradalmi termelési technika alig tér el egymástól, csupán a XIX. század első felében kezd a távolság lassú ütemben fokozódni az uradalmi gazdálkodás javára.

A parasztság telki- és irtványföldjeinek történetével, az ezzel összefüggő paraszti sorssal nem foglalkozunk, mivel e témának kutatási eredményeit külön tanulmányban feldolgoztuk.²

1. Művelési rendszer, irtás, földek beosztása

Forrásaink gyakran megemlítik, hogy az egyes községek határhasználatukban a két-, vagy háromnyomásos gazdálkodást követik. A fejlettebb há-

romnyomásos határhazsnálattal már sok helyen találkozhatunk a XVIII. század első felében is. Radványi Ferenc a XVIII. század elején készült kéziratós monográfiájában kilenc falut említ a megyében, ahol a földek három calcatúrára vannak osztva.³ Más forrásból tudjuk, hogy Legénden⁴ (1713), Alsóesztergályon⁵ (1736), Baglyasalján⁶ (1737), Mátraszöllösön⁷ (1745) ugyancsak háromnyomásra „vetőre” osztott szántóföldeken gazdálkodtak. Becske, Diósjenő, Lőrinci községek már a XVII. század végén is háromnyomásra osztották fel a határt.⁸

A kétnyomásban művelt szántóföld nem jelent okvetlenül pauperebb talajt a háromnyomásra osztott településnél. Példaként megemlíthetjük, hogy a megye egyik legrosszabb talajú községe Sipek volt, mégis háromnyomással gazdálkodtak, mert szántóföldjeiken a tavaszi és őszi gabona, ha keveset is, de termett. Ezzel szemben a kétnyomásban művelt Ipoly-völgyének homokos talaján (Örhalom, Csitár, Balassagyarmat, Dejtár, Ipolyszög) a tavaszi gabona nem termett meg, de az őszi vetésű felezbúza (kétszeres) és a rozs gazdagon fizetett. Azért ezeknél a településeknél maradt meg legtovább a kétnyomásos gazdálkodás.

Egy-egy település esetében ezen kívül a legelő mennyisége is meghatározta, hogy szántóföldjeiket két vagy három calcaturára osszák. Ahol kevés volt a legelő, ott az állatállomány legeltetése miatt nem tértek át a háromnyomásos gazdálkodásra. Sőt tudunk olyan esetekről is, ahol a háromnyomásban művelt földeket, a nagyobb legelő biztosítása érdekében, egy idő után kétnyomásra osztották fel. Szakal, Varsány és Sipek lakói 1715—1770 között háromnyomással gazdálkodtak. Az Urbárium után, vagy már néhány évvel korábban, a földbirtokosok az erdei legeltetést itt is megtiltották, a kibontakozó majorsági gazdálkodás a jobbágyok legelőit a minimumra csökkentette. A legelő biztosítása érdekében 1828-ig mindhárom község a kétnyomásra tért vissza.⁹ Részben a legelő hiánya volt az oka, hogy 1895-ben a füleki járásban 21, a gácsi járásban 13, a losonci járásban 22, a balassagyarmati járásban 14, a szécsényi járásban 7, a sziráki járásban 2 településen mondták ki a nyomásos gazdálkodást.¹⁰

A szántóföldek minőség szerinti felosztására az 1770. évi úrbérrendezéskor került sor. Nógrád megyében a szántóföldeket négy osztályba sorolták. Az elsőbe 20, a másodikba 22, a harmadikba 24, a negyedikbe 26 hold szántóföld tartozott egy egész telekhez.¹¹

Irtás

A XVII. század végén és a XVIII. század első felében a folyamatosan újjátelepült megye lakói földigényének kielégítésében jelentős szerepet kapott az irtvány. Az irtványföld létesítése általában a földbirtokos engedélyével történt. Az irtványnak *felfogott* erdőrészt valamilyen módon megjelölték. Legelterjedtebb jelölési mód a keresztekkel történő jegyzés, vagy a körülszántás.¹² A fa már a XVII—XVIII. század fordulóján is jelentős értéket képviselt, ezért az égetéssel történő irtást forrásaink nem említik. A *lábás erdő bálvány fáit* kivágás előtt *kiszáritották*.¹³ A száritás módját nem ismerjük.

Az irtványföldek után különböző szolgáltatásokat adott művelője a földesúrnak. Mértékét a legtöbb esetben írásban rögzítették. Horváth Pál legendi nemes az irtványföldjét használóktól az alábbi szolgáltatásokat kérte 1713-ban: „Minden darab Irtványtul ött Esztendeigh dézma helyet, Kétt-Kétt garast fi-

zetnek, az után pedig az hetedik Keresztet adják dézmára. Azonkívül dézmáláskor egy-egy pár Tyukfiát, egy-egy Ludat és egy-egy Icze Vajat.”¹⁴

2. A talajjavítás, talajművelés

Trágyázás

A talajjavításnak kétféle formáját ismerték az általunk vizsgált időszakban: pihentetés és trágyázás. Az előbbinek módjáról fentebb már szóltunk.

A szántóföld trágyázással történő javítása már a XVIII. század elején is általános lehetett. Ez tűnik ki a pogonyi, kisterenyei, ságújfalui, mátraszelei jobbágyságok 1732-ben írt panaszos leveléből. „...Helségnek határjai nagy munkával és kemény trágyázással élő föld el annyira, hogy trágyázás nélkül nem is igen terem.”¹⁵ Egy évtizeddel később a nedelistyei tanúk vallják, hogy a jobbágyságok „...békeességben bírták azon földeket, sőt hogy meg trágyázták, a trágyát is Abelován vették.”¹⁶ A trágyázással történő talajjavítást csak a hegyes, köves talajú szántóföldeken nem alkalmazták. 1737-ben egy bárnai jobbágyság vallja, hogy „...Bárnának határa igen hegyes köves és völgyes el annyira, hogy hegyes volta miatt nem igen trágyázhattuk, és sovány voltára nézve igen terméketlen...”¹⁷ Hasonló panaszról olvashatunk az ecsegi jobbágyság levelében is, amelyet 1782-ben a megyéhez küldtek.¹⁸ A kosarazással történő trágyázásra csupán két uradalmi adattal rendelkezünk: Köröskényi László salgói tisztartónak Szluka György 1729-ben elrendeli: „Halas Tó felől mentiben úton föllül Erőd alatt levő parlagot előbb vagy még föl trágyáztatni, vagy peniglen juhoknak Kosárt ot alítatni...”¹⁹ Gyuris Mihály 36 éves tanú vallomásából tudjuk, hogy Sréter István szandai földbirtokos „...szántófölgyeit minden esztendőben trágyázás és Juh Kosaraztatás által...” javította.²⁰

A szekérrel kihordott trágyát nagykeresztúri (1748) és losonci (1749) adataink szerint két ágú kapával húzták le a szekérről.²¹

A kihordott trágya mennyisége a szántóföld minőségétől függött. Itt egy kilás (600 négyszögöl) földre kihordott trágya mennyisége nagyon eltérő. Alsó-Felső-Szécsénykén 1821-ben a szekér nagyságától függően 30, illetve 40 szekér trágyát hordtak egy kilás földre.²² Darvas Pál sziráki uradalmából 1834-ben húsz szekér trágyát,²³ Alsóesztergály községben csupán 7–10 szekér trágyát vittek egy kilás földre 1844-ben.²⁴

Az egy kilás földre kihordott trágya mennyiségét a parasztságnál nem ismerjük. Feltételezzük, hogy itt jóval szerényebb keretek között folyhatott a föld trágyázása, hiszen az egy családra jutó állatállomány jóval kevesebb volt, mint amennyit a rendelkezésre álló föld trágya szükséglete igényelt.²⁵

A szántóföld trágyázásának gyakoriságára csupán az 1828. évi összeírás ad részletes felvilágosítást. A szántóföld minőségének leírásánál szinte minden esetben megjegyzik, hogy azt milyen időközönként trágyázzák. A megye változatos talajú és fekvésű szántóföldjei miatt, eltérő időközöket találunk a termőföldek trágyázásának gyakoriságára. Az Ipoly-völgyének kötött talajú, sík határu falvaiban (Fülekpüspöki, Szécsény, Varsány, Patak, Ludányhalászi, Érsekvadkert, Órhalom, Litke), valamint a megye lapos fekvésű déli falvaiban (Erdőtarcsa, Szarvasgede, Palotás) 5–6 évenként trágyázták a szántóföldet. A megye északi és középső vidékén a meredek hegyekre felfutó vagy homokos, köves talajú szántóföldek gyakoribb trágyázást igényeltek. Drégelypalánkon, Honton, Ipolyvecén, Keszegen, Nógrádmárcalon minden évben — Csesztvén,

Patvarcon, Romhányban, Szügyben két évenként trágyázták a földeket. Legelterjedtebb a három évenkénti trágyázás volt. Nem kevés azoknak a falvaknak a száma sem — erre már fentebb is utaltunk —, amelyeknek szántóföldjeit egyáltalán nem, vagy csak részben lehetett trágyázni. Mátramindszenten, Nádujfaluban a nehéz megközelítés miatt nem trágyázták a földeket. Hasonló okok miatt Mátraszőlősen egyötöd, Mátraverebélyen, Mihálygergén egynegyed részén „terhes”, illetve „hiábavaló” a szántóföldek trágyázása.²⁶

Más levéltári források is eltérő időszakokat jelölnek meg a föld trágyázásának szükségességére. Az ecseti (Kisecset) templomhoz tartozó földeket oly feltétellel vették árendába 1829-ben, hogy azt minden második esztendőben megtrágyázzák.²⁷ Petróczy László Kutas pusztai nemes 1832-ben négy kilás szőlőjébe száz szekér trágyát hordatott ki azzal az utasítással, hogy azt ismét csak öt év múlva kell trágyázni.²⁸

Szántás

A XVIII. század elejétől, az eke, mint a szántás eszköze gyakran szerepel a paraszti kárbecslésekben és egyéb forrásokban. Az eke formájáról, szerkezetéről és méretéről keveset árulnak el levéltári adataink. A tűzvészt követő kárbecslésekben csupán ilyen megjegyzéseket olvashatunk: *eke taligája* (Kálló: 1722), *egy új eke taligástul* (Lapujtő: 1722), *egy eke* (Csesztve: 1726) *ekéje taligástul* (Nőtincs: 1735).²⁹

Más levéltári források alapján lehetővé válik, hogy az eke néhány alkatrészét is megismerjük. A zahorai kovács a ludányi uradalom részére *szántóvas* és *csoroslya nádlását* és két csoroszlya élesítését végezte el 1753-ban.³⁰ A losonci kovácsok 1758. évi limitációjában „Szántó Vass Nádláss” és „Csorosla Nádlás” áráról olvashatunk.³¹ Varga Antal órhalmi jobbágy 1772. évi tűzkárában három darab *eke gerendely* szerepel.³² A herencsényi legények 1792-ben a bokori jobbágyok ekéinek *csikojtóit* és *tsap szögeit* összehasogatták.³³ 1822-ben egy bodonyi béresnek kiadott munkaeszközök listáján „Ekébe való ságotyú, eke girindő, eke vankus, eke taliga, szántóvas, csoroszlya” szerepel.³⁴ Adataink alapján megállapíthatjuk, hogy a XVIII–XIX. században a két vas alkatrészrel: az ekevassal és csoroszlyával ellátott faeke volt az általános.³⁵

Az eke tartozékaként tartjuk számon az *üsztokét*, amellyel a szántóvasat tisztítják meg a rátapadt sártól. Első említésével forrásainkban 1753-ban találkozunk: egy tanú vallja, hogy „Szántás közben a gazda szolgáját *üsztokével* verte.”³⁶ Ugyanebben az évben egy drégelyi jobbágytól „vas nélküli üsztokét” loptak el.³⁷ 1786-ban egy lóci jobbágy *vas üsztokével* tanította szép szóra apósát.³⁸ A későbbi forrásokban is gyakran szerepel az üsztoké, amelynek egyik vége többnyire vasalt volt.

Az eke méretére konkrét adatunk nincs. Gyakran utalnak viszont forrásaink arra, hogy a faekét csak négy igaerővel lehetett vontatni. Egy ebecki nemes földjét két jobbágy *cimborás ekével* szántotta meg 1721-ben.³⁹ A pásztói apátság gazdasági ügyintézőjének a XVIII. század közepéről származó rendelkezésében olvashatjuk: „De mivel két marha az ekét el nem bírja, azért a két ökrös jobbágy segítségére az uraság rendel egy másik jobbágyot ökröstül.”⁴⁰ Az Urbárium (1770) harmadik pontjára adott válaszok is gyakran említik: „a szántást négy marhával végezzük.”⁴¹ Rokonok, szomszédok, között általában gyakorlat lehetett a négyes fogat közös kiállítás, hiszen az általunk vizsgált időszakban nagyon kevesen rendelkeztek négy igaerővel.⁴²

Az ekének a szántás helyére történő kiszállításának módjára nem térnek ki forrásaink. A kétágú *ekelábat* csak a XIX. század elejétől említik uradalmi összeírásokban. Sőjpusztán *babka*, Bodonyban⁴³ és Varbón *ekeláb* volt a neve.⁴⁴ Feltételezzük, hogy az eke szállításának ezt a módját a parasztság is ismerhette ebben az időben, hiszen az ekeláb elkészítése különösebb technikai készséget, szakmai ismeretet nem igényelt.

A parasztságnál általános gyakorlat lehetett, hogy az ekét éjszakára kint hagyták a szántóföldön. A bokori jobbágyság 1792-ben a megyéhez küldött levelükben panaszolják, hogy a szántóföldön vasárnap is kint hagyott ekéiket, a marhákat őrző herencsenyi legények botokkal és baltákkal összehasogatták.⁴⁵

A talajelőkészítésben megkülönböztetést tettek az őszi és tavaszi vetés között. Az őszi gabonát az általunk vizsgált időszakban háromszor megszántott földbe vetették. Számos adatunk közül csupán néhányat említünk. Meskó János petői földbirtokos 1714-ben,⁴⁶ a pásztói apátság birtokán a XVIII. század folyamán,⁴⁷ a diósjenői jobbágyság 1786-ban, az őszi gabonát háromszor megszántott földre vetették.⁴⁸ Ez alól kivételt csak az irtványföld első igénybevételénél tettek. Egy Felső-szügyi tanú 1748 évi vallomásában olvashatjuk: „... a gyöpöt föl szántották, mindgyár első szántásban, őszi Gabonával be is vetették.”⁴⁹ A szántások időpontjait nem ismerjük.⁵⁰

A tavaszi vetések földjeit egyszer vagy kétszer szántották meg. Ez tűnik ki az ecsegi jobbágyság panaszos leveléből, melyet 1782-ben a megyéhez küldtek: „... Tavaszokk földeket, mellyeket Kit egytzer, Kit Kétzer meg szántottunk nem engedték be vetni magok számára...”⁵¹

A gabona vetését azonban nem mindig előzhette meg az ekével történő szántás. A meredek hegyekre felfutó szántóföldeket gyakran nem csak trágyázni, de szántani sem lehetett. Benyiczky Lajos pálfalvai uradalmában a búza vetésére kijelölt „gödrös, sovány bértzeket” a zsellérek kapával művelték meg 1813-ban.⁵² A XVIII. század végén Nagyváti János több alkalommal megfigyelte, hogy a megye keleti részén, a magas hegyeken, a szántást ásással pótolják.⁵³

Az eke készítőiről keveset árulnak el forrásaink. Valószínűnek tartjuk, hogy a parasztság ekéinek többsége nem helyben készült, hanem vásárokon, a falvakat felkereső vándorkereskedőktől vették. A megye északi falvaiban (Korna, Felső-Esztergály, Hradistya, Mlágó, Bisztricska, Nagyfalú, Poltár) a parasztság a téli hónapokban hordók, szekrények, egyéb faeszközök mellett ekéket is készített.⁵⁴

Az eke készítésével kapcsolatos helyi igényeket jól ismerhették, ezt bizonyítja Burián Tamás poltári jobbágyság 1763. évi kárbecslése, melyben „Az alföldre készített Ekébe való Kerék” is szerepel.⁵⁵ Az uradalmakban a faragóbéresek feladata volt az eke készítése, akiknek száma a XVIII. század közepétől — a majorsági gazdálkodás kibontakozásától — egyre növekedett.⁵⁶

Borona

A borona, mint a talajművelés egyik eszköze, a XVIII. század elejétől rendszeresen szerepel a paraszti leltárakban. Forrásainkban *borona*, *vasborona*, *vasas borona* néven találkozunk vele. A *borona fog*, *borona szög*, *boronába való Vas Szegnek* készítését a kovácsok limitációiban a XVIII. század elejétől megtaláljuk.⁵⁷ Csak a boronafog készült vasból. Ez tűnik ki a kárbecslések „vas boronának a fája” megjegyzéseiből.⁵⁸ A vasból készült (már nemcsak a

fog) borona a XIX. század első felében jelenik meg először forrásaink szerint az uradalmakban.⁵⁹ Ekkor tűnik fel, ugyancsak uradalmi birtokokon, a *tövis borona*, melynek készítése a *faragóbéres* feladata volt.⁶⁰

3. GABONATERMELES

Gabonafajták

A megyénkről készült monográfiák szerzői, akik munkájukban többnyire saját megfigyeléseiket, tapasztalataikat rögzítették, a gazdálkodásról szóló fejezetünkben megállapították, hogy e vidék termőföldjének fekvése, talaja, éghajlata eltér egymástól.⁶¹ Leírták, hogy történelmi megyénk közel egyharmadát kitevő északi része hideg éghajlatú, szántóföldje kevés és rossz minőségű, azért itt csak az igénytelenebb növények (borsó, lencse, pohánka, zab) termelhetők eredményesen. Arról is szóltak, hogy a megye középső és alsó tájain is a talajadottságok határozzák meg a gazdaságosan termelhető gabonafajtákat. Csak elvétve tettek említést arról, hogy a megye változatos talajú, fekvésű és éghajlatú szántóföldjein hol lehetett jövedelmezően búzát, rozst, árpat stb. vetni.

Az alábbiakban — a levéltári források alapján — nemcsak a gabonafajtákat ismertetjük, hanem megkíséreljük azt a területet is körülhatárolni, ahol termésük gazdaságosnak bizonyult.

a) *Búza*

Búzatermő vidékként tartották számon a Losonc-Ragyolec közötti területet, a Karancs hegység néhány faluját (Keszi, Lapujtó, Kishartyán), a Sziráktól délre eső községeket (Kálló, Erdőkürt, Kökényes, Jobbágyi), a megye nyugati részén található települések közül Vadkertet, Horpácsot, Kisoroszit. A megyében a legjobb minőségű búzát Fülekpüspökiben termelték.⁶²

b) *Rozs*

Az Ipoly-menti — többnyire homokos talajú — falvakban a gabonafajták közül ebből vetettek a legtöbbet: Liptagerge, Ludány, Trázs (Órhalom), Varbó, Dejtár, Ipolyvece. Rozst termeltek a Zagyva völgyében Jobbágyi községig, a Cserhát falvainak többségében.

c) *Felesbúza*

Forrásainkban még *kétszeres búza*, *abajdócbúza*, *cselédnek való rozs* néven említik. Vetésterülete a rozstermelő vidéken a legnagyobb. A búzát termelő falvakban a tisztabúzából elvetett magnak csak a felét teszi ki a felesbúza.

d) *Árpa*

Jelentősebb árpatermelés csak az Ipolymenti falvakban folyt. Kisebb területen az egész megyében vetették.

e) *Zab*

A megye északi és az Ipoly mente falvaiban termelték nagyobb mennyiségben. Más községekben vetésterülete elenyésző.

f) *Tenkely*

Az északi falvak főbb terménye. A megye más területein is vetették, de csak kis mennyiségben. A középső és alsó vidékeken a múlt század közepéig, az északi részén a huszadik század elejéig termelték.

g) *Köles*

Kis mennyiségben termelték. Az összeírások a termés mennyiségét nem közlik. Korai előfordulásáról, a kárlistákból, hagyatéki leltárakból tudunk.⁶³

Az alábbiakban arra közlünk példákat, hogy az egyes paraszti gazdaságokban, uradalmi birtokokon milyen volt a gabonafajták termelési aránya.

Csordás Mátyás kállói jobbágnak 1722-ben 70 kila búza, 22 kila zab, 14 kila rozs, 10 kila árpa, 8 kila tenkely égett meg.⁶⁴ Vay Anna kisterenyei földbirtokos kilenc „kenyeres jobbággy”-ának összesen 180 kereszt búzája, 54 kereszt zabja és 36 kereszt árpája termett 1732-ben.⁶⁵ Ferkó György alsósztrégovai lakos 1758. évi tűzkárában 16 kereszt abajdóc búzát, 5 kereszt zabot, másfél kereszt árpát és negyed fél kereszt tenkelyt írtak össze.⁶⁶ Ugyanebben az évben Szeverni Jánosnak Alsósztrégován 30 kereszt búza, 4 kereszt rozs, 6 kereszt zab és 3 kereszt tenkely vált a tűz martalékává.⁶⁷ A mohorai Majthényi uradalomban az 1794-ben termett gabona mennyisége az alábbi volt: tisztabúza — 128 kereszt 7 kéve; abajdóc búza — 56 kereszt 9 kéve; tenkely — 3 kereszt; árpa — 9 boglya.⁶⁸ Kacs Kovács Ferenc géci birtokán 1796—1803 között az egyes gabonafajtákból az alábbi termett (pozsonyi mérőben):⁶⁹

Év	tiszta búza	abajdóc búza	rozs	árpa	zab	tengely
1796	—	—	82	17	72 $\frac{1}{2}$	—
1797	5 $\frac{1}{2}$	—	66 $\frac{1}{2}$	10	16	—
1798	12	24	53	29	126 $\frac{1}{2}$	—
1799	37	—	50 $\frac{1}{2}$	8 $\frac{1}{2}$	28	—
1800	30 $\frac{1}{2}$	—	22 $\frac{1}{2}$	4 $\frac{1}{2}$	47	—
1801	9	—	105	8 $\frac{1}{2}$	40	—
1802	—	12	48	14	70	—
1803	16	24	70 $\frac{1}{2}$	10 $\frac{1}{2}$	46 $\frac{1}{2}$	—

A Mocsáry család liptagergei birtokán 1836-ban termett: tisztabúza 402 kila, felesbúza 285 kila, rozs 671 kila, árpa 324 kila, zab 748 kila, tengely 23 kila.⁷⁰

Vetés

Forrásaink arról vallanak, hogy a paraszti gazdaságokban és az uradal-
makban a cséplés, illetve nyomtatás után a vetni való gabonát kimérték és
külön tárolták. Az erre vonatkozó legkorábbi adataink Kálló községből szár-
maznak: 1722-ben az egész települést felelő tüzvész a jobbágyok „vetni való
Búzáját” is elpusztította.⁷¹ A vetésre szánt gabonát zsákban, hordóban, szű-
székben, kasban tárolták.⁷² A telekhez tartozó szántóföldre a fél házhelyes
jobbágy 6, az egész házhelyes 12 kila gabonát számított egy vetőre.⁷³ De
jelentős gabonatermelés folyt az irtványföldeken is. Macska András horpácsi
egész házhelyes jobbágy — telki és irtványföldjén — húsz kila búzát vetett
el 1753-ban.⁷⁴

Egy kila gabonával 600 négyszögöl szántóföldet lehetett bevetni.⁷⁵ Radványi
Ferenc leírásából tudjuk, hogy a XVIII. század elején egy kila elvetett mag
— a talajtól függően — három-öt kila termést hozott.⁷⁶ Az egy mag várható
terméshozama a XIX. század első felére sem változott jelentősen. Egy kila
elvetett mag Szandán (1827), Varsányban (1824) 2½; Pálfalván (1814), Ebec-
ken (1824) 4; Taron (1814), Lapujtőn (1829), Szirákon (1834), Csesztvén (1835)
5; Mohorán (1828) 6; Rád (1827) községben 7 kilát termelt.⁷⁷ Néhány uradalmi
és nemesi birtokon a kedvezőbb fekvésű, gyakrabban trágyázott földeken
magasabb termést is elérhettek. Korodinyi József szandai nemesnek tarto-
zása fejében lefoglalt földjét 1827-ben: „...egy mag után 10 mag termőnek
találtak...”. Ugyanebben az időben a szandai gazdák termése a három magot
sem érte el.⁷⁸ Jeszenszky János Bakópusztai uradalmában egy szem vetés
után nyolc szem termést számoltak 1832-ben.⁷⁹

A vetés ősszel és tavasszal történt. Így megkülönböztettek *őszi vetést*,
illetve *tavaszi vetést*. A gabona többségét ősszel vetették el. Benyiczki László
Sáp községben lévő majorsági földjén „őszit mint egy hetven, Tavaszi életet
pedig circit ötven kilát szoktak vetni...” — olvashatjuk egy 1821. évi tanú-
vallomásban.⁸⁰ Bercelli István berceli uradalmában — 1821-ben — a szántó-
föld háromnegyed részét őszi, egynegyedét pedig tavaszi gabonával vetették
be.⁸¹

A „tavasz alá hagyott földekbe” került a tavaszbúza, a zab, az árpa, a
tenkely, a csicséri borsó, a lencse, a bab, a XVIII. század 70-es éveitől a
kukorica is.⁸²

Az újonnan létesített irtványföldeknél a gabonavetésnek meghatározott
sorrendjét olvashatjuk ki forrásainkból. Becskén az újannan irtott szántó-
földbe az első évben kölest, a második évben árpát, a harmadik évben búzát
vetettek.⁸³ Egy 1746-ban készült tanúvallomás szerint Nagylibercsén „a har-
madéve osztott földbe az első esztendőben köles volt benne, egy esztendőben
ugarul esett az Föld, azután búzát vetettek.”⁸⁴ Pöstyénben egy 1743. évi adat
szerint köles, tenkely, tavasz búza volt a vetési sorrend.⁸⁵

Kárlistákban, hagyatéki leltárakban gyakran szerepel a „vászonból ké-
szült vetőabrosz”.⁸⁶ Használata az 1950-es években szűnt meg.

Aratás

A téma vizsgálatának egyik legfontosabb kérdése, mivel történt az álló
gabona levágása: sarlóval, vagy kaszával. Adataink a két munkaeszközt, az
azzal végzett munkafolyamatot jól elkülönítik. A pöstyéni tanúk egyike
1743-ban így vallott: „...az árpát rész szerint *kaszálták*, rész szerint *aratták*,

az aratott árpa volt mint 13 kereszt, boglába mennyi volt, arra nem emlékezik.”⁸⁷ Kocsis János 25 éves ludányi tanú azt vallotta 1754-ben, hogy „... a zab pedig három, vagy négy Szekérrel, mely is aratot volt és nem kaszált.”⁸⁸ Az idézett forrásokból egyértelműen kitűnik, hogy a *kaszálás* munkaeszköze a *kasza* volt, míg *aratni* mindig *sarlóval* szoktak.⁸⁹

A kasza a XVIII. század elejétől az egész megyében elterjedt munkaeszköz. Formájáról, méretéről, készítőiről semmit nem árulnak el forrásaink. A kaszát és tartozékait (*kaszakő, kaszafén, kaszaverő, kaszaüllő*) a legtöbb paraszti kárbecslésben megtaláljuk. Egy-egy háztartásban a kaszák száma 2—6 között váltakozott.⁹⁰

A sarló neve forrásainkban: *sarló, aratósarló, fogas sarló*. A nőtincsi jobbágyság 1735. évi kárlistájában *kasza sarló* említésével is találkozunk.⁹¹ De később ez az aratóeszköz a szécsényi (1770)⁹² és a becskei (1771) jobbágyság tűzkárlistáján is szerepel.⁹³ A sarló formájáról, készítőjéről nem tájékoztatnak levéltári adataink. A fentebb közölt *fogas sarló* neve valószínűleg recézett élű sarlóra utal. Az egyes háztartásokban általában 2—8 darab sarlót tartottak.⁹⁴

A fentebb közölt adatok egyértelműen bizonyítják, hogy a kasza és a sarló, mint az álló gabona levágásának munkaeszköze, az általunk vizsgált időszakban együtt él az egész megye területén. Forrásaink szerint a két munkaeszköz használata pontosan körülhatárolható. Az erre vonatkozó több mint kétszáz adatból csupán néhányat idézünk. Egy pöstényi tanú vallja 1734-ben: „... Rádainé Asszony Pálinskassa által *babbot kaszáltatott* ottan...”⁹⁵ A salgótarjáni uradalomban „A zagyvaiak közül öten vagy hatan küldettek ki azon *pohánkáknak lekaszálására, s elvitelire.*” — olvashatjuk egy 1735. évi tanúvallomásban.⁹⁶ A horpácsi uradalomban a kaszával levágott árpát boglyába hordatták” 1747-ben.⁹⁷ Az idézett vallomásokból azt olvashatjuk ki, hogy a zabot, pohánkát, árpát és a tenkelyt — vagyis a tavaszi gabonát — többnyire kaszával vágták le. A közölt adatok szerint előfordult az is, hogy az árpát és a zabot sarlóval aratták. Az őszi vetésű búzát, rozst csak bosszúból vagy hatalmaskodásból vágatták le kaszával.⁹⁸ Egyébként a két gabona (búza-rozs) aratóeszköze — szinte a XIX. század végéig — a sarló volt.⁹⁹ Kivétel volt ezalól a megye déli, az Alfölddel határos vidéke, ahol már a XVIII. század elején is kaszával vágták le a búzát és a rozst. Legalábbis erre következtethetünk a kállói jobbágyság 1722. évi kárlistáiból, ahol a feljegyzett károk között a legtöbb háztartásnál olvasható a „*kaszált Tavasz Búza*” és a „*kaszált rozs*”.¹⁰⁰

A kaszás, illetve a sarlós aratás munkafázisait levéltári adataink alapján nem tudjuk pontosan nyomon követni. A kaszával történő aratáskor a gabonát *rendre* vágták. Ez tűnik ki egy bussai tanú 1734-ben tett tanúvallomásából: „... a mulyadi lakossok Süllei János Búzáját és árpáját *lekaszálták* hatalamassan... Losoncrúl haza felé jöven az *rendeket* is szemeivel látta.”¹⁰¹ A kaszával *rendre vágott* gabonát *boglyába*, olykor *petrencébe* rakták.¹⁰² A megye déli részén fekvő Kállón a kaszával aratott gabonából *kereszteket* készítettek, de a boglyázás is előfordult.¹⁰³ Sajnos arra nincsenek adataink, hogy a kaszás aratásban hányan vettek részt, milyen volt a munkamegosztás: ki gyűjtötte össze a rendet, kévéző-kaszás aratásnál ki töltötte össze a kévéket stb.

A sarlós aratás munkafolyamataiból valamivel több részletet őriznek forrásaink. Nagylibercsén 1746-ban, Varsány községben 1769-ben „...három férfi és három Asszony aratta...” a rozst, illetve a búzát.¹⁰⁴ Balassagyarmaton Natter Sarolta birtokán két férfi és két nő aratta 1834-ben a „rozsbúzát.”¹⁰⁵

Az aratópár munkamegosztására sajnos nem találtunk adatot. A levéltári anyag alapján nem tudunk választ adni arra a kérdésre, hogy kettőjük közül ki végezte sarlóval az álló gabona levágását, nem tudjuk körülhatárolni a pár másik tagjának munkakörét. A néprajzi kutatás recens megfigyelések, visszaemlékezések, gazdagabb levéltári források alapján pontosan körülhatárolta az aratópár munkamegosztását. E szerint a sarlós munka a nők feladata volt, a levágott gabona összekötését a férfiak végezték.¹⁰⁶ A sarlóval dolgozó asszony egyik kezébe összegyűjtött, ill. összefogott gabonaszárakat *maroknak* nevezték.¹⁰⁷ A markokat *kévébe* rakták össze, amelyet rozsszalmából készített *kéve kötéllel* kötöttek meg.¹⁰⁸ A száraz kévekoteleket vízbe mártották, hogy kötözés közben ne törjenek el a szalmaszálak.¹⁰⁹

Forrásainkban gyakran találkozhatunk a *parasztkéve* említésével. Ennek szemléltetésére egy példát idézünk. „Volt az egész termés *paraszt nagy kivébe* kötve.”¹¹⁰ A parasztkévekbe jóval több gabonát kötöttek be, mint más kévekbe. Ezt bizonyítja 1823-ban Losoncon készült becsüslevél, amelyet egy három vécás föld terméséről állítottak ki: „...a mellyen most termett 12 csomóbul és 7 kévéből álló Termés, mellyet ha jó *paraszi Kévében* kötöztek volna, 10 csomóba számítani lelki ősméretünk szerint bizonyítjuk.”¹¹¹

A kévébe kötött gabonát *keresztbe* vagy *csomóba* rakták össze. A két elnevezés egyenlő gyakorisággal fordul elő forrásainkban. Gyakran egy-egy tanú a csomó és kereszt kifejezést is használta. Vincellér János ludányi lakos a bíró előtt tett vallomásában, 1754-ben, a feltett kérdésre így válaszolt: „...az ostor, Sarló pénzt nem Gazda Számára szedett csomó után, hanem minden *keresztül* egy-egy pénzt vett.”¹¹²

A keresztbe, vagy csomóba rakott kévek száma eléggé változatos a megye területén. Balassagyarmaton 1784-ben egy keresztet 22 kévével számoltak.¹¹³ Szécsényben 1820-ban, Karancskeszin 1830-ban 13; Balassagyarmaton 1834-ben 11 kévét raktak egy csomóba.¹¹⁴ Levéltári adataink, mint jeleztük, nem tesznek különbséget *kereszt* és *csomó* között. A tanúként kihallgatott személyek a *kereszt* és *csomó* kifejezést egyaránt használták vallomásaikban, sőt gyakran a törvény elé idézett, az összerakott kéveket felváltva *keresztnek*, illetve *csomónak* nevezte. Meggyőződésünk, hogy a *kereszt* és a *csomó* nem azonos mennyiségű gabonát jelöl. Bizonyos mértékben ezt bizonyítja a fentebb közölt néhány adat, amelyek a keresztben, illetve a csomóban elhelyezett kévek számát közlik. A csomóban a kévek száma gyakran csak fele a keresztben lévő kévek számának. Még jobban jelzi a különbséget a keresztből, illetve csomóból nyerhető gabonamennyiség. Az általunk vizsgált időszakban a búza kereszt termését három, a csomóét viszont két kilával számolták. Holes István 86 éves (1969) cshátsurányi adatközlőnk nagyszülei elbeszéléséből úgy tudta, hogy régen egy csomóba 13 kévét raktak, amely egy-másfél kila magot adott. Azt is hallotta, hogy két csomó tett ki egy keresztet, ezért a csomót *félkeresztnek* is nevezték. Adatközlőnk visszaemlékezését hitelessé teszi Vitéz János horpácsi mezőbíró 1826-ban készült jelentése: „...a tavaszi learatott Jóságából az arató rész nagyobb része a mezőn volt, az említett zsidó azon juhokat

a fél kereszttek közt legeltette, úgy hogy a juhok a fél keresztekre is fel ágaskodtak.”¹¹⁵

A paraszti gazdaságok többségében az aratás munkafolyamatait (gabona levágása, kévébe kötése, keresztbe, csomóba rakása, illetve boglyába, petrencébe hordása) a családtagok végezték el. A nagycsaládon belüli munkamegosztásra adatot nem találtunk forrásainkban. Tudjuk, hogy megyénk több községében még a XIX. század végén is megvolt ez a bővített családszervezet. Gyűjtéseink időpontjában (1956—60) az idősebb adatközlők emlékegyéből csupán azt sikerült megtudnunk, hogy a szülőkkel együttélő legény és házasemberek feladata volt az aratás. Ez utóbbiaknak a feleségük, a kaszával arató legénynek pedig lány volt a *marokszedője*. A családfő a ház körüli munkákat végezte, felesége pedig az aratóknak főzött.

A XIX. század közepéig a fél- és ennél nagyobb telekkel rendelkező gazdák többsége házas, vagy legényszolgát tartott. Aratáskor kaszált, kévét kötöztött, a keresztet, illetve csomót rakta össze.¹¹⁶ A nagyobb gazdánál előfordult az is, hogy aratómunkásokat fogadtak fel az északi megyékből tömegesen érkező sarló és kaszás aratókból. Egy karancseszi jobbágnál 1842-ben Árva megyéből érkezett 5 férfi végezte az aratást.¹¹⁷

A kisebb földterületű uradalmakban — megyénkben ezek az apró nemesi földbirtokosok voltak az általánosak — már az újraterelítést követő évtizedekben sem vették szívesen igénybe a jobbágyok és zsellérek robotmunkáját. Nándori Bene István 1714. július 28-án Korponán kelt levelében arra utasítja ispánját, hogy „...a Gergei majorságot penich nem bánom ha könnyebben esik *pénzes aratókat* fogadjon, aki maga életén légyen, ha három garast is napjára kellene adni...”¹¹⁸ Később is *pénzes*, illetve *szakmányi aratókra* bízzák a majorsági gabonatablák learatását. Az aratómunkások nem a megye lakói közül kerültek ki, hanem az északi megyék falvainak lakóiból, akik június közepe táján csoportosan indultak el az ország termékenyebb tájai felé, hogy aratást vállaljanak. Radványi Ferenc már a XVIII. század elején megállapítja, hogy Nógrád megyében az aratást az északról érkező szlovák lakosok végzik.¹¹⁹ A megyetörténeti összefoglalások, a levéltári feljegyzések sokasága később is arról tanúskodik, hogy — a XIX. század közepéig — a megye uradalmaiban, olykor a gazdák is, a gabona aratását az Észak-magyarországi szlovákokra bízzák.¹²⁰ A közgyűlési jegyzőkönyvek, levéltári adatok arról tudósítanak, hogy Nógrád megye elszegényedett lakossága az Alföldre járt rendszeresen aratni. A kálnóiakról tudjuk, hogy 1769-ben a falu lakói az Alföldre mentek aratni.¹²¹ A pálfalviak Fegyverneken arattak 1770-ben.¹²² A füleki nemesekről azt írták 1797-ben, hogy az Alföldre járnak aratómunkát vállalni.¹²³ A megye 1808. évi közgyűlési jegyzőkönyve arról tudósít, hogy a megye lakóinak egyharmad része az Alföldre jár aratni.¹²⁴ Gyakran a telkes jobbágyok is vállaltak aratást az Alföldön. Ennek bizonyítására csupán egyetlen adatot idézünk. Szöllös Pál lapujtói háromnegyedtelkes jobbágy szolgája 1755-ben arra a kérdésre, hogy otthon tartózkodott-e Szöllös Pál és felesége, így válaszolt: „...nem volt otthon, mivel az Gazda az Alföldön aratáson volt, az Gazdasszony pedig az Szent Kutnál.”¹²⁵ A más vidéken aratást vállalók mindig férfiak voltak, a feleség soha nem vett részt ebben a távoli munkavállalásban. Ezt tapasztalhattuk, adataink alapján, a megyénkbe érkező aratóknál is.

Az aratás időpontjára kevés adatot őriznek forrásaink. A sőji uradalomban 1797—1840 között, július 10-e körül kezdődött az aratás és augusztus elején fejeződött be. Az aratás megkezdésének paraszti gyakorlatára nincs adatunk.

Az aratás befejezését jelző aratókoszorú készítését csupán egy adatunk említi. Mészáros György 50 éves szőlősi lakos vallomásában azt mondta 1822-ben: „Nemes Kiss Mihálynak aratója lévén az aratásnak végeztén egy árokban koszorút kötvén...”¹²⁶

Szemnyerés (cséplés, nyomtatás)

A kaszával, sarlóval levágott gabonából a szemnyerés módja a cséplés és a nyomtatás volt. Ez történhetett a learatott táblán, szérűn és pajtában. Az aratás helyén történő szemnyerésre mindössze egy adatunk van 1736-ból.¹²⁷ Sűrűbb előfordulásáról talán azért nem szólnak a források, mert nem lehetett általános gyakorlat.

A nem helyben csévelt, illetve nyomtatott gabonát a szérűre, pajtába hordták. A behordás ökrös (szekér) és lovasfogattal (kocsi) egyaránt történhetett.¹²⁸ A kévézett, vagy kötetlen gabonát szállító járművet *hosszú szekér*, *hosszú kocsi* névvel jelölték. Morva András lesti jobbágy 1758. évi tűzkárában *Búza hordó szekér* szerepel.¹²⁹ A gabona hordásához használt járművek kiegészítő tartozéka volt a *hosszúoldal*, a *vendégoldal* (*vendégrúd*), a *csatlókötel*, *rúdallókötel*, a *csatlórúd*.

A parasztok a határból behordott gabonát a pajta alá, vagy a pajta előtti *szérűre* rakták. A XIX. század első felében kezdett elterjedni — valószínű a gyakori tüzesetek miatt — a közös szérű használata, amelyek jelölése a 1860—1870 között készült tagosítási térképeken már több községnél szerepel.¹³⁰ A cséplés és nyomtatás is e hármas elhelyezésszerűn történt.¹³¹ A pajta alatt és a pajta előtt kiképzett szérűre még több adatközlőnk emlékezett. Sámsonházán a múlt század végéig e két helyen végezték a cséplést és a nyomtatást. Ebben az időben jelent meg a cséplőgép a faluban, a közös szérű kijelölésére, kötelező használatára is ekkor került sor.

Az uradalmakban a szemnyerés munkáit a *szérűn*, *szérűskertben* végezték.¹³² Arra nincs adatunk, hogy a gabonát a pajta alatti szérűn cséplték vagy nyomtatták volna. Előfordulására csak következtethetünk. Az uradalom megbízottját, aki a szemnyerés munkálatait irányította, az ott dolgozókra felügyelt, *nyomtatógazdának*, illetve *pajtagazdának* nevezték.¹³³

A cséplés munkaeszköze a *csép*. Neve a XVIII. század eleji peres iratokban, kárbecslésekben is szerepel. Részletesebb leírását az 1786-ban készült becskei tanúvallomásból ismerhetjük meg: „... azon csépel hadarásztam volna ellene az *Hadarója* ki szállt a *nyelibül*...”¹³⁴ A paraszti gyakorlatban többnyire csak a rozst cséplték. Az így kevésbé megtört, hosszú szárú rozsszalmát fel tudták használni az épületek fedésére, a gabonásverem bélelésére, kévekötelek, kisebb méretű tárolóeszközök, mérőedények stb. készítésére. Kévs termés esetén más gabona kalászából is cséppel verték ki a szemet. Egy busai gazda 1843-ban a len, az árpa, a tiszta búza, a rozs, a kétszeres terméséből a szemnyerést cséppel végezte.¹³⁵ Más gabonafajtáknál a csép használatát a családtagok csekély száma is indokolhatta. Cséppel egyedül is termelékenyen lehetett dolgozni, ezzel szemben a nyomtatás — mint tudjuk — gondos szervezést, több munkáskezet igényelt.

A paraszti gazdaságokban és az uradalmi birtokon a nyomtatásnál használt munkaeszközök leltárát, forrásaink alapján így állíthatjuk össze: *nyomtató seprű, nyomtató villa, nyomtató gereblye (búzagereblye), szérügereblye, szórólapát*.¹³⁶ A felsorolt munkaeszközök mindegyikéből 3—5 darabot tartottak a paraszti gazdaságokban. A XIX. század elején a nagyobb uradalmi birtokon kezdett elterjedni a „szérüre való nagy fa Rosta”.¹³⁷

A nyomtatás aprólékos munkafolyamatából csak nagyon hiányos áttekin-
tésre adnak lehetőséget forrásaink. A mezőről behordott gabonát *asztagba*
rakták, majd nyomtatás előtt a „kivés életet *ágyaszták*”. Nyomtatni csak lóval
szoktak. A nyomtatás munkájában résztvevők közül a lovakat hatjó *ostoros-*
ról és a *villásról* van tudomásunk. Az ostoros feladatai közé tartozott a nyom-
tató lovak éjjeli legeltetése is.¹³⁸ A kicsévelt vagy nyomtatott gabonát *garma-*
dába, a szalmát *kazalba* rakták.

A cséplésben és nyomtatásban résztvevők számát mindössze két adat közli.
Egy nagykeri gazda 1833-ban a „...funduson található Szérőn negyed magá-
val cséplelt...”¹³⁹ A szentpéteri uradalomban tizennyolcan végezték a nyomta-
tást.¹⁴⁰ A cséplők és nyomtatók — elsősorban az uradalmi birtokon — fogadott
munkások voltak. Még az éves cselédek alkalmazó földbirtokosok is, a szem-
nyerés munkálatait fizetett idegen munkásokra bízta.¹⁴¹ Az aratókhoz hason-
lóan, a cséplést és nyomtatást vállalók is az északi megyékből érkeztek. Példa-
ként megemlítjük, hogy a mihálygergei (1803) és a herencsényi (1806) ura-
dalomban az északról érkező „tótok nyomtattak saját lovaikkal.”¹⁴²

A gabona betakarításában résztvevők munkabérét a megye közgyűlése
évenként szabályozta. Ennek vizsgálatát nem tartjuk feladatunknak. Szemléltet-
tetésül csupán az 1830-ban kiadott arató, cséplő és nyomtatórészt szabályozó
határozatot közöljük: „Az arató rész Tekintetben vévén a jelen való Termést
a szerint mint Tavali, az őszi nézve 13-ik, a Tavaszira nézve 12-ik csomóra.
A nyomtató rész az őszi nézve 14-ik, a Tavaszira nézve 13-ik. A cséplés őszi nézve 13-ik,
a Tavaszira nézve 12-ik. — Az ebéd pedig közönségesen minden harmadik mérés-
ben le tsapva elhatároztatik.”¹⁴³

Arra nincs adatunk, hogy egy nap alatt mennyi gabonát lehetett kicsé-
pelni, vagy nyomtatni. Néhány forrásunk arra utal, hogy a teljes gabonater-
més szemnyerésének munkái decemberig is kihúzódhattak. A mulyadi jobbá-
gyok 1707-ben november 7-én nyomtatták gabonájukat, a tarnóciak 1781-ben
december 10-én cséplték a rozst.¹⁴⁴ A sőji Kacs Kovács uradalomban a XIX.
század első felében, általában október 10-e körül végezték a csépléssel és a
nyomtatással.¹⁴⁵

4. GABONATÁROLÁS

Verem

A megtermelt gabona legismertebb tárolási módja — parasztnál, ura-
dalmaknál egyaránt — a földbe ástott verem volt. Előfordulására a legkorábbi
adat a füleki nemesek 1663. évi kárlistái őrzik.¹⁴⁶ A paraszti tulajdonban lévő
gabonásvermek meglétéről a XVII. század végétől vannak adataink. Az
1686-ban készült peres iratokban a marcali, óvári és romhányi parasztnak ver-
meiben okozott károkról olvashatunk.¹⁴⁷

Az alábbi idézeteink arra engednek következtetni, hogy a parasztok vermeiket saját maguk készítették el. Az uradalmakban a cselédek feladata volt a vermek kiásása. Van példa arra is, hogy az uradalom — pl. Sőjben, 1822-ben — bér munkásokkal készítette el a vermeket. Egy ötven kilás verem elkészítésének két és fél pozsonyi mérő rozs volt a munkabére.¹⁴⁸ A bér munka olykor a parasztnál is előfordul. A Nógrád megyei tóthartyániak 1830-ban, a Heves megyei Atkár község gazdájánál vállaltak bér munkát gabonavermek készítésére.¹⁴⁹

A vermek formájára nem utalnak forrásaink. Az adatközlők visszaemlékezése, a régészeti leletmentő ásatások eredményei azt bizonyítják, hogy vidékünkön a körte formájú vermek voltak ismertek. Kajzinger János cserhátsurányi gazda — aki gyűjtésünk időpontjában (1957) a kilencvenkettedik esztendőjét is betöltötte — elmondta, hogy gyermek, de felnőtt korában is gyakran kijárt a falu szélén lévő, akkor már beszakadozott gabonás vermekhez. Az akkor látottakra így emlékezett vissza: „A verem olyan volt éppen, mint egy nagy körte. A szája keskeny volt, azután meg szélesedett befelé, éppen csak egy vékony ember vagy egy gyerek tudott rajta bebújni.” Gádor Judit régész sóshartyáni terepbejárása során 1969-ben egy gabonás veremre bukkant. Az oldala már be volt omolva, de szája és torka épségben maradt. Szájának átmérője 60 cm, torkának hossza 40 cm volt. Kísérője, az akkor 33 éves Mester György elmondta — az idős emberek elbeszélései alapján —, hogy itt a falu észak-keleti szélén lévő gabonásvermek körte formájúak voltak.¹⁵⁰

A vermek belső kiképzésének gyakorlatát az 1758. évi karancseszki tanúvallomások alapján ismerhetjük meg. Néhány részlet a vallomásokból: „Azt ugyan tudja a Tanu mivel szemeivel látta, hogy mind az Verem torka alatt való Szalma (mellyet az Parasztok köznevezettel Szalma Bábúnak neveznek) mind azon Karócskák, mellyekkel az Szalma Bábu le volt szögezve nagyobb részént rothatt volt. Tudja bizonyosan az Tanu, hogy jóllehet mogyoró vesszővel szokták az ollyatén gabonás Vermeiket el készíteni, de annak szükségében az minémű vesszőt kaphatnak, akár fűzfa, akár rakottya vesszővel, mind csinált, mind magában úgy nőtt Karócskákkal szokták elkészíteni.” Egy másik tanú vallomásából: „Jóllehet ezen Tanu maga Vermeit magában nőtt Karócskákkal Szokta Súpolni, tudja mind azon által azt bizonyosan, hogy sokan az Helységbeliek közül mindenféle Karócskákkal élnek, az vesszők iránt pedig nem sokat szorgalmatoskodnak, hanem az ki micsodás vesszőt hamarébb kaphat ollyan aplicál Verem Supolásához, az miat, hogy maga is az Fatens többnyire mindenkor Kertye végében lévő Füzesfűl vágott Vesszőkkel Szokta ezen Szükségét kipótolni”.¹⁵¹ A vermeket kibélelés előtt szalmacsóvával kipörkölték.¹⁵² Mintegy két évtizeddel ezelőtt még találkozhattunk olyan adatközlőkkel, akik nagyszüleik elbeszélései nyomán, megközelítő pontossággal el tudták mondani a verem bélelésének módját. Koplányi János 86 éves nagy lóci adatközlő 1958-ban erre így emlékezett vissza: „Amikor kiásták a vermet, hagyták, hogy egy kicsit kiszáradjon, majd szalmával kiégették. Oldalára zsupszalmát vagy nádat tettek, amelyet mogyoróvesszőből vagy gyertyánfából készített pántokkal rögzítettek. A gabonát csak hosszabb szellőztetés után töltötték bele. A verem kör alakú száját szalmával betömték, agyaggal letapasztották.”

A vermek belső méretére csak olyan adatokkal rendelkezünk, amelyek a bennük elhelyezett gabona mennyiségét jelölik. Sajnos ezek mindegyike ura-

dalmi tulajdonban lévő vermekre vonatkozik. Mesko István petői uradalmában nyolc veremről tesznek említést 1713-ban, melyek mindegyikében száz kila búza volt.¹⁵³ Bertzelli Gergely, Bercel községben lakó földbirtokos 1731-ben készült végrendeletében olvashatjuk: „Harmadévi Búza egy hatvan kilás veremmel és tavali búza két veremmel, egyikben hetven killa és másokban ötven killa vagyon, mely búza 1730-dik esztendőben termett négy veremmel vagyon, egyikében vagyon százhusz killa, másikában nyoltvan killa, harmadikában hatvan killa és negyedikében találva hetven killa vagyon...”¹⁵⁴ Palo Pál 58 éves halászi (Ludányhalászi) lakos 1754. évi vallomásából is arra következtethetünk, hogy a helybeli uradalom vermei egyenként 50—100 kila gabona tárolására voltak alkalmasak: „Azon Vermek nem egyforma nagyságúak, de 50 kilán alól egy sincs azonban némelyiké 100 kilánál is nagyobb.”¹⁵⁵

Az egy jobbágyháztartáshoz, vagy uradalomhoz tartozó vermek számáról pontos kimutatásaink nincsenek. A fellelhető verem összeírások között sajnos egy sincs, amely a paraszti gazdaságra vonatkozna, valamennyi uradalmi birtoklásra utal. A Rádayak ludányi birtokán 1758-ban közel kilencven vermet írtak össze.¹⁵⁶ Radványi Tamás legéndi földbirtokosnak 1755-ben 14 verem őszi, 4 verem tavaszi búzája volt.¹⁵⁷ A sóji uradalomban négy sorban tizenöt gabonásvermet vettek leltárba 1835-ben.¹⁵⁸

A vermek a település közepén, vagy szélén helyezkedtek el. Karancs-kesziben 1758-ban a falu közepén levő „Kaloda Hegyen”, Heréden 1841-ben a község szélén voltak a vermek.¹⁵⁹ Az idősebb adatközlők is a vermek e két elhelyezési gyakorlatára emlékeztek, szülők, nagyszülők elbeszélései alapján. A vermek helyét általában azon a magasabb fekvésű területen jelölték ki, ahol még három méter mélységben sem kellett talajvíz feltörésével számolni.¹⁶⁰

A veremben tárolták a búzát, árpát, zabot, rozst, a kétszerest.

Szűszék

Az általunk vizsgált időszakban a parasztság másik legelterjedtebb gabona-tárolásra használt eszköze a *szűszék* volt. Más néven, a rendelkezésünkre álló többszáz adat közül csupán egy említi: „hambár vagy szűszék”.¹⁶¹ Előfordulása tájegységhez nem köthető, a megye déli, középső és északi részén egyaránt megtalálható.

Anyagára csupán két adatunk utal. Az egyiket az 1721. évi losonci limítációban találjuk, amely „tölgyfa szűszék” árát közli, a másik Kelemen István vilkei jobbágy 1760. évi kárlistájában olvasható: „Két tölgyfából való nagy szűszék.”¹⁶² Ez a tároló eszköz nem sorolható a paraszti gazdaság rövid életű tárgyai közé, szűszékek még a két világháború között is a Nógrád megyei parasztság kamráinak nélkülözhetetlen tartozékai voltak. A szűszékeknek szép példányait őrzi a balassagyarmati Palóc Múzeum is amelyek többsége 1960 után került a gyűjteménybe. Az elmúlt évtizedek gyűjtőútjain a gabonátároló szűszékek sokaságának dokumentációját készíthettük el. Az anyag, a technika (ez utóbbról forrásaink egyetlen adatot sem őriznek) ismertetésénél így nem kell kizárólag a levéltári anyagra támaszkodnunk. A gyűjteményben található és a paraszti háztartásokban megfigyelt szűszékek alapján pontosabban rögzíthetjük e tárgyak anyagát, szerkezetét és formáját. A szűszék tölgyfából készült. A 15—20 cm széles hosszanti élükön hornyolóval kiárkolt oldaldeszkák, a négy sarokpillérbe csúsztatva, zsindeyszerűen kapcsolódnak egymásba. A hátsó oldalfalból kinyúló facsapon forgó fedele domború alakú. Díszítés nincs

rajta. Néhány példányon, elejére vésett keretben, a készítés évét tüntették fel. A négy sarokpillér alsó végéből képzett lábon állnak.

Készítőikről a levéltári adatok nem szólnak. Más forrásokból tudjuk, hogy a szúszerk készítésével a történelmi Magyarország északi részén lévő falvak lakói foglalkoztak. Radványi Ferencnek, a XVIII. század elején készült kéziratos monográfiájában arról olvashatunk, hogy az északi falvak lakói a gabonásládákat bőséges mennyiségben szállítják a megye községeibe eladás céljából.¹⁶³ Egy későbbi forrás szerint Mlágó, Hradistya, Bisztricska, Felsőesztergály lakói a különböző faeszközökön kívül, gabonatarló szúszerkeket is készítettek eladásra.¹⁶⁴ Mint adataink bizonyítják, a szúszerkeket mesteremberek készítették, a megye parasztsága vásárlás útján jutott e gabonatarló eszközökhöz. Értékét többnyire pénzzel egyenlítette ki. A zeleni jobbágyok 1759-ben kelt levele egy tallérért, négy máriáért, egy forintért, két forintért vásárolt szúszerkekről tesz említést.¹⁶⁵ A losonci asztalosok 1721. évi limitációja a szúszerk kilájának árát 7 1/2 krajcárban határozta meg.¹⁶⁶ Adatközlőink közül többen emlékeztek arra, hogy a nagyszülők egykor pénzért, illetve gabonáért vásárolták a szúszerkeket az északi megyékből érkező kereskedőktől. Darabokra szétszedve szállították, vásárlás esetén közreműködtek felállításában. Az érte adott pénz összegét, a gabona mennyiségét már nem tudták adatközlőink.

A szúszerk centiméterben kifejezhető méretére levéltári forrásaink nem őriznek adatokat. Nagyságára csak a bennük elhelyezett vagy elhelyezhető gabonamennyiségből következtethetünk. A szúszerk befogadóképessége öt és hetven kila között váltakozott. Ennek szemléltetésére csupán néhány adatot idézünk: Mega Pál lesti jobbágy 1758. évi tűzkárából: „egy nagy szúszerkja 44 kilás”.¹⁶⁷ Tanczik György alsósztrégovai jobbágy 1758. évi kárlistáján: „Két szúszerk egyike 20 Kilás, másika 11 Kila” szerepelt.¹⁶⁸ Fábián Márton szécsényi jobbágyának „egy Szúszerk 35 Kilás” égett meg 1770-ben.¹⁶⁹ A XIX. század elején Szeder Fábián is említést tesz a palócoknál használt szúszerk méretéről: „a szúszerk szekrény formájú láda, melyben 50 mérő gabona és több is elfér.”¹⁷⁰ A nógrádi falvakban végzett gyűjtőútjainkon a megmért szúszerkek többsége 8–10 kilás. Méretük: hossza 140 cm, szélesség 80 cm, magasság 95 cm. Egy húsz kilás szúszerk adatait Nógrádmargit községben jegyezhetjük fel. Mérete: hossza 160 cm, szélesség 105 cm, magasság 182 cm. Ebben a faluban láthattunk egy 30 kilás szúszerknek utolsó ép példányát. Ennek mérete: hossza 220 cm, szélessége 120 cm, magasság 280 cm. Gyűjtésünk időpontjában (1964) még a nyolc fokú létra is megvolt, amelyen a zsákba töltött gabonát a szúszerk szájához felvitték, majd beletöltötték. A benne lévő gabonát a szúszerk keskenyebb oldalának alján lévő 15x20 cm-es nyíláson engedték ki vékába. A nyílás sűberrel záródott.

A szúszerket többnyire gabonatarlóásra használták. Ezért forrásainkban *búzas szúszerk*, *gabonatarló szúszerk*, *terhes szúszerk* néven említik a leggyakrabban. Ebben tartották az örölni, vetni való búzát, rozst, zabot és az árpát.¹⁷¹

A szúszerkban gyakran lisztet is tároltak. Egy nőtincsi jobbágyának 1735-ben „húsz kilás új szúszerkja benne lévő lisztje 16 kila” égett meg.¹⁷² Kovácsik András kisújfaluai jobbágy 1755. évi kárlistáján „Húsz kila liste Susékosztul” szerepel.¹⁷³

A gabonán, a liszten kívül mást is tároltak a szúszerkban. A halászi árendás szúszerkjából egy kenyeret és egy zsák lisztet loptak el 1791-ben.¹⁷⁴ A

Heves megyei Apátfalván a kirabolt kerülő szűszékjából „Lisztet, Babot, Korpát és fonalat és 3 Sákot” vittek el 1786-ban.¹⁷⁵ A poltári jobbágyok 1763. évi kárbecslésében „Szalonnás Szűszékot” írtak össze.¹⁷⁶ Adatközlőink szerint a szűszékban csak gabonát tároltak, más gyakorlatra nem emlékeznek.

Levéltári adataink gyakran utalnak arra is, hogy egy-egy jobbágy tulajdonában hány darab és milyen méretű szűszékek voltak. Számuk 3—6 db között váltakozott. Bacsur Márton alsósztrégovai bírónak 1758-ban hat szűszékja volt, ebből kettő 40, kettő 25, egy 20, egy pedig 30 kilás volt. Ugyancsak ebben az évben az alsósztrégovai Malicsér Mihálynak négy szűszékja: 20, 10, 8, 4 kilás volt.¹⁷⁷ 1756-ban Diánis János rózsalehotai jobbágy hat szűszékjába 146 kila gabona fért.¹⁷⁸ Egy lesti jobbágnak 1758-ban „Nagy Szűszékja 100 kila Capacitású” volt.¹⁷⁹

A szűszékot többnyire a lakóházzal szemben, a belső telekre felépített *életes, terhes kamrákban* helyezték el.¹⁸⁰ A szűszékot azonban máshol is tárolhatták. Egy szécsényi jobbágnak 1773-ban, a búzával töltött szűszékja a pajtában volt.¹⁸¹ 1816-ban egy sipeki zsellér a fészerben tartotta búzás szűszékját.¹⁸² Molnár Mátyás ecsegi jobbágnak — ugyancsak 1816-ban — a pincében lévő szűszékből loptak el nyolc kila búzát.¹⁸³ Az alsótoldi uradalomban a hetven kila új búzával töltött szűszékot a szinke alatt tartották 1833-ban.¹⁸⁴ Gyűjtőútjainkon az egyes háztartások többségében már csak egy szűszékot őriztek. Egykor mindenütt a kamrában tartották, csak az utóbbi évtizedekben helyezték el a fészer, a pajta, a falalja stb. alatt, mint funkció nélküli tárgyat. Másodlagos felhasználásával is találkozunk: Bárna községben tyúkólnak, Nagylócon disznóólnak, Nógrádmarcaltban kutyaólnak használták.

Általánosnak tekinthető a szűszék lakattal történő lezárása. Gyakran olvashatjuk forrásainkban: „szűszékjárul a lakatot letörvén”, „Búzás Szűszék-ről le szakajtván a lakatot.”¹⁸⁵ Terepmunkánk során alig láttunk olyan szűszékot, amelynél a lakattal történő lezárás feltételei hiányoztak volna.

Kas

Anyagára a lesti (1758) és a nemti (1771) kárlistákból kapunk adatokat. Ifjabb Gyurcsán András lesti jobbágnak „egy vesszőből fonott 15 kilás kas”, a nemti malomban három „vesszőből font Kas” égett meg.¹⁸⁶ A kállói (1722), az ecsegi (1731), az őrhalmi (1772) adatok csupán azt árulják el a kasról, hogy fonottak voltak.¹⁸⁷ Mohorán egy harminc kilás deszka fedeles kast írtak össze 1768-ban.¹⁸⁸ Külső méretére egy szőlősi (Mátraszőlős) 1770-ben felvett tanúvallomásból következtethetünk: „...az Kasba hajolván a Szék lába alul ki esvén, Kasba be estem...”¹⁸⁹ A bennük elhelyezendő gabona mennyisége négy-ötvenöt kila között váltakozott.¹⁹⁰

Forrásainkban *kas, búzatartó kas, gabonának való kas* néven fordul elő. Általában búzát, árpát, rozst, zabot tartottak benne. Kállón (1722) és Alsósztrégován (1758) korpát, illetve komlót tároltak a kasban.¹⁹¹

A kas elhelyezésének előfordulásai azonosak a szűszéknél közöltekkel. Egy-egy háztartásban 2—4 darab között váltakozott a kasok száma.

A kasok készítőiről semmit nem árulnak el forrásaink. A nagyobb méretek használata a XIX. század közepétől fokozatosan megszűnt. Öt-nyolc kilás kasok még a két világháború között is megtalálhatók voltak a paraszti gazdaságokban. Az 1960-as években még több, akkor már használaton kívül lévő

kast gyűjthettünk be — főleg az Ipoly menti falvakból — a Palóc Múzeum részére. A szalmából font kasoknak két típusát figyelhettük meg: henger alakú, és erősen kidomborodó hasú. A henger alakú mérete: szájátmérő 34 cm, fenékátmérő 24 cm, magasság 96 cm. A másik típus méretei: szájátmérő 40 cm, fenékátmérő 28 cm, magasság 86 cm, hasátmérő 92 cm. Készítőik, az adatközlők visszaemlékezése szerint cigányok, parasztemberek voltak. Búzát, rozst, a kisebbekben babot, lencsét tartottak. Neve is megváltozott: a legtöbb helyen *bubolyéknak* nevezik.

Hordó

Az egész megyében elterjedt gabonátároló eszköz volt. Az 1722. évi kállói kárbecslések említik először.¹⁹² Mértékegysége a boroshordókhoz hasonlóan az *akó*, de a benne tárolt gabona mennyiségét kilával jelölték. Karmány Márton alsósztrégovai zsellérnek 1758-ban „Két Hordóban négy-négy akósban éget meg 8 kila Búzája, Harmadikba 4 Kila zabja, Negyedikbe 4 Kila Tenkelye.”¹⁹³ Gabis József vadkerti jobbágnak „búzatartó hordók 23 akóbul állók” égtek meg 1785-ben.¹⁹⁴ Forrásaink szerint a gabonán kívül mást is tároltak a hordóban: Rózsalehotán (1756) lisztet, Alsópetényben (1769) tollat.¹⁹⁵ Formájáról, készítőikről nem szólnak forrásaink. Az egyik adatból megtudhatjuk, hogy a hordó fedeles is lehetett.¹⁹⁶

Adatközlőink szülők, nagyszülők elbeszélései alapján sem emlékeztek arra, hogy a gabonát hordóban tárolták volna. Valószínű, hogy gabonátároló hordók használata a XIX. század közepe táján megszűnt.

Hambár

Nevének első említése forrásainkban 1735-ből származik. Styevák János felsőtiszovnyiki jobbágnak három szűszék mellett két *hambárt* is összeírtak.¹⁹⁷ Adalberti Imre litkei bíró hat szűszékban, két kasban és egy hambárban tartotta gabonáját 1761-ben.¹⁹⁸ Egy zelenei jobbágnak a szűszékjain kívül „tizenkét kilás hambár”-ja is megégett a községet 1759-ben meglátogató tűzvész következtében.¹⁹⁹ Herczeg Menyhárt homokterenyei jobbágy 1802. évi tűzkárában „Istállója és Hambárja” szerepel.²⁰⁰

Uradalmi, illetve nemesi tulajdonban a hambár a XVIII. század végétől fordul elő forrásainkban. Ennek valószínű, csak az adatok szegénysége az oka. Uradalmi használatban a hambár önálló épületet — vagy épületrészt — jelentett. Szedlenits Imre ebecki nemes 1792-ben „...a kertecskébe egy gabonának való Hambárt is épített...”²⁰¹ Benyiczky Lajos nemes beltelken egy *búzatartó hambár* is szerepel az összeírandók listáján 1813-ban.²⁰² A hambárban általában gabonát tartottak, de liszt tárolására is használhatták.²⁰³

Adatainkból egyértelműen kitűnik, hogy a XVIII. században és a XIX. század első felében a paraszti tulajdonú hambárok nem önálló épületet jelölnek, hanem egy kisebb gabonátároló alkalmatosságot, talán a szűszéknek egy változatát.²⁰⁴ Az adatközlők visszaemlékezése szerint a különálló hambár épületek — alattuk gyakran pincével — a XIX. század végén, századunk első évtizedeiben épültek. A belül rekeszekre osztott önálló épületű hambárok, a megye keleti szélén, a Mátra és a Cserhát hegységek között fekvő falvakban általánosak.

A XVIII. század közepén, a gabonakonjunktúra hatására, megyénk föld-birtokosai közül egyre többen tértek át a majorsági gazdálkodásra. A gabona vetésterületének fokozása érdekében sorra megcsonkították a paraszti telki-földeket, feltörték a legelőket, kiirtották a maradék erdőket.²⁰⁵ A nagyarányú gabonatermelés tette szükségessé, hogy az uradalmak a vermeken kívül, szilárd falazatú magtárakat, vagy ahogy forrásaink említik: *granarium*okat építsenek a gabona tárolására. Ludányban a jó termőföldön gazdálkodó Ráday család már 1751-ben a granariumból adta ki a parasztok, cselédek, aratók bérét.²⁰⁶ A megye kisebb uradalmaiban csak a XVIII. század utolsó harmadára, vagy a XIX. század első évtizedeire sikerült a gabonatermelést jövedelmezővé tenni. Legtöbb esetben a pénz, a szakmai ismeret hiánya, a birtok szétaprózottsága, olykor a kevés föld, a gazdálkodástól való merev elzárkózás voltak az okai a termelési kedv kései kibontakozásának. A gabonátároló magtárak zömének építése ezért esik a XVIII–XIX. század fordulójára. Ekkor építenek magtárt Mohorán, Zagyvarónán, Csesztvén, Terbeléden, Dengelegen, Varsányban, Bodonyban, Rádon, Alsótoldon, Liptagergén és még több faluban.²⁰⁷ Mocsáry Károly liptagergei birtokán lévő két magtárnak részletes leírását is megőrizték forrásaink 1836-ból. Alábbiakban közöljük e két magtár állagmegállapító leírását: „Felső Magtár; ezen épület egészen kőből sindely alatt, gerendái és szarufái egészen jók, felső padolása veres téglával ki rakva és egészen úgy elkészítve, hogy akár miféle gabonát arra tölteni lehet, ennek bejárásán jó ajtó s pléh, a felvezető grádits egészen új fából van. Alsó része három osztályban rekesztve, ebben való bejárás, és a legnagyobb 3-ik rekesz zsalukszányi Téglával, a két kisebb rekeszték pedig Deszkával van kipadolva. Ajtó oszlopai faragott kőből, ajtója fából, vas pléhel béborítva — ezen lévő négy kis ablakokba vas rostély van. Alsó Magtár kő fundamentumra, egész Tölgyfa gerendákból van öszve állítva, sindelezte Ótska, belül rekesztékei nintsenek, hanem az allya fenyő Deszkával ki van padolva, két ablakjaiban vas rostély, felső padolására való feljáráson ajtó lakat van, melly tölgyfa Deszkával lévén kipadolva, rajta Takarmányt lehet tartani, belül a Mester Gerenda meg van törve, és oszloppal fel támasztva.”

A XIX. század második felében a magtárak száma tovább szaporodott. A fejlettebb agrotechnikájú gabonatermelés, osztozkodás révén új uradalmi birtokok kialakulása tette szükségessé az új magtárak építését.

JEGYZET

1. Zólyomi József: Nógrád megye népi építkezése a levéltári források alapján (1700—1850). Nógrád megyei Múzeumok Evkönyve (továbbiakban NMME) 1974. — Uő. Nógrád megyei paraszti kárbecslések a XVIII. század első feléből. Uo. 1975.
2. Zólyomi József: Adatok Nógrád megye parasztságának XVIII—XIX. századi történetéhez. NMME. 1975.
3. Radványi Ferenc: Collectanea ad historiam Comitatus de Nógrád (OSZK. Fol. Lat. 315.). A falvak az alábbiak: Kisterenye, Kanacsalja, Kanacsberény, Szakal, Piliny, Felfalu, Lóc, Sipek, Varsány.
4. NmL. IV. Processus terminati 1714/110.
5. NmL. IV. Inquisitiones. 1736/81.
6. Uo. 1737/40.
7. Uo. 1745/11.
8. Schram Ferenc: Kisnógrád megye történeti néprajza (1686—1848.) Levéltári Szemle, 1868. 3. szám, 665. p.
9. NmL. 1715., 1720., 1728., 1770., 1828. évi összeírások.
10. NmL. IV. 402/21 Nógrád vármegye közgy. jkv. 1895.
11. Ácsády Ignác: A magyar jobbágyság története. Bp. 1950. 296. p.
12. „... erdőrt ortásnak elfoglalta is az szokás szerint a fákott Keresztekkel el jedzette...” olvashatjuk egy alsószécsénki jobbágy 1753. évi vallomásában. (NmL. IV. Inquisitiones 1753/69.). A pálfalvai jobbágyok az irtásra kijelölt lábas erdőt először körül szántották. (Uo. 13—1772/1.).
13. Egy becskéi tanú 1736. évi vallomásában olvashatjuk: „... föl fogta azon darab Erdőt, kiben is valami 15 darabbul álló nagy bálvány fákat belüle kiszáritott.” (NmL. IV. Inquisitiones 1736/93.).
14. NmL. IV. 31. Processus terminati 1714/110.
15. NmL. IV. Inquisitiones 1732/8.
16. Uo. 1743/69.
17. Uo. 1737/41.
18. NmL. IV. 3. Közgy. iratok D/1782/323.
19. OL. Jankovich cs. lt. fasc. 22. 97/1729.
20. NmL. IV. 71. Archivum mixtum. III. 1827/5.
21. NmL. IV. Inquisitiones 1748/24., 1749/101.
22. NmL. IV. 71. Archivum mixtum. III. 1822/5.
23. Azt a szántóföld területet nevezték **kilásföld**nek, amelyet egy kila gabonával be lehetett vetni. Ez körülbelül 600 négyszögöl földet jelöl. A kila egyébként gabona ürmérték. Egy Nógrád megyei kila 46.89 liter volt.
24. Uo. III. 1827/11.
25. A legújabb szakkönyv szerint egy juh 6—7 q, egy szarvasmarha 120—130 q trágyát termel egész éves istállózással. (Üzemtán, 154., 156. p.) Az állatállomány létszámának alakulására lásd. Zólyomi József: Észak-Cserhát állattartásának másfél százada. (Agrártörténeti Szemle, 1969.)
26. NmL. 1828. évi összeírás.
27. Canonica Visitatio. Nándor, r. kat. plébánia.
28. NmL. IV. 71. Archivum mixtum. III. 1830/33.
29. NmL. IV. 22. Kárösszeírások.
30. NmL. IV. 31. Processus terminati 1754/1208.
31. NmL. IV. 1. Nemesi Közgy. iratai. 1758.
32. Uo. P/1772/3—89.
33. NmL. IV. Instantiae. 1793/212.
34. NmL. Kacs Kovács-Majthényi uradalom iratai.
35. Vö. Balassa Iván: A magyarországi faekék főbb típusai a XVIII—XIX. században. In: Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleménye 1967—1968. Bp. 1968. 157. 1. sz. jegyzet.
36. NmL. IV. 33. Fiscalia. 1754/XXV/20.
37. Uo. 1753/XXIV/19.
38. Uo. 1786/LXVII/64.
39. NmL. IV. Inquisitiones 1721/1.
40. Békefi Remig: A pásztori apátság története 1702/1814. Bp. 1902. II. kötet. 270. 1.
41. Schneider Miklós: Dézsma és robot. (A jobbágylakosság helyzete a XVIII. sz. végén a mai Nógrád megye területén). Salgótarján. 1971.
42. Megjegyezzük, hogy az intenzívebb majorsági gazdálkodást folytató földbirtokosok, már a XVIII. század első felében sem szívesen vették igénybe a robotmunkát. Meskó János petőli földbirtokos **béres ekével** szántatott 1714-ben. (NmL. IV. Processus terminati 1716/115.) Ebecken 1721-ben **pénzes ekékkel** dolgoztak Patkó István uradalmában. (NmL. IV. Inquisitiones 1721/1.) Trajfler István főleki nemes 1741-ben naponta egyszer meleg ételt és pálinkát adott a földjét szántó jobbágyoknak. (NmL. IV. Inquisitiones 1741/118.)
43. Zólyomi József: i. m. (lásd: 25. jegyzet)
44. Het baglyasaljai jobbágyoknak „csak két ekebeli” marhája volt 1737-ben. (NmL. IV. inquisitiones 1737/40.) 1745-ben Pinc községben összeírt 12 féltelkes jobbágy közül csak négynek volt annyi igaereje, amennyi az eke vontatásához szükséges volt. Négy jobbágyának egy-egy pár **interess** ökröt vagy lovat kellett tartania, hogy saját igaerejével együtt meg tudja művelni földjét. Négy jobbágyról pedig megjegyezték, hogy „semmije nincs”. (NmL. IV. Inquisitiones 1745/20.)
45. NmL. Kacs Kovács-Majthényi uradalom iratai. 1822.
46. NmL. IV. 71. Archivum mixtum. VIII. 1839/2.
47. NmL. IV. Instantiae. 1793/212.
48. NmL. IV. 31. Processus terminati 1716/115.
49. Békefi Remig: i. m. (lásd: 40. jegyzet)
50. NmL. IV. 1. Közgy. iratok. D/1786/1397—39.

49. NmL. IV. Inquisitiones 1748/23.
50. Idős adatközlőktől tudjuk, hogy a múlt század második felében a júniusi ugarolás, a szeptemberi forгатás, majd a következő szeptemberben a vetőre szántás révén nyerte vissza tápereje egy részét.
51. NmL. IV. 3. Közgy. iratok D/1782/323.
52. NmL. IV. 71. Miscelanea. VII/1817/1.
Ehnek kései gyakorlatát Istenmezejéről ismerjük. (Hoffmann Tamás: Egy palóc falu földművelő tehnikájának néhány jellegzetessége a századforduló tájékán. Ethn. LXVII. 1956. 552. 1.)
53. „Az ásásnak én magam is szép hasznát láttam Nógrád vármegye Heves felé való szélein a nagy hegyeken. A mellyekre Ekével s Marhával nem lehetvén fel menni, a Földet ásták és a legszebb s legnagyobb fejú búzát az egész Határban itt láttam 1785-ben, 1786-ban és 1789-ben.” Nagyváti János: A szorgalmatos mezei gazda. Pest. 1791. I. 127. p.
54. Fényes Elek: Magyarországnak, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. Pest. 1837. II. 22—224. 1.
55. NmL. IV. 1. Közgy. iratok B/1764/17—76.
56. Megjegyezzük, hogy a XVIII. század közepétől a szántás egyre kevesebb helyen tartozik a jobbágyság robotkötelezettségébe közé. A már korábban majorsági gazdálkodásra áttért uradalmak, a XVIII. század első felében is inkább pénzes ekékkel szántották meg földjeiket. A bérszántást vállalkó elsősorban a zsellérek közül kerültek ki, akik természetesen saját ekéjükkel és igaerejükkel végezték a munkát. (NmL. IV. Processus terminati 1716/115. [Pető], NmL. IV. Inquisitiones 1721/1. [Ebeck]. Uo. 1731/82. [Karancseszki])
57. NmL. IV. 1. Közgy. iratok 9/1778/20—97., 1/1812/996. 2 NmL. IV. 39. A balassagyarmati járás szolgabrájának iratai. 1784—1835.
58. NmL. IV. 22. Kárbecslések. (Vilke, 1830.)
59. NmL. Kacs Kovics-Majthényi uradalom gazdasági iratai. Sőj pusztá, 1822.
60. Uo.
61. Radványi Ferenc: i. m. (lásd: 3. jegyzet) — Bél Mátyás: Notitia Hungariae novae historico-geographica. 1742. IV. — Mocsáry Antal: Nemes Nógrád vármegyének Esmertetése. Pest. 1826.
62. Nógrád megye 1574-ben készült tizedjegyzékét elemezve Acsády Ignác arra a következtetésre jutott, hogy ebben az időben a boron kívül csak búzát, rozst, árpat és zabot termeltek... a megyében. Megállapította, hogy „A négy termény közt pedig a búza van óriási túlsúlyban. Réa jut az egész termésnek mintegy 75 %-a, s csak a maradék esik a többire, elsősorban a zabra, míg a rozs és az árpa háttérbe lép s egészen jelentéktelen helyet foglal el.” (Acsády Ignác: Nógrád vármegye termelése 1574-ben. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle. 1894. 18. p.)
Az általunk vizsgált időszakból megyei összesítés nem áll rendelkezésünkre a termelt gabonafajtákról. Szörványos adatainkból csak következtetni merünk arra, hogy a búza termelése a XVIII—XIX. században is megőrizte elsőlegességét. Szorosan követte a rozs, a további sorrendet a zab, a felesbúza, az árpa, a tenkely és köles alkották.
63. Polyiknyánszki Mátyás gergelyfalvai jobbágy 1722-ben készült kárlistáján „egy Kila Köles Kása” szerepel. Kones Pálnak ugyanebben az évben „három kila köles három akós hordóban” égett meg Kálló községben. (NmL. IV. 22. Kárösszeírások)
64. NmL. IV. 22. Kárösszeírások.
65. NmL. IV. Inquisitiones 1732/8.
66. NmL. IV. 1. Nógrád vármegye nemesi közgy. iratai C/iratok. C/1758/69.
67. Uo.
68. NmL. Majthényi uradalom számadáskönyvei.
69. NmL. Kacs Kovics uradalom számadáskönyvei.
70. NmL. IV. 71. Archivum mixtum VIII/1836/3.
71. NmL. IV. 22. Kárösszeírások.
72. Uo.
73. NmL. IV. Inquisitiones 1745/20.
74. Uo. 1753/70.
75. NmL. IV. 71. Archivum mixtum III. 1825/16. Vö. Schirckhuber Móríc: Mezei, és házi gazdaságban. Pesten. 1847. 37. p.
76. Radványi Ferenc: i. m. (lásd: 3. jegyzet)
77. NmL. IV. 71. Archivum mixtum.
78. Uo. III. 1827/10.
79. Uo. 1833/15.
80. NmL. IV. Inquisitiones 1767/92.
81. NmL. IV. 71. Archivum mixtum III. 1821/35.
82. NmL. IV. 39. A balassagyarmati járás szolgabrájának iratai. (Liber currentatum 1784—1835). Vö. Pálmány Béla: A szécsényi uradalom és népe az Urbáriumtól a jobbágyfelszabadításig. (Kézirat)
83. NmL. IV. Inquisitiones 1736/93.
84. Uo. 1746/30.
85. Uo. 1743/49.
86. Tóth József becskel jobbágy 1771. évi tűzkárából: „egy vászon vetőabrosz új”. (NmL. IV. 1. Nógrád vármegye nemesi közgy. iratai. C/iratok. L/1771/50—87.)
87. NmL. IV. Inquisitiones 1743/49.
88. NmL. IV. 31. Processus terminati 1754/1208.
89. Vö. Tálas István: Termelés és nyelv kapcsolata aratóműveleteinkben. Ethnographia. LXVIII. (1957) 217—247.
90. Néhány példa a kaszák számának előfordulására: Dera Mihály kállói jobbágy 1722-ben „Hát kasza nyelestül” égett meg. Egy lapuítói jobbágy 1722-ben „Három Kasza minden Szerszámustul” pusztult el 1722-ben. Paugyen Iván felsőtiszovnyiki jobbágy 1722-ben „Két kasza nyelestül, fenestül, üdülvel és verővel együtt” lett a tűz martaléka. NmL. IV. 22. Kárbecslések.
91. NmL. IV. 22. Kárbecslések.
92. NmL. IV. 1. Nógrád vármegye nemesi közgy. iratai. C/iratok F/1771/42—86.

93. Uo. L/1771/50—87. A kaszasarlók hazai elterjedéséről lásd: Takács Lajos: Kaszasarlók Magyarországon. Ethnographia, LXXVIII. (1967).
94. Aratósarlók típusaival részletesen foglalkozik Bátky Zsigmond: Adatok a fogazott élű sarló elterjedéséhez. (Néprajzi Ertesítő: 1: 13—16).
95. NmL. IV. Inquisitiones 1737/34.
96. Uo. 1735/64.
97. Uo. 1747/93.
98. Bosszúból, vagy hatalmaskodásból kaszával történt búza és rozsaratásról tudunk Bussa (1734), Alsósztregeva (1736), Póstény (1754), Alsó-Szügy (1743), Patak (1745) községekben. (NmL. IV. Inquisitiones 1736/103., 1747/131., 1754/1208., 1743/77., 1745/27.
A XIX. század elején készült szakkönyvben is azt olvashatjuk: „Az őszi életét Sarlóval szökták levenni. A Tavaszt pedig többnyire kaszálják.” (Nagyváthy János: Magyar practicus termesztő. Pesten. 1824. 115. p.)
99. Az adatközlők visszaemlékezései szerint a megyében a búza és a rozs sarló aratását a múlt század 70—80-as éveiben váltotta fel a kasza, de még a századforduló táján is több községben aratták sarlóval. Vö. Hoffmann Tamás: Egy palóc falu földművelő technikájának néhány jellegzetessége a századforduló táján. Ethnographia, LXVII. (1956) 555—556. p.
100. NmL. IV. 22. Kárbecslések
101. NmL. IV. Inquisitiones 1747/131.
102. Uo. 1743/49.
103. NmL. IV. 22. Kárösszeírások.
104. NmL. IV. Inquisitiones 1746/21. — NmL. IV. 31. Processus terminati 1770/1879.
105. NmL. IV. 71. Archivum mixtum III. 1834/4.
106. A gazdag irodalomból csupán néhányat említünk. Balassa Iván: Földművelés a Hegyközben. Mezőgazdasági történeti tanulmányok 1. Bp. 1964. 77—79. p. — Hoffmann Tamás: Egy palóc falu földművelő technikájának néhány jellegzetessége a századforduló táján. Ethnographia LXVII. (1956) — Andrásfalvi Bertalan: A sárkőzies gazdálkodása a XVIII. és a XIX. században. Dunántúli dolgozatok 3. Pécs, 1956. 8. p.
Erre utal Nagyváthy János szakíró is a XIX. század elején: „Minálunk talán tsudának tartanák, ha a Fejér-Személy kötné a kévéket.” (Nagyváthy János: i. m. — Id. 98. jegyzet — 116. p.)
107. A páfalvi zsellérek 1821-ben tett tanúvallomásaiból: „... a Tarjányiak se **markon** fekvő sem felkötött gabonáját nem bántották...”, „... azt már a Tarjányiak által tavai tsnált barázdáig le aratva találta, midőn osztán a marok megszáradván addig...” (NmL. IV. 71. Archivum mixtum III. 1822/27.)
108. Egy garábi jobbágy 1806-ban tett vallomásában olvashatjuk: „... mikor a sarlóval és Kive kötelekkel ki mentek aratni...” (NmL. IV. 33. Fiscalia 1806/50.) — A sóji uradalom 1832. esztendőben készült számadáskönyvéből: „Kive kötelnek ki veretett 4 csomó és 7 kive rozs.” (NmL. Kacsokovics uradalom számadáskönyvei.)
109. Szőlősi (Mátrászlós) jobbágy vallja 1763-ban: „... maga tavasz búzáját aratván, az kévé köteleket az Kishid alatt való Patakban ásztatni vitte volna...” (NmL. IV. Inquisitiones 1763/55.
110. NmL. Kacsokovics uradalom számadáskönyve. 1824.
111. NmL. IV. 71. Archivum mixtum III. 1825/9.
112. NmL. IV. 31. Processus terminati 1754/1208.
113. NmL. IV. 3. Nógrád megye nemesi közgy. iratai C/iratok 1786/94.
114. NmL. IV. 71. Archivum mixtum III. 1822/23., 1830/23., 1834/4.
115. Uo. 1827/8. Az ország legnagyobb részén a 13. kévéből álló csomó volt az ismertebb. (Balassa Iván: A kévébe kötött szalagabona összerakása és számolása. Ethnographia, LXVII. (1956) 420. p.
Megjegyezzük, hogy a keresztek termésének mennyisége összefüggésben van a gabona-fajtával. A búza, illetve rozskereszt termését 3, a zab és tenkely keresztenkénti hozamát 8, az árpaét 4 kilára becsülték.
116. A jobbágyfelszabadulás után már csak iskolából kimaradt legényeket alkalmaztak szolgának, akik a katonaidő megkezdéséig maradtak a gazda szolgálatában. Katonaviselt, vagy házas férfi szolgának nem ment el.
117. NmL. IV. 71. Archivum mixtum XII. 1843/2.
118. NmL. IV. 31. Processus terminati 1716/103.
119. Radványi Ferenc: i. m. (lásd: 3. jegyzet)
120. Mocsáry Antal: Nemes Nógrád vármegyének Esmertetése... Pest, 1826. Levéltári források közül lásd: NmL. IV. Inquisitiones 13—1780/83.
121. NmL. IV. 33. Fiscalia 1769/XXXVI/14.
122. Uo. 1770/XXXVIII/32.
123. NmL. IV. Instantiae 8/1797/478.
124. NmL. IV. 3. Nógrád vármegye nemesi közgy. iratai C/iratok. 1/1808/470.
125. NmL. IV. 33. Fiscalia 1755/XXVI/4.
126. NmL. IV. 71. Archivum mixtum. III. 1826/6.
127. A szántóföldön nyomtatták ki Kanyó János herencesényi nemes búzáját. (NmL. IV. Inquisitiones 1736/100.)
128. A források szerint az ökröt **szelekér**, a lovat **kocsi** elő fogták. Egy példa ennek szemléltetésére: Szinóbnányai tanúk vallják 1748-ban, hogy „Békes megyébe, Csabára szökött két testvér, négy ökrü Szelekérrel és két lovú kocsival ment” (NmL. IV. Inquisitiones 1748/27.)
A két jármű közötti különbség nem állapítható meg.
129. NmL. IV. 1. Nógrád vármegye nemesi közgy. iratai C/iratok. B/1760/12—71.
130. Sügy. Szendehely, Cserhátsurány stb. (Földhivatal, Balassagyarmat)
131. A pajta alatti nyomtatásra egyértelműen utalnak a paraszti tűzkárokban olvasható **nyomtató pajta** megjelölések.

132. Desseöffy Imre kökenyesi földbirtokos gabonáját 1821-ben sánccal és tövisekkel körülkerített, kapuval ellátott szérűskertben nyomtatták ki. (NmL. IV. 71. Archivum mixtum III. 1822/11.) A szécsénykovácsi uradalomban 1831-ben a „gyeppel szomszédos szérűskertben” dolgoztak a nyomtatók. (Uo. III. 1832/2.)
133. Szentpéteri (1843), busai (1842) tanúk vallomásából: „...én a nyomtatáshoz villásnak voltam Varga István nyomtató gazda által felfogadva.” (NmL. IV. 71. Archivum mixtum XII. 1844/15.) — „Akkor midőn lopogattunk, soha jelen nem volt a pajtagazda.” (Uo. XII. 1843/1.)
134. NmL. IV. 33. Fiscalia 1786/LXVII/27)
135. NmL. IV. 71. Archivum mixtum XII. 1843/1.
136. Néhány idézet forrásainkból: Ifjabb Kelemen Mihály zelenei jobbágy tűzkárából (1759); „szóró lapát. Búza gereblye” — Gubér Márton poltári jobbágy tűzkárából (1763); „Három pár csép. Két Nyomtató Fereglye. Egy Szóró Lapát” — órhalmi (trázsi) Kanyó Farkas tűzkárából (1772): „Négy szóró Lapát és öt háromágú Villa” (NmL. IV. 1. Nógrád vármegye nemesi közgy. iratai. C/iratok. O/1760/44—72. — B/1764/17—76 — P/1772/3—89.)
137. Ez időtől kezdve a rostások limitációjában is rendszeresen szerepel. (NmL. IV. 3. Nógrád vármegye nemesi közgy. iratai. C/iratok 1/1818/764.)
138. Két idevonatkozó idézet forrásainkból. Szentpéter 1843): „...noha az egész nyomtatás alatt a szérőn voltam, mert én ostoros lévén, nappal mindég a lovakat hajtottam a szérőn, estve pedig Dudok Jánossal együtt a lovakkal mentem a Mezőre legeltetni, honnét tsak akkor rendelhattunk be, midőn a kivés élet már be is volt ágyazva...” — „...én a nyomtatáshoz villásnak voltam Varga István nyomtató gazda által felfogadva”. (NmL. IV. 71. Archivum mixtum XII. 1844/15.)
139. NmL. IV. 71. Archivum mixtum III. 1833/8.
140. Uo. III. 1844/15.
141. Például a Kacskovics uradalomban, ahol az 1830-as években 15 kommenciós cseléd dolgozott.
142. NmL. IV. 33. Fiscalia 1806/51., 1808/48.
143. NmL. IV. 3. A/1. (1830) Nógrád vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Jegyzőkönyvek.
144. NmL. IV. 33. Fiscalia 1707/17., 1781/LIII/83.
145. NmL. Kacskovics uradalom iratai. Számadáskönyvek.
146. NmL. Füleki nemesek kárbecslése, 1663.
147. A marcali, óvári és romhányi vermeket említik (NmL. IV. 33. Fiscalia)
148. NmL. Kacskovics-Majthényi uradalom iratai.
149. NmL. IV. 3—A/1. (1830) Nemesi közgy. jegyzőkönyvei.
150. Gádor Juditnak ezúton is megköszönöm az adatok átengedését. Körte formájú vermekről tudósít Ikvai Nándor a Zempléni hegyvidékről. Ikvai N.: Földművelés a Zempléni hegység középső részén. Műveltség és Hagomány, 1967.
151. NmL. IV. Inquisitiones, 1760/9.
152. Egy 1798. évi bujádi tanúvallomásban olvashatjuk: „...búza vermét kiakarván pörkölni, szinte midőn a szalma csóvát lángoztatás végett kezeivel csóválná...” (NmL. IV. 33. Közgy. iratok 1/1798/778.)
153. Uo. 1723/101.
154. NmL. IV. 71. Archivum mixtum. III./1821/35.
155. NmL. IV. 31. Processus terminati 1754/1208.
156. Uo.
157. NmL. IV. Inquisitiones 1755/79.
158. NmL. Kacskovics-Majthényi uradalom iratai. 1835.
159. NmL. IV. Inquisitiones 1860/9., NmL. IV. 71. Archivum mixtum. XII. 1841/26.
160. A gabonás vermek használata vidékünkön a múlt század közepén szűnt meg. Vö. Bakó Ferenc: Település, népi építkezés. Ln: Magyarország műemlékei topográfiája. Heves megye műemlékei. Bp. 1969. I. köf. 450. p.
161. Hudecz János rózsalehotai jobbágy 1756. évi tűzkára (NmL. IV. 1. Nógrád vármegye nemesi közgy. iratok. L/1756/67.)
162. Uo. E/1760/14—72. — 2/1721/25.
163. Radványi Ferenc: 1. m. (lásd: 3. jegyzet)
164. Fényes Elek: Magyarországnak, s a hozzá kancsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. Pest, 1837. II. 223, 221, 244. p.
165. Uo. O/1760/44—72.
166. NmL. IV. 1. Közgy. iratok 2/1721/25.
167. NmL. IV. 1. Nógrád vármegye nemesi közgy. iratok B/1760/12—71.
168. Uo. C/1758/69.
169. Uo. F/1771/42—86.
170. Szedér Fábán: A' Palóczokról. Tudományos Gyűjtemény. Pesten. 1835. II. 27. p.
171. Kovács István alsópetényi jobbágy tűzkárának listáján 1769-ben „Gabonatarló szűszék”-ről, a füleki jobbágyok 1784. évi panaszlevelében „terhes Szűszékokról”, a pogonyi jobbágyok 1839. évi tanúvallomásaiban „Bűzös Szűszékok”-ról olvashatunk. (NmL. IV. 1. Közgy. iratok X/1769/16—84., M/1784/162. — NmL. IV. 71. Archivum mixtum XII/1838/8. Egy nőtincsi jobbágyinak 1735-ben 14 kilás szűszékja égett meg, melyben 10 kila búza volt. Ebben az évben más nőtincsi jobbágyinak „30 kilás szűszék, abba való 30 kila árpa” égett el a tűzvész következtében (NmL. IV. 22. Kárösszeírások.) Pál Márton szécsénykovácsi szűszéknek 1783-ban „egy 12 Kilás Szűszékja 5 Kila tiszta Búzával” égett meg. NmL. IV. 1. Közgy. iratok 1783/108.
172. NmL. IV. 22. Kárösszeírások. 1735.
173. NmL. IV. 1. Közgy. iratok. L/1755/65.
174. Uo. 1/1791/589.
175. NmL. IV. 33. Fiscalia. 1786/LXVIII/2.
176. NmL. IV. 1. Közgy. iratok. B/1764/17—76.
177. Uo. C/1758/69. Helytelen lenne, ha a szűszékok számából és méreteiből következtetéseket vonnánk le a termelt gabona mennyiségére. Alább látni fogjuk, hogy a szűszékok kívül mást is használtak a gabona tárolására.

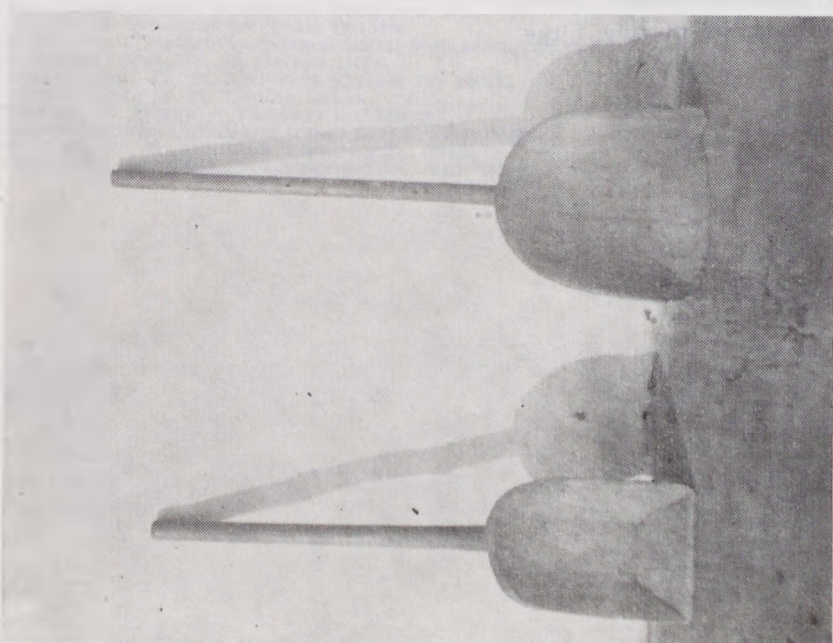
178. Uo. L/1756/67.
 179. Uo. B/1760/12–71.
 180. A XVIII. század közepétől, a nagycsalád folyamatos felbomlásával, a szűszékok elhelyezésére is használt **terhes kamrák** a lakóházzal egy fedél alá, az eddig lakókamraként használt helyiségek helyére kerülnek. Vö. Zólyomi József: i. m. (lásd: 1. jegyzet)
 181. NmL. IV. 33. Fiscalia, 1773/XII/54.
 182. Uo. 1816/19.
 183. Uo. 1816/12.
 184. NmL. IV. 71. Archivum mixtum III. 1833/32.
 185. György Mátyás mátranováki jobbágytól 1804-ben elloptak „lakatos záros Szűszékokból két kila Zabot, egy kila morzsolt kukoricát.” (NmL. IV. 33. Fiscalia 1805/87.) — Tóth Albert lapujtói jobbágy tanúvallomásában olvashatjuk: „malombeli szűszékokról a lakatot leszedték és magoknak Búzáát mérek.” (NmL. IV. 71. Archivum mixtum III. 1820/13.)
 186. NmL. IV. 1. Közgy. iratok B/1760/12–71., Uo. Z/1770/85.
 187. NmL. IV. 22. Kárösszeírások.
 188. NmL. IV. 1. Közgy. iratok D/1768/30–81.
 189. NmL. IV. 33. Fiscalia 1770/XXXVIII/36.
 190. A kas úrtartalmára néhány példa: Csesztvén 1726-ban egy nyolc, két tizenöt, egy húsz kilás kas égett meg. Lapujtón, 1722-ben, egy hat kilás „buzatartó” és egy negyvenhárom kilás kast irtak össze a jobbágyok kárbecslésében. Nőtincsen, 1735-ben, négy hat, tizenkettő, tizenhárom, tizenhat, harminckettő, ötvenöt kilás kasok szerepeltek a kárlistán. (NmL. IV. 22. Kárösszeírások.)
 191. NmL. IV. 22. Kárösszeírások. — NmL. IV. 1. Közgyűlési iratok. C/1758/69.
 192. NmL. IV. 22. Kárösszeírások.
 193. NmL. IV. 1. Közgy. iratok. C/1758/69.
 194. Uo. D/1785/1132–13.
 195. Uo. L/1756/67., X/1769/16–84.
 196. Egy zelenei jobbágy 1759. évi kárbecslésében olvashatjuk: „Egy fedeles hordó négy kila tiszta Búzával”. (NmL. IV. 1.) Közgy. iratok O/1760/44–72.)
 197. NmL. IV. 22. Kárösszeírások.
 198. Uo.
 199. NmL. IV. 1. Közgy. iratok O/1760/44–72.
 200. Uo. 1802/67.
 201. NmL. IV. 71. Archivum mixtum III. 1813/2. Az iratokhoz részletes térkép is mellékelve, mely szerint a hambár különálló épület volt.
 202. NmL. IV. 71. Miscellanea VII/1817/1.
 203. 1815-ben „egy fiókos Lisztes hombárt” irtak össze az egyik nemesi portán. (NmL. IV. 71. Archivum mixtum III. 1829/3.)
 204. A szakirodalomban a hambár durván faragott tölgyfadeszkából készült, egy vagy több rekeszre osztott tárgy. Vö. Erdész Sándor: Gabonátároló építmények a szatmári Erdőháton. (A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve. X. [1967] 209. p.) — Baróti Szabó Dávid szótára szerint a hambár = búzás, lisztes szekrény, szűszék. (Baróti Szabó Dávid: Kisdéd zótár. Kassán, 1792. 82. p.)
 205. Vö. Zólyomi József: Adatok Nógrád megye parasztságának XVIII–XIX. századi történetéhez. Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve, 1975.
 206. NmL. IV. 31. Processus terminati 1754/1208.
 207. **Mohora:** NmL. Mathényi uradalom iratai. Számadáskönyvek.
Zagyvaróna: NmL. IV. 33. Fiscalia 1812/4.
Csesztve: NmL. IV. 71. Archivum mixtum III. 1814/6.
Terbeléd: NmL. IV. 33. Fiscalia 1818/34.
Dengeleg: Uo. 1818/19. — **Varsány:** Uo. 1826/39.
Bodony: Majthényi uradalom iratai. Számadáskönyvek.
Rád: NmL. IV. 71. Archivum mixtum VIII. 1823/3.
Alsótold: Uo. III. 1833/32. — **Liptagerge:** Uo. VIII. 1836/3.

Zólyomi József

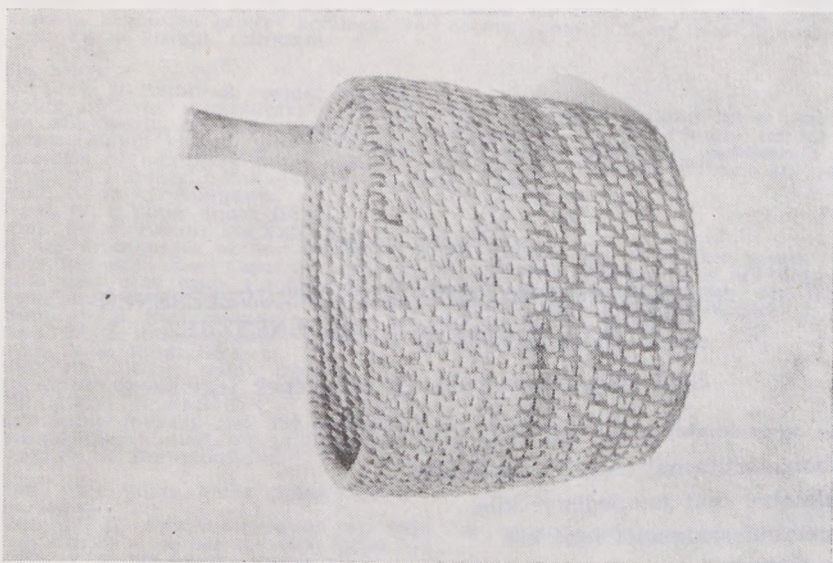
ADATOK NÓGRÁD MEGYE FÖLDMŰVELÉSÉNEK
XVIII—XIX. SZÁZADI TÖRTÉNETÉHEZ

című dolgozathoz mellékelt fényképek jegyzéke:

1. Gabonatisztításnál használt szórólapát.
2. Szalmából font mérőedény: kila.
3. Kisméretű szalmából font kas.
4. Hat kilás kas.
5. Szuszék
6. Tyúkólnak átalakított szuszék
7. Hambár. Maconka.
8. Volt uradalmi magtár. Nemti.
9. Volt uradalmi magtár. Litke.

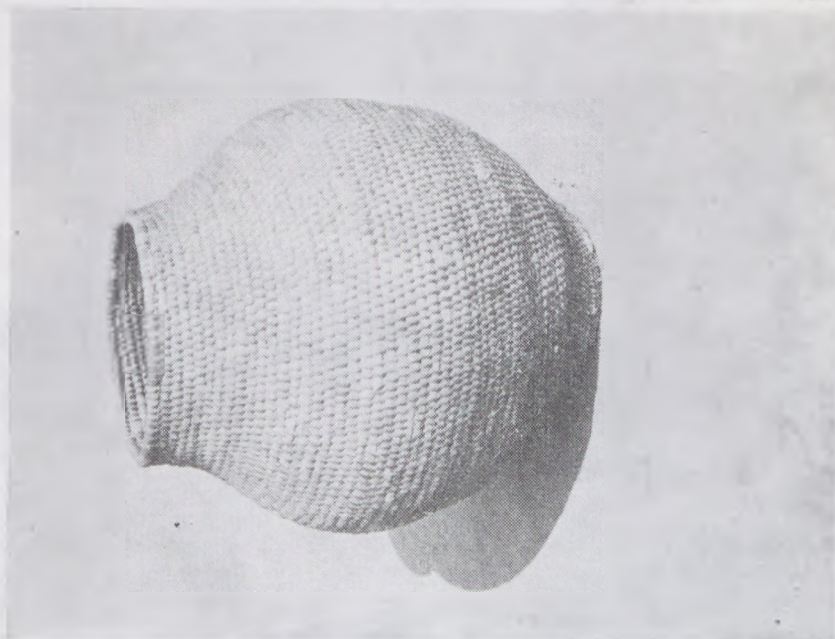

1.

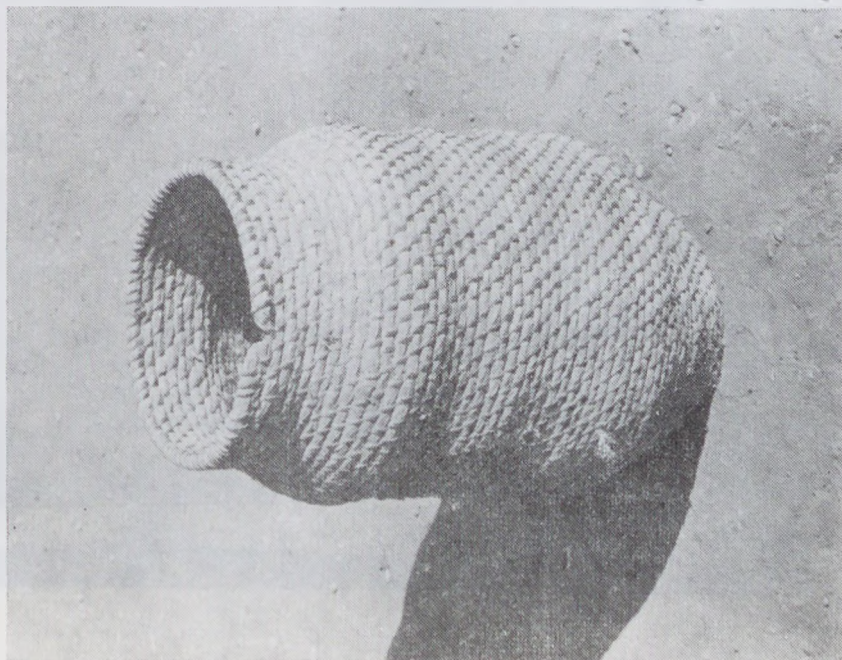

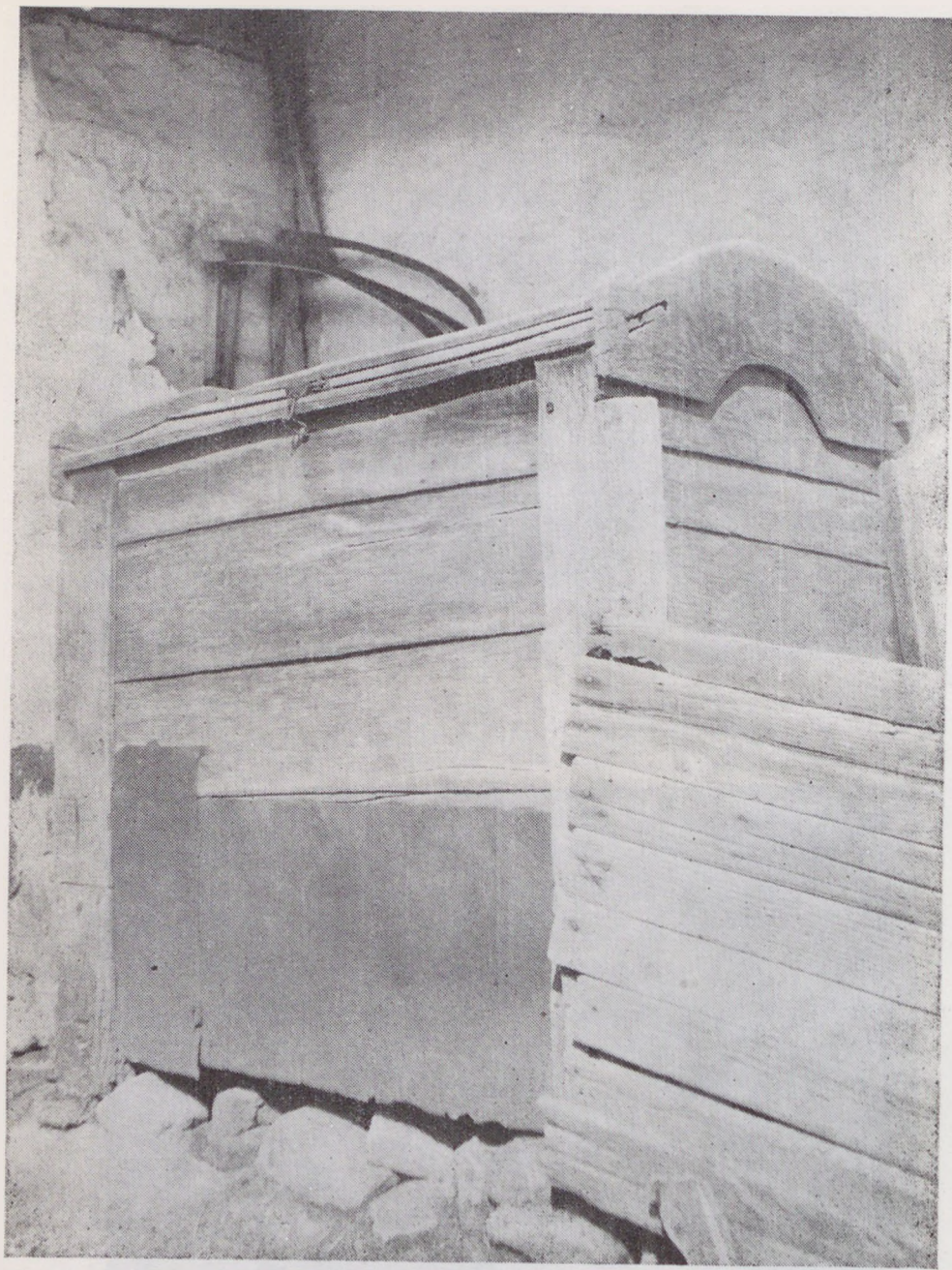
2.

3.

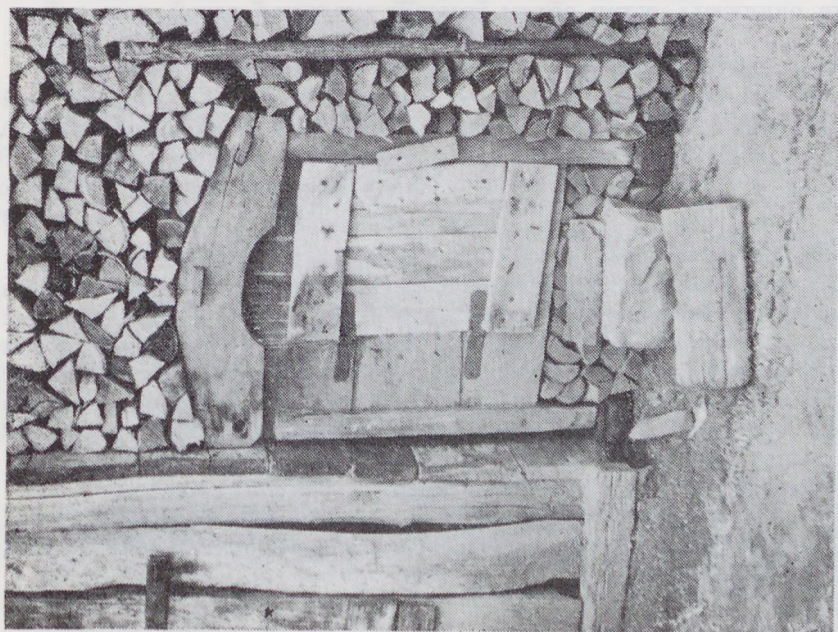

4.

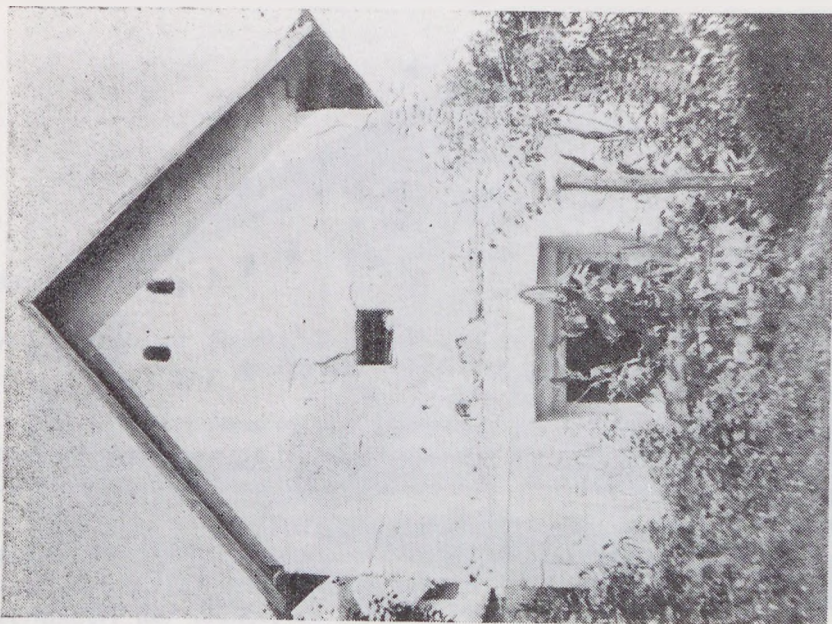

5.

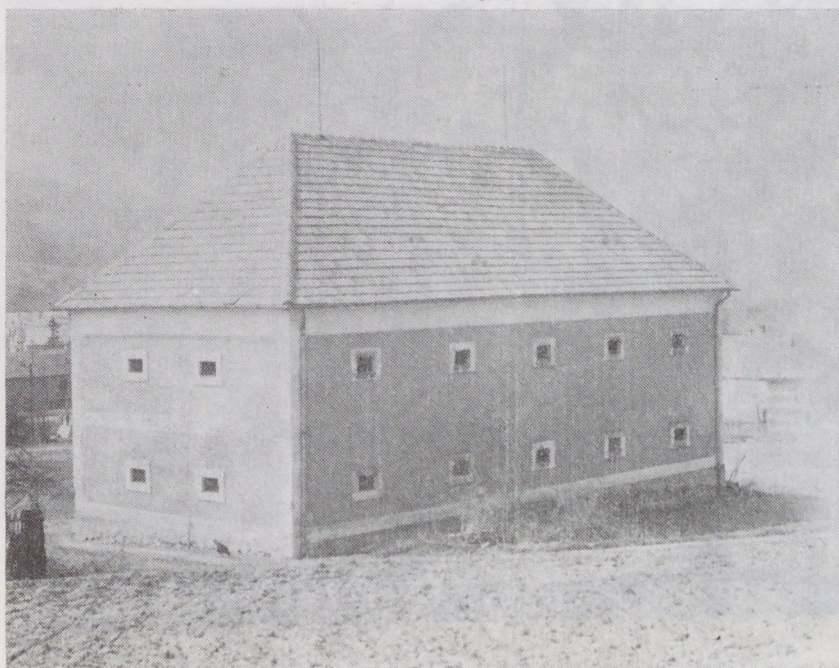
6.

7.

8.

9.

Resümee

József Zólyomi:

Angaben zu der Geschichte der Bodenbewirtschaftung des Komitats Nógrád in den XVIII—XIX-ten Jahrhunderten

Der Aufsatz fasst in vier Kapiteln die Angaben, die die Archive bezüglich der Bodenbewirtschaftung des Komitats Nógrád in den XVIII—XIX-ten Jahrhunderten bewahren, zusammen.

Das erste Kapitel stellt das Anbausystem, die Rodung, die Einteilung der Felder dar. Die Dreifelderwirtschaft ist schon auch am Anfang des XVIII-ten Jahrhunderts in mehreren Dörfern zu finden. Ihre allgemeine Verbreitung verhindert der Mangel an Weiden. Deswegen wird die Zweifelderwirtschaft auch noch am Anfang des XX-ten Jahrhunderts in vielen Dörfern verwendet.

Der zum Roden bestimmte Waldteil wurde durch Trocknung ausgerodet.

Das zweite Kapitel beschäftigt sich mit der Bodenverbesserung und Bodenbearbeitung. Die Verbesserung der Felder durch Düngen ist seit dem Anfang des XVIII-ten Jahrhunderts allgemein. Das Pflügen war mit schweren Holzpflügen geschehen, die nur durch vier Zugtiere geschleppt werden konnten. Die Egge mit den eisernen Stiften war in der Mehrheit der Bauernhausehalte zu finden.

Das dritte Kapitel zählt die auf den Äckern angebauten Getreidepflanzen auf, und bezeichnet die ertragreichsten Saatfelder der einzelner Kornfrüchte. Es ist von den Arbeitsprozessen des Säens, der Ernte und des Korngewinns ausführlich geschrieben. Das Säen war in der von uns geforschten Zeit aus Hausleinwand angefertigten Sätüchern geschehen. Das Herbstgetreide wurde mit der Sichel, das Sommergetreide mit der Sense geerntet. Zwei Arten des Korngewinns waren bekannt: der Drusch und die Dresche.

In dem vierten Kapitel können wir über die Getreideeinlagerung lesen. Das Getreide wurde in Gruben, Getreidekasten, Körben, Fässern, Schüttkasten gelagert. Der Kornspeicher war nur auf den Herrschaftsgütern bekannt.

2. It also highlights the need for regular audits and the importance of having a clear understanding of the company's financial position at all times.

3. The second part of the document focuses on the importance of budgeting and forecasting, and how these tools can be used to manage the company's resources effectively.

4. It also discusses the importance of having a clear understanding of the company's cash flow and the need to maintain a healthy balance sheet.

6. It also discusses the importance of having a clear understanding of the company's legal obligations and the need to consult with a legal professional to ensure compliance.

8. It also discusses the importance of having a clear understanding of the company's competitive position and the need to develop a marketing strategy to gain a competitive edge.

10. It also discusses the importance of having a clear understanding of the company's financial opportunities and the need to develop a strategy to capitalize on them.

Közlemények — Mitteilungen

Mikszáth Kálmán és Selmecbánya

Rejtő István

Mikszáth Kálmán 1863. nyarán befejezte a rimaszombati egyesült protentáns gimnáziumban a VI. osztályt. Minthogy ez a szülőföldhöz viszonylag közel eső iskola csupán algimnázium volt, a felső két osztályt máshol kellett elvégeznie.¹ A család választása a selmecebányai ágoston hitvallású kerületi liceumra esett. Az 1863/64-es tanévben Mikszáth a selmeci gimnázium VII. osztályának tanulója volt, ott is érettségizett 1866 nyarán. Az itt eltöltött három év élményeit és hangulatát leghívebben MK elbeszélései őrizték meg: emlékeiről szól a *Garibaldi butéliei* és *A csodálatos gomba* című elbeszélésében, mindkettő 1874-ből származik.² A selmeci hangulat és táj elevenedik meg az 1877-ben keletkezett *Az aranykisasszony* című elbeszélésében is.³ A városhoz fűződő emlékek tűnnek elő az 1882-ben megírt *A Petőfi-legenda Selmecen* c. visszaemlékezésében.⁴ Minden szálával és magával sordó hangulatával Selmecehez kötődik az 1887-ben napvilágot látott *Tavaszi rügyek* című hosszabb elbeszélése, amely több vonatkozásában az emlékek rejtett régióit is felelevenítette.⁵ A selmeci élmények majd újabb hat év múlva, 1893-ban *Az eladó birtok* című kisregényében ismét a felszínre törnek.⁶ Az évtizedek során vissza-visszatérő emlékek tehát egyértelműen arra utalnak, hogy a város és lakói mély, maradandó nyomot véstek az író emlékezetébe.

A szakirodalom azonban nem sokat tudott tenni a selmeci évekkel, sőt a maga eszközeivel akarva nem akarva csak homályt és bizonytalanságot idézett elő. Várdai Béla a még Mikszáth életében megírt és az 1910-es jubileumra megjelentetett könyvében „A selmeci diák” címmel külön fejezetet szentel ezeknek az éveknak⁷ és mint ahogy e fejezet egyik helyéhez fűzött jegyzetében írta: „Az itt következő adatokat Király Ernő selmeci liceumi igazgató úrnak és Suhayda Lajos ottani tanár úrnak köszönöm.”⁸ Valóban adatai — mint ahogy majd alább kitűnik — a legközelebb állhatnak a tényekhez. Várdai megírja, „1863 őszén ment át Mikszáth Selmece, az ágostai evangélikus liceumba... Az első ottani iskolai évében sokat mulasztott, ennek következtül igen gyöngye bizonyítványt is kapott az első félév végén, ami úgy elcsüggesztette, hogy be sem várva az iskolai év végét, közben kimaradt és elutazott haza.”⁹ Várdai szerint édesanyja hatására Mikszáth „a következő iskolai év elején mégiscsak visszament Selmece, ahol aztán elvégezte a VII. és VIII. osztályt és letette az érettségét is, 1866-ban.”¹⁰ Várdai e két év iskolai ered-

ményeiről szólva finoman megjegyezte: „utolsó két évében sem csapott bizony erőlyesen közikbe a lovacskáknak, csak úgy poroszkálva ballagtak azok vele végig, az előző évek tempójára, a gimnázium porondján.”¹¹ Az iskolai élet atmoszférájának érzékelésére a *Tavaszi rügyek*, *Az öreg Dankó bácsi* és *Az új büntető codex* c. Mikszáth írásokból merít motívumokat, majd a diák Mikszáth önképzőköri tevékenységéről ír Várdai. Ezeknél az adalékoknál mondja fentebb idézett köszönetét a két selmecbányai tanárnak. Önképzőköri szereplését már odakerülésének évéhez, 1863-hoz köti, megjegyezve: „Az első vers, amellyel föllépett. *Egy fogoly levele fiához* címet viselte. Ezt követték: *Az öreg nemes*, *Petőfi sírja*, *Otthon*, *Képzeletem újra...* ő nyerte el a kör első jutalmát is, egy *Gyula vezér* című balladával, melyet szavalva elő is adott... Mint szavaló, máskor is sűrűn szerepelt Mikszáth a körben... Nagy tetszés közepett mutatott be nevezetesen ott *Az én Gyuri bácsim* címmel egy humoreszket, a jegyzőkönyv szavai szerint: az első ilyenmű dolgozatot, mely a körben egyáltalán előfordult. Mindenkit felvidámitott vele, s érdemkönyvbe ítélték méltónak... valószínű, hogy csak a körnek Korány című hektografált lapjában jelent meg, ennek kötetei azonban jórész elkallódtak az idők folyamán.”¹² A fejtegetésnek ehhez a helyéhez Várdai jegyzetét fűzött, amelyben örömmel korrigálta magát, írván, úgy értesült, hogy a humoreszk szövege időközben előkerült és a Mikszáth jubileumkor meg fog jelenni. Önmaga nem láthatta. (Közbevetőleg megjegyezzük, hogy *Az én Gyuri bácsim* végül 1911. ápr. 16-án jelent meg *Az Újság* hasábjain).¹³ Az önképzőköri tevékenységről szólva Várdai megjegyzi, hogy MK egy darabig szerkesztője volt a Koránynak, „továbbá viselte, egyideig a kör aljegyzői, helyettes könyvtárnoki majd főjegyzői tisztségét is. 1865. január 20-án hirtelen megszűnik tagja lenni a körnek, mégpedig nem közönséges módon: kizárták őt a tagok sorából”.¹⁴ A kizárás okáról Várdai a következőket sorakoztatta fel: „Az szolgált nevezetesen rá okul, hogy több ízben megtréfálta egyes tagtársait, akik ezen felmérgelődve, a kör tekintélyének aláásásával vádolták őt s meghozták a kizáró határozatot, apróságokért, melyeknek van ugyan valami nyers diákos ízük, de amelyekben a mókázó humorista próbálkozik már... megcselekedte, hogy idegen költők verseit szavaltatta társaival, mint az övét, s azután jól mulatva fedezte fel nekik utólag tájékoztatlanságukat; máskor átengedte a saját versét egy társának, hogy az azt mint az önmagáét adja elő. Egy harmadiknak gyöngye dolgozatát szépen átjavította s ezért úgy védekezett, hogy a téma megtetszett neki, megérdemelte szerinte a kicsiszolást... Szóval a fiú, aki már pompásan ért a tréfához, olyanok markába került, akik nem értik a tréfát és elbántak vele. A kör ellene való eljárásának főoka az volt, hogy megírta egy Brózik Titusz nevű társának munkálátát s erre rájöttek. Soltz tanár ekkor a kör említett határozatához azt az óhaját fűzte, hogy a jegyzőkönyv illető helyéről maradjon el a Brózik neve, mert nem méltó rá, hogy Mikszáthtal egy lapon megörökíttessék...”¹⁵ Mint az alábbiakból majd kitétni Várdai Béla rendelkezésére bocsátott selmeci anyag áll a legközelebb a valósághoz, Várdai tudta úgy közvetíteni a történeteket, ahogy azok alakulhattak, de vagy ő is szépitett a dolgokon, vagy a rendelkezésre bocsátott selmeci adatközlés volt tekintettel az országos hírvíróra.

A kortárs monográfusok közül még meg kell említenünk Gyöngyösi László „Mikszáth Kálmán” c. 1911-ben, tehát az író halála után megjelent munkáját, amelyben röviden foglalkozik a selmeci évekkel. Az ő adatai pon-

atlanok. Azt írta, hogy MK „1867. év őszen iratkozott be a hetedik osztályba”.¹⁶ Önképzőkori szereplése között megemlíti a „Gyuri bácsi” [sic!] c. deákos modorban írt elbeszélését és azt, hogy főjegyzőnek választották az önképzőkörben. Gyöngyösy feleleveníti, de már átköltve a „Brózik-történet”-et is a következő formában: „Az önképzőkörben történt az is, hogy Mikszáth egy Brózik nevű tót tanulótársának csinált dolgozatot, amit ő sajátjaként olvasott fel. Scholz tanár már ismerte Mikszáth eszejárását és ráismert Mikszáth tollára. A tót diák ijedtében mindent bevallott. A szigorú önképzőkori statutumok szerint jegyzőkönyvileg kellett volna megróni Brózikot, de a jegyzőkönyvi rovás elmaradt Scholz tanár indítványára, hogy Brózik neve így se örökíttessék meg. Ez volt a büntetése.”¹⁷

Mielőtt átadnánk a szót a Banska Štiavnica-n az evangélikus lelkészi hivatal által őrzött és megmaradt liceumi anyagból hozzáférhető dokumentumoknak — amelyeket e tanulmány szerzője 1976 nyarán a helyszínén tanulmányozott —, idézni szeretnénk két századfordulóbeli iskolatörténetből. Az egyiknek szerzője Breznyik János, a líceum 1842-től működő igazgató tanára, aki Mikszáth selmecbányai diákoskodása alatt is igazgatója volt az iskolának, sőt tanára volt írónknak. Breznyik „A selmecbányai ágost. hitv. evang. egyház és lyceum története” c. Selmecbányán 1889-ben megjelent művének „Második és harmadik füzet. A XVII—XIX-ik századbeli események” c. kötetében több helyen megemlíti Mikszáth nevét. Az iskola híressé lett nevétjei között felsorolja Czwittinger Dávidot, Ribinyi Jánost, Petőfi Sándort és Mikszáth Kálmánt.¹⁸ Arról is szól, hogy a Gusztáv Adolf-féle bibliai egyesületnek 1866-ban „Mikszáth Kálmán [a] főjegyző”-je, „ki ne ismerné a kitűnő író?”¹⁹ Végül beszámol az 1826. okt. 21-én első ülésével tevékenységét megkezdő „a nemes magyar társaságról”, az önképzőkör jogelődjéről, amelynek az 1860-as évekbeli tevékenységéről a következőket írta: „Újra föléledt a felvirult a kör Solc Vilmos vezetése alatt, ki ugyan, mint elődje sem, nem volt magyar irod. tanár, de a felajánlott elnökséget készséggel elfogadta s lelkesedéssel vitte halálaiglan, 1861/2—1881/2 közt. Az ő idejében volt a körnek tagja Mikszáth Kálmán 1864/5 és 1865/6-ban, mint VII. s VIII. osztály tanuló a Korány című havi lapnak szerkesztésével s főjegyzőséggel is megbízott. Ugyancsak azon évben két munkája: 'Az öreg nemes' című költeménye és 'Az én Gyuri bácsim' című humoreszkje, mellyel a jegyzőkönyv szerint az egész kört felvidámitotta, érdemesnek találtatott az Érdemkönyvbe való felvételre. Ez utóbbi elmeszüleményénél nyilatkozott előttünk Solc, ha Mikszáth így fog fejlődni, kitűnő beszélyíró válik belőle. Miért mondott le 1864/5-ben a tanév közben a főjegyzőségről, s a következőben miért szűnt meg tagja is lenni a körnek, elmondani nem tartjuk idevalónak...”²⁰ Az előzőekből már érzékelhető, hogy az eltávolítása nem lehetett témája egy ünnepi kiadványnak, amely az iskola történetét mutatta be, és amelynek megjelenését Mikszáth Kálmán 5 ft. adománnyal elősegítette.²¹

Hasonlóan tapintatosan szól az önképzőkori eseményekről a Breznyik-féle iskolatörténetnek 1896-ban megjelent kiegészítése is.²² A két társszerző az önképzőkör kapcsán a következőt írta Mikszáthról: Scholtz elnöksége „idejében volt a körnek tagja Mikszáth Kálmán, előbb mint al-, később mint főjegyző részt vett a kör igazgatásában is, később azonban bizonyos kicsinyes dolgok miatt kivált a körből. Az első műve, amellyel fellépett, 'Egy fogoly levelei' c. költemény, melyről a bírálója azt jegyzi meg, hogy: 'a munka az

epistolához közelít és sikerült is némileg, amennyiben didaktikus eszmékkel szépenelve van, csak dalszerű külalakjában tért el az epistolától'. Egy másik költeményét 'Az öreg nemes' címűt 'eszméjének szépsége miatt, habár a kidolgozás gyengébb is' érdemkönyvbe vették: 'Az én Gyuri bácsim' c. humoroskjével pedig az egész kört felvidámítá. 'Dicséretet érdemel a szerző műve miatt. Érdemkönyvbe irandó.' A 'Petőfi sírja' és 'Otthon' című költeményeiről azt mondja a jegyzőkönyv: „az elsőben mind az eszme, mind a kivitel megfelel céljának s a mű ezen fényoldala könnyen felejteti el velünk azon csekély hibát, amely imitt-amott az ütem dallamossága hiányában áll. A második mű tökéletesen sikerült, mert az események benne lélektanilag és természetihven vannak ecsetelve. Mindkettő egyhangúlag arra ítéltetik, hogy az érdemkönyv lapjain foglalja el méltó helyét'. Ezen kívül megjelent néhány elbeszélése az ifjúság által szerkesztett 'Korány'-ban is. Többször fellépett szavalni is és a jegyzőkönyv erről is dicsérőleg nyilatkozik. Megemlíthetjük még az ő 'Gyula vezér' c. balladája nyerte meg a díjat, melyet a kör első alkalommal tűzött ki avégből, hogy tagjait annál nagyobb munkásságra ösztönözze. A kör tagjai tisztelték, becsülték fényes tehetségéért, s működéséről a kör alelnöke is dicsérőleg nyilatkozott: 'ha Mikszáth így fog fejlődni, kitűnő beszélyíró lesz belőle'. A kör tagjai között eltöltött idő rá nézve minden bizonnal csak jótékony hatással volt, s a kis társaság is örökké büszke lesz arra, hogy tagjai között láthatta.”²³

A fenti egykorú művekből vett idézetek arról tanúskodnak, hogy több homályos pont lelhető fel Mikszáth selmechányai diákéveiben, önképzőköri szereplésében és ami a lényeges, az eltelt évszázad során nem kerültek elő az önképzőkörben bemutatott írások szövegei. Ennek a homálynak és a lappangó kéziratok helyzetének feltárása reményében e tanulmány szerzője 1976-ban a helyszínen próbálta meg a kérdésekre a választ megkapni. Előzetesen a hazai tudományos könyvtárakban megkísérelte felkutatni a selmeci líceum évenként megjelentetett „Értesítés”-ét, hogy ebből szerezze meg a legszükségesebb adatokat. A felkeresett könyvtárak közül az OSZK aprónyomtatványtárában sikerült megtalálnia a selmeci líceum „Értesítés”-eit. Megvoltak az 1863-as év előttiék, kézbe vehette az 1863/64-es, és az 1865/66-os évről szóló beszámolót, csupán egy hiányzott: az 1864/65-ös tanévről kiadott „Értesítés”. A kutatás szempontjából ez a hiány azért jelentős, mert az 1863/64-es tanévben írónk neve „Mixáth” névváltozatban a VII. osztályos növendékek között szerepel, míg az 1865/66-os „Értesítés”-ben ugyancsak „Mixáth” alakban a VIII. osztályos növendékek között. A nyomtalanul eltűnt és eddigi ismereteink szerint egyik hazai közgyűjteményben sem hozzá férhető 1864/65-ös tanévről kiadott „Értesítés” adhatott volna számot, hogy Mikszáth ebben a tanévben milyen osztályba lépett. Ha a VIII. osztályba, akkor az évvégi kalkulussai oly rosszak voltak, hogy a VIII. osztályt meg kellett ismételni, ha viszont 1864/65-ben ismét a VII. osztályba iratkozott be, akkor minden bizonnal meg kellett ismételnie ezt az osztályt, mert több tantárgyból kaphatott elégtelen jegyet az 1863/64-es tanévben. Mint a bevezetőben láttuk Várdai életrajzában évközi rossz jegyekről beszélt, amely még a tanév befejezése előtt arra készítette az ifjú Mikszáthot, hogy elhagyja az iskolát. A nyomtatott „Értesítés” az 1863/64-es tanévről felsorolva a tanulók nevét, azoknál akik év közben félbeszakították tanulmányaikat, nevük és születési helyük után kurzív szedéssel odaírták, hogy *kilépett*. Mikszáth három VII. osztályos társának neve

mellett ott is olvasható ez a megjelölés (így „1 Bada Vilmos, Ledény, Hont, *kilépett.*”; „11 Kanka János, Zólyom, Zólyom *kilépett.*”; „14 Longauer Béla, A. Bodony, Nógrád, *kilép.*”), Mikszáth viszont így szerepelt: „15 Mixáth Kálmán. Szklabonya, Nógrád.” Tehát már az „Értesítés” szövege is arra utal, hogy *írónk befejezte a tanévet és annak a végén több tantárgyból megbukhatott, és osztályismétlésre ítéltetett.* Ennek a feltételezésnek bizonyítását már csak helyszíni kutatástól lehetett remélni.

A helyszínén, a Banská-Štiavnica-i evangélikus lelkészi hivatal igen rossz körülmények között őrzött levéltárában a hajdani liceum oktatással kapcsolatos anyagra nem volt hozzáférhető, sem az osztályzőkönyv, sem az anyakönyv, semmi olyan irat, amely a diák Mikszáth iskolai előremenetelére tartalmazott volna valamiféle adatot. De nem lehetett megtalálni az 1864/65-ös tanév nyomtatott „Értesítés”-ét sem. Így ebben a kérdésben előbbre nem jutva érdemesnek tűnik a hazai gyűjteményben ritkaságként hozzáférhető két „Értesítés” vonatkozó szövegeinek ideiktatása: az osztályok tanmenetének, az osztály tanító tanárok és tantárgyaiknak felsorolása és Mikszáth osztálytársainak névsorának közlése. Következzenek az adatok:

1863/64 tanév

„1. A VII. és VIII-dik osztály együttes vizsgája [1864] június 24-én délelőtt tartatik.”

„Tantárgyak VII. osztályban. Vallás 3 ó. egyházi történelem a sopronyi tanító képezdei tankönyv és az előadó tanár füzetei szerint. *Latin* első félévben 5, 2-dikban 6 ó. Sallust. bell. Catil. s Horat. odái és epistolái, különösen ad Pisones, havi dolgozatok. *Hellennyelv* 1-ső félévben, 5, 2-dikban 4 ó. Thukyd. II-dik könyvének és Homer II. XIX., XX. énekeinek válogatott szakaszai, Plató Socrat. védelme és Kriton fejtegetve, fordítva, emlékelve. *Magyar nyelv* 2 ó. 1-ső félévben középkori, 2-dikban újkori (XVI—XVII. századbeli) egyetemes s magyar irodalom története, az előadó saját füzetei és Környey s Toldy szerint; havi dolgozatok. *Német nyelv* 2 ó. újkori irodalom története Lüben szerint, havi dolgozatok. *Tót nyelvtan* 2 ó. mint V—VI-ban. *Történelem* 4 ó. újkor, Hunfalvy szerint. *Mathesis* 3 ó. másodrendű egyenletek, némelly felsőbbrendű és kitevői egyenletek, kamatok kamatja, Newton tantétele a két tagzat hatványozásáról, háromszögtan és alkalmazása. elemző mértan a síkban, első és másodrendű vonalak egyenletének leszámaztatása és tárgyalása; Mocnik-Arnstein szerint. *Bölcsészet* 2 ó. lélektan Beck szerint.

Tanárok: Egyház történetben, hellen nyelvben, Magyarország s magy. irodalom történetében és magyar irány-gyakorlatokban *Breznyik János*, latin nyelvben s bölcsészetben *Suhayda Lajos*; német nyelvben s újkori történetben *Scholz Vilmos*; tót nyelvben *Hrencsik Károly*; természettanban *Grezmacher Gyula* és *Jezsovics Károly*, amaz az erőmű, légtünet- és csillagásztant adván elő, emez delejességet, villanyosságot, hang, fény s hőtant fejtegetvén; Mathesisben egész éven át *Grezmacher Gyula.*” (I. h. 2. l.)

Ezt követően az „Értesítés” szól a tantestületről, a zeneintézetéről, a taneszközökről, a segélyező intézetekről, a segélydíjakról, a pártfogók adományairól, a liceumi gyámoldáról, a tandíjról és végezetül közli „a tanulók névjegyzéké”-t, ebből ideiktatjuk Mikszáth Kálmán osztálytársainak névsorát:

„VII-dik osztály

- 1 Bada Vilmos, Ledény, Hont, *kilépett*
- 2 Balbach János, Léva, Bars.
- 3 Bogyó Lajos, Garamszentgyörgy, Bars.
- 4 Bosszágh János, Cseh-Brezó, Nógrád.
- 5 Burkovszky Kálmán, Podvilk, Árva.
- 6 Csepcsányi Béla, Kiskér, Bács.
- 7 Dérer Gusztáv, Háj, Turóc.
- 8 Fay Ferenc, Pető, Nógrád.
- 9 Greguss János, Selmec, Hont.
- 10 Hanulay János, Szász, Zólyom.
- 11 Kanka János, Zólyom, Zólyom, *kilépett*
- 12 Kiss Dániel, Beszterceb. Zólyom.
- 13 Kosztolányi Imre, N. Becskerek, Toront.
- 14 Longauer Béla, A. Bodony, Nógrád. *kilép.*
- 15 Mixáth Kálmán, Szklabonya, Nógrád.
- 16 Móesz Gejza, Körmöc, Bars.
- 17 Murányi Ödön, Palást, Hont.
- 18 Oremusz Samu, Selmec, Hont.
- 19 Paulinyi Dániel, Tugár, Nógrád.
- 20 Salamon Károly, Bécs, A.-Auszttria.
- 21 Sohányi Andor, Sz.-Miklós, Liptó.
- 22 Ticze Ottó, Selmec, Hont.
- 23 Teutschl Károly, Selmec, Hont.
- 24 Wagner Lajos, Beszterceb. Zólyom.
- 25 Zsello Lajos, Kis-Körös, Pest.” (I. h. 3. l.)

Az 1864/65 tanév „Értesítés”-e — mint már említettük — jelenleg hazai könyvtárainkban nem található!

1865/66 tanév

„2. A VII. VIII-ik osztályé [t. i. vizsgája] 1866. Junius 25-én délelőtt tartatik.”
„Tantárgyak VIII-ik osztályban Vallás, Latin, hellen, magyar, német, tót nyelv, *aesthetica* mind VII-ben, mely tárgyakat a két osztály együttesen tanul, de hellenben az 1-ső félévben Plato Socrates védelmét olvasta. Külön tantárgyak: Magyarország s a magyarhoni prot. egyház története het. 4 ó., természettan Subicz szerint het. 6 órában. (Az észtant ez osztály múlt évben hallgatta.)

Tanárok: Vallás, latin s lélektanban *Suhajda Lajos*; német irodalomban s újkori történelemben *Scholz Vilmos*; hellen nyelvben, magyar irodalom s Magyarország és magyarhoni prot. egyház történetében *Breznyik János*; *mathesis* s természettanban *Jezsovics Károly*; *aestheticában*, s 1-ső félévben a XVII. oszt. Xen. Anab. fejtegetésében *Händel Vilmos*; szláv irodalom történetében *Hrencsik Károly*.”

Ezt kövte az „Értesítés” röviden szól a tantestületről, a zeneintézetéről, a taneszközökről és könyvtárról, a segélyező intézetekről, a pártfogókról, a bibliai egyletről, a tandíjról, majd a tanulók számáról és az érettségi vizsgára

jelentkeztetéről. E pontot az iskola anyagi helyzetének erőteljes és indulatos fordulatokkal való érzékeltetése miatt teljes egészében idézzük:

„IX. A tanulók száma: 295, a gym. 8. osztályában 256. A 295 közt helybeli 58, vidéki 237, miből kitetszik, hogy az iskola nem annyira helybeli, mint inkább vidéki — és mivel a tanulók legnagyobb részt ágost. hitvallásúak, 263 (helv. hit. 21, róm. kat. 9, izraelita 2,) ág. hitv. evang. érdekeket szolgál. Hont megyei 64, kik közül 16 tanító és papfi. A honti esperesség (t. i. lelkészek 3 ftonkint, tanítók 60—120 kronkint, az egyes egyházak minden 100 lélek után 1 ftkint) a selmeci oskolát évenként össz. 384 ftal segíti, vagyis kellene segítenie. Sokan ez önként elvállalt oskolai adót nagy tehernek tartják, s tőle mindenkép szeretnének megmenekedni, s már is halljuk, hogy a legközelebbi honti esperességi gyűlésen indítványoztatni fog, miszerint a 'honti segély' a kerületi budgetbe vétessék fel, az az, hogy a kerület a 384 ftnak fizetését is magára vállalja. (Vajjon miből fogja fizetni, ha az egyes esperességek nagyobb cathedralicumot nem fizetendnek? Holott már a múlt évben számunkra meghatározott s 700 ftal leszállított összeget sem képes megadni!) Kik e teher ellen zúgolódnak, ha egyebet nem, méltóztassanak tekintetbe venni, hogy a selm. iskola a honti esperességnek azt, amivel őt évenként segíti, kamatostul visszaszolgáltatja. Számok szóljanak. Az osk. tanács ez évben a honti ifjaknak a tápdíjból 392 fton engedett el, csak tanító- s papfiknak 177-et. Ezenkívül 5 tanítónak fia zeneintézetben ingyen taníttatott, amiért 75 ftnyi tandíj járna. Két tanító árva a Bánóczy féle ösztöndíjat húzza (nógrádi 1, zólyomi 1). Mi mindössze 500 ftnál többet tesz. Vajjon igazságos lenne e segélyt elvonni az oskolától, de az árvákat s szegény fiúkat ide küldeni s azt kívánni, hogy ingyen tartassanak! Miből? Ha az iskola, nem lévén alapítványai, nem fog kellőleg gyámolítatni! Ha neki nemcsak nagyobb segély nem fog nyújtatni, de tőle még az eddigi is el fog vonatni? Ha a selmeci iskola megbuknék, pedig, ha a fennállására megkívántató esperességi s kerületi segély elmarad, előbb utóbb okvetlenül buknia kellend, azt, úgy hisszük, a honti esperesség fogná leginkább meg-sínleni. Azért talán jó lesz azzal a szándéklott indítvánnyal fel nem lépni, hanem inkább azon lenni, hogy az oskolai adó lélekismeretesen befizetessék és beszolgáltatassék. Avagy némelyeket az bánt, hogy nálunk a tannyelv magyar? —

X. Az érettségi vizgára jelentkezték: Borsiczky Gejza, Bothár Samu, Bothár Ede, Eisert Gyula (magántanuló), Dubraviczky László, Folkusházy Sándor, Heincz Hugo, Klement Dani, Kunczl Nándor, Maróthy János, Riesz Károly, Richter Gábor, Stur Gyula, Mikszáth [sic!] Kálmán, Tessényi Albert, Ticze Otto, Zsivora Samu.”

Végül az osztálynévsor:

„VIII-dik osztály

- 1 Borsiczky Gejza, Selmec, Hont megyei
- 2 Bothar Ede, Besztercebánya, Zolyom m.
- 3 Bothar Samu, Besztercebánya, Zolyom m.
- 4 Brandenburg Károly, Vihnye, Bars m.
- 5 Dubraviczky László, Tápió-Szele, Pest m.

- 6 Eisert Gejza, Beszterceb, Zólyom m. *magántanuló*
- 7 Folkusházy Sándor, Folkusháza, Turóc m.
- 8 Haller Béla, Losonc-Tugár, Nógrád m. *elküldetett*
- 9 Heincz Hugo, Selmec, Hont m.
- 10 Klement Dani, Selmec, Hont m.
- 11 Kunczl Nándor, Szélakna, Hont m.
- 12 Maróthy János, Cseh-Brezó, Nógrád m.
- 13 Mixáth Kálmán, Szklabonya, Nógrád m.
- 14 Riesz Károly, Podluzsán, Trencsin m.
- 15 Richter Gábor, Szomolnok, Szepes m.
- 16 Stur Gyula, Modor, Pozsony m.
- 17 Tessényi Albert, Lality, Bács m.
- 18 Ticze Ottó, Selmec, Hont m.
- 19 Vágner Villibald, Selmec, Hont m.
- 20 Valach Mihály, Selmec, Hont m.
- 21 Zsivora Samu. Bakabánya, Hont m.” (I. h. 3. l.)

A Banská Štiavnica-i evangélikus lelkészi hivatal levéltári anyagában viszont az önképzőköri tevékenységnek több dokumentuma megmaradt. *Ezek egyike sem tartalmaz azonban Mikszáth kéziratot, de több közvetett dokumentum áttekinthető volt.* Ezek fontossági sorrendben a következők:

1. „A selmeczi magyar irodalmi társaságnak az 1864-dik és 1865-dik évben megújított alap-szabályai”
2. „A selmeczi Magyar Irodalmi Kör 1862/3 évben megkezdett Jövedelmei és kiadásainak . . . hiteles kimutatása . . .”
3. A kézzel írt diák folyóirat alábbi kötetel:
 „Remény” 1854 vagy 1857 [az elhasználódás miatt az utolsó szám pontosan nem olvasható el] Balogh János és Mixáth János könyvtárnokságuk alatt.
 „Korány” 1860 Első folyamot
 Szerkesztő: Bellus János, írja: Batyka János
 „Korány” 1866 Nyolcadévi folyam
 Felelős szerkesztő: Gajdács Pál
 Főmunkatárs: Gellényi Endre. Írja: Maszny Pál
 „Korány” 1867
 Rajzoló és szerkesztő: Hankus Jenő
 „Korány” 1869 Tizedik évi folyam
 Felelős szerkesztő: Horváth Dani.
 Főmunkatársak: Goldberger János, Szelestyei Károly,
 Írja: Hügyecz Károly
 „Korány” 1874/75
 Szerkeszti: Hösz Mihály, írja: Nagy Sándor
4. 1873-tól fennmaradt 1914-ig az önképzőköri Érdemkönyv öt kötete:
 - a) „A Selmeczi Magyar Irodalmi Társaság Érdem-Könyve 1873-ik évtől” 1873-tól 1888. ápr. 6-ig tartalmaz bejegyzéseket utólagosan beszámozva 1—486-ig
 - b) Érdemkönyv [címlapja nincs]
 1887-től 1891-ig, nincs beszámozva

- c) Érdemkönyv [címlapja nincs]
1891-től 1894. jún. 7-ig utólag beszámozva 1—442 lapig
- d) Érdemkönyv [címlapja nincs]
1894-től 1901-ig tartalmaz bejegyzéseket
- e) Érdemkönyv [címlapja nincs]
1903/1904—1914-ig, nincs beszámozva!

A fenti felsorolásból kitűnik, hogy Mikszáth selmecbányai éveiből az egy önképzőköri szabályzatot kivéve nem maradt meg semmi, valószínű, hogy ez a hiány több mint hatvan évvel ezelőtt támadhatott, de az is lehetséges, hogy még a század elején, vagy talán még azelőtt emelte ki valaki.²⁴

Mikszáth ideje előtti évekből való a „Remény” 1854 vagy 1857-ből származó kötete és a „Korány” 1860-ból származó első évfolyama, a következő kötet már az 1866-tól származó nyolcadik évfolyam, amelyet Gajdács Pál kezdett szerkeszteni 1866 őszétől. A „Korány” ötödik, hatodik, hetedik évfolyama tartalmazhatott írásokat a diák Mikszáthtól. Az „Érdemkönyv” kötetei már csak az 1870-es évek közepétől maradtak fenn, ezek közül az 1891 és 1894 között használatos kötet 1893 áprilisából Pesthy István VIII. osztályú tanuló megfogalmazásában a 253—306 lapokon tartalmaz egy dolgozatot a „Selmecbányai Lyceumi Petőfi Kör” története címmel.

E dokumentumok közül elsőként teljes egészében közöljük az önképzőkör 1864—65-ben megújított alapszabályait. Következzék betűhíven ennek szövege, amely nemcsak egy önképzőkör statútuma, hanem tartalmazza azokat a kritériumokat is, amelyek miatt az ifjú Mikszáthot — mint majd látni fogjuk az utolsó dokumentumban — kizárták a tagok sorából. Következzék a szöveg maga:

„A
selmeczi magyar irodalmi társaságnak
az 1864-dik és 1865dik évben megújított
alap — szabályai

Bevezetés

1. Cikk: *Czélja:*

Ezen önként összeállt társaság főczélja: hogy magát a magyar nyelv és a szépirodalmi irodalom mezején gyakorolja és tökéletesbitse.

2. Cz. *Határozatok, rendeletek*

Minden törvény-változás egyedül a tagok többsége által létesíthető, ha pedig bizonyos akadályok következtében mindnyájan meg nem jelenthetnének, akkor a törvényhozási jog a tisztviselőkre ruháztatik át.

3. Cz. *Segédeszközök*

a pénz- és könyvtár.

4. Cz. *Gyűlések*

Ezek hetenként egyszer tartatván, csak kivételes esetben felette sok foglaltság miatt hirdettethetnek az elnök és a kör beleegyezéséből többszöri rendkívüli ülések is.

Első fejezet

5. Cz. A tagokról

Ezen társaság tagjai csak helybeli felgymnasium növendékei lehetnek.

6. Cz. Megjelenés, elmulasztás

Minden tag tartozik a kirendelt időben a gyűlésen megjelenni, vagy pedig a mulasztás érvényes okát (minő p. o. törvényes távollét és betegség) az elnöknek bejelenteni.

7. Cz. Büntetések. Kirekesztés.

a) Az ének után jövő 10, az ok nélkül kimaradó 15, a kötelességet (minő p. o. szavallás, bírálát 's munkahozás) elmulasztó tag pedig 20 újkarrá büntetessék, aki azomban az év folytán ok nélkül háromszor mulaszt, az a büntetés lefizetésén kívül a társaságból kirekesztessék.

b) A munka és bírálát pongyola kidolgozását, a szavallat kellő be nem tanulását szinte ezen büntetés illeti.

c) Ki a munkát annak idejében akár az elnökkel akár a főjegyzővel, a bírálatot pedig a munka-szerzővel nem közli 10 oszt. értékű kr. fizessen.

d) Az egyenes munkakiírás, vagy másnak elme szüleményével fittogtatás, úgy szintén a munkán bárminemű más által tett javítás, a jegyzőkönyvi kemény megrováson kívül 1 osztrák fttal büntessék. Hasonlo büntetés éri azt is, ki idegen művet fordít a nélkül, hogy mind a bírálót, mind a kört az eredetivel közelebbről meg nem ismerteti vagy ki hazai témájú munkát hoz, 's a kutforrásokat nem nevezi meg.

8. Cz. Eloszlás

Sértegetések, gorombaságok, elnök, kör s egyes tagok irányában szigorúan tilalmaztatnak 's az elnököt a gyűlés felosztatására jogosítják. A sértegető fél fölött a tisztviselők határozzanak büntetést, mely egész a kirekesztésig terjedhet.

9. Czikk. Fizetés

Minden munkáló és olvasó tag köteleztetik mindjárt az év elején letenni a 1 osztr. forintot, mint egész évi járulékot. A büntetések pedig 30 nap lefolyta alatt fizetessenek le; ha pedig ezt valamely tag tenni elmulasztaná, nevének a körből nyilvános felolvastatáson kívül, egyszerű büntetése minden hónap végén ismételtessék.

10. Cz. Jogai

A rendes tagnak joga van a kinevezésen kívül bármikor szaválni és munkát hozni 's minden a gyűlésen felolvasott munka 's előforduló tárgy felett véleményét szabadon kijelenteni, de mindent csak törvényszerűleg 's a megkívántató illedelemmel.

11. Cz. Olvasó tagok

Az olvasó tag a rendes gyűlésekben meg nem jelenhetvén, ha a könyvtárra vonatkozólag lenne valami panasza, joga van azt az elnöknek előterjeszteni. Ez okból a könyvtárra vonatkozó törvények külön kiírva nyilvánosan függesztessenek ki.

Második fejezet

A munkálkodás

12. Cz. Szavallás

Minden gyűlést a három héttel előbb kinevezett tag vagy saját, vagy más remekíró művének elszavallása nyit meg, miután a mű címét és szerzőjét megnevezte.

13. Cz. Munkák

A szavallás, a jegyzőkönyv hitelesítése 's más bejelentések után a munka olvasás következik, melyet a tag 2 héttel kineveztetése után a főjegyzőnek, ez pedig a bírálónak adja át. — Ellenkező esetben a fenn említett büntetés terheli mind addig, míg a dolgozatot el nem készíti.

14. Cz. Bíráló

A munka felolvasása után következik annak bírálata, melyet a kinevezett tag részrehajlatlansággal kiemelve a munka árny és fényoldalait elkészítvén, azt szerzőjével 2, az elnökkel pedig a munkát egy nappal felolvasása előtt közölni múllhatatlan kötelességének tartsa.

15. Cz. Hanyagság és szorgalom

Az olyan tag, ki kötelességében rendetlenül vagy hanyagul jár el, annak újabbi véghezvitelére szoríttassék, neve pedig megrovással említették meg a jegyzőkönyvben. A szorgalommal készült munkák pedig, ha a szavazatok többsége folytán az érdemkönyvbe méltóknak ítéltetnek, oda a szerző által 50 kr. oszt. ért büntetés alatt 14 nap alatt pontosan leirattassanak.

16. Cz. Örömnünnep

A minden évben tartandó örömnünnepre minden tag tartozik a társaság által kitűzött határidőre egy tőle kitelhető munkát 50 osztr. ért. kr. büntetés terhe alatt hozni, melyek között, ha ezeknek megbírálására kinevezett bizottmány legalább nyolczat elég jónak talál arra, hogy általuk a kör működésének gyümölcse a közönség előtt bemutatassék, az örömnünnep semmi szin alatt ne maradjon el. Azonkívül a jobb szavallók (1 vagy 2) idegen művekkel is léphessenek föl.

Harmadik fejezet

A tisztségviselőkről

17. Cz. Az elnök

Az év elején összegyűlt tagok az elnököt szabadon 3 egymás utáni évre választthatják a tanári kar közül, de kötelesek a megválasztást tudomás végett a tanári értekezletnek is fölterjeszteni.

18. Cz. Jogai

A tagok közös jogain kívül a tisztségekre alkalmas egyéneket kijelölni, a körben netalán előforduló zavarok miatt a gyűlést szétoszlatni, azon kívül kétes vitatkozásoknál szava döntő erővel birjon. Minden a körben előforduló tárgyról véleményét szabadon kimondhassa 's a rendre és törvények szigorú

megtartására szintén ő ügyel fel, azonkívül ő ismerteti meg a társaságot a magyar irodalmat érdeklő újabb 's jelesebb művekkel.

19. Cz. *A tiszt-választás*

Mindig az iskolai év elején 's a szavazatok útján történjék.

20. Cz. *A főjegyző*

Kötelessége a körben tárgyalt ügyeket történetihiven 's minden gúny és személyeskedés nélkül leírni 's azt a jövő gyűlésben felolvasni. Szinte ő nevezi ki munkáhozás és szaválásra a tagokat, valamint a kört érdeklő levelezést is ő viszi.

21. Cz. *Az aljegyző*

Mint a főjegyző segédje ennek távollétében helyét pótolja s a távollevő, valamint a büntetés alá esett tagokat is pontosan jegyzi föl.

22. Cz. *A főkönyv- és pénz-tárnok*

Mindenféle fizetéseket és díjakat szedvén, a pénznek gondját viselje, a kiadás- és bevételről pontosan kénytelen számolni, minden szükséges dolgokról (minő p. o. könyv, papír, pecsétviasz) gondoskodni, minden 2 hó végén az elnök és egy 4 tagból álló bizottmány előtt számot adni 's az eredményt a gyűlés elé terjeszteni. Továbbá tartozik minden egy forintot meghaladó összeg felől nyugtát kimutatni, az újon megvett könyveket az általános könyvtári jegyző-könyvbe beigtatva, minél előbb beköttetni, hogy az alkönyvtárnokok jegyzőkönyveiben szám szerint is fölvétethessenek.

23. Cz. *Az alkönyvtárnokok*

A meghatározott időben a reájok bizott könyvtári osztályokban megjelenvén, a tagok által kivett könyveket pontosan bejegyezve, a jegyzéket a főkönyvtárnoknak adják át; a könyveken történt visszaéléseket a körben feljelenések 's az év végén hivatalukról az elnöknek pontos számadást tegyenek, ide értvén azt, hogy a felügyeletük alatt elvesztett könyveket megtéríteni kénytelenek.

Negyedik fejezet *A segéd eszközökről*

I. *A pénz-tár*

24. Cz. *Jövedelmei*

a) olvasó tagok fizetése; b) bérbeadott könyvekért bejött összeg; c) büntetések; d) ajándékok; e) rendkívüli gyűjtemények.

25. Cz. *Kiadásai*

a) papírosra, tollakra, viaszra, s. t. b.; b) levelek bére; c) új könyvek vétele; d) könyvköttetés; e) örömnünpre meghívólevelek és a program nyomtatása.

II. *Könyvtár*

26. Cz. A könyvtár részint a társasági pénzen vett, részint ajándékok által szaporodik 's az 1 fr. lefizetése után a gymnasium bármely növendékének nyitva áll.

27. Cz. A könyvtárból egy alkalommal csak 4 kötetet szabad legyen kivenni, azomban úgy, hogy egy osztályból egyszerre kettőnél több ki nem vihető. Ki e törvény dacára is több könyvet akar kivenni, fizessen minden két hétre egy-egy kötettől 5 új krt.

28. Cz. Minden tisztviselő azon joggal éljen, hogy a könyvtárból a meghatározott 4 kötet helyett öt vihet ki, úgy hogy egy osztályból 4et szabad legyen kivennie.

29. Cz. A könyvet 2 hétig tarthassa magánál a tag, ellenkező esetben azt 3szor írathatja át. Ki e cikkelyt áthágja 5 krt fizet.

30. Cz. Kinél valamely könyv elvész, bemocskoltatik, megrongáltatik, azt ha a kár nagyobb, megtéríteni legyen köteles, ha pedig kisebb a kárhoz képest az elnök és a tisztviselők által határozandó büntetés alá esik.

31. Cz. Könyveket oly egyénnek adni olvasás végett, ki nem tagja a körnek, úgy szintén a városból kivinni azokat 50 o. ért. kr. lefizetése mellett szabad.

32. Cz. A könyvtár használata azoknak is, kik nem a gymnasium tagjai, 2 Frtnyi évi díj 's még egyszer annyi bánatpénz lefizetése után megengedtetik, szoros alkalmazkodással az illető törvényekhez.

33. Cz. Ki e kör tagja kíván lenni, ezen törvények pontos megtartására saját kezű aláírással kötelezi le magát úgy azomban hogy abból azon év folytán semmi szín alatt nem léphet ki."

Az „Alapszabályok” szöveges része után következett a tagság listája az 1865/66. évi munkálkodó és olvasó tagok névsorával. 53. tagként Mikszáth Kálmán sajátkezű aláírása található az alábbi módon:

Folyósz.	Sajátkezű aláírás	Osztály	Munk.	Olvasó	Fizető	Észrevételek
.....						
53	Mikszáth Kálmán	VIII.	M	O	1 F	Kirekesztett

Az utolsó bejegyzett sorsszám a 68. tagságot regisztrálta.

Mikszáth önképzőkörből való kirekesztése tehát az 1865/66-os tanévben történhetett. Időpontját egy másik korabeli dokumentum tartalmazza: az önképzőkör pénztárkönyve, vagy ahogyan a fennmaradt füzetke címlapja mutatja:

„A
Selmeci Magyar Irodalmi Kör
1862/3 évben
kezdett

Jövedelmei és Kiadásainak
oly módoni hiteles kimutatása,
mely szerint a bevételek a [jobb] bal
még a kiadások, az eredeti (mondjuk)
okmányok másolatával a job
oldali lapon olvashatók.”

Ez utólag lapszámmal ellátott füzet 1865/66-i tanévről szóló 28. lapja a következő bejegyzéseket tartalmazza:

1865/6

hó és nap	Kiadás	Ft. kr.
Jun. 7.	Könyvkötő (D)	2 79
	Átvitel	51 73
Máj. 2.	Mikszáthnak visszaadtam	— 50
	Jeorges Úrnak újon vett könyvekért	31 88
Jún. 9.	a kiadás összesen	86 90
	a bevételt kivonva	86 90
	Marad a pénztárban a még le nem fiz.	6 96
	Tessényi büntetésül fizetett	20
		7 16

Maróth János
főkönyv és pénztárnok

E számadásból tehát kitűnik, hogy az 1866. tavaszán kizárt Mikszáth Kálmán tanulónak a tanév elején befizetett 1 forintjából annak felét, 50 krajcárt az önképzőkör 1866. május 2-án visszafizetett. A kizárás e dátumot megelőző ülések egyikén, valószínűleg 1866. áprilisa előtt következhetett be.

A kizárás körülményeiről — mint erre már korábban utaltunk — eredeti dokumentum nem maradt fenn, egy közvetett írásmű azonban megmaradt.

Ez a következő: az 1891-től 1894-ig vezetett és utólagosan 1—442 lapszámokkal ellátott „Érdemkönyv” 253 lapjától a 306. lapig terjedő részén olvasható Pesthy István VIII. osztályú Uzd, Tolna megyei születésű önképzőköri tagnak

„A Selmecbányai Lyceumi Petőfi kör története” című hosszabb írása, amelyben a korábbi évtizedekből fennmaradt önképzőkori dokumentumok alapján megírta működésük történetét. Az írásmű keletkezési időpontja 1893. elejére tehető, ugyanis Pesthy munkája előtt lévő írás bejegyzési dátuma 1893. április 6-i dátumot viseli, míg a Pesthy írását követő bejegyzés az 1893. április 17-i dátummal szerepel. Tehát Pesthy István a korábban keletkezett és az önképzőkörben Érdemkönyvi megörökítésre ítélt munkáját 1893. április 7. és április 17 között másolhatta a kötetbe.

Az önképzőkör-történetben három helyen emlékezett meg Mikszáth Kálmánról: 1. Petőfivel együtt méltatja tagságát és szól kizárásáról; 2. Az egykorú dokumntumok alapján összefoglalja önképzőkori tevékenységét; 3. Röviden szól a Korány szerkesztésében betöltött szerepéről. Következzék először az általános méltatás és a kizárás története:

1. „A 'Magyar Társaságnak' volt két tagja akik a világ irodalomban kiváló helyet foglalnak. Az egyik már eltávozott az élők sorából, a csatában lehelte ki nagy lelkét, a haza szent szabadságáért küzdve azon szabadságért, melyet tiszta szívéből imádott, amely szabadság szelleme a különben beteges férfiba új erőt öntött. Az Isten meghallgatta részben kérését, mert ágyú dőrej a csata zaj volt halotti zenéje. De részben nem teljesítette, mert az önkény diadalmaskodott abban a csatában, melyben ő elesett. Nem érthette már azt a gyászos kort, mely szabadságharcz leveretése után hazánkra jött. Az Isten ettől a nagy fájdalomtól felszabadította őt. Hanem a gyász után bekövetkezett az öröm napja is. Másik költőnk már ezen öröm napokban kezdette pengetni lantját. Ő még most is aratja babérjait. Ez a költőnk Mikszáth Kálmán. Már itt e körben feltűnt nagy tehetsége, fényes elméje, mely különösen a novella írás terén szerzett neki később halhatatlan érdemeket. Első évben 1863/64-ben volt tagja a körnek, mint VII. osztálybeli tanuló. Vele együtt Moesz tanár úr is, ki már akkor mint alkönyvtáros is szerepel. Munkálkodása az előző években nem volt olyan kielégítő, mint most, mert midőn Petőfi 'Végszóhoz' c. költeményét szavalta el, 'megmutatá, hogy mennyire haladt az ember rövid idő alatt, ha törekvésében tudni vágyás vagy a szellemi, nem az anyagosdiság, a hanyagság vezérli az embert'. A körben ezen kívül 'Átellenben' cz. novellájával is fellépett, melyben a tárgy fejlődése és befejezése jó, de a stylus nem tökéletes'. Működése jutalma a kör bizalma lett, mely őt az 1864/65-ik évben a főkönyvt. és pénztárosi állásra emeltse. Mikszáth pedig mint aljegyző és a 'Korány' szerkesztője kezdte meg az évet, midőn pedig Bosszagh János leköszönt a főjegyzőségről, a kör őt léptette elő e tisztségbe. Azonban e tiszteget nem sokáig tarthatta meg; március 4én az elnök [Solc Vilmos] szót emelt a kör előtt, hogy Mikszáth egyik tantársának, Brody Zsigmondnak egy dolgozatát [!] készített. Bródy ezt elfogadva be is adta a körbe 'Hazámhoz' cím alatt. A kört kéri tehát, hogy Mikszáthot büntesse meg. Ki is mondták reája a jegyző könyvi megrovást. Erre ő márczius 11-én beadta a főjegyzői állásról szóló lemondását. Ez azonban még nem rettentette őt vissza attól, hogy hasonló tettet újra elkövessen. 1865-ben Bothár Ede tagtársának dolgozatát javította át, amiért a kört [sic] őt ismét jegyző könyvileg megróttá. Mikszáth tehetségének méltánylása vehette rá a kör tagjait arra, hogy ezen sok megrovás mellett mégis midőn Zsivora Samu alkönyvtárosi állásáról lemondott, őt választották meg helyébe. Mint alkönyvtáros harmadszor

is megpróbálkozott előbbeni csínnyének végre hajtásával; most Folkusházy Sándor dolgozatát javította át, amiért a kör őt harmadízben megróttá, midőn azonban ezenfelül a kört még sértegetni is kezdte, kirekesztették (Január 20. 1866). A jegyző könyv nagyon is megrovólag szól róla, midőn azt mondja, hogy 'ha csak tekintetbe vesszük azon számtalan esetet, mely e körben már néhány [szókimaradás] óta adta magát elő, ha mondom mindezekről leemeljük a multak sötét fátyolát, ott ragyog neve mint a tény orgazdjáé, s mint tényezője e körben előfordult legtöbb visszaélésnek'. Hogy mily munkás tagot vesztett el a kör benne, láthatjuk, ha tekintetbe vesszük azon működést, melyet három éven e körben kifejtett. A körnek azonban, minthogy belső békéje előbbre való volt, végre kellett hajtania, habár fájó szívvel is azon szigorú ítéletet; fájó szívvel mert egy lelket vesztett el, oly lelket, akinek művei példákkal állhattak a tagok előtt. Ezen tagok között Hlavatsek tanár úr is ott volt. 1864/65-ben mint V. osztálybeli tanuló iratkozott be először. Működése azonban csak 65/66-ban kezdődik, a mikor 'Egy bajnok végszavai' cz. költeményével lépett fel, mely azonban, mint első kísérlet, nem volt sikerült. Sikerültebb bírálata, melyet Melna Gyula 'Egy elszánt ugrás' cz. humorisztikus rajza felett tartott. Ekkor ugyanis 'jól megfelelt tisztének'.

Még mielőtt Mikszáth működéséről nyújtanék egy kis képet, pár szóval megemlítem azon állapotokat, melyekbe a kör a belviszálykodások folytán sülyedt. Lábra kapott ezen korban a pártoskodás, mely minden békés intézkedések elfojtója. A pártoskodás előidézője a Timko és Mikszáth féle belső megrázódtatások. Ezen pártoskodás már régi elnököktől, Sólcz Vilmostól is elidegenítette a kört, aki csak oly feltétel mellett volt hajlandó elfogadni az elnöki széket ha felhagynak azon rút úgy szólva már szokásról. Mert belátta, hogy hova vezet az azt út; azt pedig nem akarta, hogy a kör, melynek már oly szép múltja van ily alacsony ok miatt megszűnjék."

Pesthy István dolgozatában ezt követően külön fejezetet szentelt Mikszáth önképzőköri tevékenységének. Most ennek szövege következik ugyancsak betűhíven:

„Mikszáth Kálmán működése

Körünk büszkén mondhatja el, hogy Mikszáth is tagja volt, hogy reá is nagy hatással volt e kis kör. Itt kezdték műveit pallérozni, az esetleges hibákat javíthatni, mely bizonyára nagy befolyással volt a későbbi híres író szép stylusára. Nagy fájdalmat okozott azonban a körnek, nem tekinthet vissza ő reá annélkül, hogy bűnei szembe ne tűnnének. Nem feledtetheti el azokat azon példátlan szorgalom sem, melyet a munkálkodás terén fejtett ki. Három évig volt tagja a körnek és pedig két évig mint VII. osztálybeli, egyig mint VIII. osztálybeli. Ezen három év alatt számos dolgozatában mutatta meg fényes tehetségeit úgy, hogy a kör akkori elnöke, Solcz Vilmos így nyilatkozott róla: 'ha Mikszáth így fog fejlődni, kitűnő beszély író lesz belőle'. Az első műve, mellyel a körben fellépett 'Egy fogoly levele' cz. költeménye volt (1863. okt. 24.) melyről bírálója véleménye ez: 'a munka az epistolához közelít és sikerült is némileg, amennyiben didacticus eszmékkel szépen telve van. Csak dal szerű külalakjában tér el az epistolától'. 1864. febr. 3-án saját munkáját és pedig 'Gyula vezér' cz. balladáját szavalta el. Szeptember 24. 'Képzetelem

újra' cz. művével aratott sikert; ugyanis 'az eszme jeles benne, csak a kidolgozás ellen vétett. Mindazonáltal az érdemkönyvbe irattassék'. Deczember 3-án 'a gyűlést Tóth Kálmán 'Honáruló' jának elszavalásával kezdette meg'. 1865. febr. 11én 'Az öreg nemes' cz. költeménye a külalak és eszméjének szépsége miatt, ha a kidolgozás gyengébb is az érdemkönyvbe ítéltetett. Május 27én Mikszáth Kálmán 'Az és Gyuri bácsim' című humoreszkjével az egész kört felvidámítá. 'Dicséretet érdemel a szerző műve miatt. Erdemkönyvbe irandó'.

Szeptem. 23án 'Petőfi sírja' és 'Otthon' című költeményeivel lépett fel, 'az elsőben mind az eszme, mind a kivitel egészen megfelel céljának s a mű ezen fény oldala könnyen [sic!] felejteti el velünk azon csekély hibát, mely imitt amott az ütem dallamossága hiányában áll. A második mű tökéletesen sikerült, mert az érzemények benne lélektanilag és természet híven vannak ecsetelve. Mind kettő egy hangulat arra ítéltetik, hogy az érdemkönyv lapjain foglalja el méltó helyét.'

Ezeneken kívül megemlítendő, hogy az első pályadíjját, melyet a körben kitűztek, Mikszáth 'Gyula vezér' cz. balladája nyerte el. 1863 szeptem. 19-én ugyanis Grátz Mor, a kör egy tagja, a legjobb beszélyért Jókai 'Török világ Magyarországon' és Petőfi 'Hóhér kötele' című regényt tűzte ki. Solcz Vilmos elnök úr pedig a legjobb balladáért Katona Bánk bánját. Az előbbi Szabó Titus 'Uzsorás' cz. beszélye, emezt pedig Mikszáth nyerte el.

Ha Mikszáthnak ezen működése mellé felhozzuk azon műveit, melyek a 'Korány' hasábjain jelentek meg, méltan sajnálkozhatunk azon, hogy a körnek épp ily tagjától kellett megválnia [sic!], aki mondhatni ez a tevékenység sodort az örvénybe, mert nem jó irányban használta azt fel. ."

A harmadik hely, ahol Pesthy István Mikszáth önképzőkori tevékenységét regisztrálja a „Korány” szerkesztéséről szóló rövid megjegyzése. Itt a következőket írta még Mikszáth Kálmánról:

„...A másik közvetítő eszköz, mellyel a közönséggel összeköttetésbe jutottak a 'Korány' volt. Voltak már a 'Korány' előtt is egyes szép irodalmi lapok, de ezek nem közvetlenül a Kör gondjai alá tartoztak, hanem az egyes osztályok adták ki. Így 1853-ban a IV. osztály szerkesztése alatt jelent meg a 'Virradó'. A 'Korány' szerkesztői közül Bellus tanár úron kívül megemlítendő még Mikszáth Kálmán aki különböző álnevek alatt egész halmaz szebbnél szebb művel gyöngyözködtette a közönséget. A 'Korány'-ban jelentek meg a körbe beadott csinosabb dolgozatok, ami a munkakedv emelésére nagy befolyással volt...”

Bevezetőben arról szoltunk, hogy Mikszáth Kálmán selmecebányai éveiről a legszínesebb és legelevenebb képet elbeszélései idézik elénk, ezek közül is a legtöbbet a Tavaszi *rügyek* lapjairól olvashatunk ki arról az atmoszféráról, amely a felsőéves diákot a bányavárosban közrefogta. Korábbi kutatásainkkal megkíséreltük tárgyi dokumentumokkal megeleveníteni azokat a körülményeket, amelyek a Selmecebányán töltött három évét meghatározták. A korai szakirodalom állításait vonultattuk fel először, és abban több homályt és ellent-

mondást észleltünk. Majd a hazai könyvtárakban fellelhető dokumentumokat vallattuk az iskolában töltött évekről, és végül a selmecbányai helyszínen a még fellelhető dokumentum töredékeit is segítségül hívtuk a tények jobb megismeréséhez. Ezekből a következőket sikerült felderítenünk:

1. Mikszáth Kálmán 1863/64-es tanévben iratkozott be a selmeci líceum VII. osztályába. Várdai idézett állításával ellentétben²⁵ a tanévet befejezte, mivel az „Értesítés” nem tüntette fel évközben való „kilépését”. A tanév végén szerzett érdemjegyeivel osztály ismétlésre ítélték. Eddigi kutatásaink során nem sikerült nyomára bukkannunk a selmeci líceum 1864/65-ös tanévéről kiadott „Értesítés”-ének, amellyel kézzelfoghatóan kimutatható lenne az osztályismétlés, de Pesthy István önképzőköri dolgozatának egy mondata az osztályismétlés tényét bizonyítja: „Három évig volt tagja a körnek és pedig két évig mint VII. osztálybeli, egyig mint VIII. osztálybeli.”²⁶ Ezek alapján állíthatjuk, hogy az 1864/65-ös tanévben Mikszáth mint osztályismétlő, újból a VII. osztályba iratkozott be, ennek eredményes elvégzése után pedig az 1865/66-os tanévben a selmeci líceum VIII. osztályába lépett.

2. A fennmaradt „Értesítés”-ek alapján megállapítható, hogy az 1863/64-es tanévben Breznyik János, Grezmacher Gyula, Hrencsik János, Jezsovics Károly, Scholz Vilmos és Suhayda Lajos tanította a VII. osztály első elvégzése alkalmával, míg 1865/66-os tanévben, VIII. osztályos tanulóként Breznyik János, Händel Vilmos, Hrencsik Károly, Jezsovics Károly, Scholz Vilmos és Suhayda Lajos tanította. (A tantárgyak szerinti megosztás megtalálható e tanulmányban a 337. és a 338. lapokon.)

3. A selmeci líceum lakonikus rövidegű „Értesítés”-e, körvonalazta a két osztályban tanított tárgyakat is, ezek e tanulmány a 337. és 338. lapon lévő idézetében megtalálhatók.

4. A fennmaradt „Értesítés”-ekből megismerhettük Mikszáth osztálytársainak névsorát is: a VII. osztály első alkalommal való elvégzésekor az osztálynévsor e cikk 338. lapján található, a VIII. osztályos tanulótársainak neve pedig a 339–40. lapokon lévő felsorolásban. Megjegyezzük, hogy valószínűleg ezek a tanulótársak többsége lehetett osztálytársa a VII. osztály második alkalommal való látogatása alkalmával is.

5. Önképzőköri tevékenységével kapcsolatban sikerült biztonsággal megállapítanunk, hogy mind a három selmeci évében tagja volt az önképzőkörnek.²⁷

6. Az önképzőköri tevékenység dokumentumait nem sikerült feltárnunk. Hozzáférhetetlenségükre illetőleg korai eltulajdonításukra utal Várdai 1909-es megjegyzése, amely szerint a Korány kötetei „jórészt elkallódtak az idők folyamán” E közlés sajnos helytálló, és ha e kéziratos kötetek meg is vannak, teljesen ismeretlen helyen lapfanganhatnak. Ma már ez vonatkozik az érdemkönyvekre is. A lappangó önképzőköri produktumok cím szerinti ismerete azonban a Pesthy-féle dolgozat segítségével pontosabb lett. Az alábbiakban forrásonként felsoroljuk az azokban megemlített Mikszáth produktum címét, műfaját és ha van rá adat, keletkezési idejét:

Breznyik János munkája (1889):

Az öreg nemes (költemény)
Az én Gyuri bácsim (humoreszk)

Hlavatsek András—Király Ernő (1896):

Egy fogoly levelei (költemény)
Az öreg nemes (költemény)
Az én Gyuri bácsim (humoreszk)
Petőfi sírja (költemény)
Otthon (költemény)
Gyula vezér (ballada)

Várdai Béla (1909):

Egy fogoly levelei fiához (vers)
Az öreg nemes (vers)
Petőfi sírja (vers)
Otthon (vers)
Képzoletem újra (vers)
Gyula vezér (ballada)
Az én Gyuri bácsim (humoreszk)

Gyöngyösy László (1910):

Gyuri bácsi

Nem említettük még a helyszíni kutatóúton feltárt kéziratok forrást. Pesthy István VIII. osztályos tanulónak az „Érdemkönyv”-ben máig fennmaradt dolgozatát, amely nemcsak Mikszáth önképzőkori műveinek címét, hanem felolvasásuk időpontját, és néhol még a bírálók megjegyzését is közli. Az alábbiakban azonban csak az adatokat emeljük ki:

Egy fogoly levele (költemény)	1863. október 24.
Gyula vezér (ballada)	1864. február 3.
Képzoletem újra (vers)	1864. szeptember 24.
Az öreg nemes (költemény)	1865. február 11.
Az én Gyuri bácsim (humoreszk)	1865. május 27.
Petőfi sírja (költemény)	1865. szeptember 23.
Otthon (költemény)	1865. szeptember 23.

A Pesthy-féle felsorolásból új csupán az, hogy az önképzőkori írások bemutatásának dátumát is megőrizte. A dolgozat szövegének megismerése, ugyanakkor arra is fényt derít, hogy a két selmeci tanár, Hlavatsek András és Király Ernő a milleneumra megjelentetett iskolatörténet megírásakor nagy haszonnal és eredménnyel forgatta a Pesthy István-féle önképzőkori produktum szövegét és annak — legalábbis Mikszáth vonatkozásában — több részét át-emelték nyomtatásban megjelent munkájukba.²⁸ A két tanár írását viszont felhasználta Várdai Béla is. Így az önképzőkori tag Pesty István dolgozata forrásává vált a későbbi nyomtatott műveknek.

7. Perdöntő bizonyítékot szolgáltat viszont Pesthy István dolgozata Mikszáth önképzőkori tisztségeire és a körből való eltávolítására. Az idézett két iskolatörténeti munka felsorolja MK tisztségeit, de jellegénél fogva tapinta-

tosan hallgat a kizárás okáról. Várdai is felsorolja tisztségeit, majd megjegyzi: „1865. január 20-án hirtelen megszűnik tagja lenni a körnek” és okként megemlíti előző „kihágásait”, amit betetőzött a Brozik Titusz nevű társa számára elkészített dolgozat kipattant ügye. A Pesthy-féle dolgozat arra mutat, hogy a legtöbbet Várdai tudhatta meg, de amit írt az nem pontos dátumszerűen sem, mert nem 1865 hanem 1866. január 20-án következett be a kizárás és nem *Brozik Titusznak* hanem *Folkusházy Sándornak* készítette az inkriminált dolgozatot.

Pesthy szövegéből Mikszáth önképzőköri tisztségeinek időpontjai is kirajzolódnak:

1863/64-es tanévben VII. osztályos tanulóként tagja volt az önképzőkörnek,

1864/65-ös tanévben a VII. osztályt ismétlőként Mikszáth a kör aljegyzője és a Korány szerkesztője, a tanév folyamán még, 1865. március 11-ig a kör főjegyzője is lett, az első felfedett csínje miatt március 11-én lemondott a főjegyzőségről,

1865/66-os tanévben Mikszáth a kör alkönyvtárosa lett egészen 1866. január 20-i körből való kizárásáig.

8. Egy kérdés marad nyitott: kinek írta Mikszáth az önképzőkörből való kizárásához alapul szolgáló dolgozatot. Brózik Titusznak vagy Folkusházy Sándornak? Várdai Béla és nyomán Gyöngyösy László Brózik Titusz nevét említi meg,²⁹ és a későbbi irodalom is természetesen Brózik névre utal, ha e kérdéssel foglalkozik.³⁰ Pesthy István pedig Folkusházy Sándor nevéhez köti az esetet, és mint forrásértékéről szólva hangsúlyoztuk Pesthy az eredeti önképzőköri dokumentumokból merítette adatait. A kérdést bonyolítja, hogy mindkét név eredeti, mindkét név viselője Mikszáth egykorú iskolatársa volt. A selmeci líceum 1863/64-es tanévről kiadott „Értesítés”-e szerint (ekkor járta Mikszáth először a VII. osztályt) Folkusházy Sándor Turóc megyei Folkusháza illetőségű tanuló a VI. osztály diákja volt, míg Brózik Titusz a Hont megyei Cseri községből a líceum V. osztályának tanulója volt. Az 1864/65-ös tanévről mint többször említettük nem áll rendelkezésre „Értesítés”, de az 1865/66-os tanévről, amikor Mikszáth a VII. osztályt megismételve a VIII. osztályba léphetett Folkusházy Sándor már osztálytársként szintén VIII. osztályba járt, míg Brozik Titusz a VII. osztály tanulója volt. Mindkét iskolatársának neve szerepel az önképzőköri tagok sorában. Tehát a források mindegyikében valódi név szerepel.

A források eltérő névemlítésénél más irányban kell keresnünk a megoldást. Pesthy eredeti forrásokból dolgozott, feladata volt az hogy a tényeknek megfelelően állítsa össze az önképzőkör történetét, tehát kötelességévé tétetett a tények feltárása. Így e mozzanatokat figyelembe véve minden bizonnyal a Turóc megyei Folkusházáról származó nemesi sarjnak, Folkusházy Sándornak tehetette meg Mikszáth ezt a szívességet. A Várdai Béla könyvében viszont Brózik Titusz szerepel az idegen tollal ékesedőként. Feltételezésekre szorítkozhatunk: lehetséges, hogy első adatközlésként a Várdai munkájában

is megemlített Király Ernő vagy Suhayda Lajos nem közölte az életrajzíróval a Mikszáth írásával páváskodó diák nevét, noha tudták, hogy kiről volt szó, mert mint láttuk, Pesthy István dolgozata rendelkezésükre állt, sőt abból merített a szerző-páros. Lehetséges, hogy Várdai megismételt kérdésére közöltek egy közömbös, társadalmi vagy iskolai-fenntartási szempontból lényegtelen nevet, a Brozik Tituszét és hozzáfűzték a Várdai által megörökített egykori Soltz-féle szenteciát, amely szerint „a jegyzőkönyv illető helyéről maradjon el a Brózik neve, mert nem méltó rá, hogy Mikszáthtal egy lapon megörökíttessék...” Ilyen döntés azonban valójában nem születhetett, mert akkor 1893-ban a szorgalmas Pesthy István honnan tudhatta volna, hogy Folkusházy Sándor hamis csillogtatása lett volna a kizárás oka. Adatok hiányában ezek csak feltételezések, de olyan feltételezések, amely esetében a valóság mérlegének nyelve — a felsorolt okok miatt — a Pesthy-féle adatok hitelessége felé billen...

JEGYZETEK

1. Mikszáth Kálmán rimaszombati éveiről ld. REJTŐ ISTVÁN: Mikszáth Kálmán, a rimaszombati diák Bp., 1959. 107 l.
2. Mikszáth Kálmán Összes Művei (továbbiakban: Krk) 28. köt. 21–44. l., BISZTRAY GYULA jegyzetei a 230–254. lapokon olvasható.
3. Krk 32. köt. 7–37. l., BISZTRAY GYULA jegyzetei a 229–243. lapokon.
4. Krk 63. köt. 103–107. l., BISZTRAY GYULA jegyzetei a 337–341. lapokon.
5. Az elbeszélés a Krk előkészületben lévő 38. kötetében jelenik meg.
6. Krk 5. kötet 67–129. l.
7. „Mikszáth Kálmán” Bp., 1910. 39–48. l.
8. I. h. 43. l.
9. I. h. 39. l.
10. I. h. 39. l.
11. I. h. 40. l.
12. I. h. 43–44. l.
13. Krk 28. köt. 221–227. l. és BISZTRAY GYULA jegyzetei a 334–338. lapokon.
14. VÁRDAI BÉLA: I. h. 44–45. l.
15. I. h. 45–46. l.
16. GYÖNGYÖSY LÁSZLÓ: „Mikszáth Kálmán” Bp., 1911. 30. l.
17. I. h. 31. l.
18. BREZNYIK JÁNOS: I. m. 462. l.
19. BREZNYIK JÁNOS: I. m. 456. l.
20. BREZNYIK JÁNOS: I. m. 450–451 l.
21. BREZNYIK JÁNOS: I. m. 473. l.
22. „A selmecbányai ág. hitv. ev. kerületi lyceum története. Összeállították és 1889–1896. évig kiegészítették HLA VATSEK ANDRÁS és KIRÁLY ERNŐ. Selmecbánya, 1896”
23. HLA VATSEK ANDRÁS — KIRÁLY ERNŐ: I. m. 121–122. l.
24. Erre utal VÁRDAI utalása is, amelyről a tanulmány elején szoltunk.
25. VÁRDAI BÉLA: I. m. 39. l.
26. Ld. előbb PESTHY ISTVÁN leírását.
27. Ld. különösen Pesthy adatát a 348. lapon.
28. A szövegeket ld. e cikk 347–349. lapján.
29. VÁRDAI BÉLA: I. m. 46. l., GYÖNGYÖSY LÁSZLÓ: I. m. 31. l.
30. A kérdés megnyugtató eldöntését még az a tény is bonyolítja, hogy maga Mikszáth Kálmán is megemlítette Brozik Titusz nevét az önképzőkörből való kizárása okaként. Ez az írása 1910 májusából, az írói jubileumát követő napokból, közvetlenül hirtelen betegsége és váratlan halála előtti időből származik. A jubileumi köszöntő levelekre váalsszolgatva külön megköszönte selmecbányai volt önképzőkörének üdvözlétét (ezt a levelet csak fogalmazványban tudta már elkészíteni, lemásolására és elküldésére nem adatott már neki idő), ezzel egyidőben levélformában akarta megköszönni a kapott irodalmi útravalót a már több mint húsz éve halott Scholcz Vilmosnak, az önképzőkör hajdani vezetőjének is. Ez az írás is csak a fogalmazványig jutott el, még ebben a formában sem tudta befejezni. Ezeket a sorokat Mikszáth Kálmán utolsó kézírásaként tartjuk számon. E töredékben olvashatók a következők: „... Tudja-e, mikor álltunk ott utoljára egymással szemtől-szembe? — 1866-ban. [Egyszer] Egy Brozik Titusz nevű társunk csinos munkát olvasott fel. Önnel sehogy se fért a fejébe, hogy azt ő írta volna. — Elkezdte inquireálni, s kislútt, hogy a munkát én írtam Broziknak. Ön erre kegyetlenül megdorgált engem s jegyzőkönyvi megrovásra ítélte, de kikötötte, hogy a Brozik neve ne említettessék, nehogy az enyimmal [említve] szerepelve, egykor [ez a név] ez tisztesség számba menjen. Ön meg [megdorgálni] útni is úgy tudott, kedves Scholcz tanár úr, hogy az [embert] nem fájt. ellenkezőleg gyönyörűséget okozott —” — A levél-töredék itt megszakadt. (Megjelent Krk 26. köt. 132. l.) Ma már nem tudjuk bizonyítani, de minden valószínűség szerint maga Mikszáth Kálmán is hozzájárult ezzel az utolsó írással a Várdai által megfogalmazott önképzőköri eltávolítás-variáció verifikálásához. A vallomás különben csak az író halála után látott napvilágot. Először Sebők Zsigmond közölte a Budapesti Hírlap 1912. évi 28. számában, majd Oravecz Ödön „Mikszáth Kálmán selmecbányai diákévei” c. rövid tanulmányában. (Csengery János Emlékkönyv, Szeged. 1926. 53–57. l.) Mindkét közlés Mikszáth általunk idézett szövegének következő mondatánál ért véget: „... s kislútt, hogy a munkát én írtam Broziknak.” A teljes szöveget először a Krk jelzett kötete tette közé.

Resümee

István Rejtő:

Kálmán Mikszáth und Selmezbánya

Der Autor des Essays hat auf Grund der am Ort, in Banská Štavnica, in der der ehemaligen Selmezbánya absolvierten Forschung, die von dem evangelischen Priesteramt bewahrten alten Liceumdokumente überprüfend, festgestellt: aus den Selmezbányaer Schülerjahren von Kálmán Mikszáth (vom Herbst 1863 bis zum Ende des Schuljahres 1866) hat sich das Klassenbuch des Liceum nicht erhalten, auch die Matrikel mit den Personalien der Schüler ging verloren, aber auch „die Verdienstbücher“ des Selbstbildungszirkels des Liceums aus diesen Jahren sind nicht zu finden, und auch das entsprechende Material des mit der Handschrift der Schüler angefertigten Handschriftbandes „Korány“ fehlt. Aus den Selmezer Schülerjahren Mikszáths ist nur die Selbstbildungszirkelssatzung, die in den Jahren 1864 und 1865 erneut geworden war, erhalten geblieben. Am Ende dieser Satzung ist auch der Name Kálmán Mikszáth als der des 53-sten Mitgliedes mit eigener Unterschrift da. Der Autor des Aufsatzes versucht aus Mangel an originalem Material auf Grund von Sekundärmitteilungen auf die Schülerjahre Mikszáths in Selmezbánya, auf seine Tätigkeit in dem Selbstbildungszirkel, auf die wahren Ursachen seines Ausschlusses aus dem Zirkel, ein Licht zu werfen. Zur Begründung dieser Feststellungen lässt der Autor verschiedene Quellen zum Wort kommen, und ihre Feststellungen gegenüberstellend zieht er seine eigenen Schlussfolgerungen.

A város gazdasági életének alakulása 1944-től 1980-ig

Sára János

Egy viszonylag rövid előadásban nem könnyű a város gazdasági életének történetéből egy olyan jelentős nagy korszakot bemutatni, mint amelyet az 1944-től napjainkig eltelt több mint három és fél évtized jelent. Ez az idő nemcsak az évek számai alapján hosszú. Szinte korlátlan lehetőséget, horizontot jelent az értékelés számára azért is, mert egy világ változott meg ez idő alatt, a város gazdasági életének minden területén. A mély kapitalista, sőt fasiszta jelleget magánviselő kizsákmányoló magántulajdonon alapuló gazdaságot váltotta fel a szocialista társadalom anyagi-műszaki bázisának kiépítése Salgótarján termelő üzemeiben, a városépítésben, a lakosság infrastruktúráis, kommunális ellátásában. S azt is tudjuk, hogy ez az átalakulás, az új megszületése, izmosodása nem volt feszültségmentes. Nemcsak az évtizedek, hanem a mindennapok gazdasági harcának minden eleme is egy-egy kimeríthetelen tapasztalat-tárat nyújt a szocializmust építő ma emberének, a jövő generációjának is.

Az előadás keretén belül ebből szeretnék az én tapasztalataim közül néhányat átadni.

Salgótarjánnak, a jelentéktelen kis jobbágytelepülésnek várossá válásában a szén játszotta a meghatározó szerepet. Ezért igazságtalanok lennénk, ha elsőnek nem a nógrádi, salgótarjáni szénbányászatról szólnánk.

A várossá nyilvánítás idején a nógrádi szénbányászat Salgótarjánra és közvetlen környezetére koncentrálódott. Az ellenforradalmi korszak uralomra jutásakor kialakult nemzetközi gazdasági helyzet, az 1929—33-as nagy gazdasági világválság importkorlátozó hatása, majd a II. világháborúba való belépés, az időszakonként visszatérő keresletcsökkenés ellenére döntően konjunktúrát teremtett a Salgótarjáni Kőszénbánya Részvénytársaságnak. Ez a kapitalista vállalkozás foglalkoztatta a két világháború között a város munkaképes lakosságának közel egyötödét. A bánya működésére a kapitalista rablógazdálkodás nyomta rá bélyegét. Az extenzív kizsákmányolás érvényesült minden területen. S mindez együtt járt azzal, hogy a szénbányák tulajdonosainak szűk csoportja vajmi keveset törődött a város fejlődésével, lakosainak életkörülményeivel.

A Salgótarjáni Városi Tanács, a TIT megyei szervezete, a Nógrád megyei Múzeumok Igazgatósága a várossá nyilvánítás 60. évfordulója alkalmából 1982. február 18-án emlékülést rendezett. Ezen elsősorban a város legújabbkori történetével foglalkozó előadások hangzottak el, amelyet most közreadunk.

A II. világháború pusztításai, az erőszakos kiűrités 1938-ase árfolyamon több mint 5 millió pengő kárt okozott a részvénytársaságnak. A bányászok elsőik között voltak, akiknek termelő munkája révén a felszabadulást követően megindulhatott az élet a gyárakban, a városban. Az államosítás, a szocialista teremtési viszonyok kialakítása a bányákban példamutató harcok révén és gyors ütemben már 1946. január elejére megtörtént. A munkásoknak az állami tulajdonhoz való új viszonyának kialakulásában fényes bizonyítékokat szolgálnak az 1946 évi szücsata eredményei.

A Magyar Kommunista Párt 1946 szeptemberében megtartott III. kongresszusán elfogadott első hároméves terv időszakában városunkban a legszámottevőbb fejlesztésre is a Salgótarjáni Kőszénbánya Részvénytársaság keretében került sor.

A proletárdiktatúra megteremtésével megindult a szocialista iparosítás. A népgazdaság nagymérvű fejlesztése megnövelte az igényeket a nógrádi széntermeléssel szemben is.

A kitermelés fokozatosan a délebbi területekre irányult, egy sor új akna megnyitásával, ennek ellenére az ötvenes évek elején — a város fejlődése továbbra is nagymértékben a szénbányászat kiteljesedésének volt köszönhető.

Az 1956 utáni konszolidáció újból felfokozta a népgazdaság energiaszükségletét. Igen kedvező volt ebben az időszakban, hogy a bányák technikai, műszaki megerősítése mellett a termelés emberi tényezői is előtérbe kerültek. Az anyagi, erkölcsi megbecsülés terén, ez a legnehezebb emberi munka talán a legmagasabb rangot éppen ezekben az években kapta meg. 1964-re a Nógrádi Szénbányászati Tröszt elérte az 1945 utáni termelésének és létszámának legmagasabb szintjét. A megye ipari keresőinek ekkor több mint 41%-a dolgozott a szénbánya vállalatoknál és összesen 3,8 millió tonna szenet termeltek ki. Ez az ország széntermelésének több mint 7%-át adta. Ugyanakkor egy várható nagy fordulatot jelzett, hogy az önköltségszint 35%-kal haladta meg a bevételeket, miközben a világpiacon a szénen kívüli energiahordozók ára igen kedvezően alakult. Nógrád megye párt, állami vezető szervei, a szénbányák vállalat példamutatóan eleget tettek a magas előállítási költségekkel dolgozó szénbányászat visszaszorítását, a gazdaságos energiastruktúra kialakítását megfogalmazó gazdaságpolitikai koncepciónak. Az elvégzett feladat nagyságára utal, hogy 1965 és 1975 között 28 aknából 24-et számoltak fel, ez idő alatt 13 800 főről 6500 főre csökkent a szénbányászatban foglalkoztatottak száma. Salgótarjántól elszakadt a bányászkodás, hiszen a működő négy mélyakna és a külszíni fejtések Nagybátony, Mátranovák térségében maradtak meg. A város azonban ma is érzékeli e nagymúltú és megszületését biztosító ipar lüktetését. S örülünk annak, hogy főleg az V. ötéves tervben biztató perspektíva kezdődött a nógrádi széntermelésben. Mi is úgy látjuk, hogy szakmai vétséget követ el, aki megkérdőjelezi az itteni szénbányászat jövőjét. A jövőbe tekintve úgy látszik, hogy a város és a környező települések nem eltávolodnak, hanem közelednek egymáshoz. S ilyen szempontból egy kicsit ma is magunkénak érezzük a városi élet megteremtőjének, a szénbányászatban dolgozó ember sorsát.

A szocialista gazdaságpolitika bátorsága és rugalmassága a helyi szénbányászat sorainak átrendezésével egy sor számunkra felbecsülhetetlen hatással és eredménnyel is együtt járt. A megye, s ezen belül Salgótarján ipari fejlődésében 1965-től egy új szakaszt nyitott meg: az ipar ágazati

és területi struktúrájának jelentős korszerűsítését, a teljes foglalkoztatottság biztosítását. S ennyiben a szénbányászat ebben is, az új folyamatok kezdete-kor, meghatározó szerepet töltött be, mint egy évszázaddal korábban.

A III. és a IV. ötéves terv időszakában nagyarányú a szénbányászat visszafejlesztését ellensúlyozó extenzív jellegű ipartelepítést kellett végrehajtani. A szénbányászaton kívüli ipari területeken 10 év alatt 15 800 új munkahely létesült és ebből Salgótarján is jelentős mértékben részesült. Ebben az időszakban következett be az, ami városunkat az ötvenes évek, majd a hatvanas évek eleji szocialista iparosodás során elkerülte, az új ipari ágazatok meghonosítása, az iparszerkezet egészségesebbé tétele.

A koncepcionális ipartelepítés lehetővé tette, hogy gyorsan fejlődő iparágakhoz tartozó szakmák honosodjanak meg városunkban is, így a rádiótechnika, a vegyi gépgyártás, a műszeripar, a könnyűiparon belül a ruházati ipar. Az új üzemek — mint a Budapesti Rádiótechnikai Gyár Salgótarjáni Gyáregysége 1000 fős létszámával, éves szinten 750 millió Ft termelési értékével, a VEGYÉPSZER Salgótarjáni Vegyigépgyára 600 fős létszámával, éves szinten 365 millió Ft termelési értékével, az Írószer Szövetkezet, a FOK-GYEM Szövetkezet meghatározó szerepet játszanak a város gazdasági életében, a városból származó export értékesítésében. A korábbi években az iparszerkezet egyoldalú nehézipari jellege gátolta a nők foglalkoztatását. Az új üzemek jelentősen segítettek a nők teljes foglalkoztatottságának biztosításában, példa erre, hogy a BRG dolgozóinak 50%-a, az Írószer és a FOK-GYEM Szövetkezet dolgozóinak 80%-a nő. Ebben az időszakban kapott megyénk, így városunk is először központi ipartelepítési támogatást, bár nem nagy összegben. Városunk iparának megújítása döntően vállalati alapokon valósult meg.

Az új üzemek letelepítése mellett az 1970-es évek elején gyorsult fel igazán a szénbányászaton kívüli hagyományos városi ipari üzemek rekonstrukciós folyamata is. A felszabadulás után ezek a régi, nagy termelési kapacitással rendelkező üzemek a szénbányákhoz hasonlóan jelentős szerepet töltöttek be országos szinten is a háború okozta sebek gyors kigyógyításában, az első hároméves terv teljesítésében, az 1949—50-ben meginduló országos nehézipari fejlesztési program teljesítésében. Ebben az években azonban nem a technika megújítása, hanem a szocialista gazdálkodásra való áttérésben rejlő erő adott biztosítékot, és teremtett alapot a termelés gyorsütemű növeléséhez.

Az első ötéves terv ígéretesnek indult, a magyar népgazdaság minden eddigit meghaladó fejlesztési elképzeléseivel. Ez most már, ha nem is a legméltányosabb arányokban, de érintette a salgótarjáni régi nagyüzemeket is, az acélárugyárat, a tűzhelygyárat, az üvegyárakat. A népgazdaság teherbíró képességétől elrugaszkodott gazdaságpolitika azonban mint tudjuk része volt az ötvenes évek elején jelentkező személyi kultusznak, mely megtörte a proletárdiktatúra kivívása utáni forradalmi lendületet. Salgótarján hagyományos nagyüzemeinek rekonstrukciós folyamatai is megálltak. A felszabadulás utáni első ilyen átépítési hullám nem volt átütő erejű.

Az 1956 utáni konszolidációs években is folytatódtak a korábbi évek tendenciái. A termelés növekedése elsősorban a meglévő technikai alapokon valósult meg. A termelésfelfutást döntően a létszámbővítés biztosította. Kezdeti jelei mutatkoztak ugyan annak, hogy ezt az ellentmondást előbb-utóbb fel kell oldani. A felszabadulást követően a rekonstrukció második szakasza

a 60-as évek elején azonban elsősorban bővítő jellegű extenzív beruházásokat eredményezett, ezt elmondhatjuk a Salgótarjáni Kohászati Üzemekre, az üvegyárakra, bányagépgyárra egyaránt.

Csak a szénbányászat visszafejlesztését követő években kezdődött el egy teljesen új, általános megújulást jelentő szakasz a város tradicionális üze-
meiben. Ma már látjuk, hogy nagyon helyes gazdaságpolitikai döntés volt az, hogy az új üzemek letelepítése mellett nagyobb figyelmet szenteltünk e nagy-
múltú ipari bázisok fejlesztésére. Az 1970 és 1980 között eltelt 10 esztendő
alatt több mint 3 milliárd forintot fordítottunk városunk meglévő ipari üze-
meinek korszerűsítésére. Az ipari állóeszközök bruttó értéke több mint 2,7
milliárd forinttal növekedett. A hajtóerő 36 megawattból 69 megawatt-ra, a
felhasznált villamosenergia több mint háromszorosára emelkedett. A húzott
síküvegtermelés 7,8 millió m²-ről közel 12 millió m²-re, a megmunkált normál
öblösüveg előállítása 5400 tonnáról több mint 9500 tonnára nőtt, a hidegen
húzott acélhuzal 81 ezer tonnáról 122 ezer tonnára, a hidegen hengerelt acél-
szalag 46 ezer tonnáról mintegy 60 ezer tonnára emelkedett.

A salgótarjánban működő Kohászati Üzemek és az Ötvözetgyár nemcsak
a megyének, hanem az országnak is jelentős kohászati bázisa. A két vállalat
az ötödik ötéves tervben az átlagosnál nagyobb mértékben 18%-kal bővítette
termelését. A termelékenységi 17,5%-kal nőtt. A létszám állandósult. Talán
sehol sem játszott olyan fontos szerepet a fejlődésben, az eredmények el-
érésében a termékszerkezet változása, mint e területen. Az SKÜ a megyében
dolgozó ipari egységek közül azon kevesek közé tartozik, amelyek az V. öt-
éves tervben is új üzemet tudott beindítani: Kisterenyén csőgyárat épített,
és USA kooperációban ugyanott kiépítette az országban egyedül álló
RAPISTAN-SALGÓ görgőspályaagyártó sorát. A vállalat példamutatóan tudta
egyidőben biztosítani a régi technika rekonstrukcióját és a gyártmányszerke-
zet jelentős korszerűsítését. A VI. ötéves tervben is folytatni tudják fejleszté-
si programukat. Az SKÜ-ben megvalósul a régenvárt szegverő rekonstruk-
ciója, az ötvözetgyár kiépíti környezetvédő rendszerét, mely az egész város
életkörülményeinek javítása szempontjából is fontos. Az SKÜ-ben 1975 és
1980 között is megduplázódott az export, a város legnagyobb exportörjévé vált.

Az elmúlt évtizedben a legdinamikusabb fejlődést a megye építőanyag-
ipara produkálta. Ebben jelentős szerepe volt a két salgótarjáni üvegyár
megújulásának. A közel 4500 főt foglalkoztató két gyár mintegy egynegyedét
adja az ország üvegtermelésének. A Salgótarjáni Síküvegyárban csak az V.
ötéves tervben megközelítette a fejlesztés nagyságrendje az 1 milliárd forintot.
Az új kapacitások lehetővé teszik, hogy a gyár ne kényszerüljön csak az alap-
anyagoknak számító síklapüveget eladni, hanem sokoldalúan továbbdolgozhassa
azt. A gyár ma már képes a magyar IKARUSZ autógyártás teljes biztonsági
üvegigényét és a magyar személygépkocsipark biztonsági üvegpótlását kielé-
gíteni. Az öblösüvegyár eddigi ötéves tervei közül a leggazdagabb középtávú
szerkezetével állja a harcot az egyre nehezedő nemzetközi versenyben.

A megye és a város könnyűipari üzei közül fejlődését, gazdasági eredmé-
nyeit nézve kiemelkedik a Salgótarjáni Ruhagyár, mely saját bázison az elmúlt
10 évben teljesen megújult, új telephelyre költözött. Az 1000-nél több nőt foglal-
koztató vállalatnál ma is igen dinamikusan nő a tőkés export, miközben más
üzemekben az elmúlt egy-két évben a lendület egy kicsit mérséklődött e
téren. 1981. január 1-től újra önállóvá vált Salgótarjáni Vasöntöde és Tűzhely-

gyárban az elmúlt évek termelési és gazdálkodási problémái után megindult egy stabilizálódási folyamat. Az elmúlt évtizedben nagyarányú rekonstrukció ment végbe a Salgótarjáni Bányagépgyárban is. Termékei rendkívüli mértékben keresettek a szénfelhasználás iránti növekvő igények kielégítése miatt.

Az ötvenes évek elején a városiasodás felgyorsulásával egyidőben kezdődött meg a szocialista kereskedelem kialakítása után a helyiipar megteremtése, döntően a lakossági szolgáltatások biztosítása szempontjából. A jelentős fejlődés ellenére egészen a 60-as évek végéig a város kereskedelmi ellátottsága, a szolgáltatások nagyságrendje és színvonala — a múlt rendszerbeli mondhatni teljes hiány miatt — nem érte el a hasonló városok fejlettségét. Ezért a városfejlesztésben kiemelt helyet kapott e két terület is az elmúlt 10 évben. 1970 és 1980 között a boltok és gyógyszertárak összes alapterülete 16 500 m²-ről, 28 600 m²-re nőtt. Az egy évi bolti eladási forgalom 700 millió forintról 2,2 milliárd forintra emelkedett. A vendéglátóhelyek befogadóképességének jelentős bővülését mutatja, hogy 13 000 m²-ről 18 500 m²-re nőtt az alapterületük. Eladási forgalmuk 1980-ban 218 millió forint volt, az 1970 évi 130 millió forintra szemben. A szolgáltatások területén új szervek sokasága létesült, megerősödtek a szolgáltató vállalatok és szövetkezetek. Ma a város kereskedelmi és szolgáltatási ellátottsága meghaladja a legjobban ellátott hasonló nagyságrendű városok színvonalát.

A helyi személyszállításban is átlagon felüli a város ellátottsága. Mindehhez hozzájárult az a nagymérvű fejlődés, mely a mai VOLÁN 2. sz. Vállalat őseként 1953-ban megalakult Salgótarjáni Autóközlekedési Vállalat útját jellemezte. A vállalat létszáma 1980-ban elérte a 2500 főt az 1954 évi 500 fővel szemben. Az eltelt 27 év alatt az eszékparkot négyszeresére, a személyszállítási teljesítményeket hétszeresére, az áruszállítást 28-szorosára növelte.

A város építőipari szervezetei alapvetően minden időszakban eleget tettek a városépítésből adódó feladatoknak. Üzemeink, intézményeink, lakásaink, a bennünket körülvevő építészeti kultúra fényes bizonyítéka ennek. Az elmúlt tíz évben jelentős technikai megújulásnak voltunk tanúi, új technológiák sokasága honosodott meg. Az utolsó néhány év alatt gazdaságilag is megerősödtek vállalatunk, szövetkezeteink. S nemcsak városunkat, megyénket építik, részt vesznek az ország más vidékeinek építésében és ma már export-feladatokat is vállalnak.

A felszabadulást követő időkben — a gazdasági élet fellendülésével szinte azonos időben jelentkezett az igazi várossá válás egyik leglényegesebb feladata az itt élők lakáshelyzetének koncepcionális megoldása. Már az első három éves terv is meghirdetett lakásépítési programot, aminek végrehajtása eredményeként már 1947-ben új lakásba költözhetett 14 család. Az ötvenes évek elején a város lakásépítkezései döntően a bányák, az ipari nagyüzemek dolgozóinak biztosították közvetlenül a jobb életkörülményeket. Százas nagyságrendben építettett lakásokat a Szénbányászati Tröszt, az Acélárugyár, az Öblösüveggyár. Ezek az építkezések tervszerű, korszerű, telepszerű és viszonylag magasabb komfortfokozatú lakásokat magában foglaló építkezéseket jelentettek. A felszabadulástól 1956-ig állami, vállalati és részben magánérőből 1100 lakás épült fel. Jelentősen javítva a város dolgozóinak szociális helyzetét.

Eközben vita folyt a városfejlesztés fő irányairól, a város jövőjéről. Dönteni kellett, hogy a város építése a város szélén lévő szabad területeken, vagy a városközpont rekonstrukciójával folytatódjon. Elvben az utóbbi meg-

oldással sok szakember, vezető egyetértett, de egy ilyen nagyarányú város-átépítésre még nem volt példa Magyarországon. A városrendezésnek ez a módja éppen ezért nagy politikai és gazdasági feladat elé állította a város vezető testületeit, a végrehajtásban résztvevő szervezeteket. A vita közel egy évtizedig tartott. A politikai, az állami szervek, a tömegszervezetek egységes állásfoglalása, az egy nyelven való beszélés, a lakosság nagyrésznének támogatása alapján helyes döntés született, amit a mai városkép ékesen bizonyít. Salgótarján ma országhatárokon túl is híres városközponttal rendelkezik. A tájba harmónikusan és egymáshoz is összehangoltan illeszkednek a város külső területei is. Példáját mutatva egy tudatos, következetes városrendező tevékenységnek. A városépítés 1956 után új lendületet vett, mely időszakban a leggazdagabb periódus az elmúlt 10 esztendő volt. A városátépítés mellett hatalmas lakásépítési programot hajtottunk végre. Az ellenforradalom óta több mint 10 000 lakást építettünk.

1970 és 1980 között ebből több mint 5 ezer lakást adtunk át, 1972-ben például 650, 1973-ban 797, 1974-ben 617 db-ot.

Az utóbbi tíz év alatt 2500 lakást szüntettünk meg a lakhatatlanságuk miatt, kolónia lakásokat, cigánytelepi lakásokat.

8000-ről 12 500-ra nőtt a vízvezetékbe bekötött lakások, 5500-ról 11 000-re a gázzal felszerelt lakások száma.

A nagyarányú egészségügyi és kulturális fejlődést biztosító fejlesztéseket igazolja az ellátottság jelentős mértékű javulása az elmúlt 10 évben.

	1970	1980
Körzeti orvosok száma:	13	18
Kórházi ágyak száma:	639	775
Orvosok száma:	157	227
Gyermekeorvosok száma:	4	8
Bölcsődei fh. száma:	214	324
Védőnői szolgálat:	14	19
Óvodai fh. száma:	1047	2075
Ált. isk. tan. osz. terem:	117	188 (1 műszak)
Ált. isk. napközi csop.:	39	108
Ált. isk. diákotthon:	34	80
Középiskolai csop.:	46	64
Középiskolai koll. fh.:	100	427
Zeneiskolai tanuló:	362	652

A valóság, a tények gazdag emléksokaságából csak ki tudtam ragadni néhány nagyon fontos motívumot. Tanulásként, erősítésként, hálaként azok felé, akik a város 60 éves múltjából a felszabadulást követő évtizedek hatalmas fejlődésében aktívan kivették részüket.

Salgótarján társadalmi viszonyainak fejlődése 1945 és 1980 között

Molnár Pál

Salgótarján várossá nyilvánítására ugyan 1922-ben sor került, de az ellenforradalmi-fasiszta rendszer nemzetgazdaságában számottevő szerepet betöltő vidéki ipari központ a városias fejlettségnek csupán néhány tényezőjével rendelkezett. Ezek sorában az ipari háttér, azaz a Salgótarjáni Kőszénbánya öt termelőüzeme, a Rimamurány Salgótarjáni Vasmű Rt salgótarjáni acélgyára, a Budapest-Salgótarjáni Gépgyár és Vasöntő Rt, a Salgótarjáni Üveggyár Rt és néhány hitelintézet volt jelentős. A közlekedés, hírközlés, az egészségügyi és szociális ellátottság, valamint a művelődési viszonyok fejletlenek voltak. A kisipar és kiskereskedelem, valamint a vendéglátóipar nem volt számottevő.

Fenti gazdasági viszonyok határozták meg alapvetően a város társadalmának összetételét, foglalkoztatási struktúráját. Az 1941-es népszámlálás adatai szerint a város összlakossága 33.035 volt. Az összlakosságból 15.390 fő volt az eltartott, 9.146 rendelkezett munkaviszonnyal, kapott nyugdíjat, illetve rendszeres kereseti lehetőséggel rendelkezett. A 206 egyéb foglalkozású mellett 78 tőkepénzest tartottak nyilván. A vasiparban 4.712, a fémiparban 340, a bányaszatban 1.036, a villamosiparban 344, a szolgáltatóiparban 212, a közlekedésben 26, míg a magánkiskereskedelemben 550-en dolgoztak. Viszonylag alacsony volt a szellemi dolgozók, s köztük is az értelmiségiek száma. Hozzávetőleges adatok szerint az értelmiségiek összlétszáma nem érte el a 200 főt.

A felszabadulás Salgótarján gazdasági és társadalmi életében is gyökeres változást hozott.

Az újjáépítést követően, — a proletárdiktatúra győzelme után az első hároméves terv eredményeire alapozva — megkezdődött a szocialista ipar létrehozása. Az első ötéves terv során tovább erősödött a város ipari jellege. A hagyományos nagyüzemeket bővítették, korszerűsítették, új gyártmányokat honosítottak meg, megkezdtek az üzemek rekonstrukcióját. A szénbányászatot viszont a hatvanas évek közepétől fokozatosan visszafejlesztették. Jelenleg a városban nincs üzemképes bánya. Az iparosítás mellett — főleg a hatvanas évek közepétől — felgyorsult az urbanizációs folyamat. Ugyanerre az időszakra tehető a közlekedés és hírközlés rohamos fejlődése. Kiepült a kereskedelmi és vendéglátóipari hálózat. Megkezdődött és ígéretes utat tett meg a megyeszékhely kurtúrközponttá való fejlesztése. A társadalmi szerkezet változásában jelentős — de az előző tényezőknél valamivel kisebb mértékű hatást gyako-

rolt — a megyeszékhelynek Salgótarjánba való áthelyezése. Később azonban, miután a különböző politikai, államigazgatási, szervek, intézmények kiépültek, a társadalmi és tömegszervezetek, a szövetkezetek, valamint a tudományos egyesületek, a művészeti és irodalmi élet irányítására hivatott alkotóműhelyek létrejöttek, majd fokozatosan működésbe léptek vált érezhetővé hatásuk a társadalmi élet fejlődésére.

A közigazgatási változások is hatással voltak a különböző társadalmi csoportok alakulására. 1950-ben csatolták Baglyasalját Salgótarjánhoz, 1960-ban Zagyvapálfalvát, 1975-ben Zagyvarónát, 1977-ben pedig Somoskőújfalut. (Később Vizslást is a városhoz csatolták. Az 1980 után történt változásokkal, továbbá Vizslásnak Salgótarjánhoz való csatolásával nem kívánunk foglalkozni). Emellett számos ipari objektum is a városhoz került: Erőmű, Vasötvözetgyár, Síküveggyár, Bányagépgyár stb.

A társadalmi átalakulásra a legdöntőbb mértékben a gazdaság legfontosabb ágának az iparnak extenzív és intenzív fejlesztése hatott. Köztudott ugyanis, hogy a mezőgazdasági termelés és az ott foglalkoztatottak száma a várossal nyilvánítás óta nem volt jelentős. A felszabadulás után még kisebb szerepet játszott a mezőgazdaság, hiszen a városban és környékén lévő földesúri tulajdonban lévő földeket felosztották. A mezőgazdaság némelyes jelentőségre a közigazgatási változások kapcsán tett szert. Így is még 1960-ban csupán 203 fő, 1970-ben 484 fő, 1975-re 583 fő, 1980-ra pedig ez a szám az erdőgazdaságban dolgozókkal együtt is csupán 1176-ra emelkedett.

Ezzel szemben az állami és szövetkezeti iparban foglalkoztatottak száma a megyeszékhelyű építőipari vállalatok dolgozóival együtt 30.090 főre emelkedett. A megyeszékhellyé válással, de legfőképpen az urbanizációs folyamat felgyorsulásával, a szolgáltatói tevékenység kiszélesedésével, a kereskedelmi, vendéglátóipari egységek növekedésével, az egészségügyi-szociális, a művelődési intézményhálózat fejlesztésével ugyancsak rohamosan növekedett a foglalkoztatottak száma.

Amíg a kereskedelemben és vendéglátóiparban 1960-ban még csak 1.266, 1975-ben 2.100, 1980-ban már 3.889-re emelkedett a foglalkoztatottak száma. Az egészségügyi-szociális a művelődésügyi intézményeknél, a pénzügyintézeteknél, a tanácsoknál, a párt és tömegszervezeteknél, igazságügyi szerveknél és fegyveres testületeknél, stb. a dolgozók száma 10.000 fölé emelkedett. Az összes keresettel rendelkezők száma 49.000-re tehető. Ha ebből leszámítjuk a több mint negyven százalékot kitevő bejáró dolgozót és a városi székhelyű anyavállalatok vidéki telephelyeit, akkor közel 24.000 aktív városi keresővel kell számolni. Ezzel szemben az inaktív (nyugdíjas) lakosok száma 10.278, míg az eltartott lakosok száma 15.370 fő.

Az összlakosság száma fenti tényezők együttes hatása, továbbá a népszaporulat következtében évről-évre nőtt. Amíg 1949-ben a város lakóinak száma mindössze 32.571 volt, ez a szám 1970-re 43.424-re, 1980-ra pedig 49.603-ra emelkedett. A lakosság nemek szerinti megoszlása: 25.843 nő és 24.277 férfi. A korcsoportok között a legnépesebb a 0—4 és a 25—29 éves korosztály. A városban 1980. január 1-én 213 fő 85 évesnél idősebb és 4.093 fő 0 és 4 év közötti lakos élt.

A város *munkásjellege* a felszabadulástól eltelt 36 év alatt nem változott, sőt tovább erősödött. 1980-ban a szocialista iparban 8.155 városi munkás dol-

gozott. Ez a szám egyenlő a gyáripárban dolgozókkal, hiszen a város területén már nem működik szénbánya.

A felszabadulás után dinamikusan fejlődő építőipárban a munkások száma 1980-ban 1.176 volt, míg a közlekedési és szállítási munkásoké 886 főre emelkedett. 177-en dolgoznak a vízgazdálkodásban, 864-en a szolgáltatás területén, 209-en az erdőgazdaságban. A kereskedelemben, vendéglátóipárban számuk elérte az 1.379-et, míg a szociális-kulturális-egészségügyi ágazatban 683, a fegyveres testületeknél, tanácsoknál, tömegszervezeteknél, igazságügyi szerveknél 457 volt. A városban dolgozó összes városi munkás létszáma 1980. január 1-én 13.986 volt.

Ha a szocialista iparon belüli változásokat vizsgáljuk szembetűnő arányeltolódásról és helyzetváltozásról kell számot adni. Míg 1949-ben az ipari munkások többsége kohász és gépipari munkás volt. 1980-ra az építőanyagipar (üvegyári munkások) vette át a vezetőszerepet. Számuk 1980-ra elérte a 2.130-at, míg a vasipari munkásoké 1.883-at, a kohászoké 2.130-at. A könnyűipari munkások száma csaknem elérte 518 fővel a bányászatban dolgozókéét amely 539-re esett vissza. Az ipari struktúra szélesebb skálája következtében az ipari munkásság más csoportjairól is szót kell ejteni. Az élelmiszeripárban 310, a villamosenergia ipárban 191, a vegyipárban 35, az egyéb ipárban pedig 201 munkást foglalkoztattak.

Az ipari munkásság számszerű növekedése — egyéb tényezők mellett — összefügg a női munkaerő fokozottabb alkalmazásával. A női munkaerő alkalmazása érthető okok miatt viszonylag lassan hódít teret a bányászatban és a kohászatban, valamint a vas- és fémipárban. Az Ötvözetgyárban 1965-ös adatok szerint a nődolgozók aránya az összmunkássághoz képest alig volt több 10%-nál. Ezzel szemben a hetvenes évek elején a Siküvegyárban 26%, az Öblösüvegyárban pedig 31%-os volt arányuk. Az új gépipari üzemek számottevő része a könnyűipari objektumok munkásainak többsége már nődolgozó. Példa erre, hogy 1970-ben a BRG dolgozóinak 55,1%-a, a Ruhaipari Vállalat fizikai munkásainak túlnyomó többsége nő.

A munkahelyi struktúraváltozás, a technikai fejlesztés, a végrehajtott rekonstrukciók magukkal hozták a munkásság belső struktúrájának, összetételének fokozatos változását is.

A jobb áttekinthetőség és szemléletesség érdekében a Salgótarjáni Kohászati Üzemek, a Salgótarjáni Tűzhelygyár, a Siküvegyár, az Ötvözetgyár, az Erőmű, a Bányagépgyár, és a 2. sz. Volán Vállalat munkásgárdájának összetételét vizsgáljuk fejlődésében százalékos megoszlásban. Az itt felsorolt vállalatoknál 1965 és 1975 között az alábbi arányeltolódás következett be:

Időpont	Szak	Betanított	Segéd munkások
		% -os megoszlása az összmunkásságon belül	
1965	39,1	40,8	20,1
1975	43,8	42,1	14,1

Fenti számok természetesen csak az alapvető tendenciákat jelzik. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a munkahelyi szerkezetváltozás, a műszaki fejlesztés, a rekonstrukciók nem érintették egyformán az ipar valamennyi szektorát, vállalatát

E kérdéscsoporthoz tartozik az is, hogy az új üzemszervezetek telepítése nem minden esetben a legeljenjáróbb technika alapján történt. Azzal a nyilvánvaló ténnyel is szembe kell nézni, hogy akadnak ipari üzemek — főleg a gép-
iparban, kohászatban, de más iparágban is — ahol félévszázados gépi berendezések, technikai eszközök is megtalálhatók. Nem egy üzemben a régmúlt, a közelmúlt és a jelen technikája együtt van jelen.

A munkásság belső tagozódásában végbemenő folyamatot szemléletbeni hiányosságok, a képzés objektíve is fennálló késése, egyes munkáskategóriáknál pedig az a körülmény gátolja, hogy egyes munkáskategóriák nem rendelkeznek megfelelő általános műveltséggel, alulképzettek, mások pedig nem szívesen vállalják a munkahelyváltoztatással együttjáró nehézségeket. Az utóbbi bizonyítására elég megemlíteni, hogy a bányászat visszafejlesztése során felszabadult munkaképes dolgozók közül a várakozással szemben mérsékelten jelentkeztek gyáripari munkára. Az is tény, hogy bizonyos életkoron túl a munkások jelentős része nem vállalja az új munkakör betanulásával együttjáró nehézségeket. Számos esetben pedig az is visszahúzó tényező, hogy fizetésük időlegesen vagy tartósan csökken új munkakör vállalása esetén.

Ha azt vizsgáljuk, hogy a munkásság legképzettebb rétegét jelentő *szakmunkások* milyen iparágban vannak túlsúlyban, egyértelmű választ adhatunk: a gyáriparban a szakmunkások közel kétharmada, az építőiparban egyhatoda. Megnövekedett a szakmunkások száma a kereskedelemben, az egészségügyi szolgáltatásokban, kisebb mértékben a szállítás és hírközlés területén. Ha viszont a szakmunka-betanított munka-segédmunka kört betöltő munkások egymás közti arányát nézzük meg azt tapasztaljuk, hogy a végrehajtott technikai fejlesztés következtében nőtt a betanított és szakmunkások aránya, csökkent a segédmunkásoké. Az 1980. január elsejei népszámlálási adatok szerint az összmunkásság 59 %-a betanított, 30 %-a szakmunkás, míg 11 %-a segédmunkás. Ezek az arányok nem a városban lakó, hanem a város üzemiben dolgozó, vagy külső részlegeiben foglalkoztatott munkásokra vonatkoznak. Ha a városban lakók körében vizsgálunk meg a szak, a betanított és segédmunka arányát az jóval kedvezőbb képet mutatna a szakmunkásság javára. Általánosan érvényes az a helyzetkép is, hogy a szakmunkások körében erőteljes tendencia jelzi a kettős szakmák elterjedését, továbbá, hogy megjelent a magasan kvalifikált szakmunkás réteg is. A szakmunkások több mint 10 %-a érettségizett. A szakmunkások számának növekedése különösen néhány szakmában számottevő. A gyáriparban a géplakatosok száma 10 év alatt több mint 20 %-kal, a marósoké közel 30 %-kal, emelkedett. Még nagyobb arányban nőtt a hegesztők, gépjárműszerelők, és a ruházati iparban foglalkoztatott szakmunkások száma. Csupán a szénbányászatban csökkent — a szénbányászat visszafejlesztésével kapcsolatban — a vájárok, segédvájárok, külszíni szakmunkások száma.

A műszaki-technikai fejlődés hatása, a termékszerkezet fokozatos változása nemcsak a szak- és betanított munkások arányát változtatta meg a segédmunkások rovására, hanem módosította a különböző munkásrétegek belső struktúráját is. Ez elsősorban a szakmákon belüli differenciálódásban, a specializáció további növekedésében jelentkezik, a betanított munkásoknál pedig a nagyobb általános és szakmai műveltség igényében jut kifejezésre.

Különböző üzemi statisztikák tanulmányozása során kiténik, hogy a hagyományos szakmák, mint pl. lakatos, villanyszerelő, öntő, marós, kőműves,

ács, szobafestő továbbra is a szakmunkások többségét teszi ki. Szembetűnő viszont, hogy a hagyományos szakmák tovább differenciálódnak, specializálódnak. Pl.: lakatos szakmában a specializációt jól mutatja, hogy az ún. lakatosságon belül ma már találkozunk gépjárműlakatossal, épületlakatossal, géplakatossal, vas és fémszerkezetek körében működő lakatossal, csőszerelő lakatossal. Az asztalos szakmában megtalálható a stíl és műbútor, az épület, a mintakészítő és járműasztalos. A szerelőknél hasonló folyamattal találkozunk. A leggyakoribb specializációk a villamos, a motor, a készülék, az elektroncső, járművillamossági, képcső és fényforrásszerelő. Ugyancsak differenciálódott a szerelő szakma. Körükben egyaránt megtalálható a finommechanikai, orvosi mechanikai, rádió és tv, híradástechnikai, elektronikai és elektroműszerész.

Új szakmákkal is találkozunk, ezek egy része a növekvő szolgáltatásokkal, az új minőségi igényekkel függ össze. A felületkészítő és galvanizáló, dukkozó és fémfestő szakmák mellett még számos eddig kevésbé ismert szakmával találkozunk egyre többen.

Változások következtek be a *betanított munkások* belső struktúrájában is. A hagyományos értelemben vett betanított munkásgárda mellett kialakulóban van a nagyobb szakmai és általános műveltséget igénylő — elsősorban automatákon, gépsorokon dolgozó — betanított munkásréteg. A termelésben egyre fontosabb szerepet betöltő betanított munkások között — az anyagi érdekesség érvényesítéséből következően — nemegyszer érettségizett fiatalokat, szakmunkásokat, sőt egyes esetekben technikusokat is találunk. A viszonylag nem nagy gyakorlatot igénylő segédmunkások létszáma általában a kohászatban és az üvegiparban esett vissza számottevően. A visszaesés oka főleg az anyagmozgatás gépesítésével függ össze.

A város társadalmi életében — a nagyfokú iparosítással urbanizációval, a megyeszékhellyé válással és más tényezők hatására — az elmúlt 37 év alatt a *szellemi dolgozók* száma többszörösére emelkedett. Az új gazdasági irányítás rendszerének bevezetése, a közigazgatás fejlődése és hatáskörének kibővítése, a szocialista állam megyei intézményeinek kiépülése szükségessé tette az alkalmazotti munkakörben dolgozók számának növelését. Az is megjegyzést érdemel, hogy az alkalmazotti kategóriában a számszerű növekedés nem minden esetben indokolt, szükséges e munkakörök felülvizsgálata és a feladatok csökkenése arányában az itt dolgozók számának fokozatos csökkentése. Az 1980-as népszámlálási adatok ugyanis 17.512 szellemi dolgozót mutatnak ki, amelyből 13.973 alkalmazotti kategóriába tartozik. Ez a szám még akkor is nagy, ha levonjuk a mintegy 1.500 főre tehető kisegítők számát.

A műszaki-természettudományos fejlődés és a társadalomtudományok iránti megnövekedett igény egyaránt előtérbe állítja az *értelmiség* szerepének fokozódását, a fejlett szocialista társadalom építésében. A szocialista építés feladatai, az urbanizációs fejlődés, a megyeszékhely kulturközponttá alakítására tett párt és tanácsi intézkedések hatására növekedett az értelmiség száma. Erre annál is inkább szükség volt, mert a felszabadulást követő években, még a szocialista építés kezdeti időszakában is érződött, és az értelmiségi politikában érvényesült az értelmiségekkel szembeni bizalmatlanság. Annak a továbbélése, hogy a Horthy-ellenforradalmi korszakban az értelmiségiek kénytelenek voltak kiszolgálni a gyárak, bányák vezetőinek utasításait. Az 1956-os ellenforradalom, s abban egyes értelmiségi csoportok tevékeny részvétele új-

ből felszította a már szunnyadóban lévő értelmiség-ellenességet. Csak 1958. után, a szocialista konszolidáció befejeztével, a párt általános marxista-leninista alapokon nyugvó politikájának gyakorlati megvalósításával — amelynek csak része a párt értelmiségi politikája — szűntek meg az értelmiséggel szembeni tényezők és a gyakorlat hatása. E teljesebb igazsággép kialakítása érdekében azt is meg kell jegyeznünk, hogy az objektív helyzet sem kedvezett az értelmiség számszerű növekedésének. A gazdaság extenzív fejlesztése, az egészségügy és kultúra beszűkült lehetőségei nem adtak nagyobb lehetőségeket az előrelépésre. Mindezek következménye, hogy csupán a hatvanas évektől, még inkább a hetvenes évek elejétől lehetünk tanúi az értelmiség dinamikus fejlődésének.

A városban dolgozó felsőfokú végzettséggel rendelkező szellemi dolgozók száma 1980. január elsejei állapotnak megfelelően 3.539 fő volt. A zömében értelmiségi munkaterületen — a produktív ágazatra vonatkozóan — dolgozók közül a legtöbben az iparban (550 fő), az építőiparban (145 fő), a mezőgazdaságban (124 fő), a szolgáltatásban (220 fő) dolgoztak. A kereskedelemben 307, a közgazdaság területén 317, az egészségügyben 251, jogi-igazságügyi munkakörben 137 értelmiségi dolgozót foglalkoztatnak. A legtöbben az oktatás, népművelés és tudományos szakmában dolgoznak (1.292 fő). Dolgoznak még értelmiségiek a közlekedésben, hírközlésben, vízgazdálkodásban, városgazdálkodásban, földmérésben, művészeti ágakban, és egyéb területen. A felsorolásból is látható, hogy nemcsak a számszerűségben, hanem a szakterületek növekvő számában is fejlődés mutatkozik.

A párt és kormány politikájával összhangban Salgótarjánban is szükség van a *kisárutermelők* munkájára. tevékenységükben, a szolgáltatások kerültek előtérbe. A kisárutermelők, kisiparosok, kiskereskedők, földművelők száma és tevékenységének nagyságrendje nem éri el a felszabadulás előtti, hiszen az állami és szövetkezeti ipar és kereskedelem szinte teljes egészében kielégíti a lakossági igényeket. A kisárutermelők rétege nem alakult zökkenőmentesen a felszabadulás óta. A negyvenes évek végén és az ötvenes évek elején mesterségesen szorították vissza tevékenységüket, s csak 1957. után kapcsolódhattak zavartalanul a szocialista szektor munkájához. A *kisiparosok* száma — az erősödő állami és szövetkezeti ipar következtében — csökkenő tendenciát mutat. Amíg 1970-ben 203 főállású és 159 másodállású kisiparost tartottak nyilván a városban, számuk 1980-ra összesen 239-re csökkent. Az önálló kisiparosok száma ebből 127, a nyugdíjasoké 44, a munkaviszony mellett működő kisiparosok száma pedig 68 fő. A legjelentősebb szakmák a következők: szobafestő, kőműves, villanyszerelő, vízvezetékyszerelő, központi fűtésszerelő, székérfuvaros, szabó, asztalos, gép- és karosszéria lakatos, híradás és vákuumtechnikai iparos, műszerész, autószerelő stb. A *kiskereskedők* száma ugyancsak erőteljesen csökkent. Elsősorban a zöldség és gyümölcs árusítás a domináló körükben.

Salgótarján társadalmi helyzetének vizsgálata nem nélkülözheti a nem osztályjellegű kapcsolatok érintését. A lakosságon belüli arányánál fogva — mint hátrányos társadalmi csoport — különleges figyelmet és törődést igényel a *cigányság*.

Az 1980-as felmérések szerint Nógrád megyében 17.665 cigány lakos volt, s a legtöbb az összes települések közül Salgótarjánban él. Fokozott törő-

désüket tovább igényli, hogy számuk növekvő tendenciájú, bár asszimilációjuk felgyorsult. Ezt jelzi, hogy az 1980-as népszámlálás alkalmából az egész megyében mindössze 152-en vallották magukat cigánynak. Ettől azonban sokkal több azoknak a száma, akik állandóan és folyékonyan beszélnek a cigány nyelvet és tartják a cigány szokásokat. Társadalmi felemelkedésükben legfőbb szerepet a rendszeresen végzett munka, az egészséges életmód, a kulturális nevelés, a lakásviszonyok gyökeres megjavítása, a zártrendszerű cigánytelepülések felszámolása játsza. Salgótarjánban közel két évtizedes munka eredményeként felszámolták a pécskői cigánytelepet, munkába állításukra, a gyermekek iskolába járásra, a higiénikus életmód fokozatos kialakítására, az egészséges nevelésre igen nagy gondot fordítanak. Társadalmi beilleszkedésük folyamata még hosszú időt és igen sok türelmet, anyagi áldozatot kíván. Nógrád megyében — a történelmi fejlődés következményeként — ugyancsak megkülönböztetett figyelmet kell fordítani a *nemzetiségi lakosok* politikai-, kulturális-, társadalmi fejlődésére. Salgótarjánban az ipartelepítés időszakában érkezett szlovák és német ajkú munkásság egyrésze visszatért szülőhazájába, nagyobbik hányada — házasságok útján — asszimilálódott. Töredékük vallotta magát az 1914-es népszámlálás idején nemzetiségi lakosnak. 142-en német, 187-en pedig szlovák nemzetiségűnek vallották magukat. A felszabadulást követően a népi demokratikus rendszer biztosította a szlovák nyelv oktatását. A szlovák nyelv oktatására a Forgách úti iskolát jelölték meg. A városban 1945—49 között a bekövetkezett lakosságcsere ugyancsak elősegítette azt, hogy az 1960-as későbbi népszámlálások idejére már nem találkozunk német és szlovák nemzetiségű lakossal.

Kulturális tendenciák és jelenségek Salgótarjánban 1944 és 1980 között

Horváth István

Bevezető

A kulturális tevékenység vizsgálatát néhány általános kérdés megfogalmazásával tartottam szükségesnek elindítani. Mindenekelőtt a címmel kezdem, és mindazzal ami e problémához kapcsolódik. Az időhatár megjelöléssel azokra az összefüggésekre szándékoztam utalni, amely a társadalmi cselekvés különböző területeit itt és most egybekapcsolják. Ismeretes, hogy a politikai törekvések, a gazdasági, a szociális célkitűzések, az ideológiai, a kulturális tartalmak szinkronitása alkot egy egységet, egy társadalmat. Ez a szinkron azonban nem automatikusan alakul ki, és egyes elemei nem is egyidőben fogalmazódnak meg. Létrejöttük a történelem folyamatában érzékelhető legtisztábban. Ez azt is jelenti, hogy a szinkront tudatos és értékteremtő munkával meg lehet teremteni. A tudatosság azonban nem egyedüli kritériuma az önálló, a pozitív töltésű érték, a társadalmi szinten meglévő összhang létrejöttének. Mindezek e jelzések arra világítanak rá, hogy a különböző cselekvési színtereken végzett társadalom építő munka összetett, egyes elemei időben és térben is elválaszthatók és egy-egy cselekvés teljesértékű, tehát történelmileg hiteles bemutatásához a tudatosság mellett egyéb tulajdonságokkal is rendelkeznie kell az ilyen típusú munkának. Egy társadalom tudatos építésének folyamatában igen nagy jelentőségűnek tartom a néptömegek részvételét, a társadalmi aktivitás mértékét és fokát, valamint azoknak a megfogalmazott és megvalósítható céloknak körét, amelyek a széles körű részvétel mellett biztosítják a mennyiségen belüli, belső, a minőségnek is kellő helyet adó differenciálódást.

A kritériumok között a társadalmi célkitűzésekre figyelő politikai tudatosság — mint a legmozgékonyabb társadalmi cselekvés — képes mindezek lehetőségét, tartalmát és kereteit megteremteni egy meghatározott időn belül, ugyanakkor kellően strukturált viszonyokat létrehozni. Csak így válik lehetségessé az azonosság, a szinkronitás, így valósul meg a társadalmi cselekvés különböző területeinek egybekapcsolása. A társadalmon belüli több oldalú strukturálódás szükséges ahhoz, hogy a kulturális tevékenység önállósága is kialakuljon, mozgásformái fejlődjenek és kellő mértékben visszahassanak a társadalmi cselekvés többi területére. De a fenti tulajdonságok megléte azért is fontos, mert ezáltal a kultúra irányába ható tényezők a szükséges fogadásba

részesülnek. Vagyis ha a kultúra rendelkezik a befogadás képességével, csak ekkor várható el a kellő visszahatás, amely nemcsak a kultúra önmozgását befolyásolja, hanem a társadalmi cselekvés minden területén értékelhető és érzékelhető.

Amikor egy konkrét helyen, egy meghatározott időben végzett emberi munkát vizsgálunk, elemzünk és bemutatunk — mint jelen esetben — erre a fenti közelítésre úgy vélem szükség van, mert egyébként az önigazolás csapdájába esünk.

Ahhoz, hogy a címben jelzett feladatnak megfeleljek — második általános jellemvonásként — indokolt megfogalmaznom a kultúra összetételére, elemeire vonatkozó álláspontomat. Ha a kultúra fejlődésének konkrét körülményeit vizsgáljuk a címre érvényesen, akkor is az általános követelményekből kell kiindulni. Vagyis azt kell elfogadnunk, hogy a kultúra olyan összetett tevékenységsor, amelynek egymástól el nem választható, azonos minőségű elemei vannak. Úgy mint a közoktatás, a közművelődés, a tudományos megismerés, a művészetek.

Ezek együttes jelenléte esetén — akár különböző minőségű jelenlétről is beszélünk — lehet szólni a kultúráról, más esetben csak az erre irányuló törekvésekként jellemezhetjük az erőfeszítéseinket.

Az elvi irányultságú megközelítéseink befejezéseként egy speciálisan helyi, de ebben az értelemben általános jellemző vonást kell leírnom. Nevezetesen azt, hogy Salgótarjánban miként alakult a kultúrát befogadó és kibocsájtó tevékenység belső szerkezete, és e struktúra kialakításában fontos helyet elfoglaló értelmiség szerepvállalása, aktivitása. Az első szembetűnő tulajdonság a teljeskörűség hiányában lemérhető. A négy sajátosságból csupán az első kettő — a közoktatás, a közművelődés — volt hosszú ideig a kultúra tényezőiből jelen. Ez az öröklött állapot, még a szocialista kultúrforradalom megindulásakor is tartotta magát. A meglévő tevékenységek mindegyike belső terhekkel volt telítve: az iskolarendszer zsákutács vonásai erőteljesek voltak; a közművelődés és a közműveltség szintjét a korábbi kulturális modell utánzásával egyrészt, másrészt a voluntarist-pragmatista törekvések hatása folytán az alacsony szintű egyszerűsítéssel jellemezhetjük. Az értelmiség szakmai tudatossága és szerepvállalása sokáig a kialakulás stádiumában volt. Mindezek megváltoztatása nagy erőfeszítéseket igényelt, és nagy nehézségek árán indult el a kibontakozás a megvalósulás felé.

Az általános közelítések bemutatásának az volt a célja, hogy előkészítse dolgozatom két előadandó kérdéskörét amellyel foglalkozni kívánok. Egyrészt arra kerestem a választ, hogy a kultúra időhatárai miként viszonyulnak a társadalmi tevékenység más periódusához, és miként jellemezhetők ezek a határvonalak. Másrészt az egyes periódusok általam legfontosabbnak tartott tartalmi vonásait szándékozom felvázolni.

A kulturális tevékenység korszakai

Korszakunk társadalmi fejlődésében történetileg a népidemokratikus, vagy másképp a koalíciós időszakot, a szocialista alapok lerakásának és a fejlett szocializmus építésének szakaszát különböztetjük meg. Ez a korszakolás mind a politikai, mind a gazdasági fejlődésre vonatkoztatva érvényes. A makro

és mikro körülmények között is 1944; 1948; 1962 a szakaszhatár. A kultúra területén ezek az időpontok nem mindig és nem egyértelműen hordozták az új minőségből származó követelményeket. Az oktatás államosítása a koalíciós időszak egyik legfontosabb záró eseménye volt, és egyúttal a szocialista kulturális forradalom kiinduló pontja is. Ezt követően bontakozott ki a falu általános kulturális felemelkedéséért indított társadalmi mozgalom, amely figyelembe vette a korábbi, a már a népidemokrácia időszakában elért eredményeket. Tisztább lett ezt követően a tudományos tevékenység tartalma, és megújult a művészeti élet is. A kultúrában végbement események egyszerű akcióval nem zártak le egy periódust, és nem is jártak azzal, hogy továbbiakban más hatások érvényesülése eleve kizárt volt.

Az országban 1944-ben kezdődött és azt követően végbement politikai, gazdasági átalakulás igen intenzív formában és tartalommal jellemezhető Salgótarjánban. Az intenzitás legfontosabb vonása a demokratizmus, a tömegjelleg erőssége, az agitatív jelleg határozottsága, a politikai gondolat széleskörű hatása. Mindezeket figyelembe véve a kultúra területén a következő nagy korszakhatárokat jelölhetjük meg: 1944., 1962., 1974.

Mivel indokolhatók e szakaszhatárok? Elsősorban is a kultúra belső mozgásával, fejlődésével, és társadalmi kapcsolatainak minőségével. 1962—1964 között fogalmazódtak meg azok a testületi döntések, amelyek a kulturális tevékenységre meghatározók voltak. Az ún. „ezer szakembert Salgótarjánnak” néven közismertté vált állásfoglalásról van egyrészt szó, másrészt az ún. „kulturcentrum” határozatról. Korszakos jelentőségük bizonyítása — ha egyáltalán bizonyítani szükséges — a dolgozat későbbi oldalain olvasható, itt csupán annyit kívánunk megjegyezni, hogy az abban megfogalmazottak a korábbi tapasztalatokra épültek, másrészt a jövődőt körvonalazó dokumentumként kell kezelnünk mindkét határozatot. 1974 a közművelődési tevékenység fellendülésének jegyében kezdődött és telt el. Újra a testületi tevékenység — úgy is mondhatnánk a társadalmi igény fogalmazódott meg — képezte a kiindulópontot. De úgy, hogy ezzel egyidőben fontos rétegpolitikai, illetve ágazatpolitikai döntések fogalmazódtak meg, az oktatáspolitikában, a tudománypolitikában.

Lényeges az a pont, ahol az országotól eltér a város kulturális viszonyainak fejlődése. A koalíciós korszakban megjelenő kulturális törekvések itt egyértelműbbek voltak. Ez annyiban kedvező volt, amennyiben a demokratikus fejlődés és hatás érvényesülését biztosította. A már korábban említett agitatív vonás meglelte természetes utat nyitott a szovjet kultúra termékeinek. Ez fontos tulajdonság, mert a város háború utáni társadalmi viszonyaiból származott. Más irányból közelítve ugyanakkor leszűkült lehetőséget teremtett ez a kemény vonalú demokratizmus, mert a többféleség érvényesülése lehetőséget teremtett a látenszen megmaradó más kispolgári forrású kulturális szokás és gyakorlat továbbélésének, és nem utolsó sorban a kultúra területén is meglévő demagógia felélénkülésének. A kulturális tudatosság alacsony intenzitása mellett a korszak nem hozott a kultúra korábbi struktúrájában sem lényeges változást.

Az eredet szempontjából közelítve összefoglalóan „monokultúráis” időszakként jellemezhetjük e korszakot, hiszen forrása szerint a nagymúltú olvasókörök, munkásotthonok, kaszinók teljes birtokbavételét elvégzők korlátozott

ízlése volt a domináns. Ebben természetesen nem kis helyet foglalt el az utánzás mozzanata, a korábbi üzemi tisztek, altisztek ízlésének maradványa.

Mind a kultúra szerkezetében, mind a kultúra céltudatosságában, mind a tényleges osztályszempont érvényesülésében megmutatkozó új törekvések, szempontok megjelenése viszonylag későn — e korszak végén, de méginkább már az új periódus kezdetén — került sor. A hatvanas évek elején vált arra lehetőség, hogy a kultúra a szocializmus törvényszerűségeinek megfelelően felzárkózzon a társadalmi cselekvés többi ágához és a helyi körülmények formálásában is az őt megillető szerepet vállalhasson.

A korszak kulturális törekvéseinek jellegzetességei

E problémakör vizsgálatát a korábbiakban már említett kulturális tudatosság illetve a lehetőségek megléte miatt tartom fontosnak. A legegyszerűbb eljárást választottam, egy-egy korszak tömör jellemzésével szeretnék a feladatnak megfelelni.

1. 1944—1962. A korszaknak — mint ahogy országosan is igaz volt — nem volt a kultúra egészére, sem egyes részleteire követendő koncepciója. Ne feledjük ez az időszak volt a kulturális forradalom induló szakasza, ezért az elképzelések egységes rendszerére igen nagy volt az igény. A feladatok azonban nem halasztódtak el, a részletes program hiánya miatt. Elsősorban és hangsúlyozottan a politikai követelményekből kiindulva végeztek a kulturális területen a történelmi igazságszolgáltatás közel sem könnyű és egyáltalán nem hálás feladatát: kezdetben az államosítás, később a teljes átalakulás jegyében. Ebben az időben bukkant fel és terebélyesedett ki a politikai agitációban a „kenyeretlen Tarján” fogalma. Megjelenése a kultúra területére nem volt kedvező. Anélkül, hogy e fogalom történelmietlenségét, pontatlanságát firtatnánk, csupán a kultúrára gyakorolt hatását jelezzük. Első végiggondolásra is feltűnik, hogy igen alacsony a mozgósító hatása. A kényeretlenség, az anyagi szegénység hangsúlyozása révén az alkalmazott korban is belenyugvást, a „mennyivel jobb most” passzivitásra csábító és kényszerítő magatartását szuggereálja. A karitatív lemondás relatív gyakorlata ugyan adekvát volt a korszak első időszakában, azaz az 50-es években, de később ennek anakronisztikus jellege nyilvánvalóvá vált, legalábbis elvileg, mert a gyakorlatból nehezen kikopó, magát makacsul tartó magatartást eredményezett. Talán a lemondás motívum mellett is károsabbnak kell tartanunk a belenyugvás motívumot, amelyet megtestesített.

A korszak utolsó évei a kulturális területen is érvényesülő politikai-, kultúrpolitikai megújulás igénye és szükségessége jegyében teltek el. A következő időszakra való felkészülés vált ekkor jellemzővé.

A városban korábban létrejött intézményi struktúrába azonban még nem következett be érdemi változás.

2. 1962—1974. Amint már korábban is jeleztük ebben az időszakban fogalmazódott meg az a koncepció, amely valóságosan is mozgósította a város kulturális területén túli progresszív erőket is. A korszak legjelentősebb eredménye volt, hogy az elképzelés arra irányult: legyen Nógrád megyének olyan székhelye, amely az urbanizáltság alacsony fokát a kultúra centrális feltétei-

nek létrehozása útján csökkentti. Így a határozat megszületése nemcsak a város, hanem a megye szempontjából is fontos volt. Általa teremtdött arra lehetőség, hogy az alacsony szinten szerveződött megyei, városi igazgatás minőségi megújulási alkalmat kapjon. Az elképzelés alapjaiban mozgatta meg a város szellemi életét. Ebben az időszakban indult el ízlésformáló nagy útján a művészeti — mindenek előtt a képzőművészeti élet; a tudományos tevékenység elindítására, összefogására kísérlet történt. Ezek az évek hozták meg a történeti kutatás eredményét: a megye és város monográfiák születésének időszaka volt ez.

A közoktatás, a közművelődés az általános fejlődés jegyein túlmenően intézményeiben ment minőségi változáson át. Az új gimnázium, a művelődési központ, a könyvtár felépítése korszakos jelentőségű volt. Mindezek a fejlesztések a szakemberek sokaságát vonzotta a városba, és ez különösen jelentős eredmény volt.

Megteremtődött — már csak a számszerűség révén is — egy új típusú értelmiség kialakulásának lehetősége, és néhány bátortalan kísérlet is történt érdemi összefogásukra.

A korszak figyelemreméltó törekvése, hogy természetes munkamegosztást kívánt létrehozni a közművelődési intézmények között. Salgótarjánnak speciális intézményrendszere volt. Gyakorlatilag a hatvanas évek közepéig, mind mennyiségi, mind minőségi szempontból az üzemi, a szakszervezeti fenntartású intézmények túlsúlya dominált. A megyei intézmények szakember ellátottságának felfutása révén a helyzet megváltozott — jobbra, és minőség szempontjából — az ő javukra. Ez indokolta a helyzet felülvizsgálatát, és az ésszerű munkamegosztás szükségességét. A megvalósulás kudarcot hozott, mert a természetesre, természet ellenes gyakorlat kialakítását erőszakolta: a munka megosztását arisztokratikusan létrehozott hierarchia alapján képzelte el, ami nagyon kicsire szűkítette a tradicionális kulturális gyakorlatot. A kudarc ezért volt nyilvánvaló. Így az első lehetőség elszalasztódott egy későbbi, jobb, korszerű és jelenlévő szakmai — elvi feltételek által megvalósítható racionális megoldás számára.

3. 1974—1980. A hetvenes évek kulturális tevékenysége három jellegzetességben körvonalazható. Egyrészt folytatódott az előzőekben körülhatárolt célkitűzések végrehajtása, amely mindenekelőtt a művészeti életben, az irodalom előnyomulásával jellemezhető. Másrészt új elemmel gazdagodott a feladatrendszer azzal, hogy megfogalmazódott a munkás és ifjúság központú közművelődési gyakorlat követelménye. Igényként jelent meg a kultúra és az életmód kapcsolatának szorosabb tétele is.

Végül figyelmet érdemel az a figyelmeztető és kedvezőtlen jelenség, amely a kulturális szféra lelassuló mozgásában érhető tetten. A három jelenség az általános folyamatot érintő tevékenység kísérője, és ezért is szükséges másoldali jellemzésük is. Nem tarthatjuk kedvezőnek, ha a kulturális tevékenység tartósan a feltételeinél lassabb mozgást, ritmust vesz fel. A lehetőség szerinti gyorsuláshoz nyilván több tényező jelenléte szükséges, de mindenképpen indokoltnak tűnik az új célkitűzés pontosabb végiggondolása, mert az elbizonytalanodás egyik alapvető oka az, hogy az alapos stratégia helyett megelégedtünk napi, alkalmi — akciókkal jellemezhető — munka szervezeti feltételeinek kialakulásával.

Ebből a közelítésből sem hanyagolható el az értelmiség tudatosabb beépítése a kultúra egészébe. Fontos mind a kultúrát létrehozó és a kultúrát adaptáló funkciói ellátásához, mind e réteg létéhez és biztonságához szükséges feladatok, irányok és formák megfogalmazása. Leginkább indokolt, hogy a gyakorlati munkába e nélkülözhetetlen réteg tudása és aktivitása jelen legyen.

Jól tudom, hogy dolgozatommal nem tudtam minden részterületre kellő fénnel rávilágítani. Eme hiányosság tényyszerűsége mellett is úgy vélem, hogy a folyamat alapjaiban a vázlatosan előadott vonalak mentén haladt előre. Itt az előrehaladás nem formális, hanem nagyon hangsúlyos fogalom. A dolgozat annak érdekében született, hogy az események és a pillanatnyilag meglévő gondok összevetése révén — legújabbak közül a legjelentősebbet kiemelve a bizonyításban jelenlévő távlatvesztés veszélyét és tényét — az új eredmények eléréséhez segítséget nyújtson.

Resümee

Der Rat der Stadt Salgótarján, die Nógráder Organisation der TIT (Gesellschaft für Verbreitung der Populärwissenschaften), die Direktion der Museen des Komitats Nógrád haben anlässlich des 60-sten Jahrestage der Stadterklärung Salgótarjáns eine Gedenksitzung veranstaltet. Die Beratung hat die Entwicklung der Stadt zwischen den Jahren 1944—1980 geprüft. Die hier bekanntgegebenen Aufsätze wurden in der Gedenksitzung vorgetragen.

JÁNOS SÁRA hat über die neuesten und jüngsten Erscheinungen der Wirtschaftsentwicklung berichtet. Der traditionelle Industriezweig — der Bergbau — hat seine unmittelbare Wirkung stufenweise verloren, und in den 70-er Jahren ist kein produzierendes Bergwerk in Salgótarján zu finden. Der Bergbau ist aber in der Stadt indirekt anwesend, einerseits als Energieträger und auch als Veranlasser der jetzigen — schon ausgebreiteten — Industrieentwicklung. Ausführliche Angaben sind auch über die wirtschaftlichen Resultate der einzelnen Betriebe zu lesen.

PÁL MOLNÁR folgte den gesellschaftlichen Berufsveränderungen auf der Spur. Die Anwesenheit der Industrie sichert auch weiterhin — wegen der Proportion der in der Industrie beschäftigten Arbeiter — den Arbeitercharakter der Stadt. Eine bedeutende Entwicklung erfolgte in der Anzahl der Intellektuellen, in den verschiedenen Berufsgebieten. Ein Charakteristikum der Stadt ist schon seit langer Zeit die grosse Anzahl der Zigeuner. Man kann in dem Aufsatz über die Veränderungen der gesellschaftlichen und kulturellen Bedingungen, über die einzelnen gesellschaftlichen Gruppen betreffenden Massnahmen lesen.

Der Aufsatz von ISTVÁN HORVÁTH hat die Selbstbewegung des kulturellen Lebens, die Entwicklung seiner inneren Gruppen, die lokalen Charakteristika der Kultur zusammengefasst. Ausser der Veranschaulichung der günstigen und ungünstigen Erscheinungen gibt der Autor über die Bedeutung des sich an die anderen Zweige des gesellschaftlichen Handels knüpfenden Verhältnisses, über die Intensität der Initiativenfertigkeit des politischen Handels Information.

Muzeológia — Museologie

Régészeti kutatások Nógrád megyében (1979 — 1981)

Tárnoki Judit

PALEOLITHIKUM

Litke

Kálmán J., volt tanácselnök adott át megkövesedett csiga és kagyló maradványokat, illetve lenyomatokat a múzeumnak. A leletek fakitermeléskor kerültek elő.

Nógrádmegyer — Gyarmati S. telke

Házépítés során kb. 6 m-es homokréteg alól, apró kavicsos és folyami-hordalék közül nagymennyiségű ősszállatcsont került elő, köztük mamutcsont és agyar, gyapjas orszarvú, ló csontjai. A csontok nem anatómiai rendben voltak, valószínűleg a patak hordta össze őket.¹

NEOLITHIKUM

Karancslapujtó

Terepbejáráskor egy erősen elszántott, kottafejes kerámia kultúrájába tartozó telepet találtunk. A felszínen 4—5, a mélyszántás által kifordított ház maradványait (patics rögök, tűzhelytöredékek, őrlőkövek) láttunk. A leletekből egy nagy kiterjedésű, egymástól távol lévő, kisebb méretű (kb. 15—20 m²-es) házakból álló, egyrétegű telepre következtethetünk.²

Szécsény — Ültetéstető alsó

Antal K. leletbejelentése nyomán 1979 óta Soós V. ásatásokat folytat a területen. A feltárások bebizonyították, amit eddig csak sejteni lehetett: itt húzódik a középső neolithikus zselizi csoport telepe. A kutatások egyelőre a plató és a telep szélén folytak. Több hulladék-, agyagkitermelő, élelemtároló gödör került elő, bennük a csoport igen gazdag kerámia és eszközanyagával. Az import bükki és szakálhádi cserepek mellett festett anyagot, arcos edényeket, idoltöredékeket találtak. 1980-ban feltárták egy kb. 6 m × 4 m-es, paticsfalú ház omladékát is. Az ásatások tovább folynak, távolabbi célkitűzés az, hogy az egész telep feltárássra kerüljön, ami nemcsak a megyében lesz nagy jelentőségű, de az országban is szinte egyedülálló.³

Varsány — Középbérc

Terepbejáráskor a Szécsény-Ültetés alsóval hasonló korú, szintén, a zselizi csoportba tartozó telep nyomait sikerült rögzíteni.

RÉZKOR

Nagybátony — Maconka

A Soós V. által már leírt lelőhelyről⁴ újabb leletanyagot adtak át a Magyar Nemzeti Múzeumból, melyek a leletbejelentés során kerültek oda.

BRONZKOR

Cserhátsurány

Egy átfúrt kőbalta került a múzeumba. Kísérő leletek hiányában csak feltételezhetjük, hogy a balta egy bronzkori telepet jelez.

KORAI BRONZKOR

Salgótarján Paptag

Földmunkák során a hatvani kultúrába tartozó cserepeket találtak. Ki-szálláskor már csak egy félbemetszett, méhkas alakú gödröt tudtunk meg-menteni, más telepjelenséget nem észleltünk. A terület beépítettsége miatt további kutatásra nincs mód.

KÖZÉPSŐ BRONZKOR

Ecseg — Várhegy

Patay P. 1951-es szondázó ásatása nyomán kerestük fel a lelőhelyet. A Várhegyről a középkori vár emlékei mellett jellegzetes, az érett füzesabonyi kultúrába tartozó (Bóna I. szerinti Megyaszó B-Füzesabony C⁵) cserepeket gyűjtött Patay P. és mi is. Bár a középkorban jelentős méretű földmunkákat végeztek, a telep képe még így is tipikus középső bronzkori tell. Két oldalról patak védi, egyik oldalon természetes meredély, a lankásabb, falu felé eső részén pedig jól kivehető árokrendszer. Ismervén a füzesabonyi kultúra telepeit, pedig jól kivehető árokrendszer. Ismervén a füzesabonyi kultúra telepeit, nincs okunk kételkedni abban, hogy ez az erődítés még a bronzkorban készült, a középkorban pedig csak felhasználták a már kész lehetőségeket.⁶

Szécsény — Ültetés alsó

Az ásatás során a 14. számú zselizi gödörbe beásva egy, a füzesabonyi kultúrába tartozó gödröt találtak.

KÉSŐBRONZKOR

Benczúrfalva — Temető

Egy tíznapos leletmentés során a későbronzkorba tartozó teleprészletet sikerült megmenteni. Valószínűleg ehhez a telephez tartozott az a leletanyag-gal nem datálható árokrendszer is, melyre a kutatás során bukkantak. Szerepe nem tisztázott, talán kerítés alapozása, vagy vízelvezető árok lehetett. Az anyag a pilinyi kultúrába tartozik.

Buják — Tarisznyapart

Patay P. 1952-ben végzett terepbejárása nyomán kerestük fel a lelőhelyet.

Az Ecseget Bujákkal összekötő földúttól D-re, a Buják patak medrét kísérő dombhátnak az út felé eső végét nevezik Tarisznyapartnak. A domboldal természetes vonalát követve, D-i oldalról mesterséges árokkal erősítve, kis ovális alakú telepet találtunk. A területen mezőgazdasági művelés nincs, ezért csak kevés cserepet tudtunk gyűjteni. Legjelentősebb lelet egy őrlőkő volt. Összevetve megfigyeléseinket Patay P.-ével, megállapíthatjuk, hogy a telepen későbronzkori lakosság élt, a pilinyi kultúra idején.⁷

Endrefalva és Ludányhalászi között

Itt sikerült azonosítanunk azt a későbronzkori, valószínűleg temetőt, ahonnan a század elején több jelentős arany és bronz lelet került elő, melyek sajnátatos módon a találók kezén el is kallódtak. A temetőt magát a földművelés annyira tönkretette, hogy már csak a helybeliek visszaemlékezéseiből tudtunk következtetni a helyére.

Karancslapujtő

A fentebb említett neolithikus telepen néhány jellegtelen későbronzkori cserepet is gyűjtöttünk. Egy helyen feküdtek, talán egy gödröt bolygatott meg az eke.⁸

Kisterenye — Hársas

A Földtani Intézettől átadott leletekkel bővültek ismereteink az első magyarországi őskori ásatás helyszínéről, a Hársasról. Az anyag, a korábbi megfigyelésekkel összhangban, a pilinyi kultúrába tartozott.⁹

Nógrádsipek — Pusztavárhegy

A középkori vár oldalában későbronzkori telepre utaló cserepeket gyűjtöttek.

KÖZÉPKOR

Benczúrfalva — Temető

A leletmentés során középkori falmaradványok kerültek elő. Valószínűleg a temetőben álló templommal egykorúak, illetve ahhoz tartoztak.

Ecseg — Várhegy

A már leírt füzesabonyi telepen épült fel a középkori vár, a domb tetején még ma is látható néhány kőhalom. A dombnak a falu felé eső részén feltehetően már a középkorban alakították ki a vár feljáróját és védhető bejáratát, sáncból és árokból álló erősítés nyomai jól kivehetőek. Magát a várat újabb árokrendszer védi, közvetlenül a platót (ahol a romok is vannak) kisebb sánc fogja körül. Ez a sánc a vár nyugati oldalán leomlott, nagy felületen vörösre égett, nagy salaktömbökből álló rész bukkant elő. Így biztosak lehetünk abban, hogy egy ún. vörös sánccal erősített, kora Árpád-kori földvár nyomait találtuk meg. A jelentőséget csak emeli, hogy ez az első ilyen jellegű lelet a megyében. A kormeghatározást támasztja alá, hogy a XIV—XV. századi cserepek mellett Árpád-kori kerámiát is találtunk.¹⁰

Jobbágyi

Földmunkák során egy X—XI. századi csontvázas temető 6 sírja került elő. Négy sírban volt egy-egy edénymelléklet, három NY—K-i tájolásúban

korongolt, egy É—D tájolásúban pedig kézzel formált. Érdekes, hogy az edények a két combsont közé voltak helyezve. A másik két, szintén NY—K tájolású sír közül az egyikben nem volt melléklet, a másikban pedig csiholóvas és kovakő volt. A halottakat két sorban temették el, egy sorban az edény-mellékleteket, attól 15—20 m-re párhuzamosan a másik két sírt.

Kishartyán — Kölyuk

A Kölyukoldal nevű természetvédelmi területen, a barlanglakások megközelítéséhez épített feljáró munkálatai során középkori cserepeket gyűjtöttek.

Nemti — Kőház

A Vasút út 1. szám alatt, Danyi D. telkének végében lévő kiemelkedésen jellegtelen középkori cserepek kerültek elő.

Nógrádsáp — Tatárka

A Tatárka nevű domb tetején, leletbejelentés után folytatott ásatáson, melyet Soós V. vezetett, honfoglaló temető került elő. A fősír egy 6,8 m átmérőjű, 40 cm mély, kb. 60 cm széles körárokkaal kerített ÉNY—DK tájolású, többszörösen bolygatott vázas-lovas temetkezés volt. Az erősen feldúlt sírban 24 db aranyozott ezüst öv és lószerszám veret, 1 db nyílhegy, és övcsat volt. A körárkon kívül további 13 sírt tártak fel. A sírok sorosan voltak elrendezve, a X—XI sz. fordulóján kerülhettek a földbe. A 4. sírban nyílcsúcs és 4 db aranylemezke, egy gyermeksírban S-végű hajkarika, az egyik női sírban elkeskenyedő végű bronz gyűrű és karperec, valamint két szálból sodrott hurkos-kampós nyakperec volt. Az 5. sírban egy meghatározhatatlan, elkopott ezüst pénz volt. Ezek a sírok É—D irányításúak voltak.

A temetőnél későbbi időben kisméretű, árokkal erősített, kerek földvár épült a domb tetején. Sajnos, leletanyag hiányában korát nem lehet pontosabban meghatározni, és egyelőre konstrukcióját sem tudtuk megfigyelni, de reméljük, hogy a kutatások folytatásával (a területnek mindössze egynegyedét tárták fel eddig) a várról és a temetőről is pontos képet kapunk.

Salgótarján — Ponyi puszta

A Zagyvaróna felé vezető út mellett, közvetlenül a Salgótarján szélén lévő dombhát oldalában XI. századi cserép alapozású kemence került elő, talajjegyengetéskor. Más telepjelenséget nem lehetett megfigyelni.

Salgótarján — Zagyvapálfalva

A Gorkij lakótelepen, villanyvezeték építésekor XII. századi fenék-bélyeges edényt találtak.

Szécsény — Kossuth utca

Gödörásáskor középkori, kiégetett falú gabonásveremre bukkantak, benne néhány cseréppel.

Az Országos Műemléki Felügyelőség feltárásai.¹¹

Hollókő — Vár

Kozák É. irányításával befejezéséhez közeledik a vár régészeti feltárása és rekonstrukciója.

Pásztó — gótikus ház

Pásztó belterületén, a volt kántorlakás felkutatását, feltárását és helyreállítását végzik Valter I. vezetésével.¹²

Salgóvár

A vár ásatásait Feld. I. irányítja.

Tar — r. k. templom

A románkori építésű templom és kerítőfal J. Gabelli vezetésével került feltárássra és helyreállításra.¹³

JEGYZETEK

1. Itt mondunk köszönetet T. Dobosi Violának és Vörös Istvánnak, akik a helyszínt megtekintették, valamint Bartosiewicz Lászlónak, aki a csontanyagot meghatározta.
2. Szécsény Kubinyi Ferenc Múzeum (továbbiakban KFM) ltsz.: 81. 2. 1. — 81. 2. 20.
3. KFM ltsz.: 79. 2. 1-től folyamatos
4. SOÓS V.: Régészeti kutatások Nógrád megyében
NME 25/1979/347—368
5. BONA I.: Die Mittlere Bronzezeit Ungarns (Bp. 1975) 151. ill 153. old.
6. KMF ltsz.: 51. 632. — 51. 652.
7. KFM ltsz.: 53. 16. 1. — 53. 20. 1.
8. KFM ltsz.: 81. 2. 21. — 24.
9. KUBINYI F.: Arch. Közl. 2. 81—113. old. (Képtáblák: Képatlasz, L—XXIV.)
10. KFM ltsz.: 51. 653—51. 659. 2.
11. Mivel ezek az ásatások nem a Nógrád megyei múzeumi szervezet hatáskörébe tartoznak, a teljesség kedvéért pusztán csak felsoroljuk ezeket, további feldolgozások és értékelések az illetékes kutatók feladatai.
12. KFM Adattára 92—78.
13. KFM Adattára 93—78.

Resümee

Judit Tárnoki:

Archäologische Ausgrabungen im Komitat Nógrád

Der Autor stellt in seinem Aufsatz die archäologischen Aufdeckungen, Fundanmeldungen der letzten drei Jahre dar, die auf dem Territorium des Komitats vorgekommen sind. Er beschäftigt sich ausführlich mit den beiden bedeutendsten Ausgrabungen beziehungsweise Fundrettungen: mit den Funden aus der Ursteinzeit von Szécsény — Ültetéstető, und mit den Grabfunden aus der Zeit der Landnahme in Nógrádsáp — Tatárka.

Nógrád megyei múzeumok tevékenysége 1981-ben

A Nógrád megyei Múzeumok Izazgatósága az 1981-es tevékenységét a múzeumok 1981—85 évre kidolgozott középtávú terve alapján valósította meg.

Múzeumi szervezetünk a munkatervi feladatokat a jobb ellátottság és felszereltség mellett, változatlanul aktív, folyamatos múzeumi tevékenységek időarányos realizálásával jellemezheti.

Kiemelt tudományos munkatervi feladataink voltak:

- a múzeumi szervezet gyűjteménygyarapító és tudományos, valamint műtárgyvédelmi feladatainak intenzívebbé tétele;
- a bányászattörténeti, a palóckutatás, valamint a középréteg (nemesség) kutatásának folyamatos és ütemes továbbfejlesztése;
- a munkásság és az ifjúság szerepére — az ellenforradalmi korszakban és a szocialista forradalom időszakában — koncentrált gyűjtő, feldolgozó munka.

A feladatok általános jellemzéseként elmondhatjuk, hogy:

- minden gyűjteménynek kialakult a raktára, amely lehetővé tette a tárgyak elhelyezését, az állagvédelemhez szükséges körülmények biztosítását. (Elsősorban a Nógrádi Sándor és Kubinyi Ferenc Múzeumban.)
- az év során tovább folyt a gyűjtemények nyilvántartásának pontossá tétele és az anyag külső kutatók számára való hozzáférhetőségének fejlesztése;
- a nyilvántartási és műtárgyvédelmi munka ez évi legfontosabb feladata a műtárgyrevízió volt. (Nógrádi Sándor Múzeum.);
- a munkatervünk végrehajtása során változás a szakágak résztémáinál volt, amikor azok végrehajtásában a közreműködő személyében változás következett be (elmenetel, átcsoportosítás);
- tudományos munkánk egésze összefogottabb lett ez évben. Kialakultak azok az irányelvek és munkamódok, amelyek szerint a jövőben is dolgoznunk kell s amelyek biztosítékai munkánk további eredményességének.

I.

A múzeumi szakágak tevékenységét a következők jellemzik:

I. Gyűjtés, gyűjteménygyarapítás

Az éves munkaterv intencióinak megfelelően fokozott figyelmet fordítottunk a gyűjteménygyarapító munkánk intenzitásának biztosítására, tevékenységének és tartalmának folyamatos emelésére.

A gyűjtemények gyarapodása számottevő:

Salgótarján, Nógrádi Sándor Múzeum

Történeti tárgyi gyűjtemény:	543 db
Történeti dokumentum gyűjtemény:	3700 db
Adattár:	316 tétel (7443 lap)
Fotótár:	1619 db
Művelődés és irodalomtört. gyűjtemény	1216 db
Képzőművészeti gyűjtemény:	840 db
Térképgyűjtemény:	23 db
Könyvtár:	471 db
Összesen:	8728 db

Balassagyarmat, Palóc Múzeum

Néprajz:	79 db
Helytörténet:	63 db
Összesen:	142 db

Szécsény, Kubinyi Ferenc Múzeum

Helytörténeti gyűjtemény (tárgy, dokumentum fotó):	600 db
Adattár:	256 tétel (4600 lap)
Régészeti gyűjtemény; töredék:	6000 db
fémtárgy:	50 db
csontváz:	25 db
állatcsont:	2500 db
Könyvtár:	513 db
Összesen:	9944 db
Mindösszesen:	18 814 db

Gyűjtőtevékenység:

- A régészeti tevékenységben az alábbi munkák elvégzésére került sor: folytatódott a Szécsény — Ültetési ásatás, elkészült a terep felmérése, valamint a Nógrádsáp — tatárkai leletmentés, ahol honfoglaláskori temető került napvilágra. Leletmentés volt Jobbágyiban egy X. sz.-i temetőben. Az év folyamán több bejelentés érkezett a múzeumba. A Jobbágyin kívül Nógrádmegyéből egy ősszállat „temető”-ről történt bejelentés. (A leletet fedő 6 m-es homokréteg miatt az igen érdekesnek ígérkező leletet nem volt érdemes ásatással felszínre hozni.) Bejelentést követően Nagylóc határában, Karancslapujtón, Salgótarjánban (Paptag), Cserhátsurányban és Kisterenyén. Ecsegen, Bujákon, Ludányhalásziban és Rimóc környékén volt terepbejárás, a begyűjtött anyag restaurálása folyik.
- Elmaradt: a tervezett földvárak felmérése. (A felkért szakember megbetegedése miatt.)
- A néprajzi gyűjtőmunka során lakásberendezési tárgyakat, bútorokat, viseleti együtteseket vásároltunk Vanyarcról és Kisterenyéről. Bánkról férfi öltözetet, Hollókőről lakástextiliák, Cserhátsurányból gazdálkodási

eszközök, Somoskőről pásztor élet tárgyai, bútorai, gazdálkodási eszközök kerültek begyűjtésre.

Elmaradt feladatok: Kapros Márta munkatervi feladatait betegállományba vétele miatt nem tudta megvalósítani. Szintén elmaradt az etesi bányászélet tárgyi dokumentumainak gyűjtése (Zólyomi József). *Támogatógyűjtés* során az uradalmi cselédek munkarendjéhez, a Palócföld népi állattartásához, az etesi lakáskultúra és gazdálkodás témaköréhez gyűjtöttek adatokat.

- *A történeti múzeológia gyűjtőmunkájában* a következő feladatok elvégzésére került sor:

Nógrádi Sándor Múzeum: a tervnek megfelelően folyt a Szocialista Hazáért Érdemrend tulajdonosai hagyatékának begyűjtése, életrajzi feldolgozása. Folytattuk a bányász munkásmozgalom írott és tárgyi anyagainak gyűjtését. A helytörténeti vonatkozású ipartörténeti anyaggyűjtés révén üveggyári és bányász szerszámok, felszerelési tárgyak kerültek begyűjtésre.

Jelentős vásárlás volt az életmódkutatásban felhasználható 747 db-os üvegnegatív együttes, a 19–20. sz. fordulójáról.

Elmaradt feladatok: az éves tervben szereplő feladatok egy része Kriskó Lajosné múzeumból való elmenetele és Telek Béla új munkakörbe kerülésével nem valósult meg.

Palóc Múzeum: Balassagyarmat vonatkozásában iparosok, kereskedők tevékenységére vonatkozó tárgyi gyűjtés és dokumentum gyűjtés folyt.

Elmaradt feladatok: (Majdán Béla) az iparosok élet- és munkakörülményeinek vizsgálatát nem végezte el, a munkatervben szereplő fotókat nem készítette el.

Kubinyi Ferenc Múzeum: a tervnek megfelelően, a középréteg kutatási program keretében lakásra, gazdálkodásra, életkörülményekre, valamint céhes életre vonatkozó anyagok gyűjtése folyt. (Az utóbbi, irodalomkutatás szintjén.)

- *Művelődéstörténet-irodalomtörténeti muzeológiában*, a tervezett feladatok csak részben valósultak meg. Az új muzeológus 1981. augusztus 16-án kezdte meg munkáját.

Telek Béla a tervezett feladatokat nem végezte el.

- *A képzőművészeti gyűjteményben* az új művészettörténész 1981. július 15-től lépett munkába, ezért a tervezett feladatok átértékelésére került sor. A gyűjtés munkája a kidolgozott koncepcióknak megfelelően folyt: a Nemzetközi Művésztelep, állami és múzeumi vásárlás révén gyarapodott a gyűjtemény.
- *A könyvtári gyűjtemény*, az elfogadott irányelveknek megfelelően gyarapodott (mindhárom múzeum könyvtárában) az állomány. A könyvállomány vásárlás, hagyaték, OSZK Főlépédműködési Központból kapott könyvekkel gyarapodott.

II. *Nyilvántartási raktári munka* során kiemelt feladatunknak tekintettük a múzeumok belső rendjének kialakítását, a kutathatóság fokozását, a nyilvántartási munkák naprakész elvégzését.

- *Régészeti gyűjteményben:* mutatók, tárgykartonok, adattári mutatókartonok gépelése folyt.
- *Néprajzi gyűjteményben:* földrajzi utalókartonok, adattári utalókartonok ellenőrzése, leírókartonok készítése folyt. A múzeum épületében polcos raktári folyosó kialakítására került sor. A nógrádgárdonyi raktár teljes rendbe tételére nem került sor.
- *Történeti gyűjtemények:*
Nógrádi Sándor Múzeum: a tárgyi gyűjtemény Szécsényből végleges helyére Salgótarjánba költözött. A raktári rend kialakítása után — minden gyűjtemény önálló raktárral rendelkezik — revízióra is sor került. Megtörtént a leírókartonok ellenőrzése, kiegészítése, új tárgyak beletárolása. A revízió lezárása után profiltisztításra került sor az egyes gyűjteményekben.
Palóc Múzeum: a helytörténeti adattár ellenőrzése, a hiányosságok pótlása, leltárkönyv átírása megtörtént. Az új gyűjtött tárgyak leírókartonjai elkészültek, úgyszintén a mutatók is. A gyűjtemény új raktári rendjének kialakítása is megtörtént.
Kubinyi Ferenc Múzeum: a gyűjteményfeldolgozás révén a történeti gyűjtemény leltározottsága, leíró kartonjai, mutatói naprakészek. Egyes egységek elemeiben van még lemaradás.
 Az adattári gyűjtemény feldolgozása megtörtént. Elkészült a benczúr-falvi raktár végleges rendje.
- *Művelődéstörténet, irodalomtörténet:* a tervnek megfelelően megtörtént a művelődéstörténeti gyűjtemény átvétele, revíziója, a beletárolatlan anyag rendezése, szétválogatása, beletárolása. Megtörtént az irodalomtörténeti anyag különválasztása.
- *Képzőművészeti gyűjtemény:* raktári végleges rendje kialakult, leltározása és nyilvántartása — kartonozása naprakész.
- *Könyvtár:*
Nógrádi Sándor Múzeum: kiemelt feladat volt a gyűjtemény belső rendjének kialakítása, megfogalmazódott a gyűjtemény nyilvántartásának terve, folyamatosan épült a betűrendes könyv katalógus, megtörtént a revízió, katalógusok, cédulák pótlása.
Kubinyi Ferenc Múzeum és Palóc Múzeum könyvtárában is az elfogadott irányelveknek megfelelően gyarapodott az állomány, folyamatos volt a leltározás. Kubinyi Ferenc Múzeum könyvtárának revíziója befejeződött.
 Összességében megállapítható, hogy a munka a tervezett ütemben folyt, a munkatervi előírásokhoz képest lemaradások nincsenek. Fokozott figyelmet fordítottunk a raktározási helyzet javítására, a műtárgyvédelmi előírások betartására.

III. Műtárgyvédelmi tevékenység, restaurálási munka:

A muzeális gyűjtemények védelmének korszerűsítését, a múzeumok biztonságának a fokozását fontos feladatnak tekintettük. Műtárgyállományunk folyamatos karbantartása érdekében folytattuk restaurátor műhelyeink korszerűsítését, felszerelését, támogattuk a szakemberek képzését, továbbképzését.

A restaurátori munka során az alábbiakat végeztük el:
Kubinyi Ferenc Múzeum restaurátori műhelye:

	Tisztítás	Konzerválás	Kiegészítés (db)
Régészeti tárgy	—	44	56
Textil	62	—	—
Néprajzi tárgy	142	80	—
Helytörténeti tárgy	320	270	80
Bútor	19	19	14
Összesen:	543	213	150

Nógrádi Sándor Múzeum restaurátori műhelye: (db)
Textil 138

IV. Tudományos feldolgozó munka

A múzeumi szervezet kutatóinak tudományos feldolgozó tevékenysége kapcsolódik az országos koordinálású tudományos kutatásokhoz (munkás-életmód-bányászat-kutatás, középrétegkutatás és palóckutatás) illetve részét képezi az intézményi tudományos munkának, a múzeumi gyűjteményekre támaszkodó feldolgozásoknak. A tudományos feldolgozó és kutató munka az elmúlt évben is jelentős eredményeket produkált, ezek egyrészét a múzeumi évkönyv számára tervezett tanulmányok, másrészt egyéni munkatervekben megfogalmazott adatgyűjtések, feldolgozások elkészítésére irányult.

Adatgyűjtések

Nógrádi Sándor Múzeum

Szvircsek Ferenc: adatokat gyűjtött a vasgyártás az Ipoly mentén a 18—19. században c. témához;
adatok a salgótarjáni iparmedence bányanyitásához, tulajdonviszonyaihoz.

Vonsik Ilona: adatgyűjtés a Párttörténeti Intézet Archivumából Etesre és a Karancs-völgyére vonatkozólag;
adatokat gyűjtött a rendőrségi fekete könyvben szereplő Nógrád megyeiekről;
adatokat gyűjtött a pártok, szervezetek, egyesületek megyei kataszteréhez;
adatgyűjtést végzett az országos történelmi emlékhelyek kataszteréhez;

Maruzs Mónika: adatokat gyűjtött a Nógrád megyei Gazdasági Egyesület történetéhez.

Kovács Anna: adatokat gyűjtött a bányász szókéincs etimológiai vizsgálatának módszertani előkészítéséhez.

Kubinyi Ferenc Múzeum:

Praznovszky Mihály:

adatokat gyűjtött az MTA Kézirattárában, OSZK-ban, a Nógrád megyei Levéltárban a tervnek megfelelően;
adatokat gyűjtött a megyei kuriákról (felmérés).

Soós Virág,
Tar György,
Tárnoki Judit: a régészeti topográfia számára adatokat gyűjtöttek.

Feldolgozások:

- Előzetes jelentés az ültetéstetői ásatásról, nógrádsáp-tatárkai ásatásról.
Soós Virág
- A köznemesség gazdálkodása.
Praznovszky Mihály
- Nagy Iván könyvtárának feldolgozása.
Kovács Anna
- A szén megjelenése és hatása az élet megváltozására.
Szvircsek Ferenc
- Üveghuták, üveggyárak Nógrád megyében.
Szvircsek Ferenc
- Újabb adatok Nógrád megye forradalmi ifjúsági mozgalmának történetéhez.
Vonsik Ilona
- 10 visszaemlékezés és életrajz elkészítése illegális komunitákról.
Vonsik Ilona
- A karancslejtősi ellenállási mozgalom története.
Kriskó Lajosné
- Nógrád megye földművelése a 18—19. században.
Zólyomi József
- Mailáth uradalom cselédeinek munkarendje a két világháború között.
Zólyomi József
- Palóc Múzeum közművelődési tevékenysége.
Baráth Ferenc
- A Sréter-család társadalmi, gazdasági helyzete a reformkorban.
Horváth István
- Nagy Iván a múzeumalapító.
Zólyomi József

Nem teljesített feldolgozások:

- A palócok népi állattartása (Zólyomi József).
- Nógrád megye népviselete a 18—19. században (Zólyomi József).
- A születés körüli szokások és hagyományok az Ipoly menti falvakban.
(Kapos Márta)

— Nógrád megye üzemének, vállalatainak 1945—1962 között tevékenykedő igazgatóinak, párttitkárainak névsora (Kriskó Lajosné elment a múzeumból).

— Magyar rajzművészet (Krunák Emese elment a múzeumból).

Kiállítási forgatókönyvek:

régészeti forgatókönyvek:

Soós Virág, Tárnoki Judit,
Tar György

irodalmi estek forgatókönyvei:

Horváthné Szabó Ágnes

történeti, kamarakiállítások

forgatókönyvei:

Telek Béla

Palóc Múzeum múltjából:

Zólyomi József Kapros Márta,
Majdán Béla, Baráth Ferenc

Ismeretterjesztő cikkek:

Palócföld: Vonsik Ilona, Szvircsek Ferenc, Praznovszky Mihály, Horváth István.

Bányamunkás: Vonsik Ilona

Nógrád:

Vonsik Ilona

Majdán Béla

Maruzs Mónika

Telek Béla

Szvircsek Ferenc

Praznovszky Mihály

Kiadványok:

— Megjelent az *1981-es Évkönyvünk*. Témája: a köznemesség gazdasági és művelődési viszonyairól Szécsényben tartott konferencia anyaga, valamint muzeológiai-történeti dolgozatok.

— Támponatok tudományos gyakorlatunk kiépítéséhez (Kézirat).

— Megjelent a *Tanulmányok Szécsény múltjából* c. kiadvány 4. száma.

— Rendszeresen megjelentettük a *Múzeumi Mozaikot*.

V. Szakmai-ideológiai továbbképzés:

A káderállomány képzésének, továbbképzésének egyik lehetséges formájaként rendszeresítettük a szakmai tudományos konferenciák rendszerét. Szorgalmaztuk tanfolyamokon, szakmai továbbképzéseken való részvételüket, támogattuk továbbtanulási és tudományos fokozat elnyerési terveiket.

Szakmai rendezvények:

Tudományos-szakmai konferenciákat a következő témában rendeztünk:

1. Támponatok tudományos gyakorlatunk kiépítéséhez.

ea.: Horváth István

2. A megyei múzeumi szervezet a munkások művelődéséért.

ea.: Praznovszky Mihály

Baráth Ferenc

Hidváry István

3. Nyilvántartási feladatok a múzeumi szervezetben.
ea.: Szvircsek Ferenc

4. A salgótarjáni múzeum közművelődési feladatai, problémái.
ea.: Domonkos Alajos
Bagyinszky Istvánné
Balázs László
Hidváry István
Pestalistné Iványi Zsuzsa

Tudományos konferenciák:

- Múzeumbarátok országos konferenciája Szécsényben és Salgótarjában.
- Palóc Múzeum 90 éves. (Balassagyarmat)
- Új és legújabbkoros történet-sz muzeológusok országos konferenciája. (Salgótarján)
- Múzeumigazgatók országos értekezlete. (Salgótarján)
- Múzeumi Tudományos Tanács ülése. (Salgótarján)

Szakmai-ideológiai képzés:

- Munkatársaink résztvettek az országos továbbképzésen.
- Marxista-Leninista Esti Egyetemen folytatja tanulmányait: Pálmáiné Molnár Marianna (ált. tag.), Gyenge Györgyné (ált. tag), Kovács Anna (szakosító).
- Megkezdte ill. folytatja tanulmányait az egyetemen ill. főiskolán: Telek Béla, Bagyinszky Istvánné, Pestalitsné Iványi Zsuzsa, Majdán Béla, Baráth Ferenc, Tar György.
- Befejezte tanulmányait az egyetemen: Kriskó Lajosné.

Tudományos fokozat megszerzése:

- Egyetemi doktori disszertációjának vázlatát elkészítette: Soós Virág, Kovács Anna.
- Nem teljesítette vállalását: Balázs László, Kapros Márta

VI. Közművelődési tevékenység:

A népművelők negyedéves intézményi és csoport programok alapján dolgoztak. Kísérletképpen a Nógrádi Sándor Múzeum népművelői „központi” terv alapján végezték a munkát, a beszámolót ki-ki maga készítette. Azt nem mondanám, hogy a kísérlet nem vált be, de a jövő évtől — közös elhatározással — változtatunk ezen: tervezés és beszámoló személyenként, területenként történik. Így fokozódik az egyéni felelősség, és konkrétabb lehet az ellenőrzés, a számonkérés.

A csoport rendszeresen megtartotta üléseit ebben az évben, számszerint ötöt, ebből kettő volt a teljes csoporté, három pedig a Nógrádi Sándor Múzeum népművelői számára. A csoportértekezletek egy-egy központi téma köré csoportosultak, s e mellett kerültek napirendre az aktuális problémák.

A csoportokon belül mindenki önállóan végezte munkáját, ami feltételezte a közös egyeztetést, konzultációt, a kölcsönös információt. A feladatok irányát és tartalmát körvonalazva oldotta meg mindenki saját feladatát. Ezen belül sok kezdeményezésre is sor került, és lehetővé vált, ill. megteremtette ez a módszer a színvonalas tartalmi munka kereteit. Így dolgozott dekorációs csoportunk is, igen nagy hivatástudattal. Tanulmányoztuk más múzeumi szervezetek közművelődési-gyakorlatát (Borsod, Vas, Pest.) Elkészítettünk egy beszámolót a tudományos konferenciánkra, egy anyag (munkásművelődés) pedig közreműködésünkkel készült el. Készítettünk néhány felmérést, elemzést is, amelyet csoportértekezleten fel is dolgoztunk. (Pl. a csoportok tárlatvezetési igénye; a szombati napok látogatottsága a Nógrádi Sándor Múzeumban stb.).

Javult a „csoportok” közötti kapcsolat is: sok ponton végeztek együttes munkát a muzeológusok és a népművelők. Ezévi munkánk minden reményt magad arra, hogy a jövőben méginkább tartóssá és tartalmasabbá válik ez a kapcsolat.

Tartalmi munkánk javulása hozta magával kapcsolataink bővülését ill. tartalmasabbá válását. A munkásművelődésben egyes brigádokkal, az ifjúsággal pedig egyes KISZ-alapszervezetekkel, osztályokkal, és pedagógusokkal sikerült a tartós együttműködést feltételező kapcsolatokat teremtenünk. Nem ennyire pozitív a tömegszervezetekkel, és más közművelődési intézménnyel való kapcsolatunk. Formálisan nincs gondunk; pl. anyagilag ebben az évben is kaptunk támogatást.

Kiállításainkról: (felsorolását lásd a mellékletben).

Ebben az évben 29 időszaki és 14 „egyéb” kiállítást rendeztünk (ebből kettő tavalyról húzódott át, kettőt pedig csereként adtunk más múzeumoknak, intézményeknek).

Gondot jelent az időszaki kiállítások megoszlása:

— képzőművészeti	13
— irodalomtörténeti	3
— történeti	1
— néprajzi	3
— régészeti	2
— egyéb	7

Rendezvényeink a meghatározott célokat szolgálták, s ugyanakkor sok tapasztalatot adtak a jövőre nézve. Kerestük azokat a formákat — egyrészt, amelyek közönséget hozhatnak múzeumba, érdeklődést kelthetnek. (Kórusmuzsika, közönség-művész találkozó, kiállításmegnyitók stb.). Az igényeknek megfelelően tartottunk tárlatvezetéseket.

Másrészt — főleg rétegmunkánkban — a folyamatos és rendszeres összejövetelek, találkozások feltételeit teremtettük meg, ill. meglévő feltételeinket építve szerveztük meg rendezvényeinket.

Az előző évekhez viszonyítva eredményeink jelentősek a *munkásművelődésben* és az *ifjúsággal* való foglalkozásban. Célrátörően foglalkoztunk a velünk szerződésben lévő üzemek szocialista brigádjaival. Olyan foglalkozásokat tartottunk részükre, amelyek révén ismeretük gyarapodott, s közelebb kerülhettek a múzeumhoz is. (Bányász-brigádok, a 23. sz. VOLÁN, ELZETT, Kábelművek stb.) Munkánk eredménye jelentkezett a megyei

munkásművelődési mozgalomban is. A jövőben is az lesz az igyekezetünk, hogy más folyamatokhoz és intézményekhez csatlakozva — de a speciális múzeumi gyakorlatot figyelembevéve — végezzük ezt a munkát. A fiatalok esetében elsősorban az általános iskolák felső tagozatosai és a középiskolások bevonásával végeztük hagyományosnak mondható munkánkat, de új kapcsolatok létrehozására is törekedtünk.

A honismereti táborot előkészítettük, megszerveztük. Helyesnek bizonyult az az elképzelés, hogy tematikus táborokat rendezzünk. Javítanunk kell a szervezethez, az előkészítés folyamán.

Ugyancsak szorgalmaztuk a fiatalok körében is a néprajzi és helytörténeti pályázatok írását. A jövőben sokkal intenzívebben kell ezzel mind a műzeológusoknak, mind a népművelőknek foglalkozniuk, de okai másutt is keresendők!

Múzeumi óráink, tematikus tárlatvezetéseink, kötetlen foglalkozásaink elismerést váltottak ki mind a diákság, mind a pedagógusok körében. Jövőre — várhatóan — sokkal nagyobb érdeklődésre kell számítanunk. Az oktató-nevelő munkát segítő, és jövőre elkészülő diáorok is fokozni fogják az érdeklődést múzeumaink iránt! Ennek kielégítésére, a többi múzeumhoz hasonlóan, a múzeum iránt érdeklődő fiatalok számára létre kell hoznunk az ifjúsági múzeumbarátkört Salgótarjánban is.

Propagandánkat hagyományosan, a szokásos eszközökkel folytattuk. Több változás történt azonban. Kialakítottuk az érdeklődési köröket, s differenciáltan hívtuk fel a figyelmet rendezvényeinkre. Ezentúl: grafikus csoportunk jóvoltából plakátjaink eljutottak a megye területére, és a Magyar Hirdetőhöz is.

Az országos és megyei lapokban megszámlálhatatlan hír, tudósítás jelent meg tevékenységünkről. A rádióban több nyilatkozat, kiállításismertetés hangzott el, régészeti eredményeinkről a tv is tájékoztatta az ország lakosságát.

Mindezek után jogos a kérdés: eredményeink hogyan jelentkeznek a múzeumok látogatottságában?

Várhatóan — és remélhetőleg — 18—20—22 ezerrel többen jönnek a nógrádi múzeumokba, mint tavaly. Csak néhány adat összehasonlításként és tájékoztatásul. A Nógrádi Sándor Múzeumban — átlagban — 2310 fő, Hollókő 2620 fő, Szécsényben pedig 5430 fő fordul meg. (Az elmúlt 10 hónap átlaga). Feltűnő a Nógrádi Sándor Múzeum alacsony látogatói átlaga, pedig valamennyi intézményünk ugyanazzal a propaganda-eszközökkel él, ugyanazokkal az idegenforgalmi szervekkel tart kapcsolatot, s mégis ilyen nagy az eltérés. Néhány — feltételezett — okot itt is megemlíthetünk. Ezek: a múzeumba járási szokások, hagyományok hiánya; az intézmények „hangulata”; a kiállítások jellege; az intézményekhez érkező csoportok lehetőségei (pl.: parkírozó); de idesorolnám, hogy ideiglenes a Nógrádi Sándor Múzeum bejárata; nincs feliratozás; nagyobb városban több reklámra van szükség stb. Mindezt jól át kell gondolnunk jövőre, s ahol lehet változtatnunk kell a feltételeinken, adott esetben, gyakorlatunkon is! *Kiadványaink* több célt szolgáltak: tájékoztatni, informálni kívántak, ismeretterjesztő jellegűek voltak. Katalógusaink színvonalát tartottuk. (Esz-tétikusak és tartalmasak voltak.) A Múzeumi Mozaik háromszor jelent meg ebben az évben. Ezek tartalmasak, információgazdagok voltak.

A megjelenés gondjai:

az elkészített megjelenési tervet nem tartották be a felelősök, több esetben csak késve kapta meg az anyagot a szerkesztő; a szerkesztő gyakori kiesése a munkából; a sokszorosítás nehézségei; adott esetben a munka torlódása.

A *múzeumbarátkörök* érdemleges tevékenységet folytattak ebben az évben. Hasznuk többnyirányú. Közösségek alakultak a múzeumokban, s ez a legfőbb. A tagok révén számos értékes tárggyal gyarapodtak gyűjteményeink, jutottunk értékes dokumentumokhoz. És nem elhanyagolható az sem, hogy propagandistái a múzeumügynek. Törekvésünk arra kell, hogy irányuljon, hogy ezt a színvonalat megtartsuk, s ahol lehet (és amiben kell) fokozzuk.

Elmaradt ill. másképp megvalósult feladatokkal is találkozunk. Ilyenek: múzeumi népművelők országos konferenciája; a brigádoknak életrajz készítése, és rendezvények tartása ezeknek a brigádoknak (de másutt találkozunk velük); egységcsomag ajánlása és forgalmazása az iskoláknak; próbáltunk ugyan, de nem tudtunk az SKÜ évfordulójához kapcsolódni; az Öntörvényűség a rajzban (helyette másikat szerveztünk; Földi Péter, Kő Pál kiállítása; Kismesterségek.) (helyettük is más lett); kidolgoztuk a salgótarjáni múzeumbarátkör alapszabályát, de egyelőre nem fogadhattuk el; kevésbé sikerült a Főiskolával tervezett együttműködésünk;

Nyilván olyan feladatok is adódtak, amelyekkel nem számolhattunk a tervezés időszakában. (Fentiekben már jeleztem ezek közül néhányat.)

Az éves közművelődési feladatok mellett kollégáink részt vettek a gyűjtemények gyarapításában, feldolgozásában. Hidváry István, Balázs László a Gábler-hagyatékot gondozta; Iványi Zsuzsa a művészeti szabadiskola történetével foglalkozott. Balázs László résztvett a munkásmozgalmi személyiségekről készülő kiadvány munkálataiban.

Mindhárom múzeumban széleskörű közművelődési tevékenység folyt. Azt hiszem, hogy a megyei múzeumok történetében most jelenthetjük ki ezt először.

Gazdasági tevékenységünkről

A gazdasági csoport létszám változása és álláshely növekedése, kedvezően hatott a munkavégzésre, a feladatok időbeni, színvonalasabb megoldására. Megváltozott a munkaelosztás, egyenletesebbé vált a leterheltség, és ez átgondoltabb, pontosabb munkavégzést eredményezett.

Az új dolgozók jobb képességekkel rendelkeznek, a munkavégzéshez való hozzáállás, a kollektív szellem lényegesen javult.

Ezek a tények tették lehetővé a feladatok jó szintű, esetenként kiemelkedő, zökkenőmentes megoldását.

A megnövekedett múzeumi feladatok megoldását kielégítően segítette a csoport. Aktívan, hatékonyan működött közre a nagy és kisebb jelentőségű múzeumi rendezvények, feladatok megoldásában egyaránt.

Az elsődleges feladatokon, az alapvető múzeumi célkitűzések megoldásának maximális segítségén felül, a kimondottan szakmai, pénzügyi munka terén is számottevő az előrelépés.

Elkészült az új, mindenre kiterjedő „Pénztári Szabályzat”, a „Működési

és Ügyrendi Szabályzat” tervezete. Mindkét szabályzat lényeges terület munkavégzését rögzíti, egyértelművé teszi. Elkészült a program tervezet az ötnapos munkahétre való áttérésre is.

Az 1981-ben végrehajtott pénzügyi revízió felvetéseire megtettük a szükséges intézkedéseket. A revízió által feltárt hiányosságok megszüntetéséről gondoskodtunk, illetve a megszüntetésre megtettük a szükséges intézkedéseket.

Az adminisztratív munka végzése terén jelentős a javulás.

A tervezési, beszámolási munka mindenkor határidőben elkészült, az előírtaknak megfelelően. A számvitel rögzítése, nyilvántartások vezetése naprakész, ideszámítva a nyugdíjasok és a kisiparosok, tiszteletdíjasok, stb. nyilvántartásait is.

A jelentési kötelezettségeinknek — Illetmény Hivatal, Statisztikai Hivatal, SZTK, Terv osztály, Pénzügyi osztály, Művelődésügyi osztály, stb. felé — eleget teszünk.

A költségvetési gazdálkodás terén van javítani való. A beszerzések, építési feladatok időbeni megrendelésére, lebonyolítására nagyobb gondot kell fordítani a jövőben, nagyobb tervszerűsége, összhangra kell törekedni e téren az érintett intézményekkel, vezetőkkel.

Javult a kiadványok és belépőjegyek felhasználásának ellenőrzése, a bevételek időbeni befizetése.

A társadalmi tulajdon védelme terén is mutatkozik előrelépés.

A technikai személyzet kialakult munkavégzése közelít az elvárt követelményekhez. Megfelelő a munkabeosztásuk, a helyettesítések zavartalanul megoldottak.

A szakmunkások munkavégzése terén esetenként még felmerül probléma, gondosabb anyagbeszerzéssel, munkaszervezéssel e téren is sokat lehetne javítani.

Az előbbieken elmondottak alapján munkatervi feladataink nagyobb részét már megvalósítottuk.

Mutatkozik néhány területen a végrehajtásban időbeli eltolódás, késedelem. Még december hónapban pótolhatók, megoldhatók ezek a munkatervi feladatok.

A NÓGRÁD MEGYEI MÚZEUMI SZERVEZET DOLGOZÓI:

1. Nógrád megyei Múzeumok Igazgatósága, Salgótarján

Megyei múzeumigazgató: Dr. Horváth István

Megyei múzeumigazgató helyettes: Domonkos Alajos

Tudományos titkár :Dr. Szvircsek Ferenc

Gazdasági igazgató: Krätschmer József

Gazdasági csoport: Lakatos Gyula, Lőrincze György, Lőrincze Györgyné, Kovács Sándor, Pásztor Barnabásné, Presits Antalné, Turcsik Gyula.

Dekorációs csoport: Kollár Sándor, Presits Antal

Restaurátor csoport: Fancsik Erika, Gulyás Gábor, Kmetty Lajosné, Smelkó István, Veres György

Fotós: Buda László

2. *Nógrádi Sándor Múzeum, Salgótarján*

Múzeumigazgató: Dr. Horváth István

Történeti Osztály: Horváthné Szabó Ágnes, Maruzs Mónika, Prakfalvi Endre, Telek Béla, Vonsik Ilona

Közművelődési Osztály: Bagyinszky Istvánné, Balázs László, Hidváry István, Pestalitsné Iványi Zsuzsa

Könyvtáros: Kovács Anna

Gyűjteménykezelők: (Czikora Gabriella), Gyenge Györgyné, Pálmainé Molnár Marianna, Sípós Ákosné

Adminisztrátor: (Ketykó Csilla), Winkler Józsefné

Hivatalsegéd: Nagy Béláné

Takarítók: Berta Endréné, Lengyel Istvánné, Varga Lajosné, Zsidai Béláné

Portások: Gyura László, Jámbor Andrásné, Pál Vilmosné

Jegykezelő: Pesze Gáborné

Ruhatárosok: Oravecz Jánosné, Siklósi Ottóné

Teremőrök: Gärtner Lajosné, Gyarmathy Béláné, Jeszenszky Miklósné, Kardos Gézané, Kruppa Rezsőné, Marosvölgyi Henrikné, Nagy Sándorné, Tóth Ferencné, Tuba Gyuláné, Varga Józsefné, Végh Béla

2.1. *Nógrádi Partizáncsoport Emlékmúzeuma, Karancsberény*

Gondnok: Fodor Józsefné

2.2. *Madách Imre Emlékmúzeum, Csesztve*

Gondnok: Guth Pálné

2.3. *Mikszáth Kálmán Emlékháza, Horpács*

Gondnok: Vitéz Veronika

3. *Palóc Múzeum, Balassagyarmat*

Múzeumigazgató: Dr. Zólyomi József

Néprajz: M. Kapros Márta

Helytörténet: Majdán Béla

Népművelő: Baráth Ferenc

Gyűjteménykezelő: Csikász Csilla, Szabó Györgyi

Gazdasági ügyintéző: Kasuba Livia

Takarító: Mák Boldizsárné

Kisegítő: Kökényesi Gábor

Teremőr: Cserődi József, Gajdár Istvánné, Galanics Miklósné, Kecskeméti Károlyné, Madarász Pálné, Varga Gyuláné, Varga Ilona

3.1. *Falumúzeum, Hollókő*

Gondnok: Fábíán Istvánné

3.2. *Szlovák Nemzetiségi Tájház, Bánk*

Gondnok: Povaszán Andrásné

4. *Kubinyi Ferenc Múzeum, Szécsény*

Múzeumigazgató: Dr. Praznovszky Mihály

Régészeti osztály: Soós Virág, Tar György, Tárnoki Judit

Könyvtáros: Putz Judit

Népművelő: (Bognár Károlyné), Oláh Antalné

Gyűjteménykezelő: Dr. Balykó Barnabásné, Rektorik Éva

Adminisztrátor: Horváth Béláné

Hivatalsegéd: Géczi Pálné

Takarítók: Lenner Istvánné, Szabó Józsefné

Fűtő-gondnok: Géczi Pál

Teremőrök: Habony Sándorné, Horváth Istvánné, Mizsák László, Ruzsonyi Istvánné, Szabó Józsefné, Dr. Szalay Jánosné, Tátrai Ferencné, Vilimi Józsefné

4.1. Helytörténeti Múzeum, Pásztó

Gondnok: Liska László

Melléklet

Időszak kiállításaink 1981-ben

Nógrádi Sándor Múzeum

1. Üvegművészeti	7. Borsod megye népművészete
2. Nógrádi képzőművészek	8. Adományok, bejelentések
3. Tavaszi Tárlat	9. Petőfalvi Lajos Emlékiállítás
4. Csohány Kálmán Emlékiállítás	10. Gerelyes Endre Emlékiállítás
5. Feledy Gyula egyéni tárlata	11. Paróczai Gergely Emlékiállítás
6. Művésztelep (2 kiállítás)	12. Lakos György Emlékiállítás

Kubinyi Ferenc Múzeum

13. Soós Ilona gyűjteménye	19. Arcképfestészetünk (MNG)
14. Fábán Gyöngyvér egyéni tárlata	20. Enteriőrök
15. Koszta József Emlékiállítás	21. Régészeti leletek
16. Mihályfi Ernő hagyatéki kiállítása	22. Uttörőkiállítás
17. Medgyessy Ferenc Emlékiállítás	23. Gyermekekrajzok
18. Králik Andor kiállítása	24. A baráti kör adományai

Palóc Múzeum

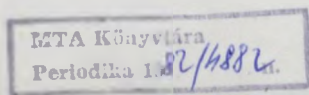
25. A magyarországi képfestés múltjából	27. 100 éves az iparitanuló iskola
26. Szentés és környékének népművészete	28. Kovács Tamás néprajzi fotói

Egyéb kiállítások

1. A palócföld népművészete (Berlin)	8. Vándorkiállítások:
2. A Nm. szlovákok tárgyi kult. (Rétság)	— egészségügyi szakközép.
3. A palócföld szöttei (Hollókő)	— Budapesti úti Általános Iskola
4. Nógrádi képzőművészek (Szentés)	— Ludányhalászi
5. Id. Szabó István anyaga	— Varsány
6. Kismesterségek (Szécsény)	— Siki. KITSZ
7. Nógrád megye műemlékei (Szécsény)	— Elzett (7)

(Az adatokat a statisztika-készítés időszakában lehet pontosítani és véglegesíteni.)

DR. HORVÁTH ISTVÁN
megyei múzeumigazgató

TARTALOMJEGYZÉK INHALT

TANULMÁNYOK — ESSAYS

RÉGÉSZET — ARCHEOLOGIE

SOÓS VIRÁG: Előzetes jelentés a Szécsény-ültetési zselizi telep feltárásáról
Vorbericht über Ausgrabungen der Siedlung der neolitischen Zseliz-Gruppe in Szécsény-Ültetés

7

TÖRTÉNELEM — GESCHICHTE

SZVIRCSEK FERENC: Üvegutak, üveggyárak Nógrád megyében
Glashütten. Glasfabriken im Komitat Nógrád

47

MARUZZS MÓNKA: Adalékok a „Nógrádvármegyei gazdasági egyesület”
történetéhez (1839—1871)
Beiträge zur Geschichte des „Ökonomischen Vereins im Komitat Nógrád”
(1839—1871)

107

PRAZNOVSZKY MIHÁLY: Egy nógrádi jómódú köznemesi család,
a Szentiványiak gazdálkodása a XIX. század első felében
Das Wirtschaften der reichen Nógrader kleinadelingen Familie, Szentiványi
in der ersten Hälfte des XIX-ten Jahrhunderts

131

HORVÁTH ISTVÁN: A Sréter család társadalmi, gazdasági szerepe a XIX.
század első felében Nógrád megyében
Die gesellschaftliche, wirtschaftliche Rolle der Familie Sréter in der ersten
Hälfte des XIX-ten Jahrhunderts im Komitat Nógrád

189

KOVÁCS ANNA: Nagy Iván könyvtára, mint egy művelődési eszmény
bizonyítéka

Die Bibliothek von Iván Nagy als Beweis eines Bildungsideals

209

BELITZKY JÁNOS: Miskolczy-Simon János Nógrád vármegye dualizmuskori
utolsó főlevéltárnoka
János Mikolczy-Simon, der letzte Hauptarchivar des Komitats Nógrád der
Dualismuszeit

243

VONSIK ILONA: Újabb adalékok Nógrád megye forradalmi ifjúsági
mozgalmának történetéhez (1919—1944)
Neuere Beiträge zu der Geschichte der revolutionären Jugendbewegung im
Komitat Nógrád (1919—1944)

267

NÉPRAJZ — VOLKSKUNDE

ZÓLYOMI JÓZSEF: Adatok Nógrád megye földművelésének
XVIII—XIX. századi történetéhez

Angaben zu der Geschichte der Bodenbewirtschaftung des Komitats Nógrád
in den XVIII—XIX-ten Jahrhunderten

299

KÖZLEMÉNYEK — MITTEILUNGEN

REJTŐ ISTVÁN: Mikszáth Kálmán és Selmezbánya
Kálmán Mikszáth und Selmezbánya

333

SALGÓTARJÁN VÁROSSÁ NYILVÁNÍTÁSÁNAK 60. ÉVFORDULÓJA
ALKALMÁBÓL RENDEZETT KONFERENCIÁN ELHANGZOTT ELŐADÁSOK

SÁRA JÁNOS: A város gazdasági életének alakulása 1944-től 1980-ig
Die Gestaltung des wirtschaftlichen Lebens der Stadt zwischen den Jahren
1944—1980

357

MOLNÁR PÁL: Salgótarján társadalmi viszonyainak fejlődése
1945—1980 között

Die Entwicklung der gesellschaftlichen Verhältnisse Salgótarján zwischen
den Jahren 1945—1980

363

HORVÁTH ISTVÁN: Kulturális tendenciák és jelenségek Salgótarjánban
1944—1980 között
Kulturelle Tendenzen und Erscheinungen in Salgótarján zwischen den
Jahren 1944—1980
Resümee

371

MÚZEOLÓGIA — MUSEOLOGIE

TÁRNOKI JUDIT: Régészeti kutatások Nógrád megyében (1979—1981)
Archeologische Ausgrabungen im Komitat Nógrád (1979—1981)
Nógrád megyei Múzeumok tevékenysége 1981-ben

381

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

80.-Ft

317001

Nógr.
Megy.
Muz.
Közl.

8

1982

MTA